

Періодичне видання

2 2000

Наукові записки

Серія
Філологія

*В*інницький державний педагогічний університет
імені Михайла Коцюбинського

Періодичне видання

2 2000

Наукові записки

**Серія
Філологія**

***В*інницький державний педагогічний університет
імені Михайла Коцюбинського**

“Наукові записки” Вінницького державного педагогічного університету ім. Михайла Коцюбинського. Збірник наукових праць. Серія: Філологія. 2000. Випуск 2 / Відп. ред. Н.Л. Іваницька. - Вінниця: ВДПУ. - 219 с.

Випуск присвячено розгляду актуальних проблем граматичних категорій української мови, їхніх значеннєвих варіантів, форм вираження та функціональних виявів у тексті; з'ясуванню лінгвістичної сутності окремих міжрівневих категорій, їхнього значеннєвого та формального синкретизму; виявленню категорійних особливостей одиниць інших рівнів мовної системи.

*Випуск підготовлено за участю науковців
Інституту української мови НАН України та
університетів України*

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Н.Л. Іваницька - доктор філологічних наук, професор (відп. ред.);
П.С. Дудик - доктор філологічних наук, професор;
К.Г. Городенська - доктор філологічних наук, професор;
К.Ф. Шульжук - доктор філологічних наук, професор;
І.В. Рибінцев - доктор філологічних наук, професор;
І.І. Дацюк - кандидат філологічних наук, професор;
Н.М. Павликівська - кандидат філологічних наук, доцент;
Т.С. Слободинська - кандидат філологічних наук, доцент;
А.В. Костюк - кандидат філологічних наук, доцент;
О.О. Белінська - кандидат філологічних наук, доцент;
Т.О. Бевз - кандидат філологічних наук;
Л.В. П'яста - кандидат філологічних наук;
О.А. Павлушенко - кандидат філологічних наук (відп. секретар).

Друкується за ухвалою вченої ради Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського від 29.03.2000 р.

*Комп'ютерний набір та верстка - О.П. Онофрійчук;
Коректор - Л.В. Прокопчук.*

ГРАМАТИЧНІ КАТЕГОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ: ЗАГАЛЬНА ПРОБЛЕМАТИКА

Іван Вихованець (Київ)

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ КАТЕГОРІЙНОЇ ГРАМАТИКИ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Об'єктом категорійної граматики є граматичні одиниці і притаманні їм граматичні категорії з детальним опрацюванням правил їхнього функціонування. У граматичних категоріях найповніше відбито світобачення нашого народу, спосіб об'єднання слів у синтаксичні конструкції для вираження думок та почуттів і потенціал творення нових слів. Тому найбільші зусилля дослідників потрібно спрямувати на вивчення сукупності граматичних (морфологічних, словотвірних, синтаксичних) одиниць і категорій та їхніх системних взаємозв'язків.

Грамматика сучасної української мови об'єднує три підсистеми – синтаксис, морфологію і словотворення, які перебувають у тісній взаємодії. Потреба вирізнення з позицій категорійності трьох граматичних підсистем впливає з того, що їм властиві різні одиниці і категорії, а отже, відмінні функції. Виділення категорійного синтаксису, категорійної морфології і категорійного словотвору передбачає розв'язання проблем їхньої ієрархії. З цього погляду категорійний синтаксис відіграє вирішальну роль у функціональній спеціалізації граматичних явищ. Категорійному синтаксисові підпорядковано категорійну морфологію, яка закріплює у граматичних формах опорні пункти взаємодії цих граматичних рівнів. Синтаксисові підпорядковано і категорійний словотвір, оскільки формування словотвірних категорій структурує речення як основну синтаксичну одиницю. Словотвірні категорії формуються завдяки регульовальному впливові насамперед семантико-синтаксичної структури речення, що дає змогу виділити позиційне словотворення, і, у другу чергу, – структури словосполучення, на якому ґрунтується непозиційне словотворення. Центральна роль синтаксису виявляється також у ширшому діапазоні його одиниць і категорій, у підпорядкуванні його двом визначальним функціям мови – комунікативній і когнітивній.

З-поміж синтаксичних одиниць розмежовуються, з одного боку, мінімальна синтаксична одиниця, що функціонує як компонент речення або словосполучення, і, з другого боку, синтаксичні одиниці-конструкції – речення і словосполучення, в межах яких визначають мінімальну синтаксичну одиницю. Мінімальні синтаксичні одиниці функціонують як два ряди одиниць – члени речення, які визначають на основі синтаксичних зв'язків (предикативного і підрядного), і синтаксеми, які вирізняють на ґрунті семантико-синтаксичних відношень (субстанціальних, тобто зі значенням предметності, і вторинних предикатних). Тому поряд із синтаксичними одиницями і категоріями синтаксичні зв'язки і семантико-синтаксичні відношення є фундаментальними поняттями синтаксису як мовного рівня і синтаксису як науки. Усі ці явища групуються навколо речення – основної синтаксичної одиниці і найвищої за рангом одиниці в мовній системі. Після речення як найвищої за рангом одиниці ми залишаємо сферу мови і потрапляємо до сфери мовлення. У сфері мовлення речення зазнає всіляких модифікацій (щодо лексичного наповнення, змістового акцентування, структурних зрушень під впливом взаємозв'язків з іншими реченнями тексту тощо), що дає підстави вирізняти співвідносну з реченням одиницю – висловлення з його категоріями актуального членування: темою і ремою.

У категорійному синтаксисі тісно пов'язане з проблемою синтаксичних одиниць питання про кількість і характер синтаксичних категорій. Категорія в синтаксисі – це вирізнявальна ознака, яку покладено в основу класифікації сукупності синтаксичних одиниць, зокрема речень. Члени виділюваних категорійних класів характеризуються спорідненим змістом відповідної ознаки. Залежно від категоризованої сукупності елементів,

особливостей категорійної ознаки та стосунку цієї ознаки до виділюваного класу синтаксичних одиниць визначають різні типи синтаксичних категорій. Властивості синтаксичних категорій найпоказовіше виявляються у структуруванні речення. Речення як багатоаспектну одиницю можна кваліфікувати в комунікативному, семантико-синтаксичному і формально-синтаксичному планах. Комунікативні категорії речення орієнтовані на вияв мети комунікативного акту. В найузагальненішому вигляді категорії, пов'язану з комунікативним аспектом речення, можна назвати категорією настанови. За характером мовленнєвого стимулу варто виділити в комплексній категорії комунікативної настанови категорії розповідності, питальності, спонукальності, бажальності, які формують чотири типи речень за метою висловлювання: розповідні, питальні, спонукальні і бажальні. Семантико-синтаксичні категорії неоднорідні за своєю граматичною природою і характеризують об'єктивний та суб'єктивний зміст речення. До категорій об'єктивного семантико-синтаксичного змісту належать категорії субстанціальності (предметності) і предикатності (ознаковості). Ці категорії як надкатегорії потрібно розподілити на менші величини, своєрідні "підкатегорії". Зокрема, категорія субстанціальності як родове поняття охоплює категорії суб'єктності, об'єктності, адресатності, інструментальності та локативності як видові поняття. Названі видові семантико-синтаксичні категорії, що входять до складу родової категорії субстанціальності, ґрунтуються на реляційних значеннях (семантичних ролях) іменникових компонентів у реченні. Категорії суб'єктивного семантико-синтаксичного спрямування увиразнюють позицію мовця щодо повідомлюваного в реченні, передають його ставлення до відображуваного в реченні фрагмента дійсності. Найважливішими з цих категорій є категорії предикативності (у семантико-синтаксичному розумінні – як комплексна категорія, яку формують категорії часу і модальності) і ствердження/заперечення. Формально-синтаксичні категорії відбивають формальну організацію речення. Вони вказують на тип синтаксичного зв'язку між синтаксичними одиницями меншого рангу, які входять до складу речення. Це категорії предикативності (у формальному розумінні – як взаємозв'язок між підметом і присудком, структурований формою координації), підрядності, сурядності. У формально-синтаксичному плані вирізняють також категорії підмета, присудка, головного члена односкладних речень, другорядного члена речення тощо.

Теорія категорійного синтаксису спонукає нас до перекваліфікації (до того ж істотної!) нібито звичного поняття словосполучення. У категорійному синтаксисі української мови словосполучення кваліфікуємо як вторинну синтаксичну одиницю, виникнення і функціонування якої пов'язуємо тільки з ускладненням простого речення. У семантично елементарному простому реченні як конструкції, що сформована одним предикатом і його валентністю та позначає одну ситуацію, словосполучення не функціонують. Членування таких конструкцій на словосполучення позбавлене сенсу, оскільки штучно руйнує знак цілісної ситуації на окремі уламкові відрізки і повторює традицію шкільної практики. У зв'язку з новою, категорійно-функціональною, кваліфікацією словосполучень їхню найчисленнішу групу становлять іменникові словосполучення, а дієслівні словосполучення з атрибутивною семантикою пов'язані дериваційними відношеннями з іменниковими і ґрунтуються на останніх. Функціонування словосполучень тільки в межах ускладненого простого речення робить правомірним зарахування до цієї одиниці підрядних і сурядних її різновидів, вирізнення продуктивності в підрядних словосполученнях категорії атрибутивності, а також акцентування на типових для словосполучень трансформаціях номіналізації, інфінітивізації, дієприкметникізації, дієприслівникізації та інших перетворень на словосполучення вихідних речень.

У пропонованій концепції категорійної граматики звертаємо увагу на потребу вилучення або обмеження використання синтаксичних одиниць, не типових для української мови, тобто на запровадження характерологічного аналізу. Ідеться, зокрема, про непродуктивний різновид мінімальних синтаксичних одиниць, виражених так званими активними дієприкметниками теперішнього часу, з одного боку, і природність, органічність для української мови активних дієприкметників, традиційно трактованих як дієприкметники ми-

нулого часу доконаного виду, типу *посивілий, здичавілий, посинілий*. Спостерігаємо також "засилля" пасивних конструкцій з дієсловами теперішнього, майбутнього і минулого часу на **-ся**, "вмонтованих" до структури української мови під впливом російської. Ці конструкції деформують притаманне українській мові співвідношення активних і пасивних речень, звичайно не на користь її власного розгортання синтаксичного ладу. Через те виділяємо у структурі сучасної української мови категорію результатива, здебільшого репрезентованого постдієприкметниковими предикативами на **-но, -то** і пасивними дієприкметниками доконаного виду. Ця категорія вказує на результативний стан, що постає внаслідок виконання дії.

У рамках сукупності синтаксичних одиниць і категорій визначаємо поняття функції, яке є одним із центральних понять категорійного синтаксису. Розрізняємо три типи функцій синтаксичних одиниць: комунікативні, семантико-синтаксичні і формально-синтаксичні. У системі функцій синтаксичних одиниць велику роль відіграють синтаксичні зв'язки і семантико-синтаксичні відношення, які впливають на розподіл функцій на формально-синтаксичні і семантико-синтаксичні. З комунікативними функціями найтісніше пов'язаний саме синтаксичний лад мови як той рівень, що реалізує спілкування. Повний категорійний синтаксис української мови має охоплювати три аспекти: комунікативний, семантичний і формальний.

Категорійна морфологія має виразно когнітивне спрямування. Це виявляється, наприклад, в абстрактнішому порівняно з синтаксичними одиницями й категоріями характерові морфологічних одиниць і категорій.

На ґрунті функціональних характеристик вичленовуємо дві морфологічні одиниці: мінімальну морфологічну одиницю (морфему), звичайно розташовану у фінальній частині слова, і морфологічну одиницю-конструкцію (або морфологічне слово, частину мови). Подальшу класифікацію мінімальних морфологічних одиниць доцільно здійснити стосовно ознак субстанціальності (предметності) і предикатності (ознаковості). Відповідно розрізняємо основні морфологічні одиниці (частини мови) субстанціального і предикатного плану.

За комплексним критерієм вирізняються чотири власне частини мови в таких ієрархічних стосунках: іменник та дієслово як центральні частини мови і прикметник і прислівник як периферійні частини мови. Центральність іменника й дієслова виявляється у сукупності притаманних тільки їм морфологічних категорій і виконанні основних функцій у структурі речення. Іменник і дієслово протиставляються власним структуруванням морфологічних категорій: категоріями відмінка, числа і роду (іменник) і категоріями часу, способу, виду і валентності (дієслово). Морфологічно закріплені в дієслові категорії роду, числа й особи не є власне-дієслівними, а синтагматично зумовленими іменником (займенником) у позиції підмета. До власне частин мови прилягають слова-морфеми (прийменники, сполучники, частки) і слова-речення (вигук, звуконаслідувальні слова і под.), які формальними особливостями зближуються зі словами, а за функціональними характеристиками становлять або клас аналітичних морфем, або підклас реченневих одиниць.

Відповідно до трьох аспектів синтаксису – комунікативного, семантичного і формального – диференціюються морфологічні категорії. Комунікативно спрямованими категоріями є, наприклад, категорії часу, способу, особи, які актуалізують ситуацію мовлення. До когнітивно орієнтованих категорій належать категорії відмінка, валентності, виду, числа, роду (для назв істот) і под. Формально спрямованими категоріями виступають категорії роду, числа і відмінка прикметників, категорія роду іменників назв-неістот тощо.

У категорійній граматиці пильну увагу зосереджуємо на динамічних процесах у морфологічній структурі сучасної української мови. Приміром, досить помітно перебудову парадигми відмінювання іменників чоловічого роду однини, де внаслідок активізації закінчення **-у** в родовому відмінку і продуктивного вживання у знахідному відмінку назв неістот закінчення **-а** втрачає в багатьох випадках продуктивність закінчення **-а** родового відмінка та занепадає закінчення **-у** давального відмінка.

Категорійний словотвір розташований між категорійним синтаксисом і категорійною морфологією, формуючи свої категорії у структурі речення чи словосполучення і використовуючи для цього морфологічні засоби. Словотвірні категорії обслуговують словотвірний рівень мови і вирізняються більшою порівняно з морфологічними категоріями конкретністю, а також співвідносністю з деякими семантико-синтаксичними категоріями. Зокрема, в іменникові виділяють словотвірні категорії суб'єктності, інструментальності, локативності та інші, які диференціюють семантико-граматичну надкатегорію субстанціальності (предметності) і зближуються з відповідними семантико-синтаксичними категоріями речення.

Категорійна граматики уможливорює адекватніше окреслення сукупності синтаксичних, морфологічних і словотвірних одиниць та категорій, їхньої внутрішньої та зовнішньої ієрархії, особливостей функціонування і функціональної динаміки. Завдання категорійного синтаксичного, морфологічного і словотвірного аналізу полягає в розмежуванні різновидів функцій синтаксичних, морфологічних і словотвірних одиниць та категорій, їхнього комунікативного, семантичного чи формально-граматичного спрямування. До основних завдань категорійного аналізу належить також вирішення елементарних і неелементарних синтаксичних, морфологічних і словотвірних одиниць, реченневих, частиномовних і словотвірних парадигм, явищ синтаксичної деривації і транспозиції.

Катерина Городенська (Київ)

СИНТАКСИЧНІ ЗАСАДИ КАТЕГОРІЙНОГО СЛОВОТВОРУ

Категорійний підхід до вивчення граматичної структури сучасної української мови, на засадах якого створюється нова академічна граматики, зумовив, по-перше, виділення трьох граматичних підсистем – синтаксису, морфології та словотвору з властивими їм одиницями і категоріями, а по-друге, категорійного синтаксису, категорійної морфології та категорійного словотвору [3, с.172]. Характерно, що в цій тріаді категорійному словотвору відведено проміжне місце між категорійним синтаксисом і категорійною морфологією, бо його категорії формуються на основі реченневих структур, використовуючи мінімальну морфологічну одиницю – морфему [3, с.181].

Про підпорядкованість категорійного словотвору категорійному синтаксису свідчить передусім те, що основні словотвірні категорії іменника є наслідком згортання дво- або трикомпонентних семантично елементарних речень у семантико-синтаксичних позиціях непередикатних компонентів – суб'єктній, інструментальній та локативній [5, с.184], пор.: *Люди, які слухають, зосереджені* → *Слухачі зосереджені*; *Людина, яка обробляє щось на верстаті, вправна* → *Верстатник вправний*; *Людина, яка є послидовником вчення Фрейда, непересічна* → *Фрейдист непересічний*; *Людина, яка користується тим (приладом), яким вмикають* → *Людина користується вмикачем*; *Люди сиділи там (приміщення), де їдять* → *Люди сиділи в їдальні*. Саме семантико-синтаксичні функції цих компонентів служать підставою для виділення відповідно суб'єктної словотвірної категорії, що об'єднує значення суб'єкта дії та суб'єкта стану, словотвірної категорії Інструменталія (знаряддя дії) та словотвірної категорії локатива. Їхній словотвірний статус засвідчує те, що семантико-синтаксичні значення непередикатних компонентів у структурі похідних іменників реалізують тільки словотворчі афікси, тобто вони мають словотвірну категоризацію [4, с.24-26]. Отже, основні словотвірні категорії мають непередикатну семантико-синтаксичну природу. У дієслівному суфіксальному словотворі, навпаки, наявні лише словотвірні категорії предикатного характеру. Словотворчі дієслівні префікси є виразниками однієї непередикативної словотвірної категорії локативності, але вона формується на основі предикатно-локативної структури, що тотожна дієслівному словосполученню, а не в семантико-синтаксичній позиції локатива, пор.: *бігти зсередини* → *вибігти*; *бігти всередину* → *вбігти, забігти*; *бігти через що-небудь* → *перебігти*.

Зв'язок словотвору із синтаксисом виявляють і словотвірні категорії предикатного характеру, що ґрунтуються на значеннях предикатів різного типу. Найширше представлені ті словотвірні категорії, що спираються на значення супровідних предикатів базових словосполучень, які згортаються в реальне слово в будь-якій позиції речення [4, с. 26]. Як уже зазначалося, ці словосполучення являють собою особливу двокомпонентну одиницю, нерозкладний синтаксичний компонент, що є перехідною структурою між словосполученням і словом [2, с. 147]. Вони розрізняються передусім за частиномовною належністю опорного компонента, а також за значенням залежного компонента, що виступає супровідним предикатом, хоч процес їх згортання спільний для всіх похідних одиниць: опорний компонент зазнає акцентування, унаслідок чого він формує кореневу морфему деривата, а значення залежного компонента, що модифікує значення опорного, обов'язково втілюють словотворчі афікси – суфікси або префікси, реалізуючи при цьому різні за значенням словотвірні категорії предикатного характеру.

Похідні іменники формуються на основі словосполучень, опорним компонентом яких є іменник, а залежним – прикметник з кількісним значенням, тобто на основі предикатно-аргументної базової структури. Категоризація кількісного значення супровідного предиката за допомогою словотворчих суфіксів, що відбувається в процесі згортання такого словосполучення в іменниковий дериват, дає підстави виділити словотвірну категорію кількості, яка залежно від квантитативного значення супровідного предиката членується на словотвірні підкатегорії збільшеності-експресивності, зменшеності-експресивності, збірності та одиничності, пор.: *великий вітер* – *вітрище*, *вітриган*; *мала хмара* – *хмарка*, *хмаринка*, *хмаронька*, *хмарочка*; *багато жінок* – *жіноцтво*; *одна головка капусти* – *капустина* тощо.

Деякі суфікси словотвірних підкатегорій збільшеності-експресивності та зменшеності-експресивності в поєднанні з відповідними іменниковими основами, зокрема з тими, що означають неістот, абстрактні та збірні поняття, повністю нейтралізують своє основне кількісне значення і залишаються лише виразниками експресивних значень, пор.: *вітрисько*, *чоботисько*, *зимонька*, *порадонька*, *доленька*, *літечко*, *бажаннячко*, *щастячко*, *хлоп'яга*, *паруб'яга*, *татунь*, *татусь*, *бабуня*, *бабуся*, *бабця* та ін. Оскільки за допомогою словотворчих суфіксів у цих іменниках категоризується лише їхнє емоційно-експресивне забарвлення, то це дає підставу об'єднати їх в окрему словотвірну підкатегорію експресивності іменників [4, с. 27].

Категоризовані за допомогою іменникових префіксів значення супровідних предикатів також служать підґрунтям для виділення словотвірної категорії кількості, яка розчленовується на словотвірні підкатегорії інтенсивності, повноти та неповноти ознаки (пор.: *найкращий клей* – *суперклей*; *найкращий фільтр* – *ультрафільтр*; *головний арбітр* – *суперарбітр*; *помічник майстра* – *підмайстер*; *підлеглий*, *підпорядкований інспектору* – *субінспектор*), а також словотвірні підкатегорії несправжності й протилежності (пор.: *несправжня наука* – *квазі-*, *псевдо-*, *лженаука*; *протилежний герой* – *антигерой*; *відсутність*, *втрата комфорту* – *дискомфорт* та ін.).

Похідні якісні прикметники є наслідком згортання в реальне слово предикатно-предикатної структури, що ідентифікується із словосполученням, опорний компонент якого виражений основним предикатом-прикметником, що й формує кореневу морфему похідного ад'єктива, а залежний – супровідним предикатом-прикметником, кількісне значення якого, передусім інтенсивності та неповноти ознаки, репрезентують словотворчі суфікси або префікси, пор.: *дуже великий* – *величезний*; *дуже вузький* – *вузьенький*; *трохи рудий* – *рудуватий*; *трохи зелений* – *зеленавий*; *дуже гарний* – *прегарний*; *трохи великий*, *більший, ніж потрібно* – *завеликий*; *дуже складний* – *архіскладний*; *надзвичайно модний* – *супермодний*; *надзвичайно потужний* – *надпотужний*. У межах кількісного значення інтенсивності ознаки корелюють словотворчі суфікси *-енн-*, *-езн-/* *-елезн-* і словотворчі префікси *пре-*, *за-*, *над-*, *архі-*, *супер-*, *гіпер-* та ін., пор.: *довжезний* (довжелезний) і *предовгий*; *височенний* і *надвисокий*.

Загал похідних префіксальних дієслів також ґрунтується на предикатно-предикатній структурі, що збігається з дієслівним словосполученням, залежний компонент якого передає кількісні або фазові значення. Виразниками цих значень є дієслівні словотворчі префікси, пор.: *трохи сипати* – *підсипати*; *трохи м'яти* – *прим'яти*; *трохи, недовго бігати* – *побігати*; *почати співати* – *заспівати*; *кінчити в'язати* – *дов'язати* та ін.

Третій тип словотвірних категорій ґрунтується на граматичній функції словотворчих суфіксів, суть якої полягає у переведенні слів однієї частини мови в іншу в межах того самого лексичного значення. Ідеться, зокрема, про словотворчі іменникові суфікси, за допомогою яких відбувається граматична субстантивація дієслів та прикметників на основі яких виділено словотвірні категорії опредметненої дії та опредметненого якісного стану, які можна об'єднати в надкатегорію граматичної субстантивації, синтаксична природа якої має свою специфіку. Словотвірна категорія опредметненої дії пов'язана із вживанням базового семантично елементарного речення, зокрема його предикатного компонента, у комуникативній позиції теми, а отже, й у формально-синтаксичній позиції підмета наступного речення, що спричиняється до перетворення дієслівного предиката базового речення на віддієслівний іменник за допомогою продуктивних словотворчих суфіксів *-н/ј/-*, *-т/ј/-*, нульового суфікса та менш продуктивних словотворчих суфіксів *-ств/-цтв/-*, *-к-*, *-іт-*, *-б-*, *-нин-* та ін., які нейтралізують визначальні дієслівні категорії способу, часу, особи й числа та сприяють набуттю дериватами іменникових граматичних категорій, напр.: *Студенти складають іспити* → *Складання іспитів* – *відповідальна справа*; *Птахи співають* → *Спів птахів* *звеселяє людей*; *Робітники будують завод* → *Будівництво заводу завершується*; *Стукають у двері* → *Стукіт у двері* *насторожив господарів* та ін.

Аналогічно виділяється й іменникова словотвірна категорія опредметненого якісного стану. Відмінним є лише те, що в позицію теми та формально-синтаксичну позицію підмета потрапляє предикат якісного стану (предикат якості) базового речення, виражений аналітичною синтаксичною морфемою-зв'язкою *бути* та якісним прикметником [4, с.28]. Це спричинилося до іншого набору словотворчих суфіксів, за допомогою яких утворюються морфологічні іменники, що виражають опредметнений якісний стан предикатів. Серед них – суфікси *-ість*, *-изн-*, *-от-*, *-інь*, *-ав-* та нульовий суфікс, напр.: *Хліб був свіжий* → *Свіжість хліба* – *основна його якість*; *Люди добрі* → *Доброта людей* – *найгуманніший скарб*; *Очі сині* → *Синява (синь)* *очей була звабливою*.

Синтаксичну природу має і та словотвірна надкатегорія, яка утворюється у формально-синтаксичній позиції ад'єктива складної конструкції на основі семантично елементарного речення. Процес її породження відрізняється від процесу породження словотвірних категорій непередикатного і передикатного типу. Суть його полягає в тому, що базове трикомпонентне атрибутивно вжите елементарне речення зазнає редукції предиката, унаслідок чого постає субстантивне невластне-словосполучення, залежний компонент якого, виступаючи в синтаксичній позиції ад'єктива, є виразником різних семантичних функцій компонентів базового елементарного речення: атрибутивні відношення можуть покривати значення суб'єкта володіння (*Я тримаю книжку учня* ← *Я тримаю книжку* + *Учень має книжку*), засобу (*Вона має ланцюжок із золота* ← *Вона має ланцюжок* + *Ланцюжок виготовлений із золота*), локатива (*Я зустрів людей із міста* ← *Я зустрів людей* + *Люди прибули з міста*). Перетворення відсубстантивних синтаксичних ад'єктивів у морфологічні здійснюється за допомогою словотворчих суфіксів відносних прикметників. Оскільки ці суфікси реалізують лише функцію граматичної ад'єктивації, тобто забезпечують відсубстантивним синтаксичним ад'єктивом граматичне прикметникове оформлення, то на їх основі логічно виділити словотвірну категорію ад'єктивованої предметності, яку реалізують такі суфікси, як *-ів/-їв*, *-ин/-їн*, *-ій*, *-ач-*, *-ськ/-зьк-*, *-цьк/-*, *-ов-*, *-ев-* та ін., пор.: *учнів зошит*, *Андріїв будинок*, *золотий ланцюжок*, *міські люди* та ін.

Словотворчі суфікси прикметників, які беруть участь у граматичному прикметниковому оформленні атрибутивно вжитих дієслів, що входять як предикати до складу базового

вих двокомпонентних семантично елементарних речень, формують словотвірну категорію ад'єктивованої дії або стану, типовими репрезентантами якої є суфікси **-лив-**, **-к-**, **-уч-**, **-ач-** та ін., пор.: **заспокійливі ліки**, **липка стрічка**, **колючий дріт** та ін.

Предикатний характер мають і ті дієслівні словотвірні категорії, які реалізують словотворчі суфікси відсубстантивних та відад'єктивних дієслів. Відмінним у них є лише характер представленого суфіксом предиката базової структури. Так, суфікси відсубстантивних дієслів втілюють значення основного предиката дії, поєднуючись з чотирма основними типами акцентованих непередикатних компонентів, зумовлених його валентністю – знаряддя, засобу, результату та об'єкта [1, с.152-156], пор.: **обробляти котками – коткувати**; **обробляти гіпсом – гіпсувати**; **встановлювати телефони – телефонізувати**; **закладати міни – мінувати**. Суфікси відад'єктивних дієслів спеціалізуються на вираженні значення граматично навантаженого компонента аналітичного предиката стану [1, с.157-162], пор.: **ставати білим – біліти**; **ставати блідим – бліднути**; **ставати дорожчим – дорожчати**; **Він учитель – Він учителює**; **Він був учителем – Він учителював**.

Отже, синтаксична зумовленість словотвірних категорій виявляється в їхньому структуруванні двома типами синтаксичних одиниць – реченням і словосполученням – у відповідних позиціях: 1) дво- або трикомпонентним реченням у семантико-синтаксичних позиціях непередикатних компонентів; 2) словосполученням із залежним предикатним компонентом у будь-якій позиції речення; 3) словосполученням із залежним непередикатним компонентом у будь-якій позиції речення; 4) дво- або трикомпонентним реченням у формально-синтаксичній позиції ад'єктива; 5) реченням з дієслівним предикатом дії в комунікативній позиції теми та формально-синтаксичній позиції підмета; 6) реченням з предикатом якісного стану в комунікативній позиції теми та формально-синтаксичній позиції підмета.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Безпояско О.К., Городенська К.Г. Морфеміка української мови. – К.: Наук. думка, 1987. – 211 с.
2. Вихованець І.Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті. – К.: Наук. думка, 1988. – 256 с.
3. Вихованець І.Р. Принципи категорійної граматики української мови // III Міжнародний конгрес україністів. Мовознавство (26-29 серпня 1996 р.). – Харків, 1996. – С.177-181.
4. Городенська К.Г. Проблема виділення словотвірних категорій (на матеріалі іменника) // Мовознавство. – 1994. – №6. – С. 22-28.
5. Городенська К.Г. Проблема зв'язку словотвору та синтаксису в новій академічній граматиці української мови // III Міжнародний конгрес україністів. Мовознавство (26-29 серпня 1996 р.). – Харків, 1996. – С. 182-185.

Анатолій Загнітко (Донецьк)

СУЧАСНА УКРАЇНСЬКА СИНТАКСИЧНА КЛАСИОЛОГІЯ

Ідея статті зумовлена ознайомленням з низкою праць сучасних філософів, лінгвістів, когнітологів, у яких опрацьовуються проблеми викінченості класифікацій, визначаються закономірності створення певних класифікацій, встановлюються їх вихідні принципи та простежуються шляхи їх еволюції (пор. погляди В.Г. Адмоні, Ю.Д. Апресяна, Ш. Баллі, А. Вежбицької, В.В. Богданова, О.В. Бондарка, В.В. Виноградова, І.Р. Вихованця, М.В. Всеволодової, Р. Гжегоржикової, К.Г. Городенської, Г.О. Золотової, Т.Х. Каде, Н.Ф. Клименко, Л.В. Малаховського, О.М. Мельник, О.С. Мельничука, К.В. Падучевої, Ю.С. Степанова, Л. Теньєра та ін.), та послідовним аналізом основних принципів тих чи інших класифікацій синтаксичних одиниць, з'ясування закономірностей їх диференціації, вичленування з-поміж них ядерних/напівпериферійних/периферійних утворень, простеження їх суперечливості і непослідовності. Водночас розглядалися основи виділення синтаксичних категорій та застосовувані щодо них класифікації. Так, в одних класифікаціях словосполучення класифікуються за 1) будовою, 2) типами синтаксичного зв'язку, 3) морфологічним вираженням стрижневого слова, 4) цілісністю (Г.М. Удовиченко), а в інших класифікаціях

до вже визначених критеріїв додається ще також розрізнення словосполучень за типом наявних у них семантико-синтаксичних відношень між компонентами (О.С. Мельничук), ще в інших додається диференціація первинних і вторинних словосполучень, ядерних і периферійних (І.Р. Вихованець, К.Г. Городенська) та ін. До того ж класифікація словосполучень навіть за однією диференційною ознакою суттєво варіюється в різних синтаксичних студіях, підтвердженням чого може бути розрізнення *іменних (іменникових, прикметникових, числівникових), дієслівних, прислівникових* словосполучень в одних дослідженнях (М.Я. Плющ), *іменникових, інфінітивних, дієслівних, прикметникових, прислівникових* словосполучень (І.Р. Вихованець) за морфологічним вираженням стрижневого слова – в інших.

Сповідування ученими принципів того самого напрямку ніяк не означає тотожності тлумачення синтаксичних категорій, встановлення їх ієрархії, визначення особливостей синтаксичних форм, їх функціонально-семантичних парадигм, розгляду синтаксичного значення та його співвідношення з синтаксичною формою. Більше того, це зовсім не означає адекватності витлумачення типів, підтипів, розрядів, різновидів синтаксичних одиниць – пор. розбіжності з-поміж прихильників логічного напрямку щодо кваліфікації і класифікації різновидів складнопідрядного речення, особливостей так званих "згорнутих" речень (погляди І. Вагилевича, І. Буслаєва, М. Греча та ін.). Послідовне застосування тих самих принципів класифікації за однією/ кількома диференційними ознаками в різних лінгвістів давало неадекватні наслідки – пор. прихильники формально-граматичної класифікації складнопідрядних речень пропонували виділення різної кількості різновидів підрядних частин (Д.М. Овсянко-Куликовський, Д.М. Кудрявський, М.М. Петерсон, О.М. Пеніковський та ін. – від двох-чотирьох різновидів до дев'яти і більше).

На українських синтаксичних класифікаціях так чи інакше позначалися концептуальні підходи дослідників до визначення самої суті граматичного ладу мови, його співвідношення з об'єктивною дійсністю, загальнофілософськими постулатами, понятійними основами тлумачення синтаксичних одиниць та ін. Відштовхуючись від розгляду речення як "судження, вираженого словами" (логічний напрям), синтаксисти приходили до поділу речень на 1) повні і неповні ("скорочені" за Г. Шашкевичем), (останніми вважались такі, в яких відсутній підмет, оскільки "без присудка речення не може існувати" (Ф.Ф. Буслаєв)), хоча уже М. Левицький у межах формально-граматичного напрямку до неповних відносив речення без обох головних членів, без підмета або без присудка; 2) класифікації речень на нестягнені і "стягнені" (М. Осадця), що утворені внаслідок злиття кількох речень в одне (речення, в якому одного підмета стосується кілька присудків або кілька підметів торкається одного присудка), 3) виділення "втручених" речень, до складу яких зараховуються дієприслівникові звороти (О. Огоновський) – їх інколи називали "скороченими" реченнями (М. Осадця), оскільки в них також виражається судження. За ознакою пропуску найсуттєвішого члена речення – присудка один з різновидів неповних речень називався "еліптичним" (С. Смаль-Стоцький, Ф. Гартнер), "пропусковим" (В. Копцовський, І. Огоновський).

Суттєвим поставав рівень сформованості теоретичного апарату, самих класифікаційних концептів, параметрами яких програмувалися відповідні класифікації. Відсутність теоретичного апарату поставала мотиватором апріорної класифікації, що засвідчувала відповідний тип пам'яті. До таких апріорних класифікацій, які ґрунтуються на суто смислового критерії, слід, очевидно, віднести поділ речень на *розповідні, питальні, бажальні та речення-просяби* стоїками.

У наукових концепціях і теоретичних постулатах уже давно відомо, що сутність класифікації (лат. *classis* – розряд, *facio* – роблю, чиню) полягає в розподілі певного типу предметів (під предметом розуміємо ту чи іншу одиницю класифікації, а не величину субстанційної семантики) на взаємопов'язані класи (розряди) відповідно до тих чи інших найсуттєвіших ознак, які притаманні одиницям-компонентам певного класу і які водночас відрізняють їх від інших класів. Суттєвим постає в цьому разі те, що кожен клас займає в

такій системі певне постійне місце і його одиниці кваліфікуються за однією, двома чи більше диференційними ознаками.

Класифікація як метод аналізу матеріалу і як наслідок дослідження широко репрезентована в українській лінгвістиці, оскільки завданням класифікації постає вичерпний розгляд тих чи інших явищ, їх опис. Це зумовлює каталогізацію досліджуваних об'єктів і відповідне відокремлення та виокремлення наявних явищ (пор. *морфемні словники, словотвірні словники, словники труднощів, словники складних слововживань, словники епітетів, словники рим, словники антонімів, словники омонімів, словники синонімів, словники паронімів, словники гідронімів* і под.). У силу застосування класифікаційних критеріїв та супровідних чинників кваліфікації (власне, з кваліфікації розпочинається будь-яка класифікація) суттєво зменшується кількість досліджуваних мовних одиниць і звужується напрям їх розгляду, постає реальною можливість виділення з-поміж них підвидів, груп, підгруп (пор. види омонімів (*омографи, омофони, омоформи* та ін.), типи синонімів (*абсолютні, стилістичні* тощо), різновиди складносурядних речень *відкритої і закритої структури*; типи присудка за будовою: *простий, складений і складний*).

Будь-яка класифікація вихідним своїм началом має концепт, під яким розуміється відносно стійке і стабільне віддзеркалення позамовного світу. Саме уявлення про це відображення й зумовлює неадекватну класифікацію мовно-синтаксичних явищ (пор. *логіко-граматичну* (М. Осадця, С. Смаль-Стоцький та ін.), *формально-граматичну* (Л. Булаховський, С. Смерчинський та ін.), *структурно-семантичну* (І. Вихованець, С. Ломакович та ін.), *функціонально-граматичну* (І. Слинько, Н. Гуйванюк, М. Кобилянська та ін.) класифікації *складнопідрядних речень* та їх засадничі принципи (*ототожнення з відповідним членом головної частини* – логіко-граматична; *диференціація підрядних частин за специфікою сполучних засобів* – формально-граматична і под.), поряд з цими виступають: *динамічна типологія українських складнопідрядних речень*; *граматичні типи складнопідрядних речень за структурно-семантичними протиставленнями*). При цьому здебільшого послідовно виявляється тенденція репрезентувати наслідки дослідження того чи іншого різновиду синтаксичних одиниць у вигляді відповідної класифікації, підтвердженням чого слугує, в першу чергу, вирізнення кількості синтаксичних одиниць (*мінімальна синтаксична одиниця, словосполучення і речення* (І.Р. Вихованець); *синтаксичне слово, словосполучення, просте речення, складне речення* (О.С. Мельничук) та ін.), типів синтаксичного зв'язку (*прислівний/неприслівний, предикативний, детермінатний, опосередкований, напівпредикативний, сурядний, з-поміж прислівного вирізняються форми узгодження, керування, прилягання* (О.С. Мельничук, І.Р. Вихованець, М.У. Каранська), *узгодження, керування, прилягання, кореляція* (І.І. Слинько, Н.В. Гуйванюк, М.Ф. Кобилянська), *узгодження, керування, прилягання, тяжіння* (Л.А. Булаховський); *передбачуваний/непередбачуваний, обов'язковий/необов'язковий* (І.Р. Вихованець) та ін.), різновидів семантико-синтаксичних відношень, нерівнорядних типів речень 1) *за будовою*, 2) *за кількістю граматичних основ*, 3) *за модальністю*, 4) *за наявністю/відсутністю другорядних членів речення*, 5) *за членованістю/нечленованістю* і под. (О.С. Мельничук, І.Р. Вихованець, І.І. Слинько, Н.В. Гуйванюк, М.Ф. Кобилянська, Б.М. Кулик та ін.).

Наявні класифікації синтаксичних явищ здебільшого переглядаються і пропонуються їх: 1) варіації (без суттєвих видозмін теоретичних засад класифікації, пор. розбіжності в межах *структурно-граматичної класифікації складнопідрядних речень*: за умови збереження тих самих різновидів підрядних частин суттєво варіюються тільки їх певні підтипи); 2) модифікації (пор. *логіко-граматичну класифікацію* і виділення/невиділення підрядних *присудкових, порівняльних, зіставних*; *структурно-семантичну класифікацію* і вирізнення в одних випадках підрядних детермінатних *зумовленості (причини, умови, мети, наслідку, допусту)*, *часу, порівняння і відповідності*; в інших випадках розрізнення *часових, причинових, цільових, умовних, допустових, наслідкових, порівняльних, локативних підрядних частин* (пор. погляди І.Р. Вихованця, М.У. Каранської, І.І. Слинька, Н.В. Гуйванюк, М.Ф. Кобилянської та ін.); 3) модульні трансформації (застосовуються ті ж самі

засадничі принципи класифікації, але виділювані різновиди підрядних частин постають переважно іншими – пор. різновиди *нерозчленованих складнопідрядних речень* в І.Р. Вихованця, С.В. Ломакович, І.І. Слинька, Н.В. Гуйванюк, М.Ф. Кобилянської).

Усі синтаксичні класифікації ґрунтуються на загальнотеоретичних постулатах класифікацій як особливій формі пізнання й аналізу самого явища, оскільки виділення тих чи інших класів завжди спираються на відповідні критерії, які кладуться в основу розмежування класів, підкласів, видів, підвидів, груп, підгруп, мікрогруп/макрогруп відповідних об'єктів. Початком класифікаційних схем, сіток, систем виступає суто емпіричний підхід (емпіричний рівень описових наук), коли наявний матеріал вимагає застосування максимальної описово-пояснювальної методики, і з цією метою уможлиблюється виділення певних типів досліджуваних одиниць, їх опис, спостереження, подальші ж узагальнення напштовхуються на відсутність узагальнювальних підходів, теоретичних і под. (пор. соціальну діалектологію, діалектографію, фразеографію тощо). На емпіричному рівні послідовно здійснюється розмежування *суб'єктивної та об'єктивної модальності* реченневих структур з чітким визначенням основних засобів реалізації обох.

Теоретичний рівень описових наук ґрунтується на таксонах, типах і відповідних відношеннях, завдяки чому визначальною для таксонів постає ієрархізація, для типів – закони і закономірності вияву і реалізації (Ю.Д. Апресян, Н.Д. Арутюнова, Т.Х. Каде, О.М. Мельник, Е.О. Натансон, С.О. Нікітіна). Саме тут надважливими виступають мисленнєві узагальнення й абстрагування (застосування компонентного аналізу, кластерного аналізу, методу трансформацій, методу кількісної та якісної таксонії й індексування текстів тощо). На теоретичному рівні послідовно здійснюється оперування архетипами, однак "...специфіка дослідницької діяльності в цьому підрозділі знання досі не зовсім зрозуміла, дослідженням архетипів і нині притаманна унікальність (розв'язання варто шукати, спираючись на синергетичний підхід)" (О.М. Мельник; пор. також погляди Г.М. Іванової-Лук'янової, Т.М. Молошної, В.О. Остапенко).

Більшість українських синтаксичних класифікацій ґрунтується на поєднанні емпіричного і теоретичного підходів, оскільки в них своєрідно перетинаються і взаємодіють описова та пояснювальна методика. Емпіричні спостереження трансформуються в теоретичні міркування про наявність таксонів, до складу яких такі одиниці й належать. Відношення класифікації за своїм виявом постають нечіткими, нечіткі переважно й таксони – наслідки класифікації. Основним класифікаційним відношенням слугує подібність. Найпослідовніше розбіжності в класифікаційних схемах простежуються під час зіставлення різних схем щодо виділення типів, підтипів, різновидів з-поміж певного класу одиниць, що являє собою наслідок неадекватних підходів до самої мови, встановлення її функцій тощо. Здебільшого розходження в синтаксичних класифікаціях зумовлюються ототожненням класифікації тільки з ієрархією (пор. *структурно-семантичну класифікацію складнопідрядних речень*, де весь клас *складнопідрядних речень диференціюється на розчленовані і нерозчленовані структури*, а вже подальша класифікація здійснюється в межах виділених типів), хоча класифікація належить до найзагальніших і надзвичайно ємних понять, і тому правомірним видається її вищий ранговий статус щодо підпорядкованих їй понять "систематика", "таксонімія", "типологія" (пор. погляди Л.В. Малаховського, О.М. Мельник та ін.). Очевидно, для визначення оптимальності відповідної класифікації варто керуватися тим, наскільки вона відображає специфіку досліджуваних об'єктів, якою мірою створюється цілісне уявлення про інвентар класифікованих одиниць, наскільки зберігається система виділених типів, підтипів при застосуванні інших критеріїв класифікації, якою мірою враховані всі властивості досліджуваного предмета в класифікації – ідеальною виступає така класифікація, в якій враховано всі властивості об'єкта (О.О. Любищев).

У сучасному українському синтаксисі співіснують природні і штучні класифікації. Природні класифікації слугують чинними постійно (пор. класифікацію речень на *прості і складні*; класифікацію *частин мови* та ін.), з часом окремі їх компоненти можуть поглиблюватися і розвиватися (диференціація *складних речень на складносурядні, склад-*

нопідрядні, безсполучникові), але основні елементи залишаються. Штучні класифікації створюються дослідниками з метою викінченого розгляду певного явища (пор. класифікацію різновидів словосполучень за морфологічним вираженням стрижневого і залежного слова, запропоновану О.С. Мельничуком, у якій виділяється 36 основних моделей). Їх функціональне призначення полягає в глибшому вивченні досліджуваного явища, вичерпнішому аналізі його структури, взаємозв'язків і под.

Обидва типи класифікації (природний і штучний) співіснують, і в них багато спільного. Здебільшого природна класифікація спирається на певні критерії, які відображають якісні аспекти предметів, і саме останні зумовлюють розподіл предметів на відповідні класи. Врахування однієї ознаки зумовлює постанову *монотетичних груп*, класифікація за цілою низкою диференційних ознак веде до появи *політетичних груп*. Така класифікація слугує джерелом здобуття нових знань, підтвердженням чого виступає багаторівнева система синтаксичних категорій речення (*формально-граматичні, семантико-синтаксичні, комунікативні* тощо). Це мотивує відповідно їх класифікацію на 1) формально-граматичні (*категорія предикативності, категорія підмета, категорія присудка, категорія додатка, категорія означення* тощо); водночас можливе розмежування *суперкатегорій другорядного члена речення і головного члена речення* тощо); 2) семантико-синтаксичні (*категорія субстанційності, категорія предикатності* і под.); 3) комунікативно-синтаксичні (*категорія розповідності, категорія переповідності, категорія оптативності, категорія спонукальності* та ін.); 4) власне-семантичні (*категорія агенса, категорія пацієнса, категорія протагоніста* і под.).

Українська синтаксична класифікація пройшла еволюцію від *апріорності* (термін належить І.Г. Милославському), коли "основи класифікації не визначені спочатку" (О.М. Мельник) і поняття класифікуються стихійно, до *апостеріорності*, що означає створення класифікацій на певному досвіді, тобто визначається певна логічна система диференційних ознак і на їх підставі здійснюється класифікація, підтвердженням чого виступає класифікація реченнєвих категорій тощо. І за апріорності, і за апостеріорності суттєвою постає наявність понять, статус яких надзвичайно складно визначити в системі, що зумовлюється 1) процесом формування самої системи, 2) сучасним баченням проблеми, 3) прагненням охопити більшість фактів. Здебільшого основою будь-якої класифікації виступає встановлення диференційних ознак більшості мовних явищ, звідси неможливість охопити все їх розмаїття, оскільки поза межами залишаються такі мовні величини, в яких не зовсім чітко окреслені диференційні ознаки.

Сучасній українській синтаксичній класифікації притаманна цілеспрямована тенденція розподілу об'єктів на класи. Класифікації уможливають систематизацію досліджуваних об'єктів, їх репрезентацію за відповідними диференційними ознаками. Класифікація сьогодні *виступає методом пізнання, процесом наукового дослідження, самим процесом наукового аналізу та засобом отримання знань, збереження фонду знань, шляхом інтенсифікації наукового пошуку, розвитку окремих її напрямів і зіставлення найсуттєвіших досягнень окремих галузей знань про синтаксис української мови*. Поза всяким сумнівом, можна вести мову про особливий класифікаційний метод, суть якого полягає у вивченні специфіки досліджуваного об'єкта, встановленні його диференційних ознак та простеженні відповідних фасетів (пор.: рід – вид, частина – ціле) та визначенні параметрів розподілу об'єктів за симетрією (симетричні класифікації антонімічних/синонімічних конструкцій, пор.: синкретизм: *Одне слово, це була вже інша жінка. Чужа. Стороння. З якою мене ніщо не зв'язувало. І водночас усе мене з нею зв'язувало, саме з нею, і тільки* (Ю. Покальчук)) й асиметрією (усі несиметричні класифікації; діяхронічні/синхронічні, природні/штучні і под.). Ускладнення синтаксичних класифікацій, постанову політетичних класифікацій як наслідку апостеріорності засвідчує якісне поглиблення синтаксичних студій та уможливлення актуалізацію розрізнювальної, абстрагувальної, узагальнювальної, поняттєвої, асоціативної, гносеологічної функцій класифікацій, водночас вирізняє питання щодо операторів класифікацій, скорочення просторових відстаней між наявними класифікаціями.

У сучасному синтаксисі своєрідно узгоджуються природні і штучні класифікації, поєднуючи емпіричний і теоретичний рівень досліджень. Кожна синтаксична класифікація побудована на певних диференційних ознаках, зіставлення одно-/різнотипних класифікацій дозволяє опрацювати алгоритми класифікацій і уможливорює зведення до певної формалізації класифікаційних структур, скорочення кількості ознак та самого внутрішньосинтаксичного простору класифікаційних систем (пор. співвідношення/неспіввідношення типів синтаксичних зв'язків, різних видів підрядних частин у межах *структурно-семантичної класифікації*), об'єднання класів, до відповідної топологізації та ін. Поза всяким сумнівом, класифікаційний (таксонімічний) метод, який спрямований на відображення в синтаксичних дослідженнях (описах і поясненнях) едностей і відношень, наявних у самій мовній дійсності, завжди буде актуальним, оскільки у своїй основі він містить когнітивні параметри мовно-національного простору. Саме класифікаційний метод відображає у своїх висновках – класифікаціях ті чи інші реальні системності, стратифікацію, варіативність синтаксичних одиниць, їх співвідношення, протиставлення, єдність, реальну типологію тощо.

Синтаксичні класифікації відображають один із найсуттєвіших параметрів мовної картини світу і спрямовані у своїй цілісності (якщо все розмаїття класифікацій прийняти за цілісність) на максимальне відображення сутності самих досліджуваних і класифікованих об'єктів.

Сучасна українська синтаксична класиологія повною мірою поєднує в собі все набуте, акумулює досвід попередніх апіорних й апостеріорних, природних і штучних, симетричних і несиметричних, статичних і динамічних класифікацій, і водночас вона спрямована в майбутнє, оскільки єдиний класифікаційний простір дозволяє створити єдиний компактний алгоритм відповідних класифікаційних систем, побудувати парадигму операторів та виявити рівень пізнання синтаксичних явищ.

Михайло Попович (Чернівці)

ПРО "ГРАМАТИЧНІСТЬ" ГРАМАТИЧНОЇ КАТЕГОРІЇ

Прорісши з глибини філософської думки античних часів, поняття граматичної категорії ось уже понад дві тисячі років складає квінтесенцію мовознавчої науки. Незважаючи на це, його дослідницький потенціал залишається й досі далеко не вичерпаним. Це виражається насамперед у тому, що, яка б граматична категорія не розглядалася, ми не знайдемо одностайності в поглядах учених стосовно її мовної природи, граматичних засобів вираження, семантичної структурованості її значень, гносеологічної продуктивності тощо.

Поняття "граматична категорія", перебуваючи в центрі лінгвістичних досліджень, має надзвичайно багату наукову бібліографію як на рівні загального мовознавства, так і на рівні конкретномовних досліджень, у яких аналізуються й описуються найрізноманітніші його аспекти. Само собою зрозуміло, що тлумачень понятійної суті цього мовного явища також немало. Однак немає потреби вдаватися до докладнішого аналізу існуючих нині різних дефініцій поняття "граматична категорія" і тим самим втягуватися в лабіринт безплідної полеміки щодо їх правильності/неправильності або ж відповідності/невідповідності їх змісту самому об'єктові дослідження, оскільки, зрештою, їх можна звести до простого твердження: граматична категорія – це єдність граматичної форми й граматичного змісту. Див., наприклад:

1. "Грамматична категорія (від грец. *katēgoria* – судження, визначення) – це найзагальніше поняття, що об'єднує ряд співвідносних граматичних значень і виражене в певній системі співвідносних граматичних форм" [16, с.190].

2. "Сукупність граматичних форм, що виражають однорідні або взаємопротиставлені граматичні значення, складають граматичну категорію" [1, с.176].

Сумніватися в правильності цих та багатьох інших, аналогічних їм, визначень немає жодних підстав. Проте ми можемо задати питання іншого плану, а саме: наскільки ці дві складові величини граматичної категорії виступають граматичними за своєю природою.

Питання природи граматичного значення давно вже набуло проблемного характеру в загальному контексті лінгво-філософських проблем взаємозв'язку мови і мислення (див., наприклад: 2; 3; 9; 14).

Філософи, дошукуючись онтологічної сутності категорій мислення, постійно підкреслюють їх генетичний зв'язок з категоріями мови. Вважається, наприклад, що "вже Г. Гегель добре усвідомлював, що категорії [мислення – М.П.] відкладаються насамперед у мові, хоча це й не позбавляє їх певної невідповідності з мовою" [10, с.9].

Лінгвісти, у свою чергу, щоб відобразити генетичну спорідненість категорій мови з категоріями мислення, ввели до наукового обігу поняття "понятійна категорія" (А.В. Бондарко пропонує замінити термін "понятійна категорія" терміном "функціонально-семантична категорія", мотивуючи це тим, що термін "понятійна категорія" "дає підстави вважати, що йдеться про логічні поняття, а не категорії мови" [2, с.8].

"Треба визнати, – пише О. Есперсен у "Філософії граматики", – що поряд, над або під синтаксичними категоріями, які залежать від власної структури кожної мови, існують екстралінгвістичні категорії, які не залежать від більш-менш випадкових характеристик мов. Ці категорії слугують універсальними настільки, наскільки вони можуть бути застосовані до обширу мов, хоча, звісно, вони в цьому плані здебільшого не можуть виражатися ясно й однозначно. Деякі з них, зокрема, стосуються явищ позамовної дійсності, як наприклад, ознака статі, інші – психологічних станів або логіки; через відсутність кращого терміна, щоб позначити усі ці категорії, називатимемо їх "поняттями" і "понятійними категоріями" [18, с.63] (У російській лінгвістиці вчення про понятійні категорії в мові розвивав І.І. Мещанінов [12]). (Переклад з французької наш – М.П.).

Із сказаного О. Есперсеном логічно випливає, що в понятті "граматичне значення" знаходять відображення три немовні стихії. Це, по-перше, предметний світ у вияві найбільш суттєвих ознак, на основі яких можна членувати, групувати, ототожнювати й т.ін. його складові частини. Так, статеві відмінності живих істот лягли в понятійну основу категорії роду; кількісні ж характеристики елементів реального світу відобразилися в категорії числа і под.

По-друге, це постає абстрактним витвором нашого мислення, наслідком відображеного в мисленні світосприйняття та його оцінки. Такими слугують, наприклад, у першу чергу граматичні категорії часу та якості.

По-третє, це складає ще й, певна річ, наше особисте ставлення до об'єктів позамовного світу, їхнє сприйняття й оцінку нашими почуттями, як це властиво, наприклад, категоріям модальності, детермінованості та іншим.

Таким чином, у змісті граматичних категорій відображена взаємодія трьох немовних реалій, а саме: 1) предметного світу (об'єктивний момент); 2) мислення, що його відображає (суб'єктивний момент); 3) емоційно-чуттєвого стану мислячого суб'єкта (модальний момент). Як бачимо, власне граматичного в термінологічних поняттях "граматичного змісту" нічого практично немає, принаймні в багатьох із них. А термін "граматичний зміст" слугує не більше, як формальною аналогією до терміна "граматична форма".

Що стосується останнього, то тут ніби все зрозуміло. У всякому разі важко аргументовано заперечити граматичну природу мовних засобів вираження категоріального змісту.

Проте, якщо взяти до уваги, з одного боку, інвентарний список морфем, які виділяються різними дослідниками як засіб вираження граматичних категорій (див.: 4), а з іншого боку, визнати об'єктивну реальність текстових категорій (див.: 8), то нам доведеться відмовитися й від терміна "граматична форма" на користь термінові "мовна форма".

Усе сказане засвідчує те, що розглядати поняття "граматична категорія" в суто граматичних межах – це означає дуже спрощувати його, а в певному відношенні й спотворювати реальну суть цього мовного явища. Тому не випадково багато сучасних мовознавців, торкаючись природи граматичних категорій, наполегливо підкреслюють їх семантичний характер. Див., наприклад, визначення поняття "граматична категорія", запропоноване відомими французькими лінгвістами А. Греймасом та Ж. Куртесом у лінгвістичному словнику "Sémiotique. Dictionnaire raisonné de la théorie du langage": "У традиційній граматиці термін

"граматичні категорії" інтегрує в собі сигніфікативні величини, що містяться у флексивних морфемах (категорії роду, числа, особи, відмінків і под.): йдеться, як бачимо, про семантичні категорії, що виконують граматичні функції. Сучасний розвиток різних лінгвістичних теорій, дотичних до цього питання, дозволив визнати природу всіх граматичних категорій семантичною і разом з тим узагальнити поняття категорії" [19, с.34]. (Переклад з французької наш – М.П.).

Проекція проблеми граматичної категорії на площину лінгвістичної семантики має низку незаперечних переваг над традиційним її тлумаченням. Насамперед цим усувається наявний у традиційному мовознавстві науковий парадокс, сутність якого полягає в тому, що, з одного боку, граматичному значенню дається визначення як власне категорії мислення, а з другого боку, наполегливо заперечується її зв'язок з логікою. Дух відомого висловлювання Г. Штейнтала про те, що "мовні і логічні категорії являють собою несумісні поняття; вони співвідносяться одне з одним як уявлення про круг і червоне" [13, с.5], продовжує побутувати в мовознавстві, оберігаючи його від зазіхань логіки.

Якщо виходити з того, що граматичне значення має загальний і абстрактний характер, а саме так його трактують мовознавці, (Див. проблемний аналіз цього питання в "Загальному мовознавстві" Ф.М. Березіна, Б.Н. Головіна [1, с.77-86; 175-179]), то чим же тоді воно відрізняється від логічного поняття і чи взагалі між ними існує принципова відмінність?

На наш погляд, найкоротший шлях до відповіді на це запитання пролягає через порівняння граматичного значення з лексичним.

Відомо, що значення слова розглядається багатьма вченими як містилице логічного поняття. Причому такої точки зору дотримуються представники різних наукових галузей. Пор., наприклад:

1. Є. Войшвілло (логік): "Тепер ми можемо сказати, що поняття стосовно слова постає не чим іншим, як саме тим, що вище (...) ми називали значенням слова" [6, с.122].

2. Виготський Л.С. (психолог): "Але значення слова з боку психології, як ми неодноразово переконалися впродовж дослідження, – це не що інше, як узагальнення, або поняття. Узагальнення і значення слова суть синоніми. Усяке узагальнення, усяке формування поняття являє собою найбільш специфічний, найбільш достовірний, найбільш безперечний акт думки. Значить, ми маємо підстави розглядати значення слова як феномен мислення [5, с.297].

3. Ю.С. Степанов (лінгвіст): "Отже, значення слова (сигніфікативне значення, сигніфікат) – вищий ступінь відображення дійсності у свідомості людини, той же ступінь, що й поняття... Значення слова прямує до поняття, як до своєї межі" [15, с.13].

Отже, значення слова виступає одночасно і понятійною, і мовною реальією. Воно "належить царству мовлення такою ж мірою, як і царству мислення... Воно являє собою мовлення і мислення одночасно, тому що воно слугує одиницею мовного мислення" [5, с.17]. (Погоджуючись із думкою, що значення слова має понятійну природу, ми, проте, не схильні ототожнювати його з логічним поняттям. Семантичний обсяг значення слова ширший від змісту логічного поняття, яке ним виражається. Саме ця особливість значення слова зумовила необхідність розрізняти в ньому "змістове" та "формальне" поняття [11, с.18]).

Разом з тим лексичне значення виявляється набагато конкретнішим від граматичного значення. У лексичному значенні слова відображено в абстрагованій формі найбільш суттєві ознаки предметів одного денотативного класу, тоді як у так званому граматичному значенні знаходять віддзеркалення суттєві ознаки, властиві багатьом або й усім предметним класам, охопленим тією чи іншою семантико-граматичною категорією слів. Наприклад, граматична категорія роду постає семантичною ознакою всіх номінативних одиниць, хоч більшість із них співвідноситься з предметами та явищами, яким не властива біологічна ознака роду.

Грамматичне значення в плані узагальненості й абстрактності стоїть на порядок вище від лексичного значення, оскільки воно, як правильно стверджують Ф.М. Березін та Б.М. Головін, слугує "наслідком узагальнення й абстрагування ознак, властивостей, сторін лексич-

них значень, а через них – ознак, сторін, властивостей і явищ оточуючого нас світу і внутрішнього світу людей" [1, с.78].

З огляду на сказане, сумніви щодо логічного характеру граматичних значень позбавлені реальної основи. За своїм змістом і способом творення граматичні значення виступають понятійними категоріями, оскільки саме логічне мислення може вивести на рівень тих абстрактних узагальнень, які складають змістову суть граматичної категорії.

На цю особливість граматичного значення мовознавці часто звертають увагу. Так, Еміль Бенвеніст, аналізуючи логічні категорії Арістотеля, пише: "Тією ж мірою, у якій категорії, виділені Арістотелем, можна визнати істинними для мислення, вони слугують і транспозицією категорій мови. Те, що можна сказати, обмежує й організує те, про що можна мислити. Мова надає основної форми властивостям, які розум визнає в речах... Із цього випливає, що подане Арістотелем у вигляді картини загальних і перманентних умов, являє собою тільки концептуальну проекцію заданого лінгвістичного стану мови" [17, с.79]. (Переклад з французької наш – М.П.).

Подібні думки висловлював і російський учений І.Р. Гальперін. Він писав зокрема: "Поняття як наслідки відображення у свідомості явищ об'єктивної дійсності знаходять своє вираження в логіко-філософських категоріях... Граматика мови також користується цими логіко-філософськими категоріями. Саме ці категорії лягли в основу багатьох граматичних понять. Таким чином, можна собі уявити, що поняття філософського характеру, будучи відображенням явищ об'єктивної дійсності, виражаються в логіко-філософських категоріях, а останні постають у вигляді загальних понять кожної окремої науки й зокрема граматики мови. Ці поняття, у свою чергу, виражаються в граматичних категоріях, які являють собою не що інше, як науково осмислені граматичні поняття" [7, с.523].

Як бачимо, і в першому, і в другому випадках учені доводять змістову і функціональну спорідненість категоріальних понять граматики з відповідними логіко-філософськими категоріями. Відмінність їх полягає тільки в тому, що в концепції Е. Бенвеніста логічні категорії постали на основі мовних, а в концепції І.Р. Гальперіна цей зв'язок має зворотний характер, тобто граматичні категорії виступають похідними від логіко-філософських.

Але в даному разі це не має принципового значення. Головне те, що і в першому, і в другому випадках граматичне поняття розглядається як віддзеркалена в мовній свідомості логіко-філософська категорія. І.Р. Гальперін слушно наголошував: "Граматична категорія – це узагальнений клас форм, що виражає певне граматичне поняття, це логіко-філософська категорія, віддзеркалена в мовній свідомості категорія, яка й визначила предмет граматики" [8, с.15].

Обстоюючи логічну природу граматичних значень, ми, певна річ, далекі від того, щоб ототожнювати їх з категоріями мислення взагалі й категоріями – лінгвістичними універсальними, зокрема. І перші, і другі відрізняються від граматичних понять кожної окремої мови як за своїм змістом, так і за обсягом. Тільки окремі граматичні значення, а точніше сказати, поняття можуть претендувати на роль лінгвістичних універсалій і тим самим заявляти про свою логічну природу.

Підсумовуючи сказане, підкреслимо, що кожна мовна категорія генетично пов'язана з логікою мислення, що дає змогу розглядати її як понятійну за змістом і способом творення і як мовну за формою вираження. (Власне такого погляду на понятійну категорію дотримувався І.І. Мещанінов. Він писав у цьому зв'язку: "Таким чином, граматичні категорії входять до обсягу граматичних понять, які, в свою чергу, виявляються граматично вираженими понятійними категоріями" [12, с.237]).

ЛІТЕРАТУРА:

1. Березин Ф.М., Головин Б.Н. Общее языкознание: Учеб. пособие. – М.: Просвещение, 1979. – 416 с.
2. Бондарко А.В. Грамматическая категория и контекст. – Ленинград: Наука, 1971. – 116 с.
3. Бондарко А.В. Грамматическое значение и смысл. – Л.: Наука, 1978. – 176с.
4. Вандриес Ж. Язык. Лингвистическое введение в историю: Пер. с фр. – М.: Соцэкгиз, 1937. – 410 с.
5. Выготский Л.С. Мышление и речь // Собр. соч. В 6 т. – М.: Педагогика, 1982. – Т.2. – 361 с.
6. Войшвилло Е.К. Понятие. – М.: Изд-во Москов. ун-та, 1967. – 286 с.

7. Гальперин И.Р. Грамматические категории текста // Изв. АН СССР. Сер. лит. и яз., 1977. – Т.36. – №6. – С.522-532.
8. Гальперин И.Р. Текст как объект лингвистического исследования. – М.: Наука, 1981. – 137 с.
9. Горский Д.П. Роль языка в познании // Мышление и язык. – М.: Госполитиздат, 1957. – С.73-116.
10. Категории диалектики, их развитие и функции / Булатов М.А., Васильев С.А., Андрос Е.И. и др. – К.: Наук. думка, 1980. – 363 с.
11. Кацнельсон С.Д. Содержание слова, значение и обозначение. – М.; Л.: Наука, 1965. – 110 с.
12. Мещанинов И.И. Члены предложения и части речи. – Л.: Наука, 1978. – 386 с.
13. Панфилов В.З. Грамматика и логика (грамматическое и логико-грамматическое членение простого предложения). – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1963. – 77 с.
14. Панфилов В.З. Категории мышления и языка. Становление и развитие категории качества. // Вопр. языкознания. – 1976. – №6. – С.3-18.
15. Степанов Ю.С. Основы общего языкознания: Учеб. пособие. – 2-е изд., перераб. – М.: Просвещение, 1975. – 271 с.
16. Сучасна українська літературна мова / М.Я. Плющ, С.П. Бевзенко, Н.Я. Грипас і ін. – К.: Вища школа, 1994. – 413 с.
17. Benveniste E. Problèmes de la linguistique générale. – P.: Gallimard, 1966. – T.1. – 356 p.
18. Jespersen O. La philosophie de la grammaire: Trad. de l'anglais. – P.: Les éditions de Minuit, 1971. – 513 p.
19. Greimas A.J., Courtès J. Sémiotique. Dictionnaire raisonné de la théorie du langage. – P.: Classiques Hachette, 1979. – T.1. – 424 p.

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ КАТЕГОРІЙНОЇ МОРФОЛОГІЇ ТА ДЕРИВАТОЛОГІЇ

Надія Сологуб (Київ)

ГРАМАТИЧНІ ВАРІАНТИ ІМЕННИКІВ У СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Варіативність мовних засобів є своєрідною формою руху мови, виявом її динамічності. Варіативні процеси української мови особливо активно виявляються у сфері відмінкових закінчень іменника. Такі варіанти виникають тоді, коли при загальній семантиці слова вираження певного граматичного значення існують два або більше паралельних засобів вираження. Граматичним показником видозміни слова при цьому виступають відмінкові закінчення. Граматичні варіанти – найчастіше результат історичного розвитку старої системи відмінювання, зокрема перерозподілу основ у давній системі відмінювання.

Значну роль у виникненні варіантів відіграла аналогія і споріднені з нею явища. Конкретну кількість варіантів відмінкових форм у сучасній українській мові практично визначити неможливо, оскільки варіантні закінчення виступають у відкритих рядах слів. Варіантні форми є майже у всіх відмінках іменників, але в кожному з них мають певну своєрідність.

Зокрема в родовому відмінку однини іменники 2-ої відміни чоловічого роду залежно від семантичних та словотвірних ознак мають закінчення **-а(-я)** або **-у(-ю)**. Співвідношення між цими закінченнями змінювалися в різні періоди розвитку української мови. У давніх пам'ятках переважало закінчення **-а(-я)**. Такий розподіл закінчень засвідчують сучасні граматики української мови, нові редакції українського правопису, монографічні дослідження з цієї проблеми.

Зокрема, найновіша редакція українського правопису рекомендує вживати *Кривого Рогу, Червоного Ставу, Широкого Яру*. У правописі відзначено також активізацію у розмовному мовленні іменникових форм типу *Лондону, Берліну, Оренбургу, Парижу* і под. Закінчення **-у(-ю)** пишемо також у літературознавчих термінах типу *сюжету, образу, памфлету, роману, жанру*, у назвах спортивних ігор і танців (*волейболу, бейсболу, вальсу, краков'яку*).

Процес нормалізації форм родового відмінка в українській літературній мові ще не закінчився. У сучасних умовах на вживання цих форм впливає відновлення в певних випадках норм старих правописів.

Зокрема, активізувався варіативний процес у відмінкових закінченнях родового однини іменників 3-ої відміни, де відновлення норм старих правописів, а саме закінчення **-и**, співвіснює із нормою чинного правопису – закінченням **-і** (*любові і любови, радості і радости, незалежності – незалежности* і т.д.).

У родовому відмінку множини як паралельні виступають форми *баб* і *бабів, губ* і *губів, легень і легенів, грабель і граблів, партизан і партизанів*.

У давальному відмінку однини іменники чоловічого роду 2-ої відміни вживаються із закінченням **-ові, еві(-єві), -у(-ю)**. Ці закінчення – результат перегруповування давньої системи відмінювання. Змішування цих закінчень спостерігаємо ще в мові Київської Русі. У староукраїнських пам'ятках XIV ст. переважала флексія **-у(-ю)**. Форми з **-ові(-єві, -єві)** зустрічалися лише в назвах осіб. З розвитком української мови закінчення **-ові, -єві(-єві)** дуже активізувалися, поширившись і на назви неістот. У післявоєнний час цей процес послабився під тиском русифікації. У наш час тенденція до вживання **-ові** у давальному дуже активізувалася і стала однією із специфічних рис української мови. Це закінчення поширилося на всі стилі української мови, зокрема, офіційно-діловий та науковий. Закінчення **-ові** зустрічаємо в іменниках із суфіксом **-ізм**, які раніше вживалися переважно з **-у** (пор. *капіталізові, білінгвізові* і под.), його вживають також в іменниках середнього роду (*літові, окові, дзеркалові*).

У знахідному відмінку однини іменники чоловічого роду мають форми називного або родового. Іменники чоловічого роду, що означають істот, вживаємо у сучасній українській мові у формі родового (пор. *зустрів однокурсника, побачив учителя* і под.). У назвах неістот форми знахідного і називного варіюють. Можна сказати *одержав лист і одержав листа, забив гвіздок і забив гвіздка*. Проте приклади із сучасної преси, художньої літератури показують, що форми знахідного, ідентичні родовому, у сучасному українському мовленні активізувалися (хоч історично форми називного були первісними). У науковому та офіційно-діловому стилях родовий у формі знахідного не зустрічаємо.

В іменниках жіночого роду І-ої відміни в знахідному множини в назвах неістот у сучасній українській мові нормативними є форми називного (*слухаю пісні, шукаю нові книжки* і под.), хоч у розмовному мовленні можна почути – *слухаю пісень, шукаю нових книжок* і под.

У заперечних конструкціях літературної мови в різних її стилях і жанрах активізувалися форми кличного відмінка, які споконвічно були характерною рисою української мови. На жаль, сучасні словники закінчення кличного відмінка не фіксують. В останніх редакціях правопису (зокрема, в проєкті найновішої редакції) форми кличного відмінка значною мірою уніфіковано, закінчення закріплено за певними структурними типами. Для більшості з них характерна тенденція до переважання закінчення **-е**, часто з чергуванням кінцевих **г, к, х** основи із **з, ц, с**, пор.: *робітнице, небораче, пастуше, керівнице*.

Закінчення **-у(-ю)** мають переважно іменники із суфіксом **-ач** (*доглядачу, втікачу*) **-ець(-ець)** (*бійцю, видавцю*). Варто зазначити, що Орфографічний словник української мови (Київ, Довіра, 1999) обмежує коло іменників на **-ець**, які одержують у кличному закінчення **-е**, внаслідок чого тут рекомендовано форми кличного *виборцю* (від *виборець*), *американцю* (від *американець*) і т.ін. На наш погляд, форми типу *керівнице, американце* не можуть бути рекомендовані як нормативні і сприймаються переважно як okazіональні. Інша річ – мова художньої літератури, де ці незвичні форми мають художнє виправдання. Проте не можемо не зауважити, що форми кличного сприймаються як незвичні ще й тому, що донедавна ми їх рідко чули.

Слід окремо сказати про вживання кличного в прізвищах та іменах. Для прізвищ на **-ець** характерним є закінчення **-ю**. Наприклад: *Тарновець – Тарновцю, Мартинець – Мартинцю*. У прізвищах на **-чук, -ук, -юк**, шиплячий та на **-г, -х** у кличному переважає закінчення **-е**: *Драче, Ляше, Шинкаруче*, хоч ряд дослідників вважають, що прізвища на **-чук** звучать у такій формі okazіонально.

Активізувалася форма кличного також в іменах. Зокрема, суперечливими є форми кличного від чоловічих імен *Ігор* та *Олег*. У проєкті найновішої редакції українського правопису кличні форми від цих імен подано як варіанти, тобто *Олеже* і *Олегу; Ігоре* і *Ігорю*.

Активізувалися форми кличного також в іменах іншомовного походження (*Роберте, Джеку, Джоне*).

У звертаннях, що складаються з двох загальних назв, форму кличного має як перше, так і друге слово: *добродію акторе, пане Президенте, пане професоре*.

У місцевому відмінку однини іменники чоловічого та середнього роду можуть мати закінчення **-і(-ї), -у(-ю), -ові(-єві)**. Ці закінчення є або варіантними (взаємозамінними), або мають певну закріпленість. На вживання того чи іншого закінчення в місцевому впливають різні чинники: наявність певного прийменника, морфологічна будова слова, акцентуаційні моменти, семантика іменника, синтаксичні умови тощо. Складність вибору правильного закінчення зумовлена тим, що названі чинники нерідко переплітаються, взаємодіють і породжують непослідовність уживання. Розподіл закінчень стосується в основному закінчень **-і(-ї)**, з одного боку, та **-у(-ю)**, – з другого. Ці закінчення розподіляються насамперед за прийменниками:

прийменники **в(у), на, при** – закінчення **-і**;

прийменник **по** – закінчення **-у(-ю)**,

пор. *в полі* – *по полю*, *на морі* – *по морю*, *в офісі* – *по офісу*. Закінчення *-ові(-еві, -єві)* виступає можливим (але не до всіх іменників) варіантом: *по небові*, *на стеблові*, *по світові* тощо.

Послідовність уживання закінчення *-і* при прийменниках *в, на, при* порушується втручанням інших чинників, зокрема впливом морфологічної будови слова. Так, суфіксальні іменники 2-ої відміни з основою на *-к* утворюють у місцевому досить регулярний ряд, пор. *в садку*, *у відблиску*, *у розвитку*, *у відділку*. З другого боку, втручання в розподіл закінчень чергування кінцевих *з, к, х* із *з, ц, с* активізує варіантний ряд із закінченням *-і*. Пор. *на язика* і *на язичі*, *у піджаку* і *у піджаці*, *у келиху* і *в келисі*, *у кемпінгу* і *в кемпінзі*. Як бачимо, ця тенденція охоплює не лише давні українські слова, а й нові запозичення.

Водночас зауважимо, що форми з переходом *з, к, х* в *з, ц, с* сприймаються часто як розмовні. Проте форма *в Петербурзі* закріпилася в усіх стилях.

Варіативність характерна також відмінковим формам з прийменником *по*, які прийшли в місцевий з давального. З погляду сучасного літературного мовлення правильними будуть форми *по світу* і *по світі*, *по лісу* і *по лісі*, *по столу* і *по столі*.

Варіативні закінчення *-і(-ї)* та *-у(-ю)* можуть диференціюватися за місцем наголосу в слові. Пор. *в краю* і *в краї*, *в чаду* і *в чаді*, *в цвіту* і *в цвіті*. У закріпленні закінчень *-у(-ю)* в односкладових іменниках помітну роль відіграла адвербіалізація (наприклад, форми типу *на ходу*, *на льоту*, *на виду*, *в цвіту* тощо). Для багатьох форм такого типу наголос виступає ознакою семантичного розмежування, пор.: *в ромашковому цвіті* і *навколо все в цвіту*.

Таким чином, розвиток закінчень *-і(-ї)* та *-у(-ю)* в місцевому йде шляхом перерозподілу іменникових словоформ між цими закінченнями, що збільшує або зменшує словоформи із закінченням *-і(-ї)* або із закінченням *-у(-ю)*.

Варіативність мовних засобів характерна всім мовам світу. У сучасній українській мові явище варіативності відображає складні умови її історичного розвитку. Варіативність є необхідною передумовою стабілізації мовних норм.

Іван Вихованець (Київ)

ЧАСТИНОМОВНИЙ СТАТУС ІНФІНІТИВА

З інфінітивом пов'язано в українському мовознавстві чимало дискусійних питань, а особливо – закріплених у лінгводидактиці й тому важко переборюваних помилкових уявлень. Це засвідчують вузівські підручники, що недавно вийшли друком і де кваліфіковано інфінітив в українській мові здебільшого в такий спосіб: неозначена форма (інфінітив) "є ніби вихідною для всіх дієслівних категорій – тільки особовості/безособовості, аспектуальності й перехідності/неперехідності" [1, с.158]; "неозначена форма дієслова (інфінітив) входить у систему його парадигми як початкова форма, в якій позначається дія (динамічна ознака) безвідносно до діяча чи предмета" [7, с.259]; "Інфінітив, або незначена форма, – це початкова форма дієслівної парадигми, яка називає дію, процес або стан поза такими морфологічними категоріями, як час, спосіб, особа і число. Іншими словами, формою інфінітива позначається абстрактна, неактуалізована певним чином дія" [6, с.434]. За такого трактування не беруть до уваги полярне функціонування інфінітива у сфері чітко протиставлених одна одній частин мови – іменника і дієслова.

На матеріалі інших слов'янських мов дослідники нерідко висловлюють різні думки про граматичний статус інфінітива. Наприклад, В. Виноградов слушно зазначив, що "інфінітив – не центр дієслівної системи, а її периферія" [2, с.652]. З думкою В. Виноградова перегукується твердження Р. Якобсона про те, що "з усіх дієслівних форм найменшу граматичну інформацію має інфінітив. Він нічого не говорить ні про учасника описуваної події, ні про стосунок цієї події до інших описуваних подій або події мовлення. Отже,

інфінітив вилучає категорії особи, роду, числа, таксису і часу" [8, с.108]. Г. Золотова, кваліфікуючи інфінітив як дієслівну форму, що виконує функцію предиката, основного або вторинного, напівпредикативного, відзначає, що "морфологічну невираженість предикативних категорій особи, часу, модальності в інфінітиві переборює мова синтаксично. У мовленнєвому вживанні інфінітива, на противагу словниковому, над номінативною функцією падає предикативна, вона експлікується в синтаксичних зв'язках, в характеристиках найближчих компонентів і текстового оточення, в багатоманітних, але типізованих способах інтонування" [4, с.138]. Суперечливу характеристику східнослов'янському інфінітиву дає Г. Півторак, вважаючи його то вихідною формою дієслова, базою інших дієслівних форм, то формою, що поєднує в собі вербальні і субстантивні риси [5, с.3, 138]. У попередній моїй студії відзначено двоїстий характер інфінітива [3, с.79-82, 122-128]. У пропонованій статті йдеться про додаткові характеристики інфінітива як проміжного, міжчастиномовного утворення.

Для правильного розв'язання граматичної проблеми інфінітива потрібно передусім зважати на його власне-граматичні, тобто морфологічні й синтаксичні, особливості, а не на тотожну з іншими формами дієслова лексичну семантику. Інфінітив як специфічна граматична форма не має чітких формально-морфологічних ознак, які б уможливили його обґрунтоване зарахування до певної частини мови. За ознакою незмінюваності він якоюсь мірою уподібнюється прислівникові. Проте морфологічна категорійність інфінітива і його синтаксичне функціонування відразу ж показує безпідставність такого підходу до розв'язання проблеми. Обґрунтування частиномовного статусу інфінітива потрібно будувати на послідовному врахуванні морфолого-категорійних, формально-синтаксичних і семантико-синтаксичних функцій.

Із формально-морфологічного боку інфінітив позбавлений найголовніших дієслівних категорій, а саме: категорій часу, способу, особи, а також транспонованих від іменника (займенника) морфологічних категорій роду і числа. Щоправда, він тісно пов'язаний із категорією виду. Проте, оскільки вид характеризується найширшим діапазоном транспозицій (перенесенням його на іменникову, дієприкметникову і дієприслівникову морфологічну базу, пор.: *читання – прочитання, читаний – прочитаний, читаючи – прочитавши*), наявність в інфінітиві видових кореляцій не є вирішальною у розв'язанні його частиномовного статусу. Крім виду, інфінітив зберігає також валентну сполучуваність, хоча в деяких синтаксичних позиціях неповною мірою. Водночас наявність тільки двох граматичних категорій (виду і валентності), які є, звичайно, показовими, але не достатніми для дієслова морфологічними ознаками, дає підстави заперечити статус інфінітива як вихідної (або основної) форми дієслова. Основними формами дієслова є особово-часові й особово-способові форми, що найповніше (як із морфологічного, так і синтаксичного погляду) репрезентують дієслово у граматичній системі мови. Отже, маючи лише дві граматичні категорії – виду і валентності, інфінітив аж ніяк не спроможний "очолити" форми дієслова. Виразити інші категорійні морфологічні значення він може тільки за допомогою аналітичних морфем, інтонації або інших засобів із морфемною функцією. Також із синтаксичного боку інфінітив без допомоги аналітичних морфем і функціонально подібних до них засобів не може виконувати в реченні формально-синтаксичних дієслівних функцій присудка і головного, співвідносного з присудком, члена односкладних речень. Він не має флексійних показників для реалізації свого формально-синтаксичного призначення. Це стосується і його семантико-синтаксичних функцій.

Отож спочатку про дієслівне в морфологічному і синтаксичному плані функціонування інфінітива. Ця форма в дієслівному функціонуванні має ту особливість, що вона переважно являє собою лексичну частину аналітичних сполук "аналітична морфема + інфінітив". Найпоказовішим є морфологічне використання інфінітива для вираження визначальних дієслівних категорій часу і способу. У категорії часу він з аналітичною морфемою *буду, будеш, буде...* передає значення майбутнього часу, становлячи доконечний компонент семантичної структури цієї грами. Дещо периферійніший інфінітив у грамах дієслівної категорії способу.

На вираження графеми майбутнього часу з інфінітивом впливає вид дієслова: дієслова доконаного виду оформлюються синтетично, а дієслова недоконаного виду – аналітично (за допомогою афікса майбутнього часу, який генетично був аналітичною морфемою, що зрослася з формою інфінітива та перетворилася на синтетичну службову морфему), пор.: *буду читати* і *читатиму*, *будуть співати* і *співатимуть*. У тричленній сукупності засобів вираження графем майбутнього часу інфінітив з аналітичною морфемою становить цілісну граматичну форму, а не звичайне поєднання двох слів.

Як семантично маркований елемент використовують інфінітив у функції минулого часу. Інфінітив у специфічних лексичних і синтаксичних випадках передає комплексне значення "раптовий початок дії + минулий час", немовби конденсуючи у своїй структурі аналітичну сполуку з показниками значення початку дії та минулого часу, з одного боку, і лексичного позначення дії, з другого боку. Порівняно з майбутнім часом використання інфінітива у функції минулого часу має набагато слабкіший вияв. До того ж інфінітив у зазначеній функції поширюється не на всі дієслова, він охоплює лише дієслова інтенсивної дії типу *тікати*, *ридати*, *кричати*, нерідко в поєднанні з підсилювальними частками *ну*, *ану*, що ще рельєфніше увиразнюють відтінок раптового початку тривалої дії в минулому та її інтенсивності, пор.: *Хлопчики озирнулися – і тікати* і *Хлопці озирнулися – і ну тікати*. Таке вживання властиве головним чином розмовному мовленню.

Інфінітив містить у собі потенційний стосунок до особи, що уможливорює використання його у функції графем категорії способу. Сама ізольована форма інфінітива не спроможна виражати способових дієслівних значень, їй потрібна допомога аналітичних морфем або інтонації. Інфінітив використовують у функції наказового, умовного та бажального способів.

Інфінітив утягується до сфери наказового способу, стосуючись дієслів як доконаного, так і недоконаного виду. Заступаючи форми наказового способу, він видозмінює способове значення. Інфінітив позначає категоричний наказ, спонукання, а також обов'язковість дії, її неминучість, настійну доконечність, вольову імпульсивність, експресивність тощо. Аналітичне оформлення інфінітивного різновиду наказового способу виявляється в тому, що інфінітивну форму обов'язково супроводжує чітка спонукальна інтонація, яка є еквівалентом морфемного засобу, напр.: *Мовчати!*; *Не розмовляти!* Інфінітив, виражаючи значення наказового способу, стоїть у позиції співвідносного з присудком головного члена односкладних речень.

Форма інфінітива проникає також до сфери умовного способу. Умовний спосіб виражають інфінітиви в поєднанні з аналітичною морфемою *би(б)*, яка сигналізує про використання інфінітивних форм у не типових для них функціях. Сфера їхнього використання – складнопідрядні речення умовні та безсполучникові складні речення, де інфінітивна форма умовного способу виступає в одній із частин умовної конструкції, а в другій частині використовують дієслово в особовій формі умовного способу, напр.: *Коли б прибути до рідної домівки, то вона наповнила б серце натхненням і жадобою творчості*. Інфінітив може слугувати засобом вираження бажального способу, поєднуючись також з аналітичною морфемою *би(б)*: *Заспівати б пісню*. Умовний і бажальний способи виражає інфінітив тільки аналітично, за допомогою аналітичної морфеми *би(б)*, спеціалізованої на вираженні семантики умовних відношень і значення бажальності.

У синтаксичній структурі сучасної української мови інфінітив виконує низку власне-дієслівних формально-синтаксичних і семантико-синтаксичних функцій. У цьому плані характерне співвідношення його вживань у двоскладних і односкладних реченнях. Зауважимо, що частіше мовці використовують інфінітив в односкладних конструкціях.

Інфінітив може входити до структури двоскладних речень у ролі присудка. У розмовному мовленні трапляються конструкції з інфінітивом-присудком недоконаного виду, що виражає раптовий початок тривалої дії в минулому та її інтенсивність, напр.: *Дівчата – ну реготати*. Тут інфінітив-присудок перебуває у взаємозалежності (предикативному зв'язкові) з іменником-підметом.

Інфінітив буває елементом структури дієслівного складеного присудка, лексико-семантичну основу якого становить інфінітив повнозначних дієслів, поєднаний з особовими формами допоміжних фазових і модальних дієслів або з прикметниками-предикативами модального значення. Допоміжні фазові й модальні дієслова у складі присудка виражають відсутні в інфінітиві дієслівні категорії часу, способу й особи та модифікують семантику складеного присудка.

Допоміжні фазові дієслова у поєднанні з інфінітивом виражають, з одного боку, визначальні дієслівні категорії часу, способу й особи і водночас модифікують лексичну семантику присудка стосовно початку, продовження і закінчення дії або стану. До фазових допоміжних дієслів належать дієслова *починати, братися, заходжуватися, стати, кидатися, продовжувати, кінчати, переставати* і под.: *Солов'ї почали натхненно витьохкувати; Ми продовжуємо співати; Дівчинка перестала співати.*

Допоміжні модальні дієслова у складеному дієслівному присудкові вказують перекладом на визначальні дієслівні категорії часу, способу й особи, а також модифікують семантику присудка, позначаючи модальні відтінки можливості, неможливості, доконечності тощо. Здебільшого надають дієслівному складеному присудкові модальних відтінків дієслова *могти, мусити, мати, зуміти, намагатися, сміти* та ін.: *Дівчинка може розповісти про побачене; Хлопчик міг приїхати; Ми намагалися прибути вчасно.*

Інфінітив нерідко вживається в односкладних реченнях, де лексично виражений або лексично не виражений суб'єкт звичайно стосується стану. Головному членові односкладних конструкцій властива аналітична будова. Лексичне значення головного члена, співвідносного з присудком двоскладних речень, зосереджується в інфінітиві, а допоміжний елемент указує на визначальні для дієслова граматичні категорії часу і способу та модифікує лексичне значення інфінітива. З-поміж односкладних речень з аналітичним головним членом, основну частину якого становить інфінітив, вирізняються конструкції з непродуктивною для них формою інфінітива (похідні від одноособових речень конструкції) і конструкції з продуктивною формою інфінітива.

Конструкції з непродуктивною формою інфінітива містять повідомлення про стихійні явища, стани і процеси, що відбуваються у природі, у довкіллі. Вони характеризуються відсутністю лексично вираженого суб'єкта стану, оскільки предикати односкладних речень стосуються станів усеохопного характеру. Головний член таких конструкцій звичайно стоїть у третій особі однини та має неаналітичну будову. Саме похідною одиницею від подібного головного члена односкладних речень виступають аналітичні сполуки, лексичну частину яких формують інфінітиви, а граматичну і модифікаційну – допоміжні фазові дієслова *починає (починало, починатиме), почне (почало), стане (стало) або буде*, пор.: *Світає і Починає (почало) світати, Буде світати; Вечоріє і Почало (почне, починає, починало) вечоріти.* До цих односкладних речень прилягають конструкції, дієслівний предикат яких позначає стан людини і здебільшого вживається в синтетичній формі, аналітичні ж побудови з інфінітивом вирізняються своєю очевидною похідністю від синтетичних форм, пор.: *Бабусю лихоманило і Бабусю починає (починало, почало, почне) лихоманити, Бабусю стало (стане) лихоманити, Бабусю буде лихоманити; Хлопчиків не таланити і Хлопчиків почало не таланити.*

Продуктивні односкладні інфінітивні конструкції формують складений головний член речення, утворений аналітичною сполукою інфінітива з модальним модифікаційним елементом. Виразна модальність предикативів окреслює стан людини з відтінками можливості чи неможливості реалізації дії чи стану, їхньої доцільності, доконечності, неминучості та ін. Оскільки модальні модифікатори типу *можна, неможливо, треба, потрібно, доцільно, варто* не передають дієслівних граматичних категорій, то до аналітичного головного члена односкладних конструкцій може приєднуватися аналітична морфема *було* або *буде*, яка однозначно вказує на категорії способу, часу, особи тощо, напр.: *Нам треба було наполегливо працювати; Варто буде поліпшити екологічний стан довкілля.*

У мовленні часто вживаємо інфінітивні конструкції без лексично вираженого модального модифікатора. Їх можна розглядати як варіант аналітичних структур, тобто як

конструкції в редукованому вигляді. Ці односкладні речення багаті на різноманітні модальні значення, виражають розмаїття емоційних відтінків, що втілюються найчастіше у спонукальній інтонації, а також розповідній і питальній, на які може нашаровуватися оклична інтонація. Односкладним інфінітивним конструкціям без лексично вираженого модального модифікатора притаманна ширша гама модальних відтінків. З-поміж них варто вирізнити такі, як: а) конструкції з модальним значенням доконечності дії або стану, їхньої неминучості, неможливості тощо: *Нам з'ясувати обставини; Не позбутися йому неспокою*; б) конструкції, що передають вагання, сумнів у доцільності дії або стану: *Як діяти?; Чи попередити приятеля?*; в) конструкції, які мають модальне значення недоцільності дії, напр.: *Чим хизуєшся?!* Поєднання інфінітива з аналітичною морфемою *би* (б) розширює коло модальних відтінків односкладних конструкцій, які, зокрема, можуть виражати: а) бажаність або небажаність для мовця дії чи стану, напр.: *Поїхав би до Львова; Побути б у рідному селі; Не залишитися б у самотині*; б) оцінку спроможностей співрозмовника: *Тобі б вірші писати; Вам би укласти словник*; в) побоювання або застереження з приводу здійснення чи нездійснення дії, напр.: *Не купити б зайвини; Не програти б турніру*; г) схильність до певного вчинку, напр.: *Їм тільки б жартувати*.

Характерні вияви категорії валентності у дієслівному функціонуванні інфінітива. Семантико-синтаксична його валентність має тут повну реалізацію, особливо правобічну (суб'єктну), хоч і нерідко не виражену лексично, пор.: *Тобі зустріти приятеля; (Нам) треба було поспішати на концерт*.

Варто звернути також увагу на функціонування інфінітива як вторинного предиката в поліпредикативних реченнях зі значенням волевиявлення суб'єкта-каузатора щодо потенційної (вираженої інфінітивом) дії іншого, пов'язаного з потенційною дією суб'єкта, напр.: *Він наказує вам не поспішати; Дівчинка прохала бабусю розповісти казку*. У цих поліпредикативних конструкціях одне з вихідних речень перетворюється на згорнуту (вторинну) предикатно-суб'єктну сполуку у функції потенційної дії та суб'єкта потенційної дії.

Дієслівне функціонування інфінітива спрямоване у чотири сфери: 1) сферу граматичних дієслівних категорій часу і способу; 2) сферу фазових виявів дії або стану; 3) сферу вираження широкого спектра суб'єктивних модальних відношень; 4) сферу потенційної дії в поліпредикативних реченнях. Категорійні значення часу і способу, а також фазові вияви дії або стану і суб'єктивні модальні відношення виражає інфінітив аналітично – поєднанням його з аналітичними морфемами або допоміжними дієсловами (чи еквівалентами останніх). Інфінітив набуває дедалі ширших можливостей у вираженні експресивних відтінків значення.

Морфологічні показники інфінітива (найголовніший із них – невідмінюваність) негативно відповідають на питання про його належність до іменника. Формально-синтаксичне іменникове функціонування реалізують дві позиції: підметова позиція і позиція керованого дієсловом другорядного члена речення, напр.: *Читати – його улюблене заняття; Я люблю читати*. Для реалізації іменникових формально-синтаксичних і семантико-синтаксичних функцій інфінітив не потребує спеціалізованих синтетичних або аналітичних морфем. В іменникових функціях він не має морфемно виражених категорій відмінка, роду і числа.

Вихідною базою синтаксичного іменника-інфінітива виступають особово-часові та особово-способові форми дієслів. У специфічних умовах речення як основної синтаксичної одиниці особові форми дієслова, переміщуючись у позицію теми (з погляду актуального членування речення), нерідко субстантивуються. Одним із засобів субстантивної транспозиції дієслова є інфінітив. Його слід кваліфікувати як напівморфологізований синтаксичний ступінь субстантивації дієслів. Вхідження дієслова до сфери іменника регулюють у цих випадках не словозмінні морфemi, а синтаксична позиція. Зіставлення інфінітива та віддієслівного іменника показує граматичне взаємовідношення обох форм, одна з яких (інфінітив) входить до граматичної системи української мови в ролі засобу початкової

субстантивної морфологізації дієслова, друга (віддієслівний іменник) – як засіб завершальної його морфологізації. Перехід дієслова в синтаксичний іменник-інфінітив супроводжують відповідні граматичні ознаки, зокрема втрата найважливіших категорій дієслова – часу, способу та особи. Проте цей перехід не завершений набуттям морфологічних категорій іменника – відмінка, роду і числа. Через те подібні граматичні процеси називаємо напівморфологізацією. Водночас інфінітив синтаксично набуває ознак відмінка як найпоказовішої граматичної категорії іменника. Він може займати позиції тільки центральних відмінків – називного (частіше) і знахідного (рідше), напр.: *Малювати – мрія онука; Онук любить малювати*. Отже, інфінітив-субстантив функціонує в центральних іменникових позиціях підмета і сильнокерowanego придієслівного другорядного члена речення. У семантико-синтаксичному плані він, перебуваючи в рамці валентності дієслівного предиката, ніколи не досягає реальної предметності іменника, а лише граматичної. Суб'єктній та об'єктній семантико-синтаксичним функціям синтаксичного іменника-інфінітива властиві семантичні ускладнення, зумовлені предикатною (ознаковою) його природою. Граматична подібність інфінітива до повністю морфологізованих віддієслівних іменників полягає також у тому, що як перший, так і другі (більшою мірою) є конденсатами вихідних речень. Одну з особливостей інфінітива становить його – порівняно з віддієслівним морфологізованим іменником – менша віддаленість від синтаксису власне-дієслова, наприклад збереження ним позиції свого залежного компонента у формі знахідного відмінка, пор.: *Читати книги – його улюблене заняття і Читання книг – його улюблене заняття*.

Треба зазначити, що в іменникових позиціях функціонування інфінітива відбувається специфічна перебудова категорії валентності. Річ у тому, що інфінітив тут утрачає право-бічну (суб'єктну) валентність. Отже, його валентність в іменникових позиціях має усічений вигляд, пор.: *Нам треба зберегти мир і (Нам?) Зберегти мир – наше завдання*.

Ще про одну особливість функціонування інфінітива, яка стосується його належності водночас дієслівній і іменниковій сферам. Ідеться про використання інфінітива у присудковій позиції з дієслівною зв'язкою *є, було, буде*, що відбиває ознаки іменного складеного присудка, тобто роль інфінітива як іменної частини складеного присудка. Він функціонує в симетричних структурах, де інфінітивний присудок перебуває у взаємозалежності з інфінітивом-підметом, напр.: *Кохати – нові землі відкривати* (І. Драч). У таких реченнях присудок-інфінітив заступає форму називного відмінка – спеціалізованого на вираженні іменної частини складеного присудка відмінкового засобу.

Так само з морфологічного погляду не належить інфінітив до периферії частин мови – прикметника і прислівника. У прикметниковій і прислівниковій позиціях він трапляється за обмежених лексичних умов. Зокрема, в ад'єктивній синтаксичній позиції він звичайно стоїть після віддієслівних іменників модального різновиду (*бажання, вміння, прохання* і под.): *Бажання працювати в нього виховане змалку; Прохання допомогти чуємо звідусіль*. Залежність синтаксичного інфінітивного ад'єктива від іменника не передають власне-прикметникові категорії відмінка, роду і числа, які являють собою віддзеркалення тотожних морфологічних категорій опорних іменників, а тільки синтаксична приіменникова позиція. Адвербіальну позицію інфінітива також локалізує часткова сфера – сфера відношень мети при дієсловах руху: *Він пішов збирати гриби; Дівчата прибули довідатися про умови конкурсу*.

Розгляд чотирьох частиномовних сфер функціонування інфінітива засвідчує, що в жодній із сфер він не є первинною формою, а становить наслідок транспозиції основних (вихідних) дієслівних форм (особово-часових та особово-способових). Проте варто підкреслити, що тільки у сферах дієслова й іменника форма інфінітива найпродуктивніша і саме тут потрібно шукати з'ясування його граматичної природи. Семантико-синтаксична сутність інфінітива нашої мови на думку про те, що в системі частин мови можливі проміжні утворення із закладеними в них потенційними закономірностями закріплення за граматичними сферами. Є підстави розглядати інфінітив як специфічну міжчастиномовну форму, позбавлену чітких морфологічних характеристик і використовувану двома основними

частинами мови – дієсловом та іменником. З погляду синтаксичної деривації інфінітив є дієслівно-іменниковим утворенням, специфіку якого становить різний спосіб закріпленості за дієслівною й іменниковою сферами. Дієслівне функціонування здійснюють аналітичні морфеми або допоміжні дієслова-модифікатори, а іменникове – синтаксичні позиції. В ієрархії його дієслівних і іменникових синтаксичних позицій основна вага припадає на дієслівне функціонування, оскільки синтаксичні трансформації спрямовано передусім на утворення інфінітива-дієслова. Але всередині своїх систем – дієслівної та іменникової – інфінітив не становить їхнього ядра, а граматичну периферію.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Безпояско О.К., Городенська К.Г., Русанівський В.М. Граматика української мови: Морфологія. – К.: Либідь, 1993. – 335 с.
2. Виноградов В.В. Русский язык: Грамматическое учение о слове. – М.: Учпедгиз, 1947. – 784 с.
3. Вихованець І.Р. Частина мови в семантико-граматичному аспекті. – К.: Наук. думка, 1988. – 256 с.
4. Золотова Г.А., Онипенко Н.К., Сидорова М.Ю. Коммуникативная грамматика русского языка. – М., 1998. – 528 с.
5. Півторак Г.П. Морфологія інфінітива в східнослов'янських мовах. – К.: Наук. думка, 1974. – 144 с.
6. Сучасна українська літературна мова / За ред. А.П. Грищенка. – 2-е вид., перероб. і доп. – К.: Вища шк., 1997. – 493 с.
7. Сучасна українська літературна мова / За ред. М.Я. Плющ. – К.: Вища шк., 1994. – 414 с.
8. Якобсон Р.О. Шифтеры, глагольные категории и русский глагол // Принципы типологического анализа языков различного строя. – М.: Наука, 1972. – С.95-113.

Василь Ожоган (Кіровоград)

КОНТАМІНАЦІЯ В СИСТЕМІ ЗАЙМЕННИКОВИХ СЛІВ

У мові виокремлення частин мови відбувається за семантичним, морфологічним, синтаксичним, а похідних компонентів – і за словотвірним параметрами. Ядро кожного лексико-граматичного класу формують одиниці, що "характеризуються всіма властивими даному класові ознаками" [3, с.19], однак досить часто під "впливом функціональних потреб" трапляється транспозиція однієї частини мови до іншої – відбуваються міжкатегорійні переходи. Лінгвісти пропонують розрізняти транспозицію 1) як перехідність у вузькому розумінні, тобто такі діахронні перетворення, внаслідок чого утворюються нові компоненти, які виступають функціональними омонімами щодо вихідних, і 2) як гібридні, контамінаційні факти на синхронному зрізі [1]. У першому випадку маємо на увазі процеси, пов'язані з субстантивацією, ад'ективацією, прономіналізацією, нумералізацією тощо. Транспозиція в другому значенні пов'язана з проміжними, контамінаційними (гібридними за В.В. Бабайцевою) перетвореннями, коли дериват поєднує в собі функції вихідної частини мови й тієї, до якої він транспонується.

Залежно від спрямованості транспозиційних процесів (від займенникових елементів як підкласу субстантивів, ад'ективів чи прислівників або до них) розрізняємо в системі прономінативних компонентів еміграційну й імміграційну трансформацію, яка відбувається в межах чотирикомпонентного класу слів (за традиційною класифікацією – повнозначних частин мови) і поширюється на одиниці нечастининомовного статусу – аналітичні синтаксичні морфеми (у традиційному витлумаченні – службові частини мови: прийменники, сполучники і частки).

Зупинимось більш детально на характеристиці контамінуючих трансформів, утворених у процесі еміграції займенникових слів. Дискусійним у сучасному мовознавстві залишається питання про кваліфікацію слова *того* [4, с.26-40]. Тлумачні словники зазначають, що в розмовному мовленні *того* функціонує як частка й уживається на означення дій, властивостей, стану, переважно якоюсь мірою негативних [9, с.170]. Ураховуючи те, що в структурі речення аналізований компонент виступає предикатом дії, процесу, ознаки при актантах-суб'єктах, виражених здебільшого особовими прономінативними субстантивами, і корелює з відповідними дієсловами-присудками (виразно виявляється його анафорична

функція), твердимо про належність *того* до займенниково-предикативних контамінантів. Напр.: – *І в кого ж ти їх [патрони] поцупив?* – з веселим докором дивиться на чоловіка. – *Свириде Яковлевичу, а ти ж нікому?..* – *благає віддано собачими очима.* – *Нікому.* – *В Ларіона Денисенка я їх... того* (М. Стельмах); – *Ну, це вже ви того...* – *прокинувся рибалка.* – *Це брехня.* – *А хіба тобі не однаково,* – *гаряче обізвався хазяїн трамбака* (Ю. Яновський); *Офіцери тим часом роздумували над тим, що полковник Шредер таки зовсім з'їхав з глузду. Він вже давно був "того" ...* (І. Масляк). У першій конструкції прономінативний компонент *того* збігається з предикатом *поцупити*, у другій і третій – із *брехати*, *з'їхати з глузду*.

Предикативна функція характерна й для займенникового прикметника *той* у формі називного відмінка однини, напр.: – *Так ось, гонщик наш наздоганяє "БЕЛАЗ", а там водила ще той,* *не поступається місцем* (А. Кокотюха). Поєднуючись із часткою *ще*, прономінативний дейктичний ад'єктив виконує роль предиката, значення його розкривається за допомогою уточнювального комплексу *не поступається місцем*. Про належність прономінативного елемента до класу прикметника свідчить його функціонування в реченнєвій структурі (виступає предикатом дії і виконує катафоричну функцію).

Досить поширеними в українській мові виступають конструкції із заперечними прономінативним словами *нікого*, *нічого*, *ніколи*, *ніяк*, *ніяко*, напр.: – *Та ніколи мені сидіти,* – *Одвідує Бджола,* – *Вже час до пасіки летіти: Далеко від села* (Л. Глібов). За традицією їх відносять до розряду заперечних займенникових лексем, однак, урахувавши семантико-синтаксичні функції, одиниці такого типу, на нашу думку, слід кваліфікувати як прономінативно-предикатні контамінанти: – *Та й хазяйствечко нічого тепер. Добре, все добре* (Марко Вовчок); *В інші дні й пообідати після школи гаразд ніколи хлопцеві* (А. Головка); *Мені й самому гірко за його стан, а допомогти – ніяк* (М. Коцюбинський). За прямого порядку слів контамінанти, поєднуючись із залежним інфінітивом, виступають головним членом односкладного речення: *Ставало воєно й холодно. Поночі нічого було рушатись* (М. Коцюбинський). Категорія часу в таких конструкціях структурована аналітичними формами із зв'язками, а предикативний центр таких однокомпонентних речень часто поширюється додатками у формі давального безприйменникового відмінка (*Ліновому все ніколи* (Укр. присл.); *Микола бачив, що Іванові ніяково і досадно, і йому шкода зробилось товариша* (В. Гжицький); *Було, як день не побачить Тиміш дівчини, то вже й ніяко йому* (Марко Вовчок) або локативними обставинами (*Приходив [Улас] до такого висновку, що з такими знаннями, як у нього, нічого й потикатися в університет* (Г. Тютюнник). Аналізований тип конструкцій корелює з односкладними заперечними генітивними реченнями – *нема*-генітивними його модифікаціями, у яких сполуки *нема* з родовим відмінком являють собою нерозчленовану єдність: з граматичного погляду – заперечні генітивні речення односкладні, а з семантичного – двочленні, бо в родовому відмінку виражено суб'єкт, а в заперечному слові – предикат [10, с.119], на комунікативну нерозчленованість цього типу конструкцій указував І.І. Слинько [8, с.95]. Пор. думку Н.Ю. Шведової, яка визначає їх як граматично і семантично двокомпонентні без відмінюваної форми лексично обмежені речення [6, с.336], оскільки "родовий відмінок, – за словами О.О. Шахматова, – не може бути пояснений залежністю об'єкта від дієслова" [10, с.119], пор.: *Бачиш тобі і збиратись нічого, бо ти уже одягнений, тільки другий черевик надінь* (І. Микитенко) – *Його вже скільки літ нема в Севільї* (Леся Українка); *Та мати клопочуться: й того нема, й того нема* (А. Тесленко). Є.М. Сидоренко слушно зауважує, що вплив префікса займенникових слів надзвичайно сильний і що він навіть впливає на формування властивостей валентності контамінанта і їх реалізації в конкретних реченнєвих структурах [7, с.107].

Прономінативні компоненти в граматичній структурі речення поступово втрачають ознаки займенниковості і починають виступати засобом поєднання окремих речень – "всувають їх (речення. – В.О.) в структуру складнішого цілого як зв'язану єдність" [2, с.577].

На окрему увагу заслуговують так звані відносні прономінативні одиниці (сполучні слова), які в структурі складного речення служать засобом поєднання підрядної предикативної частини з головною – з окремим її компонентом чи з усією частиною в цілому. На відміну від сполучників, сполучні слова, з одного боку, виражають семантику відношень, з іншого – виконують семантико-синтаксичні та формально-граматичні функції членів речення, при трансформації їх легко замінити субститутами – повнозначними частинами мови з тими самими категорійними значеннями, тому такі компоненти, на нашу думку, слід кваліфікувати як прономінативно-кон'юнкційні контамінанти, напр.: *Та **хто** забув про Сущє і Грядущє, **той** має мізкувати якнайду́жче*; ***Все, що** було, не збудеться, все чорне – біле скрізь* (І. Драч); *Правовий порядок в Україні ґрунтується на засадах, відповідно до **яких** ніхто не може бути примушений робити те, що не передбачено законодавством* (Конст. Укр.); *Двоє старих, **чий** син десять літ тому загинув в авіаційній катастрофі, колишуть немовля* (В. Стус); *А я стою у білому плащі під чорним деревом, на **котрім** птиці сниться весна* (І. Жиленко); *Він лиш **тоді** почав одвічний рух, коли маєстро взяв стисло до рук і вивів стомлено: "Buonarroti"* (Б. Олійник); *Я тільки **там** жадаю жити, **де** виросла моя душа* (Д. Павличко); ***Доки** сонце зійде, роса очі виїсть* (Нар. тв.); *Громадянам, **які** потребують соціального захисту, житло надається державою та органами місцевого самоврядування безоплатно або за доступну для них плату відповідно до закону* (Конст. Укр., стаття 47).

Таким чином, контамінаційні процеси у структурі займенникових слів зумовлюються загальномовними тенденціями: позиційним зміщенням, редукцією компонента-корелята, втратою ними зв'язку з денотатом, послабленням анафоричної, катафоричної і генералізуючо-дейктичної функцій.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бабайцева В. В. Классификация частей речи с учетом существования гибридных слов // Филол. науки. Вопр. синтаксиса рус. яз. – Тамбов, 1973. – С.102-112.
2. Виноградов В. В. Русский язык (Грамматическое учение о слове): Учеб. пособие для вузов. – 3-е изд., испр. – М.: Высш. шк., 1986. – 640 с.
3. Вихованець І. Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті. – К.: Наук. думка, 1988. – 256 с.
4. Засорина Л. Н. О местоименных предикатах в русском языке // Вопр. общего языкознания: Сб. ст. – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1965. – С.26-40.
5. Мигирин В. Н. Очерки по теории процессов переходности в русском языке. – Бельцы, 1971. – 198 с.
6. Русская грамматика: В 2 т. – М.: Наука, 1980. – Т. 2. – 709 с.
7. Сидоренко Е. Н. Очерки по теории местоимений современного русского языка. – К.; Одесса: Лыбидь, 1990. – 148 с.
8. Слинко І. І. Заперечні генитивні речення // Укр. мовознавство. – 1987. – № 14. – С. 94-98.
9. Словник української мови: В 11 т. – К.: Наук. думка, 1980. – Т. 10. – С.170.
10. Шахматов А. А. Синтаксис русского языка. – 2-е изд. – Л.: Учпедгиз, 1941. – 620 с.

Мар'ян Скаб (Чернівці)

МОРФОЛОГІЧНІ КАТЕГОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ І ФУНКЦІОНАЛЬНА СФЕРА АПЕЛЯЦІЇ

Протягом тривалого часу в мовознавстві порушується питання розрізнення мовленевих проявів залежно від їх функції в спілкуванні. Маємо на увазі, з одного боку, мікроконтексти представлення, в яких повідомляється про ті чи інші факти об'єктивної дійсності безвідносно до конкретного акту мовлення, а, з іншого, – мікроконтексти апеляції, які власне відтворюють процес спілкування.

Оскільки конструкції першого типу семантично простіші, кількісно переважають у мовленні, тому саме вони здавна й потрапили в поле уваги дослідників, були (і є до цього часу) основним об'єктом студій. З огляду на потреби дослідження такого об'єкта творилися та вдосконалювалися методи і методики граматичних описів мови, а їх використання, зрозуміло, зумовило відповідне представлення системи граматичних категорій.

З часом у поле зору дослідників усе частіше потрапляють і мікроконтексти мовлення, які ми відносимо до другого різновиду. І тут в цілому ефективна система опису починає давати збої. Вони виявляються в "появі" ряду "неповноцінних" граматичних форм, які з точки зору традиційного дослідження відзначаються незвичністю матеріальних засобів вираження, важко вписуються в систему усталених граматичних понять і категорій. Маємо на увазі передусім такі "багатостраждальні" грамеми, як вокатив та імператив. Так, наприклад, специфічність субстантивної вокативної форми виявлялася в описах української мови констатацією, по-перше, відсутності спеціального закінчення в іменників середнього роду та в усіх іменників у множині, по-друге, незвичності використання зі спеціальним закінченням кличного відмінка більшості іменників чоловічого та жіночого роду, що є назвами неосіб, по-третє, неможливості (точніше складності) постановки запитання до цієї грамеми на відміну від форм інших відмінків, по-четверте, своєрідності використання для маркування граматичного значення вокатива інших засобів (передусім наголосу, а також специфічного інтонування) [6, с.72-81], по-п'яте, особливого та неоднозначного синтаксичного статусу цієї грамеми (ніяк не пов'язана з реченням [7, с.225]; пов'язана з реченням та його окремими членами, але специфічно [9, с.92]; є окремим реченням [2, с.326]) тощо. Аналогічну ситуацію спостерігаємо й при описі форм наказового способу дієслова: вони теж трактуються як такі, що займають місце на периферії дієслівної системи [4, с.590], мають неповну парадигму, відзначаються своєрідним маркуванням граматичного значення та особливостями синтаксичного статусу.

Світове мовознавство знає чимало спроб наукового тлумачення цих граем, проте орієнтація у більшості з них на усталену, вироблену при аналізі репрезентативних конструкцій методику опису призводила або до численних спроб "увібгати" вокатив та імператив у рамки відмінка іменника та способу дієслова без урахування їх функціональної специфічності, або ж до спроб тлумачити ці граматичні форми як особливі граматичні категорії [8; 10]. Зрозуміло, що ні перший, ні другий способи не були розв'язанням проблеми, а лише ускладнювали її, ставлячи під сумнів коректність, логічність та системність граматичних описів мови взагалі.

У той же час лінгвістиці відомі спроби іншого тлумачення названих граем, спільною рисою яких є, на нашу думку, урахування, з одного боку, особливих умов та завдань їх функціонування, а, з іншого, — намагання розглядати й описувати їх у межах наявних у сучасній граматиці граматичних категорій та методів, прийомів їх аналізу. Чи не найкатегоричніше і найповніше такий підхід сформулював К. Бюллер, пропонуючи у своїх роботах створити спеціальний опис мовної сфери апеляції [4].

Розглядаючи граматичну категорію відмінка іменника, ряд відомих мовознавців ХХ століття бере до уваги специфічне функціональне призначення окремих форм. Так, І.О. Бодуен де Куртене писав: "Различие именительного (*nominativus*) и звательного (*vocativus*) падежей ... можно было бы охарактеризовать ... таким образом, что *vocativus* есть падеж волевой, а *nominativus* падеж описательный, падеж рассказа и сообщений" [1, с.4]. Розвиваючи ідеї К. Бюллера, Є. Курилович вказує на апелятивну функцію вокатива, відмінну від чисто репрезентативної (символічної) функції інших відмінків, стверджує, що розглядати вокатив у тій же площині, що й інші відмінкові форми, означає допускати методологічний промах [5, с.198].

Цікавим і перспективним у такому підході є, по-перше, те, що вчені розрізняють вокатив та інші відмінки, враховуючи їхню функціональну специфіку, а, по-друге, те, що вони все-таки розглядають кличний серед відмінків. Вважаємо за доцільне поширити такий погляд на всі грамеми, що служать для вираження апеляції: вокативні форми іменника, прикметника та дієприкметника, імперативні форми дієслова, особові займенники 2-ої особи та похідні від них присвійні займенники.

Аналізуючи семантичні та формальні особливості вокатива та імператива, можна переконатися в ідентичності, тотожності витворення і функціонування цих граем у мові. Це привело нас, по-перше, до переконання в неможливості достатньо наукового опису цих

грамем іменника та дієслова і зв'язків між ними без урахування функціональної специфіки аналізованих граматичних форм, а, по-друге, до усвідомлення необхідності розгляду цих, на перший погляд, далеких одна від одної граматичних форм "протилежних" частин мови (дієслова та іменника) як певної функціонально зумовленої єдності.

Вокатив та імператив, репрезентуючи на формально-граматичному рівні мови сферу апеляції, мусять сприйматися як функціональна єдність, проте водночас можуть бути трактовані як специфічні грамами категорій відмінка іменника та способу дієслова.

Цілком коректним, на наш погляд, видається виділення в граматиці особливої підграматики апеляції, яка описує граматичні одиниці (та зв'язки між ними), що виконують апелятивну функцію. Така підграматика функціонально протиставляється підграматиці репрезентативності, яка вивчає граматичні засоби реалізації мовної функції представлення (власне підграматика представлення існує уже давно, але її видають за універсальну, яка однаково логічно і послідовно може описувати як численні вияви представлення, так і конструкції апеляції).

Пропонований підхід ніяким чином не заперечує використання методик та інструментарію граматичних описів мовної системи, створених для опису конструкцій представлення, як таких, що можуть використовуватися в процесі вивчення конструкцій апеляції. Але тепер опис уже здійснюватиметься з інших позицій: усвідомлюючи виразну функціональну відмінність апеляції від репрезентації, застосовуватимемо традиційну методику не механічно, а постійно пам'ятаючи про функціональну, семантичну, а отже й семантико-граматичну і формально-граматичну своєрідність описуваних одиниць та конструкцій.

Оскільки граматичні форми апеляції входять семантично і формально до певних граматичних категорій, доцільно було б говорити про наявність відповідно в їх межах підкатегорій апеляції та репрезентації, або хоча б граматичних форм апеляції та репрезентації, вести мову про відмінок апеляції – вокатив, який протиставляється іншим відмінкам, як відмінкам репрезентації, про особу апеляції – 2-у особу, яка протиставляється 1-й і 3-й особам як особам репрезентації, про імператив як спосіб апеляції, який протиставляється неімперативним способам репрезентації тощо. Цілком природним при такому розрізненні видається протиставлення займенників, що мають значення 2-ої особи: особових *ти, ви* та похідних від них присвійних *твій, ваш* як займенників апеляції іншим займенникам – займенникам представлення.

Розрізняючи відмінок апеляції та відмінки представлення, спосіб апеляції та способи представлення, доцільно подавати граматику тієї чи іншої мови як комплекс паралельних підграматик (субграматик) представлення та апеляції. Відповідно такий опис буде визнавати наявність субкатегорій найважливіших граматичних категорій: відмінка, особи, способу та ін. Пропоноване виділення в межах граматики двох підграматик – представлення та апеляції – великою мірою позбавить граматичні описи згаданих протиріч, зробить їх стрункішими та системнішими.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бодуэн де Куртене И.А. Лингвистические заметки и афоризмы // Журнал министерства народного просвещения. – Ч.СССХХХХVII. – 1903. – Май. – Спб., 1903. – С.1-5.
2. Булаховский Л.А. Курс русского литературного языка. – 5-е изд., перераб. – К.: Рад.шк., 1956. – Т.І. – 446 с.
3. Бюллер Карл. Теория языка: Репрезентативная функция языка / Пер. с нем., общ. ред. и коммент. Т.В. Булыгиной, вст. ст. Т.В. Булыгиной и А.А. Леонтьева. – М.: Прогресс, 1993. – 502 с.
4. Виноградов В.В. Русский язык: Грамматическое учение о слове. – М.; Л.: Учпедгиз, 1947. – 784 с.
5. Курилович Е. Проблема классификации падежей // Курилович Е. Очерки по лингвистике. – М., 1962. – С.175-203.
6. Сучасна українська літературна мова: Морфологія / За заг. ред. І.К. Білодіда. – К.: Наук. думка, 1969. – 588 с.
7. Сучасна українська літературна мова: Синтаксис / За заг. ред. І.К. Білодіда. – К.: Наук. думка, 1972. – 512 с.
8. Тираспольский Г.И. Вокатив и падежная система // Науч. докл. высш. шк. Сер. Филол. науки. – 1984. – № 2. – С.49-53.
9. Яценко І.Т. Чи є звертання членом речення? // Синтаксична будова української мови. – К.: Наук. думка, 1968. – С.83-92.
10. Topolinska Z. Vocativus – kategoria gramatyczna // Otázky slovanské syntaxe. – III Sb, – Brno, 1973. – S.269-274.

ВПЛИВ МОРФОЛОГІЧНИХ КАТЕГОРІЙ НА ПАРАДИГМАТИКУ ІМЕННИКА

На основні типи системних відношень мовних одиниць уперше звернув увагу Ф. де Сосюр. З одного боку, виділяються синтагматичні відношення, засновані на лінійному характері мови, що заперечує можливість одночасної вимови двох елементів. Синтагма завжди складається з двох чи кількох послідовних одиниць (сегментів). З другого боку, слова, які мають щось спільне, поза актом мовлення утворюють у пам'яті осіб, що спілкуються даною мовою, певні групи (конгломерати), усередині яких прослідковуються досить різноманітні відношення.

А. Мейє, досліджуючи граматичні системи індоєвропейських мов, зазначав, що завдання психолога – визначити, яким чином здійснюються підстановки (так відомий французький мовознавець називає індоєвропейські корені, суфікси, флексії, що підставляються один замість іншого залежно від комунікативного завдання) у свідомості мовців. Завдання ж граматиста – визначити ці елементи, класифікувати та простежити їх зміни. Лінгвіст має справу з мовою як об'єктом, тому не можна забувати, що виділені ним елементи підстановки являють собою складні психічні процеси. Таким чином, морфологічні елементи індоєвропейського слова – це не абстракції граматиків, а символи, з допомогою яких виражаються системи асоціацій, спільних для осіб одного й того ж мовного колективу [5, с.168-169].

Наприклад, слово *радів* викликає у свідомості цілі ряди слів (або множини): а) *раділа, раділо, раділи* та ін.; б) *радість, радісно, порадувати, радіощі, радісний* та ін.; в) *радуватися, тішитися, звеселятися, торжествувати, тріумфувати* та ін.; г) *сидів, складав, аналізував, переживав, вигадував, працював* та ін. Такі групи слів об'єднуються на основі певних ознак, кожна множина має щось спільне. Подібні відношення не залежать від лінійності, вони виникають у мозку людини як факти мови.

Ф. де Сосюр називає їх "асоціативними відношеннями" [9, с.156-157, 159-161]. Пізніше цей термін у лінгвістиці був замінений терміном "парадигматичні відношення".

У мовознавчих працях існує тенденція розмежовувати теоретичний і прикладний аспекти. Але важко уявити, щоб граматики не ґрунтувалися на мовленнєвій практиці і залишалися правильною. З іншого боку, граматики, що визначає мовленнєву практику, повинна мати під собою теоретичне підґрунтя. Отже, теоретичний і практичний аспекти лінгвістичних досліджень мають складати єдине ціле. Особливо це стосується вивчення морфологічної парадигми. Граматичний аналіз конкретних мовних явищ повинен супроводжуватися проникненням у найзагальніші закономірності, що багатоаспектно пов'язують граматичну систему із теорією мовознавства, мову і мислення, мову й історію тощо.

Взаємопритягання окремих слів у людській психіці до певних множин ґрунтується на частковому співпаданні звукової оболонки чи значення окремих слів або звучання і значення одночасно [7, с.128].

На цій основі Г. Пауль виділяє два типи груп (парадигм) – матеріальні та формальні. До матеріальних відносяться різні відмінкові форми іменників, особові та родові форми дієслів. До формальних належать, наприклад, усі форми найвищого ступеня порівняння прикметників, усі форми родового відмінка множини іменників, усі форми першої особи однини дієслів тощо. При цьому одне й те ж слово може бути членом як мінімум двох парадигм. Наприклад, матеріальна парадигма слова *козак* включає 14 слів: *козак, козака, козаку (козакові), козака, козаком, на козаку (козакові), козаке, козакки, козаків, козакам, козаків, козаками, на козаках, козакки*. Відповідно слова *козаке, земляче, друже, хлопче, юначе, командире* та інші утворюють формальну парадигму. Ф. де Сосюр вважав, що будь-який член асоціативного ряду (парадигми) "можна розглядати як центр сузір'я, як точку, де сходяться інші сурядні з ним члени групи, кількість яких залишається невизначеною" [9, с.160]. Таким чином, виявляються дві особливості асоціативного ряду – невизначеність порядку і невизначеність кількості – на противагу синтагмі, яка відразу викликає уявлення про порядок елементів і їх певну кількість. При цьому перша ознака

асоціативного ряду наявна завжди, другої може не бути, наприклад, у такому характерному для цього ряду типі, як парадигми словозмін, адже кількість відмінків точно визначена. Ф. де Сосюр зазначає: "Для свідомості мовців називний відмінок – це ніяк не перший відмінок відмінювання, і члени парадигми можуть виникати в тому чи іншому порядку за обставинами" [9, с.161]. Порядок же послідовності відмінків просторово не фіксується і під час упорядкування залежить "виключно від довільних дій автора граматики" [9, с.161].

Структура морфологічних парадигм залежить від частиномовної приналежності слів, а також визначається інвентарем граматичних категорій, властивих кожному лексико-граматичному класу.

Члени морфологічної парадигми (грамеми) ґрунтуються на єдності лексичного значення словоформ і протиставленні, розмежуванні їх граматичних значень за допомогою певного способу творення форм.

Академік В.М. Русанівський вважає граматичне значення, або граматичну сему, семантичною основою граматичної категорії. При цьому "граматичне значення, на відміну від лексичного, властиве не одному слову, а охоплює більші чи менші групи повнозначних слів..., одним знаком (однією формою) у флексивних мовах, до яких належить і українська, можна передавати велику кількість значень. Усе залежить від числа парадигм, у які цей знак входить" [1, с.7-8]. На парадигматику іменника української мови впливають у першу чергу категорії роду, числа, відмінка, істоти/неістоти.

Іменник характеризується чотирнадцятичленною відмінково-числовою парадигмою. Його лексичне значення зосереджене у кореневій морфемі, граматичне значення найчастіше виражається за допомогою флексії: *казк-а, казк-и, казк-і, казк-у, казк-ою, у казк-і, казк-о, казк-и, казок-, казк-ам, казк-и, казк-ами, у казк-ах, казк-и*. Закінчення – найголовніший засіб вираження граматичних значень відмінка, але не єдиний. Флексія може змінюватися, підлягати звуковому варіюванню (експонентна і нульова), має здатність до омонімії та появи варіантних різновидів, але не може передати численні особливості змісту, різноманітні відношення між фактами дійсності. Тому існує цілий ряд супровідних до флексії засобів вираження відмінкових значень: однотипність орфографії (буквене позначення флексії), участь префіксальних чи суфіксальних морфем у творенні нових форм слова, однотипність акцентних парадигм, тотожність морфологічних змін (чергування голосних і приголосних фонем), уживання окремих службових слів для утворення аналітичних форм, наявність суплетивних словоформ, утворення дефектних, або неповних, парадигм, тотожність усіх словозмінних форм, тобто виникнення нульових парадигм, вплив словотворчого суфікса чи фіналі основи, вплив прийменника на вибір відмінкового закінчення, порядок слів у реченні.

Категорії відмінка належить провідна роль серед морфологічних категорій іменника, що впливають на його парадигматику. На думку О.К. Безпояско, це пояснюється кількома причинами: "Відмінок охоплює всю систему номінацій, тому кожна його словоформа є носієм якогось значення, а отже, наділена відповідною функцією. Повна семантична навантаженість відмінка відрізняє його від категорії роду, де семантика форм слів простежується тільки у назвах осіб, і категорії числа, де числове розрізнення стосується тільки рахованих предметів" [1, с.20-21].

Морфологічна категорія відмінка репрезентується сімома компонентами. На думку А.П. Загнітка, "багатокомпонентність МК (морфологічної категорії – С.А.) свідчить про складність її внутрішньої структури, розгалужену сітку взаємовідношень між її складниками і зовнішні взаємовідношення її компонентів, неоднорівномірність її семантичних складників" [3, с.107].

У сучасній українській мові постала проблема виявлення усієї сукупності морфологічних парадигм у зв'язку з новими підходами до укладання тлумачних і перекладних словників. Адже численні українські словники, довідники, посібники не відбивають усіх нюансів словозміни членів різних семантико-граматичних класів. Недостатніми такі дані виявляються також для осіб, що прагнуть вивчити українську мову.

Традиційно іменники української мови поділяються на чотири відміни (перша, друга, третя, четверта), об'єднуючись на основі спільності особливостей словозміни та родової приналежності. Окремі групи відмінювання становлять плюральні, субстантивовані й так звані незмінювані іменники. Основний граматичний показник співвіднесеності з певною відміною – категорія роду, що репрезентується флексією називного відмінка однини.

Категорія роду іменника – постійна незалежна граматична ознака. Усі іменники, що вживаються у формі однини (і відмінювані, і невідмінювані) підлягають традиційному трирядному родовому маркуванню.

Окремо виділяється грамема спільного роду (так звані маскулізми та фемінативи), що стосується лише деяких іменників чоловічого та жіночого роду. При цьому значення обох родів не концентрується одночасно в одній словоформі, визначається категорія роду лише в контексті, адже формальні показники словозміни – флексії – тотожні у всіх відмінкових формах. Отже, мова йде про омоформи, або граматичні омоніми: *доцент повідомив і доцент повідомила, відомий хімік і відома хімік, постійний коректор і постійна коректор, інший менеджер та інша менеджер; Женя відповіла і Женя відповів, молодда листоноша і молодий листоноша, ця писака і цей писака*. Жодна словоформа, як зазначав О.І. Смирницький, не може поєднувати одночасно двох категоріальних форм: двох відмінків, двох чисел тощо [8, с.9].

Поза категорією роду залишаються іменники *pluralia tantum*. Виникає потреба у логічному виділенні четвертого роду, оскільки категорія роду повинна охоплювати усі іменники [4, с.75-78]. Цей четвертий рід умовно називають парним, тому що багато плюральних іменників позначають предмети, які складаються з двох частин [6, с.407-408]. Наприклад, *брюки, джинси, сани, ковзани, ножниці*. З граматичної точки зору іменники *pluralia tantum* не повинні мати числа однини, але ці форми позначають не лише багато певних предметів, але й один: *кілька дверей – одні двері, багато ночов – одні ночви, декілька вил – одні вила*. Тобто спостерігається омонімія чисел: *терези* (у формі однини) – *терези* (у формі множини).

Плюративні іменники на позначення речовин, матеріалів, збірних понять, назв дій, процесів, відрізків часу, свят, обрядів, почуттів, емоцій, станів здебільшого не можуть мати словоформ однини відповідно до семантики: *дріжджі, прянощі, надра, пересміхи, пустощі, сутінки, входини, гордощі, кошти, сиденьки*. Такі іменники мають дефектну, або неповну, парадигму. Хоча навіть словоформи перерахованих тематичних груп теж можуть фіксуватися з омонімічними парадигмами однини і множини: *перші канікули – останні канікули, перші труднощі – чергові труднощі, перші обжинки – треті обжинки*.

Неповною є також парадигма іменників *singularia tantum*, що не мають числової форми множини. А.А. Залізняк (слідом за Р.І. Аванесовим та В.М. Сидоровим) визначає їх як такі, що потенційно можуть мати форму множини, але практично ця форма майже не вживається. Якщо ж така потреба виникне, то словоформи із значенням і матеріальними ознаками множини можна утворити без зайвих труднощів [4, с.57-58]: *Отави пахнуть п'янко, хоч і не так, як перші сіна* (Ю. Мушкетик); *За гречками, в долині, там, де ніжним плетивом ткався сивий туман, показалося село* (Ю. Збанацький); *Пшениці були густі й вусаті, воскове волосся важко хиталося на вітрі* (О. Донченко). Це мовне явище супроводжується семантичною транспозицією, появою додаткових відтінків.

О.К. Безпояско зазначає: "Не змінюючи лексичного значення, ці відтінки називають інший ступінь абстрагованої якості або дії, а отже, фіксують нове слово, де закінчення виконує морфолого-дериваційну функцію, бо утворює спочатку відсутній парний член числової парадигми, але дещо іншого лексичного наповнення" [2, с.13]. Множинна парадигма може бути утворена від іменників з речовинним значенням для назви типів, сортів, видів, гатунків (*чай, масла, вівса, сталі, шовки, вина*); від власних назв на позначення кількох однорідних понять: *Це ж чого Соменки приходили?* (Ю. Збанацький); *селяни Великої і Малої Обухівки* (Полтавська область); від власних імен для позначення їх переходу до категорії загальних назв: *А думка (начебто павук пряде) сотається з потайністю*

потреби і вивільняється з-під влади брів, виходячи за межі пуг нейронів, як той філософ, що без шляху брів, не знаючи **калігул** чи **неронів** (І. Тарасенко); Є святині, яких не діткнути ні **монбланами** жоєтої преси, ані хитрим ефіроблудом політичних ерзац-**дантесів** (Л. Забашта); від власних назв з певною стилістичною метою: *Хто ж вам сльози, матері, витре із обличчів, солоних, як моря п'ятисот Одес?* (В. Коротич); *Мусимо визнати: якби зберегти все те, що посаджено в місті за останні п'ять років, то зелені вистачило б на три Києви...* (Газета "Вечірній Київ").

Невідмінювані власні та загальні іменники, групи яких чи не найбільш повно пере-
раховує А.П. Загнітко [3, с.177-183], становлять нульову парадигму, тобто мають омонімічні відмінкові форми однини і множини.

Категорія істот і неістот граматично розрізняється у формах множини: іменники – назви істот мають тотожні словоформи родового та знахідного відмінків: *гніздо ластів'ят* – *бачу ластів'ят*, відсутність кількох *студентів* – *бачу студентів*; назви неістот характеризуються омонімічними формами називного та знахідного відмінків: *росли ялини* – *посадили ялини*, *покотилися колеса* – *виготовили колеса*. Відхиленням від цієї закономірності є словосполучення типу *висувати в депутати*, *пробиватися в люди*, *мітити в лідери*, у яких форми знахідного відмінка множини іменників – назв істот збігаються із називним відмінком множини, а не родовим, як у більшості випадків. Іменники – назви тварин у знахідному відмінку множини мають паралельні форми, що співпадають із називним та родовим відмінками множини: *виводити волів* і *воли*, *пасти качок* і *качки*, *бачити цуценят* і *цуценята*. Більш поширеною є словоформа, що збігається із родовим відмінком множини.

Назви істот чоловічого роду другої відміни з нульовою флексією та закінченням -о мають тотожні словоформи родового та знахідного відмінків однини: відсутність *товариша* – *побачив товариша*, *прихід інспектора* – *зустрів інспектора*, *поради батька* – *послухав батька*.

Явище семантичних транспозицій характерне і для категорії істот/неістот. Наприклад, до категорії істот належать власні імена античних богів: зображувати *Нептуна*, про-
клинати *Плутона*. Ці ж самі оніми, трансформуючись у назви планет, стають іменниками – неістотами: фотографувати *Нептун*, досліджувати *Плутон*. Прізвища людей належать до категорії істот, а назви населених пунктів, утворені від прізвищ, є іменниками – неісто-
тами: *зустрів Куйбишева*, *побачив місто Куйбишев*. Таким чином, категорія істоти/неісто-
ти також сприяє граматичній диференціації відмінкових форм.

Пов'язана з названою вище категорія особи впливає на появу форми кличного відмінка, що є граматично маркованою в іменників чоловічого, жіночого, середнього родів однини. Явище персоніфікації розширює сферу дії вокатива й на іменники – неособи: *Прощай, моя рідна, дорога Десно* (О. Довженко); *Ах, Українонько, бідна годинонька тепер твоя, Згинули козаки, добрії юнаки, ох, кров моя* (Середньовічний анонімний вірш); *Донбасе! Синам твоїм радісно жити, ти в праці забув про утому* (В. Сосюра).

Отже, категорії відмінка, роду, числа, істоти/неістоти відіграють провідну роль у парадигматиці іменника. Вони діють здебільшого в комплексі з допоміжними факторами, що визначають якісний та кількісний склад словозмінних граєм. Причому відсутність формальних показників одних категорій компенсується іншими, а в деяких випадках кате-
горіальна співвіднесеність залежить від семантики слова чи особливостей синтаксичних зв'язків у реченні.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Безпояско О.К., Городенська К.Г., Русанівський В.М. Граматика української мови. Морфологія. – К.: Либідь, 1993. – 336 с.
2. Безпояско О.К. Зони перехідності в граматичній категорії числа іменника // Мовознавство. – 1995. – № 2-3. – С.12-16.
3. Загнітко А.П. Теоретична граматики української мови: Морфологія. – Донецьк: Дон ДУ, 1996. – 437 с.
4. Зализняк А.А. Русское именное словоизменение. – М.: Наука, 1967. – 370 с.
5. Мейе А. Введение в сравнительное изучение индоевропейских языков. – М.-Л.: Государственное соци-
ально-экономическое издательство, 1938. – 510 с.

6. Милославский И.Г. Морфология // Современный русский язык / Под ред. В.А. Белошапковой, 2-е изд., испр. и доп. – М.: Высшая школа, 1989. – С.380-531.
7. Пауль Г. Принципы истории языка. – М.: Издательство иностранной литературы, 1960. – 500 с.
8. Смирницкий А.И. Синтаксис английского языка. – М.: Издательство иностранной литературы, 1957. – 286 с.
9. Сосюр Ф. де. Курс загальної лінгвістики / Пер. з фр. А. Корнійчук, К. Тищенко. – К.: Основи, 1998. – 324 с.

Марина Будько (Мелітополь)

КОГНІТИВНІ ТА КОМУНІКАТИВНІ АСПЕКТИ ФУНКЦІОНУВАННЯ КАТЕГОРІЇ ЧИСЛА

На долю мовознавця сьогодні випадає, за словами О.С. Кубрякової, "будувати припущення не лише про те, яка система власне лінгвістичних форм стоїть за мовленнєво-розумовою діяльністю, але й про те, як мовні вирази, категорії, одиниці пов'язані із сприйняттям світу і як вони відображають його пізнання" [9, с.37].

Мовна категоризація світу, пов'язана з класифікацією досвіду людини і розподілом цього досвіду за його власними класами, пов'язана ще й із віднесенням задуманого повідомлення до певного типу тексту, в якому звичайно в певному соціумі дається опис певного фрагменту досвіду. Таким чином, когнітивна структура корелює з мовленнєвою [19, с.14]. Як зазначає Г.В. Колшанський, мова неначе трансформує пізнавальний зміст повідомлення в комунікативний, і коли відбувається "матеріалізація фрагменту діяльності свідомості", вона здійснюється в конкретних умовах і орієнтована на повідомлення чогось комуся" [8, с.9].

Завдання, яке ми ставимо в пропонованій статті, – з'ясувати, які когнітивні й комунікативні процеси зумовлюють формування й функціонування категорії числа в українській мові, яким чином здійснюється категоризація нашого "кількісного" бачення світу.

Мовна категорія кількості пройшла тривалий шлях розвитку. У давньої людини, як у дитини, поняття числа первинно виникло як конкретне поняття найменування числа, нерозривно пов'язаного з тими чи іншими предметами [14, с.164]. Надалі в мовах оформилися деякі кількісні поняття у зв'язку з якісними відмінностями тих чи інших класів предметів. Мови більш пізнього часу поступово виробляють у кількісній сфері різноманітні, значно абстрактніші лінгвістичні поняття і форми їх втілення. Становлення категорії кількості в мові виявилось настільки істотним для змістового плану мов, що охоплює таку найбільш стійку її галузь, як граматика, реалізуючись не лише у створенні числівників, але й у витворенні граматичної категорії числа [6, с.9]. Найбільш логічно постає семантична кваліфікація граматичного числа за ознакою одиничність/неодиничність (множинність) предметів. Таке значення охоплює в системі сучасної української мови більшість іменників [3, с.64].

В основі мовного виділення категорій однини і множини, які в процесі розвитку мов набувають абстрактнішого характеру, лежить філософське співвіднесення Єдиного і Множинного, ґрунтоване на ставленні до буття як до Живого поняття або Міфу [11, с.133]. Порівняймо у зв'язку з цим різне кількісне бачення світу носіями окремих мов, коли фрагменти світу вичленовуються у вигляді єдиного предмета, дії, ознаки тощо (граматично – однина) та множинності (граматично – множина).

Множина в різних мовах позначається по-різному. У китайській та японській мовах, наприклад, множина взагалі не виражається мовними засобами, за винятком особових займенників та іменників на позначення особи. Досить рідко вживається множина і в корейській мові. У деяких папуаських мовах імена на позначення неосіб теж не мають категорії числа і супроводжуються дієсловом у формі однини.

Існують мови, в яких є лише одне стандартне закінчення множини, як, наприклад, у іспанській, португальській, удмуртській, кабардино-черкеській: ісп. *pueblo* "народ" – *pueblo-s* "народи"; порт. *povo* "народ" – *povo-s* "народи"; удм. *буси* "поле" – *буси-ос* "поля"; каб.-

черк. *уне* "будинок" – *уне-хер* "будинки" тощо. Фінська мова має два закінчення для форм множини –*t* та –*i*, причому останнє вживається лише в непрямих відмінках. Деякі мови наділені значною, а часом і гіпертрофованою, кількістю форм на позначення множини. Скажімо, сучасна албанська мова використовує 9 різних закінчень множини, уельська – 33, а лакська – близько 40 [16, с.10]. Б.О. Серебренников пов'язує подібні факти, зокрема, і зі станом розвитку мови, вказуючи, що "чим далі ми заглиблюємося в древність, тим менше виявляється граматичних категорій, що являють собою складні типи абстракцій" [15, с.33].

У давніх мовах, а також у деяких сучасних, крім однини та множини, відома двоїна. Факт існування форм двоїни, як і занепад їх у ряді мов, зокрема українській, привертає значну увагу мовознавців. При цьому називають різні фактори, що мали вплив на видозміну структури граматичної категорії числа іменників, одним із вирішальних вважаючи тенденцію до мовної економії.

Класичним для сучасного мовознавства став приклад пояснення принципів "убудови в мову" класифікацій та причини змін систем категоризації, здійснений Діксоном на матеріалі дірбал – мови аборигенів Австралії [20] і доповнений дослідженням Анетти Шмідт [21]. Ці дослідження наштовхують на думку про те, що зміни в кількісному баченні світу слов'ян (занепад двоїни) також можуть бути пояснені змінами світобачення, а саме втраченою відчуття "двоїнності світу", яке С.Л. Франк пов'язував з релігійним світовідчуттям: "Не можна вкласти сенс християнської свідомості в якусь одну абстраговану формулу, проте можна все-таки абстраговано висловити найбільш істотну її ознаку. Вона полягає в тому, що християнському життєвідчуттю й життєрозумінню притаманне усвідомлення ... двоїнності сфер буття" [1, с.8].

На фоні такого пояснення можна зрозуміти, чому поширення категорії числа на поняття двоїни "мало сенс" для наших предків і чому воно цей сенс втратило з часом, що і призвело до спрощення граматичної категорії числа в українській мові. Як бачимо, зміни класифікаційної системи викликані втратою зв'язків у категоріальних ланцюгах. Реалії, що входили до категорії двоїни, розподілилися між одниною та множиною.

У сучасній українській мові серед іменників – назв рахованої предметності виділяють у функціональній граматиці три основні різновиди: з функціями означеної кількості, узагальненої кількості та неозначеної кількості. З функцією означеної кількості в системі граматичних форм пов'язане поняття означеної, конкретної множинності, яка становить зміст граматичної категорії числа, оскільки тут відтворюються кількісні відношення реальної дійсності. Специфіка функції узагальненої кількості пов'язана з генералізацією понять, з логічним переходом від окремого до загального. Основою для виділення функції неозначеної кількості серед кількісних номінацій категорії іменника є сема сукупної множинності, яка сприймається як єдине ціле [2, с.136-148]. Для вираження елемента сукупної множинності передбачається один, будь-який член певної збірної множинності, і до того ж обов'язковий, напр.: *Слава першим хвилям грому, слава птиці і звірині* (М. Рильський).

Основою подібного вживання форм числа є метонімічні процеси, що ґрунтуються на відношенні "частина/ціле". "Частина" виражена в тексті за допомогою лінгвістичних символів, а "ціле" реконструюється в процесі розуміння на основі відповідних когнітивних блоків, що містяться в універсальному ментальному просторі або спільному фонді знань. Процес розуміння полягає у створенні вторинного тексту реципієнтом на основі відтворення когнітивних структур, використаних автором. Ці структури, що знаходяться в індивідуальному ментальному просторі, виконують функцію "цілого" по відношенню до когнітивних структур тексту-оригіналу, які виконують функцію "частини".

Уживання граматичної форми однини замість множини на позначення множинності через один її елемент зумовлена комунікативними настановами, оскільки актуалізує інформацію: дія, процес чи ознака, що є основою повідомлення, стосується не тільки усієї множинності в цілому, але й кожного її елемента зокрема. Це може підкреслюватися за допомогою введення спеціальних слів-конкретизаторів *кожний, усякий, будь-який* тощо, пор.: *Слава (кожній, усякій, будь-якій) птиці і звірині* = *Слава птицям і звірям (усім разом і кожному з них)*.

Розглянемо інший приклад: *Людина з'явилася на землі два мільйони років тому* ("Літ. Україна"). Цей різновид узагальненого числа формується за умови, коли елемент сукупної множинності становить цілий вид або розряд предметів. Типовим виявом такого значення є речення, в яких при іменниках – реалізаторах функції узагальненого числа – присудки вживаються в ролі назв-характеристик. Фактор часової віднесеності в реченнях структурних знятій, присудок характеризує предмет не за дією, а за станом, виражений переважно іменною частиною [2, с.142]. Форми числа відображають у цьому випадку не одиничний елемент множинності і не актуальну множинність елементів класу, а даний клас предметів у сукупності його елементів [7, с.31].

Під числом розуміємо не тільки множинність одиниць, але й абстраговане відношення якоїсь величини того самого роду, прийнятою нами за одиницю, тобто одиницею може виступати не тільки елемент множинності, але й сама множинність як елемент іншої множинності. Вживаючи граматичні форми однини для позначення сукупної множинності, яка, у свою чергу, є одиницею іншої множинності, ми актуалізуємо поняття виду, розряду, пор.: *птахи* = *вид птахів*. Тут ми маємо справу не з позначенням множинності за допомогою одного (обов'язкового) її елемента, як це спостерігалось в попередньому випадку, а саме з позначенням одиниці, лише вищого ступеня узагальнення. Отже, поширення сфери функціонування категорії відбувається в цьому випадку в результаті трансформації схематичного уявлення образу.

Ще один важливий тип мотивації пов'язують з існуванням конвенціональних ментальних образів [10, с.28-29], що дає змогу пояснити причини вживання форм однини в реченнях типу *Для вирощування риби в радгоспі спорудили кілька штучних водоймищ* ("Людина і світ"). Тут функцію узагальненого числа виражають іменники з репрезентацією форм однини, які позначають сукупну множинність як єдине ціле. Такі лексеми належать до групи назв маси, речовини, кількісний обсяг яких не потребує обмежень [2, с.142]. У цьому випадку функціональний компонент (тобто готовність до вживання ментального образу) заміняє увесь образ, завдяки чому і здійснюється категоризація. Тут для нас неактуальною є інформація про кількісні характеристики об'єкта (денотата). Форма однини виражає не одиничність, а однорідність, "речовинність".

З-поміж іменників вирізняються семантичні групи, до яких ідея рахунку є абсолютно незастосовною. Це передусім синтаксичні віддієслівні і відприкметникові деривати: *писанина, турбота, піклування, мовлення, синь, сміливість, хоробрість, млявість, далечинь* і под. Сюди ж зараховують і назви речовин: *молоко, цукор, сало, м'ясо* та ін. Для іменників цих груп "число із семантичного погляду формальне, пусте. Число в них не виражає жодних об'єктивних властивостей предметів, а характеризує слововиди лише граматично з формально-граматичного боку" [3, с.66-67].

Окремі дослідники вказують на таке застосування числа, яке не пов'язане з вираженням якихось реальних значень. В.І. Дегтярьов підкреслює, що стосовно іменників, що не утворюють співвідносних форм, однина або множина виступає конструкційною, формальною ознакою, тобто граматичні форми однини або множини іменників збірних, речовинних і абстрактних кількісних значень не виражають [5, с.15]. З іншого боку, він вважає, що граматичний зміст категорії числа складає опозиція (в широкій парадигмі форм) формалізованих (власне-граматичних) функціональних значень однинності (у форм однини) і множинності (у форм множини) у всій різноманітності їх дійсних значень. Однинність і множинність у таких випадках не є семантичними інваріантами форм однини і множини, оскільки вони мають структурний, формально-граматичний характер [5, с.1]. Відсутність семантико-граматичного змісту числа в подібних іменниках підтверджується їх нездатністю сполучатися з означеними числівниками [3, с.66].

Аналізуючи іменники нерахованої предметності, В. Нікітєвич слушно зауважує, що вони "піддаються виміру, але не піддаються рахунку і не членуються на конкретні кількісні одиниці" [12, с.16]. До цього розряду належать ряди назв продуктів, матеріалів, корисних копалин тощо (*жито, залізо, вода* і под.). Такі іменники мають здебільшого один числовий

вияв – одиницю. У ранніх пам'ятках давньоруської писемності речовинні іменники вільно утворювали форми множини у значенні логічної множинності, особливо імена, що позначали речовини, предметно чи за обсягом обмежені, тверді, наділені, поряд з речовинним, і предметним значенням [4, с.55-57]. Назви дорогоцінних мінералів зберігали предметне значення протягом тривалого часу, у зв'язку з чим вони мали можливість сполучатися з кількісними числівниками, мати нелексикалізовані форми множини, вживання якої передбачає наявність більше одного каменя (кристала), і набували в окремих випадках контекстуального значення збірності [13, с.91].

Аналізуючи речовинні іменники, О.В. Удовенко вказує, що "історично ці іменники мали ще й форму множини, але граматичне значення у цьому випадку суттєво відрізнялось від прийнятого зараз... Сучасним лексикалізованим формам множини в давніх мовах відповідали граматичні форми множини, які виражали велику масу речовини, протиставленій об'ємно обмеженій масі, що приймалася за одиницю та позначалася іменником у формі однини" [18, с.257]. Тут ми маємо справу з тим різновидом вияву категорії числа, яку ще Арістотель назвав кількістю на основі не її рахованості, але вимірюваності.

Одиниця виступає й типовою формою мовного вираження для іменників з різним ступенем абстрактного значення: абстрактні поняття (*чесність, глибина*), фізичні і психічні стани (*сум, радість*). Глибокий аналіз "одичності" цих понять пропонує Н.Д. Арутюнова на прикладі концепту істини, вказуючи, що основне його значення полягає у відкиданні множинності: "Істина ... відкидає альтернативи, версії й варіанти. Вона єдина..." [1, с.7]. Думок, вчень, суджень та вірувань може бути як завгодно багато, але істинним – лише одне з них. Таким чином, формування одичного сприйняття абстрактних понять, таких як *правда, вина, спасіння, добро* тощо корініться в міфологічній свідомості і базується на ідеї вибору єдино правильного, істинного. Істина обирається згідно з дійсністю, структуру якої визначає принцип кон'юнкції (безальтернативності). Концепт істини переносить цей принцип у світ образів, учень, вірувань, правил, висловлень, текстів і охоплює всі різновиди духовної діяльності людини, виконуючи свою основну функцію – зведення множинності до одичності.

Проте в мові досить поширеним є зрушення категоріальних ознак іменників на позначення абстрактних понять, зокрема при множинній інтерпретації деяких із них. Так, при множинній інтерпретації синтаксичних дериватів із суфіксом *-ість* вони набувають відтінку конкретного вияву якостей, що дає можливість вказати на окремі різновиди таких якостей [17, с.229], напр.: *Виконання плану ... повинно забезпечуватися наявними виробничими потужностями* (Вісник АН УРСР). У цьому випадку множинне вживання слова *потужність* орієнтоване на позначення конкретної предметності (потужності як виробничі об'єкти), що дає можливість застосувати для нього принципи числової категоризації, характерні для іменників – назв рахованої предметності.

Якщо лексикалізація форм професійного мовлення здійснюється з орієнтацією на множинність передаваних ознак, то у мові художньої літератури семантичне відособлення відбувається на основі відтінку конотативної інтенсивності, а у лексемах *печалі, радості* може простежуватися відтінок тривалості [2, с.153], пор.: *Бо що свої болі – пусте! Світове горе велике* (М. Коцюбинський). Таке зрушення у вживанні абстрактних понять зумовлене метафоричними процесами, покликаними компенсувати в мові відсутні у ній засоби і основаними на досвіді конкретної особистості. Саме особистий досвід створює ту індивідуальну асоціативну сітку, яка вловлює елементи світу. Асоціація за схожістю і породжує метафоричне використання: вимірюваність здійснюється не в плані кількості чи обсягу, а в плані часу або інтенсивності.

Поза всякими сумнівами є те, що чимало знахідок і переконливих висновків містять численні спостереження в галузі граматичної категорії числа. Проте на сьогодні наше завдання – не нав'язувати мові власні класифікації, а, за відомим висловом Л.В. Щерби, з'ясовувати, "які загальні категорії розрізняються в даній мовній системі".

ЛІТЕРАТУРА:

1. Арутюнова Н.Д. Истина и этика // Истина и истинность в культуре и языке. – М.: Наука, 1995. – С. 7-23.
2. Безпояско О.К. Іменні граматичні категорії. – К.: Наук. думка, 1991. – 172 с.

3. Вихованець І.Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті. – К.: Наук. думка, 1988. – 256 с.
4. Дегтярев В.И. Формы категории вещественности // Вопр. языкознания. – 1971. – № 6. – С. 55-57.
5. Дегтярев В.И. Категория числа в славянских языках (историко-семантическое исследование). – Ростов н/Д.: Изд-во Ростов. ун-та, 1982. – 320 с.
6. Категория количества в современных европейских языках / В.В.Акуленко, С.А.Швачко, Е.И.Букреева и др. / – К.: Наук. думка, 1990. – 284 с.
7. Кацнельсон С.Д. Типология языка и речевое мышление. – Л.: Наука, 1972. – 216 с.
8. Колшанский Г.В. Соотношение субъективных и объективных факторов в языке. М, 1975.
9. Кубрякова Е.С. Начальные этапы становления когнитивизма: Лингвистика – психология – когнитивная наука // Вопр. языкознания, 1994. – № 4. – С. 34-47.
10. Лакофф Дж. Мышление в зеркале классификаторов // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. XXIII (Когнитивные аспекты языка). – М.: Прогресс, 1988. – С. 12-51.
11. Лосев А.Ф. Очерки античного символизма и мифологии. – М.: Мысль, 1993. – 959 с.
12. Никитевич В. Лексико-грамматические особенности категории числа имен существительных в русском языке // Рус. яз. в нац. шк. – 1961. – № 3. – С. 9-17.
13. Макеева И.И. К вопросу о собирательных именах существительных // Вопр. языкознания. – 1986. – № 1. – С. 91-98.
14. Панфилов В.З. Категории мышления и языка: Становление и развитие категории количества в языке // Энгельс и языкознание. – М.: Наука, 1972. – С. 107-134.
15. Серебренников Б.А. К проблеме отражения развития человеческого мышления в структуре языка // Вопр. языкознания. – 1970. – № 2. – С. 29-49.
16. Серебренников Б.А. Роль человеческого фактора в языке: Язык и мышление. – М.: Наука, 1988. – 242 с.
17. Сумкина А.И. Деривационные корреляции существительных в формах множественного числа // Развитие грамматики и лексики современного русского языка. – М.: Наука, 1964. – С. 222-234.
18. Удовенко О.В. Про специфіку прагматичних властивостей форм числа російської та української мов // Проблеми зіставної семантики: Доп. та повідомл. Міжнар. наук. конф. – К., 1997. – С. 256-257.
19. Человеческий фактор в языке: Язык и порождение речи. – М.: Наука, 1991. – 239 с.
20. Dixon, R.M.W. Where have all the adjectives gone? And other essays. – In: "Semantics and syntax". Berlin: Mouton, 1982.
21. Schmidt, Annette. Young People's Dyirbal: An Example of Language Death from Australia. (M. A. Thesis. Australian National University). Canberra, 1983.

Галина Козловська (Вінниця)

КАТЕГОРІЯ ЧИСЛА В МІКРОТОПОНІМІЇ ВІННИЧЧИНИ

Граматична категорія числа з двочленним протиставленням граєм реалізує потребу вираження кількісних відношень предметів і явищ об'єктивної дійсності як властивості оточуючої матерії. За В.В. Виноградовим, "категорія числа іменників становить складний предметно-змістовий вузол, у якому переплітаються граматичні і лексико-семантичні особливості іменника" [1, с.148]. Категорія числа для іменників-апелативів є часто способом граматичної і семантичної диференціації. На відміну від апелативів категорія числа у топонімах не має ні граматичного, ні лексичного значення, оскільки, "змістове розмежування власних назв з формально-структурною репрезентацією однини і множини відсутнє" [2, с.157]. Перехід апелатива до класу власних назв призводить до втрати певною мірою категорії числа взагалі, через що власна назва має або тільки однину, або тільки множину.

У формальній репрезентації топоніми є віртуальними знаками, і грами множинності або одиничності вказують на структурно-змістові ознаки.

У топоніміці під процесом плюралізації розуміється "утворення топонімів *pluralia tantum*, які інколи називають плюративними топонімами, що є неточним, оскільки під плюралічною формою слід розуміти звичайну форму множини, яку може мати в певній текстовій ситуації більшість топонімів" [3, с.95]. Поняття *pluralia tantum* включає можливість вживання даного слова або топоніма в однині.

Категорія власних назв, як зазначають В.М. Топоров і О.М. Трубачов, форми *pluralia tantum* характеризується, в основному, особливістю словозміни, що дає змогу встановити певний морфологічний тип. Семантична ж сторона, яка, можливо, й відігравала певну роль при утворенні назв, пізніше втратила своє значення [4, с.98]. Тепер, незважаючи на форму множинності, власна назва визначає певний об'єкт і сприймання як одне ціле.

Механізм творення *pluralia tantum* у топонімах, порівняно з апелятивами, більш формалізований. Назви-плюративи, зокрема їх морфологоструктурні категорії, дістали детальне обґрунтування в працях В.М. Єрмака, Н.В. Подольської, А.П. Корепанової та ін.

Серед структурних категорій *pluralia tantum* на досліджуваній нами території можна виділити однослівні (одноосновні) мікротопоніми субстантивного типу.

1. Однослівні мікротопоніми поділяються на безафіксні і суфіксальні. Безафіксні мікротопоніми виникли внаслідок процесу "чистої" плюралізації, тобто перехід апелятива у топонім. Флексія множини при цьому виконує функцію топоформанта: яр **Котловани** (с. Непедівка Коз., Вн.), долина **Жолуби** (с. Шевченкове Бар., Вн.), лісосмуга **Чагари** (с. Чагів Лип., Вн.), урочище **Берести** (с. Плебанівка Шар., Вн.), лісосмуга **Вільхи** (м. Турбів, Лип., Вн.), урочище **Гольстриці** (с. Конактівці Шар., Вн.), куток **Вили** (с. Слобода – Межирівська Жмер., Вн.), куток **Садиби** (с. Думенки Хмільн., Вн., с. Нова Прилука Лип., Вн., с. Велика Стадниця Він., Вн., с. Гавришівка Лип., Вн., смт. Вороновиця Вн.), поле **Зруби** (с. Бруслинська Літ., Вн.), лісосмуга **Зруби** (смт. Копайгород Бар., Вн.), ліс **Могили** (с. Лиса Гора Іллін., Вн.), куток **Могили** (с. Воронівці Хмільн., Вн.), ліс **Вільхи** (с. Кошлани Іллін., Вн., с. Думенки Хмільн., Вн.) тощо.

Суфіксальні мікротопоніми – плюративи представлені назвами з суфіксами:

-**к-и**: куток **Дубки** (с. Копіївка Іллін., Вн.), ліс **Дубки** (с. Гопчиця Погр., Вн.), поле **Дубки** (с. Стадниця Він., Вн., с. Вербівка Хмільн., Вн.), кар'єр **Дубки** (с. Яблунівка Орат., Вн.), долина, випас, яр **Ярки** (с. Стодольці Жмер., Вн.), куток **Ялини** (с. Скорошівка Орат., Вн.), ліс **Берізки** (с. Лука-Барська Бар., Вн., смт. Вороновиця, Вн.), лісосмуга **Берізки** (с. Плебанівка Шар., Вн., с. Турбів Липов., Вн.), поле **Сажавки** (с. Кирпіївка Іллін., Вн.), куток **Равелки** (с. Пултовці Жмер., Вн.), куток **Вапнярки**, берег **Вапнярки** (с. Тарасівка Жмер., Вн.) тощо;

-**ан-и**: поляна **Копани** (с. Бруслинська Літин., Вн.), куток **Балькани** (с. Людавка Жмер., Вн.), куток **Гармани** (м. Бар, Вн.),

-**енк-и**, -**онк-и**, -**анк-и**: ліс **В'язанки** (с. Селище Літин., Вн.), куток **Голубенки** (с. Пултівці Жмер., Вн.), куток **Ярчани** (с. Купчинці Іллін., Вн.), лісосмуга **Сосонки** (с. Нова Прилука Лип., Вн.),

-**няк-и**, -**очк-и**: ліс **Дубняки** (с. Пултовці Жмер., Вн.), куток **Курочки** (с. Селище Літин., Вн.), берег **Морвочки** (с. Козлівка Шарг., Вн.).

Найбільш продуктивними суфіксами є: -**к-и**, -**енк-и**, -**няк-и**, -**очк-и**, -**ан-и**, -**енк-**, -**онк-и**, -**анк-и** та ін.

Крім цього, однослівні мікротопоніми досліджуваного регіону представлені і суфіксально-префіксальними утвореннями: лісосмуга, поле **Запади** (с. Вербівка Хмільн., Вн.), куток **Підберезини** (с. Вівсяники Коз., Вн.), куток **Заярчани** (с. Копіївка Іллін., Вн.), поле **Перемоги** (с. Плебанівка Шар., Вн.), ліс **Посічі** (с. Вербівка Хмільн., Вн.), куток **Задільниці** (с. Слобода-Межирівська Жмер., Вн.) тощо. Більшість назв, що мають у складі основ префікси, по суті не виявляють їх словотворчої активності.

2. Багатослівні мікротопоніми представлені головним чином двочленими реалізаціями атрибутивного типу. Означуваним у таких словосполученнях найчастіше виступає географічний апелятив: яр **Бабині Лози** (смт. Вороновиця, Вн.), ліс **Сухі Ставки** (с. Лиса Гора Іллін., Вн.), поле **Студелецькі Поля** (с. Слобода-Межирівська, Жмер., Вн.), садок **Кацапські Поляни**, садок **Пісочні Поляни** (с. Пултовці, Жмер., Вн.); означуваним може бути апелятив з будь-яким значенням: ліс **Червоні Ворота** (с. Лука-Барська Бар., Вн.), ліс **Миронові Корчики** (с. Лука-Барська Бар., Вн.), лісосмуга **Васюткині Полоси** (с. Слобода-Межирівська Жмер., Вн.), поле **Тарутені Корчі** (с. Пултовці Жмер., Вн.), куток **Малі Садиби**, **Великі Садиби** (с. Козинці Липов., Вн.), куток **Верхні Садиби**, **Нижні Садиби** (с. Оленівка Він., Вн.), куток **Нові Садиби** (с. Думенки Хмільн., Вн.) тощо. Аналіз фактичного матеріалу свідчить про те, що значна кількість топонімів – плюративів є однослівними утвореннями.

За формою і значенням *pluralia tantum* серед мікротопонімів Вінниччини можна виділити дві групи. Перша група – це назви мікротопонімів, що означають дійсну множинність предметів: ліс **Берізки**, ліс **Дубки** (с. Гопчиця Погреб., Вн.), лісосмуга **Сосонки** (с. Нова Прилука Липов., Вн.) тощо. Цілісне сприймання цих назв, як назв об'єктів, приводить до переоцінки значення множинної форми: *pluralia* множинності стає *pluralia tantum* [4, с. 186]. Друга група вказує на чисто мікротопонімічне використання форми множини апелятива, який у дійсності не позначає великої кількості предметів. Множина в цих апелятивах не стоїть у логічному зв'язку з об'єктами, на які вказують власні назви: куток **Гулі** (Білий Рукав Хмільн., Вн.), куток **Вили** (с. Слобода-Мерижівська Жмер., Вн.).

Серед мікротопонімів – плуративів можна виділити відповідні семантичні типи:

1. Топооснови, що походять від назв рослинності. Деякі з них мають демінутивні суфікси **-к-, -очк-, -ячк-**, але, як свідчить фактичний матеріал, ці утворення є первинні, оскільки поблизу них немає інших топонімів з ідентичними назвами: із семою "береза" є ряд утворень: лісосмуга **Берізки** (с. Плебанівка Шарг., Вн., с. Турбів Липов., Вн.), ліс **Берізки** (с. Лука-Барська Бар., Вн.), ліс **Березинки** (с. Думенки Хмільн., Вн.), куток **Підберезини** (с. Вівсянки Коз., Вн.); із семою "сосна" – лісосмуга **Сосонки** (с. Нова Прилука Липов., Вн.), посадка **Сосни** (с. Бондарівка Нем., Вн.), ліс **Соснівки** (с. Мальчівці Бар., Вн.), ліс **Сосонки** (с. Вишенька Хмільн., Вн.); із семою "дуб" – поле **Дубки** (с. Стадниця Він., Вн., с. Вербівка Хмільн., Вн., с. Великий Митник Хмільн., Вн., с. Писарівка Він., Вн.), куток "Дубки" (с. П'ятигірка Жмер., Вн.), долина **Дубки** (с. Стадниця Він., Вн., с. Гавришівка Він., Вн.), куток **Дубки** (с. Копайівка Іллін., Вн.), ліс **Дубняки** (с. Пултовці Жмер., Вн.), кар'єр **Дубки** (с. Яблунівця Орат.); із семою "вільха" – ліс **Вільхи** (с. Кошлани Орат., Вн.), ліс **Вільхи** (с. Думенки Хмільн., Вн.), лісосмуга **Вільхи** (с. Турбів Липов., Вн.), куток **Вільшанки** (с. Осична Хмільн., Вн.); із семою "берест" – урочище **Берести** (с. Плебанівка Шарг., Вн.); із семою "шовковиця" – садок **Шовкуни** (с. Слобода-Підлісівська Ямп., Вн.), куток **Шовковичний** (с. Вівсянки Коз., Вн.); із семою "абрикос" – садок **Ридиляж** (с. Слобода-Підлісівська Ямп., Вн.); із семою "лоза" – поле **Лози**, куток **Лози** (с. Воронівці Хмільн., Вн.).

2. Топооснови, що походять від термінів – апелятивів, які позначають рельєф місцевості: ліс **Могили** (с. Лиса Гора Іллін., Вн.), куток **Могили** (с. Воронівці Хмільн., Вн.), вул. **Горби** (с. Мальчівці Бар., Вн.), куток **Горби** (с. Безіменне Коз., Вн., Листопадівка Хмільн., Вн.), ліс **Горби** (с. Слобода – Кустовецька Хмільн., Вн.); із семою "яр" у демінутивних утвореннях – долина **Ярки** (с. Некрасово Він., Вн.), випас **Ярки** (с. Стодильці Жмер., Вн.), поля **Ярки** (с.мт Копайгород Бар, Вн., с. Білий Рукав Хмільн., Вн., с. Бруслівка Коз., Вн., с. Некрасово Він., Вн.), куток **Заярчани** (с. Копіївка Іллін., Вн.); утворення за подібністю – поле **Точки** (с. Думенка Хмільн., Вн.), ліс **Червоні Ворота** (с. Лука – Барська Бар, Вн.), поле **Штани** (с. Некрасово Він., Вн., с. Воронівці Хмільн., Вн., с. Безіменне Коз., Вн.), ліс, урочище **Острови** (с. Стадниця Він., Вн.), куток **Вили** (с. Слобода – Мерижівська Жмер., Вн.), куток **Гулі** (с. Білий Рукав Хмільн., Вн.).

3. Топооснови, що походять від термінів-апелятивів на позначення гідронімічних об'єктів: поле **Сажавки** (с. Копіївка Іллін., Вн.), с. Лиса Гора Іллін., Вн.), берег **Сажавки** (с. Лиса Гора Іллін., Вн.), поле **Мочарки** (с. Красне Іллін., Вн., с. Білий Рукав Хмільн., Вн., с. Некрасово Він., Вн.), долина **Свячені Кринички** (с. Лиса Гора Іллін., Вн.), ліс **Сухі Ставки** (с. Лиса Гора Іллін., Вн.), поляна **Копанки** (с. Бруслівка Літ., Вн.), долина **Ковбані** (с. Щітки Він., Вн.), поле **Греблі** (с. Щасливе Коз., Вн.), куток **Затоки** (с. Чернятин Жмер., Вн., с. Думенки Хмільн., Вн.).

4. Топооснови відантропонімічного утворення: куток **Чапели** (с. Черепашинці Калин., Вн.), провулок **Дишканти** (с. Пултовці Жмер., Вн.), куток **Равелки** (с. Черепашинці Калин., Вн.), кутки **Лисуні, Марченки, Микити, Цибі** (с. Мізаківські Хутори Він., Вн.), куток **Курочки** (с. Селище Літ., Вн.), провулок **Голубенки** (с. Плутівці Жмер., Вн.), куток **Козинці** (с. Красне Іллін., Вн.), кутки **Шакули, Труші** (с. Воронівці Хмільн., Вн.), куток **Іванці** (с. Селище Літ., Вн.), вулиця **Яреми** (с. Плутівці Жмер., Вн.).

Таким чином, переважна більшість мікротопонімів *pluralia tantum* досліджуваного регіону однослівна за структурою і різноманітна за семантикою топооснов.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Виноградов В. В. Русский язык: Грамматическое учение о слове. – М., Л.: Учпедгиз, 1947.
2. Безпояско О. К. Іменні граматичні категорії (Функціональний аналіз) / АН України; Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні: Відп. ред. Й. Ф. Андерш. – К.: Наук. думка, 1991.
3. Подольская Н. В. Типовые восточно-славянские топоосновы (Словообразовательный анализ). – М.: Наука, 1983.
4. J. Bal "Niemotywowane" pluralis niektórych nazw terenowych "Onomastica", т. VIII, z 1-2, 1963.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ:

Вн. – Вінницька область
Вінп. – Вінницький район
Бар. – Барський район
Жмер. – Жмеринський район
Іллін. – Іллінецький район
Калин. – Калинівський район
Коз. – Козятинський район

Літ. – Літинський район
Липов. – Липовецький район
Орат. – Оратівський район
Хмільн. – Хмільницький район
Шарг. – Шаргородський район
Ямп. – Ямпільський район.

Галина Мацюк (Львів)

ЗМІСТ ГРАМАТИЧНИХ КАТЕГОРІЙ ДІЄСЛОВА В ГРАМАТИКАХ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТ.

Якщо сучасні дослідники аналізують парадигму дієслівних лексем української мови за кількома критеріями, наприклад, морфологічним, виділяючи особові (дієслова дійсного, умовного і наказового способів) і неособові форми (дієприкметник, дієприслівник, інфінітив) [1, с.250], чи за граматичним – з огляду на вираження граматичних значень (категорій) особи, числа, способу, стану, виду, часу [9, с.325] або виду, стану, часу, способу, особи, числа, роду [7, с.406], то логічно поставити питання про те, як мовознавці пояснювали парадигму дієслівних лексем на початковому етапі наукового пізнання граматичної системи української мови, тобто в першій половині ХІХ ст. У пошуках відповіді звертаємось до граматики М. Лучкая (1830) [2], І. Вагилевича (1845) [5], Й. Лозинського (1846) [6], Й. Левицького (1849) [4], Я. Головацького (1849) [3]. Згадані автори пропонують різний набір форм дієслівної парадигми, який можна увібрати в кілька моделей. 1-а модель: українській мові предикуються форми дійсного способу (індикатива) в теперішньому часі (презенті), майбутньому (футурумі) чи минулому (імперфекті, плюсквамперфекті), в умовному (кон'юнктиві) чи наказовому (імперативі) способах [2]. 2-а модель: виділені дієслова дійсного способу в теперішньому, минулому, майбутньому часах та форми наказового способу, що послідовно мають однину і множину [5]. 3-я модель: є форми дійсного способу в теперішньому, минулому, "минуло-доконаному" (*przeszło – dokonany*), майбутньому, "майбутньо – доконаному" (*przyszło – dokonany*); форми наказового способу в теперішньому і майбутньому часі [6]. 4-а модель: дієслова дійсного та умовного способів у теперішньому та майбутньому часах, наказового способу в майбутньому часі з відгалуженням "время будущее многократное" і "время будущее однократное" [4]. 5-а модель: її формують дієслова дійсного способу у формах теперішнього, минулого, давноминулого, майбутнього часу; дієслова умовного способу в минулому, давноминулому часі, дієслова наказового способу в однині і множині [3]. Усі авторські моделі дієслівної парадигми засвідчують об'єднувальну роль способових форм, яким підпорядковуються час, особа, число, рід, тобто пізнання дієслова зосередилось на морфологічному ядрі вираження модальності – з точки зору відображення ставлення мовця до можливості, бажаності, необхідності умов здійснення дії (пор. з сучасною інтерпретацією, за якою в центрі перебувають три загальнодієслівні категорії особовості/безособовості, аспектуальності, перехідності/неперехідності, що об'єднують усі дієслівні утворення, підпорядковуючи їх собі [6, с.159]). Детальніше зупинимось на особливостях розкриття змісту граматичних категорій у згаданих грамактиках.

Категорія способу знайшла у граматистів першої половини XIX ст. неоднозначне трактування. У праці Лучкая – це схематично подані приклади індикатива, кон'юнктива та імператива; надалі важливість цієї категорії як загальнодієслівної, що є в переліку головних ознак (після часу і виду), підкреслив І. Вагилевич, представляючи її формами дійсного (*tryb oznajmujący*), наказового (*tryb rozkazujący*), неозначеного (*tryb bezokoliczny*) способів. Такий підхід визначався тим, що дія предмета, на думку І. Вагилевича, може представлятися через розповідь із означенням часу; через наказ, як її треба виконувати; і не виражено [5, с.75], при цьому він враховував, що значення способу пов'язане з семантикою та формами дієслів: наприклад, форм наказового способу не мають дієслова з "многократною" семантикою [5, с.78]. Й. Лозинський виділяв уже чотири способи дієслова – дійсний (*oznajmujący*), умовний (*wagunkowy*), наказовий (*rozkazujący*), неозначений (*bezokoliczny*) [6, с.89], які виразно пов'язував із категорією часу: дієслова умовного способу позбавлені, за його трактуванням, форм теперішнього і майбутнього часу, а дієслова наказового та неозначеного способів – форм минулого [6, с.90]. Ідею чотирьох способів надалі підтримали Й. Левицький та Я. Головацький [4, с.60; 3, с.145-146]. Однак на питання, що таке спосіб дієслова, відповів лише Я. Головацький: "наклоніємъ называеся въ грамматикѣ отношеніе бытіа або дѣйствіа къ лицу (особѣ)" [3, с.145]. Чому зроблено акцент на відношенні до особи? Очевидно тому, що всі способові значення передусім зреалізовувалися в особових формах.

Що дослідники розуміли за "відношенням буття чи дії до особи", іншими словами, у чому вони бачили прояв кожного способу? Виходячи з визначень, у Й. Лозинського дійсний спосіб означав тільки "очевидність дії", у Й. Левицького – "дію або терпіння", і тільки в граматикі Я. Головацького стверджується про дію або стан, які належать, належали чи будуть належати особі. Ілюстративний матеріал кожної граматики засвідчує, що реальна процесуальна ознака (для згаданих мовознавців – це дія чи стан) реалізується в одному з кількох часових планів – теперішньому, майбутньому чи минулому [4], крім них – в "минуло-доконаному" чи "майбутньо-доконаному" [6] або давноминулому та трьох різновидах (від минулого і давноминулого – "времѣ без мѣстоименіа", а від майбутнього – "съ вспомогательнымъ *мѣ*" [3]).

Дієслова умовного способу засвідчували, що "дія чи стан можуть здійснюватися за певних умов" [6], або вказували на умови та підпорядкування іншій особі [3], утворюючись від дієслів дійсного способу за допомогою частки *бы* [4, с.60].

Дієслова наказового способу відображали "вплив волі на дію чи відмову від певної дії, залишення в певному стані чи відмову від нього" [6, с.89], наказ чи побажання, щоб якось особа діяла так чи інакше і увійшла в певний стан [3, с.145]. Пояснення неозначеного способу зводилось до заперечення відношення дії / буття до особи [3, с.146], тому такі дієслова не мали форм особи та числа [3, с.60] або просто виражали "дію чи стан, які не належать ніякій особі" [6, с.90]. Отож мовознавці дуже поступово пізнавали сутність ірреальних модальних значень, які передавали можливість, необхідність, мету, наказ, умову дії, побажання, що йшли від мовця.

Авторська характеристика категорії способу має свої особливості. Наказовому способу, на думку частини дослідників [6, 4], властива категорія часу, хоча цю залежність не фіксували граматики Лучкая, Вагилевича, Головацького. Дослідники враховували а) форми вираження другої особи однини залежно від наголосу: під наголосом була флексія *-и*: *кажі, орлі, везі* [3], *носі, погасі* [5], в інших випадках – форми на *-й*: *знай, дѣй, грѣй* [3] чи *погашай, дергай* [5]; б) зв'язок форм наказового способу з займенниками *ти, ми, ви*: *ты погашай, погаси, погасай, погасни; мы погашаймо, погасѣмъ, погасаймо, погаснѣмъ, вы погашайте, погасѣте, погасайте, погаснѣте* [5, с.117]; в) аналітичні форми третьої особи однини чи множини, які регулярно утворювалися з допомогою частки *най, най*, (зрідка) *нехай*, наприклад, *най сунуть* [2, с.123]; *най говорить і най говорѣтъ* [4, с.67]; *най (нехай) бѣде (-тъ) і най (нехай) бѣдѣтъ* [3, с.159]; г) наказовий спосіб пасивних дієслів у майбутньому часі, зокрема для Й. Левицького – це форми "бѣдѣщего многократного": 1. *най бѣдѣдимъ, -а, -е*, 2.

*бѣдѣ движимѣ, -а, -е, 3. най бѣдѣ движим, -а, -е (однина) і 1. бѣдѣмо движимы, 2. бѣдѣте движимы, 3. най бѣдѣтъ движимы (множина) і "бѣдѣщего однократного": 1.най бѣдѣ движень, -а, -е, 2. бѣдѣ движень, -а, -е, 3. най бѣдѣ движень, -а, -е (однина) і 1. бѣдѣмо движеньы, 2. бѣдѣте движеньы, 3. най бѣдѣтъ движеньы (множина) [4, с.71]; д) наказовий спосіб дієслів у формах теперішнього і майбутнього часу: *коньчи, най коньчит (ѣт)* (однина) і *коньчим (ѣт), коньчит (ѣт), най коньчит* у формах "майбутньо-доконаного" часу: *зконьчи, най зконьчит* (однина) і *зконьчим (ѣт), зконьчит (ѣт), най зконьчат* (множина) [6, с.95] (як бачимо, аналітичні форми утворювалися за допомогою діалектних *най, най*, лише в граматиці Головацького пропонувався варіант частки *нехай*, який сьогодні є літературним).*

Практично усі граматики закріплюють за умовним способом аналітичну форму, однак авторські пояснення відрізняються трактуванням зв'язку категорії способу з категорією часу. М.Лучкай першим засвідчує, що умовному способу властивий час, фіксуючи його форми в "імперфекті": *бил бых, бил бы есь, бил бы* (однина) і *бил бы есме, били бы есте, били бы* (множина); в "плюсквамперфекті": *бил бы был ем, бил бы был есь, бил бы был* (однина) і *били бы были есме, били бы были есте, били бы были* (множина) [2, с.115, 116]. Надалі залежність між умовним способом і часом ілюстрували Лозинський та Головацький, виділяючи а) форми минулого часу: *жебы был, была, было лапал, -а, -о; жебы ты был, была, было лапал, -а, -о; жебы он был, она была, оно было, лапал, -а, -о* (однина) і *жебы мы были лапали, жебы вы были лапали, жебы они были лапали* та його різновиду – "минуло – доконаного часу": *жебы был, -а, -о злал, -а, -о і т.д.* [6: 98]; б) форми минулого часу та його різновид, зокрема: 1. *бы ванѣвъ, 2. ты бы ванѣла, 3. онѣ, она, онѣ бы ванѣло* (однина) і *мы бы ванѣли, вы бы ванѣли, они бы ванѣли* (множина) – форми минулого часу; 1. *ванѣвъ бымѣ, ванѣлабымѣ, ванѣлобымѣ, 2. ванѣвъ бысь, ванѣлабысь, ванѣлобысь, 3. ванѣвъбы, ванѣлабы, ванѣлобы* (однина) і 1. *ванѣли бысьмо, 2. ванѣли бысьте, 3. ванѣли бы* (множина) – різновид минулого "тоже время безъ мѣстоименіа" [3 : 163]; в) форми давноминулого часу: 1. *бы бѣвъ ванѣвъ, 2. ты бы бѣла ванѣла, 3. онѣ, она, оно бы бѣло ванѣло* (однина) і 1. *мы бы бѣли ванѣли, 2. вы бы бѣли ванѣли, 3. они бы бѣли ванѣли* (множина) та його різновиду – "тоже время безъ мѣстоименіа": 1. *бѣвъ бымѣ, бѣла бымѣ, бѣло бымѣ ванѣвъ (-лъ), ванѣла, ванѣло; 3. бѣвъ бы, бѣла бы, бѣло бы ванѣвъ (-лъ), ванѣла, ванѣло* (однина) і 1. *бѣли бысьмо ванѣли, 2. бѣли бысьте ванѣли, 3. бѣли бы ванѣли* (множина) [3, с.163, 164]. Очевидно, конструкції на позначення значень умовного способу у граматиках були різними в силу а) неоднакового наслідування авторами діалектної формозміни і б) особливостей зв'язку з категорією часу. Щодо останнього, то це не "граматична крамола", оскільки, на думку сучасних мовознавців, умовний спосіб хоч і форма позачасова, але "в українській мові засвідчується й форма минулого умовного, або давноминулого умовного: *ходив би був, ходила б була, ходило б було*" [8, с.231]. Усі конструкції містили особові форми дієслів у минулому часі (чи його різновидах), поєднувані з часткою *би/бу* та, в окремих випадках, з дієсловом *бѣти* в різних формах (особових чи родових).

З огляду на приклади в текстах граматик, як-от: *погашати, погасити* [5, с.117], *лапати, злапати* [6, с.99], *везти, ванѣти* [3, с.164], *быти (бѣти), бывати (бѣвати)* [4, с.62] – за неозначеним способом галицькі мовознавці бачили неозначену форму дієслова, яка сьогодні визнана початковою в дієслівній парадигмі. У граматиках її трактують як інфінітив [2], *tryb bezokoliczny* [5, 6], наклоненіє неопредѣленное [4, 3]. Не всі мовознавці вважали, що дія, стан, позначувані подібними дієсловами, є поза морфологічними категоріями часу, способу, особи, числа. У першу чергу, дослідники помічали абстрагованість від особи і числа [2, 5, 4, 6, 3], хоча і вказували на часову залежність цих дієслів – закріпивши за формами "неозначеного способу" теперішній, майбутній та "майбутньо-доконаний" час [6, с.99].

Категорія часу з огляду на приклади – це словозмінна категорія дієслова, яка має, як ми переконаємось надалі, свою систему форм. Так, у граматиці М. Лучкая це *претерит* ("прешедшее, минѣвшее") на зразок *быв, была, было ем; быв, была, было есь; были есме, есте были* та *футурум* ("бѣдѣщее") [2, с.112]. І. Вагилевич уже підкреслював, що ця

категорія – перша головна ознака дієслова, яка пояснює час дії (може здійснюватися тепер, раніше чи потім); дослідник розрізняв теперішній (terazniejszy, *насташее*), минулий (przesły, *прошедшее*), майбутній (przyszły, *будущее*) час [5 : 72] і лише принагідно згадував про давноминулий час (dawno przesły) [5 : 107]. У граматиці Й. Лозинського як основні визначені теперішній (terazniejszy), минулий (przesły) та майбутній (przyszły) часи, а для доповнення формозміни визначені різновиди – "минуло-доконаний" (przeszło – dokonany), що означає завершеність дії чи стану, та "майбутньо-доконаний" (przyszło – dokonany) [6 : 102–108].

Якщо Й. Левицький виділяв тільки теперішній, минулий, майбутній [4, с.60] і принагідно давноминулий часи [4, с.78], то Я. Головацький доповнив цю систему давноминулим, що мав окреме відгалуження – "тоже время без мѣстоименіа", а також самостійною модифікацією майбутнього часу – "тоже съ вспомогательнымъ *"мѣ"*" [3, с.162, 163], тобто запропонував уже шість часових форм.

Як правило, категорія часу дієслова мала вияв в особових формах дійсного способу [2, 5, 6, 4, 3], однак у деяких граматиках дієслова наказового способу мали форми теперішнього, майбутнього чи "майбутньо-доконаного" часу [6, с.95] або в неозначеному способі могли вживатись у теперішньому чи майбутньому [6, с.90] часі.

Які проблемні питання довелося вирішувати галицьким мовознавцям? По-перше, вони постали перед зв'язком категорії часу і категорії виду, що привело до важливого висновку: від дієслів доконаного виду не утворюються форми теперішнього часу [6, с.87]. Крім того, серед дієслів "доконаних", як вважав Й. Лозинський, треба розрізняти із коренем, що має значення завершеності дії, оскільки вони не можуть утворювати форми "минуло-доконаного" і "майбутньо-доконаного" часу [6, с.88]. Як ніхто інший, Й. Лозинський найбільше пов'язував значення форм минулого чи майбутнього часу з видовою характеристикою дієслів. Так, на його думку, дієслово *сѣлѣ* "не тільки означає *сидіння* і що той стан давно був, але і те, що стан залишався в часі завершеним. Цієї ознаки не мають ані *сѣделѣ*, ані *сѣдалѣ*, котрі обоє час минулий означають, лише стан той не як закінчений, але як такий, що твориться чи починається в певному часі, тому такі дієслова зовуться недоконаними" [6, с.86], тобто Й. Лозинський почав розрізняти минулий час доконаного і недоконаного виду [6, с.90], абстрагуючись до виділення як самостійних часів "минуло-доконаного" чи "майбутньо-доконаного".

По-друге, дослідники розуміли можливий часовий перебіг двох дій у минулому, тому звертались до давноминулого часу. Зокрема Головацький утворював ці форми поєднанням дієслова *бѣти* в минулому часі з повнозначним дієсловом у тій же формі, див.: *вѣзъ бѣвъ, ты везла бѣла, ѣвъ, она, оно везло бѣло* [3 : 162]. Вагилевич про цей час згадував принагідно й ілюстрував його не аналітичною структурою, як ми спостерігаємо в Головацького, а синтетичною (*постаралъся*). Цікаво, що Я. Головацький виділив і різновид давноминулого часу – "тоже время без мѣстоименіа": 1. *вѣзъ емъ бувъ, везламъ була, везломъ бѣло*; 2) *вѣзъ есь; везлась, везлось бѣла, бѣло*; 3) *вѣзъ, -ла, -ло бѣвъ, бѣла, бѣло* [3, с.162].

По-третє, галицьким мовознавцям потрібно було вийти з-під впливу східнослов'янської граматичної традиції, яка описувала ознаки книжної "словенської" мови, оскільки усі вони ставили за своє завдання подати норми української мови. Про величезний крок, який їм вдалося зробити в пізнанні сутності часових форм дієслів української мови, засвідчує відхід від традиційних у граматичному описі церковнослов'янської мови термінів, які вживав тільки М. Лучкай (імперфект, плюсквамперфект, претерит чи футурум).

Категорії особи і числа засвідчують про одну з ознак предикативності, що відображає взаємозв'язок між суб'єктом дії і дією "з погляду участі суб'єкта в мовному спілкуванні" [9, с.356]. У якій мірі це усвідомлювали автори граматик? Зв'язок процесуальної ознаки з її носієм М. Лучкай виражає в дієслівних формах теперішнього і майбутнього часу дійсного способу з повною особовою парадигмою. Дієслова наказового способу через відсутність форм першої особи однини мали неповну парадигму. Як винятки, окремі з них, на думку Лучкая,

могли змінюватись і в імперфекті на зразок *хочѣ, хочеш, хоче, хочеме, хочете, хотѣть* [2, с.126], однак цю словозміну дослідник визнає нетиповою для української мови. Значення особовості, представлене в однині і множині, виражене в його граматиці тільки одним способом – синтетичним, за допомогою виділених формантів *-ю, -ѣ* (1 ос. одн.), *-еш, -иш* (2 ос. одн.); *-е, -ть* (3 ос. одн.), *-ме* (1 ос.мн.), *-те* (2 ос.мн.), що впливають з пояснень автора, та *-уть, -ють, -ѣть*, що є в прикладах до форм 3-ої особи множини [2, с.132-133].

Крім синтетичного способу вираження значення особи, є ще аналітичний, який фіксує І. Вагилевич з допомогою сполучення дієслова з особовим займенником, наприклад, у формах минулого часу: *несѣ, -ла, -ло, мы несли* та в наказовому способі: *ты неси, мы несѣмъ, вы несѣте* [5, с.116]. Вже два способи вираження значення особи знаходимо в інших граматиках: у теперішньому часі – синтетичний, як у словах *конѣчѣ, -иш* (*ѣи*), *-ит* (*ѣт*): *конѣчимо* (*ѣмо*), *-ите* (*ѣте*), *-ат*; в минулому часі – аналітичний, як у прикладі *вон конѣчил, вона конѣчила; воно конѣчило; мы, вы, вони конѣчили* [6, с.93, 94]; в умовному способі – аналітичний: *бываю (єсть) движимъ, -а, -е; ты бываешь (єсть) движимъ; вонъ, она, оно бывае (єсть) движимъ, движима, движиме* (так виглядає дієвідмінювання пасивних дієслів) [4, с.69]; у майбутньому часі – синтетичну та аналітичну: *бѣдѣ знати; ты бѣдѣши знати, знавѣ; онъ, она, оно бѣде (-тъ) знати, знавѣ, знала, знало та знати мѣ, ты знати мешѣ, ѣнъ, она, оно знати ме (-тъ)* [3, с.167].

За Я. Головацьким, значення особи має свою специфіку в минулому часі, оскільки виражається за допомогою займенників: *ѣ знавѣ (-лъ); ты знала; ѣнъ, она, оно знало*; у множині: *мы, вы, они знали* та у формах різновиду минулого – “безъ мѣстоименіѣ”: 1. *Знавѣ ѣмъ, -амъ, -омъ*; 2. *знавѣ єсь, -ась, -ось*; 3. *Знавѣ, -ла, -ло*; у множині: 1. *зналисьмо, 2. зналисьте, 3. знали* [3, с.166]. За аналогією Головацький утворював особові форми давноминулого часу – з займенником і без [3, с.166]. Дослідник закріпив значення особи за умовним способом, який мав часові форми минулого (з різновидом “без займенника”) та давноминулого часу (з цим же різновидом). Гадаємо, що міркування саме Головацького стають підсумковими в контексті першої половини XIX ст.: “При глаголахъ розличаемо еще такъ въ единственномъ, ѣкъ и въ множественномъ числѣ три лица (особы); т.е.: единств. число, I. лица *ѣ говорю*; II л. *ты говоришѣ*, III л. *ѣнъ (она, оно) говоритѣ*; множ.чис. I л. *мы говоримо*, II л. *вы говорите*, III л. *они говорятѣ*. Въ изъѣвительномъ и оусловномъ наклоненію такъ въ единственномъ, ко и въ множественномъ числѣ оупотребляются глаголы во всѣхъ трохъ лицахъ. Повелительное наклоненіе немає первого лица единственного числа” [3, с.148].

Грамматична категорія числа здебільшого реалізувалася в трьох бінарних опозиціях на зразок 1 особа однини – 1 особа множини, 2 особа однини – 2 особа множини, 3 особа однини – 3 особа множини у дійсному способі, формуючи при цьому повні числові парадигми (лише М.Лучкай, поставивши питання про двоїну дієслів, робить висновок, що для усного українського мовлення вона не характерна і її вживання в літературних творах стилістично марковане [2, с.148]).

Категорія роду, як засвідчують ілюстрації в граматиках, є словозмінною категорією дієслова, однак дослідники не прийшли до однієї думки, для яких дієслів характерні родові форми, оскільки у граматиках вони закріплювались за партиципієм: *сѣнѣл, -а, -о, сѣнѣли, -и, -а* [2, с.123]; за минулим часом: *дергалѣ, -а, -о* [5, с.115], *лапал, лапала, лапало* [6, с.97]; *везѣ (вѣзѣ), везла, везло* [3, с.161], “минуло-доконаним”: *злапал, -а, -о* [6, с.97]; за давноминулим часом: 1. *везѣ бѣвѣ, 2. ты везла бѣла, 3. ѣнъ, она, оно везло бѣло* [3, с.162]; за майбутнім часом: *бѣдѣ злапал, -а, -о* [6, с.98]: *бѣдѣ везти* або *везѣ; ты бѣдѣши везѣ, везла; онъ, она, оно бѣде (-тъ) везти* або *вѣзѣ, везла, везло* [3, с.162]; за умовним способом: *жебы был, была, было лапал, -а, -о* (у формах минулого часу); *жебы был, -а, -о злапал, -а, -о* (у формах “минуло-доконаного часу”) [6, с.98]; *бы вѣзѣ, ты бы везла; ѣнъ, она, оно бы везло* [3, с.163].

На способи вираження роду дієслів уперше почав звертати увагу Й. Лозинський, вважаючи, що дієслова минулого та “минуло-доконаного” часу в перших двох особах однини

і множини можуть вживатися без особових займенників з кінцевими *-м (-ем), -сь (-есь), -сьмо; -сьте*, див. приклади: *коньчи́лем, коньчи́лам, коньчи́лом, коньчи́лесь, коньчи́лась, коньчи́лось* і под. [6, с.96]. І хоча Й. Лозинський формам минулого часу надавав значення вихідних при творенні дієслів ("певна і безумовна річ, що час минулий є коренем кожного дієслова і що з нього утворюються не тільки часові, але й інші види того ж дієслова" [6, с.86]), цей дослідник все ж не поставив питання про форманти як структурні показники минулого часу, як це зробив після нього Й. Левицький, стверджуючи про два можливі елементи *-лз* або *-лзъ*, що "єсть характеромъ времени прошедшего" [4, с.75]. Спостереження за мовним матеріалом дозволили Й. Левицькому прийти до такого висновку: за минулим часом дієслів чоловічого роду логічно закріпити *-лз* з метою диференціації від усічених прикметників на *-лзъ*; при цьому дослідник звертає увагу й на інші форми чоловічого роду минулого часу, як-от: *грызлзъ / грызлзъ, неслзъ / нѣслзъ, мѡгзъ* [4, с.76], в чому його надалі підтримав Я. Головацький, який фіксував можливі родові форми, як він стверджував, "прийменникових дієслів" із коренем на приголосний та "вставкою" *-нѣ-*: *поблекнѣлзъ і поблеклзъ, прибѣгнѣлзъ і прибѣглзъ, свиснѣлзъ і свислзъ* тощо [3, с.189].

Як ми переконалися, інтерпретація граматичних категорій дієслова в першій половині XIX ст. була неоднозначною і часто навіть недотичною. І хоча наміри дослідників звелися тільки до осмислення морфологічного ядра експлікації модальності, все ж маємо підстави розцінювати їх як один із кроків наукового пізнання граматичної системи української мови.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бевзенко С.П. Історична морфологія української мови. – Ужгород, 1960.
2. Лучкай М. Граматика слов'яно-руська. К., 1989.
3. Грамматика русского языка составлена Я. Головацкимъ. Во Львовѣ, 1849.
4. Грамматика языка руского. Въ Галиціи. Выдалъ Іосифъ Лѣвицкій въ Перемишлѣ, 1849.
5. Grammatyka języka Małoruskiego w Galicji ułożona przez Jana Wagilewicza. Lwów, 1845.
6. Grammatyka języka ruskiego (mało-ruskiego) napisana przez Ks. Józefa Łozińskiego. W Przemyślu, 1846.
7. Мацько Л.І., Грищенко А.П. Дієслово / Грищенко А.П., Мацько Л.І., Плюш М.Я., Тоцька Н.І., Уздиган І.М. Сучасна українська літературна мова. – К., 1997. – С.403–446.
8. Русанівський В.М. Дієслово / Безпояско О.К., Городенська К.Г., Русанівський В.М. Граматика української мови. – К., 1993. – С.157–242.
9. Русанівський В.М. Дієслово / Сучасна українська літературна мова. Морфологія / За заг. ред. І.К Білодіда. – К., 1969. – С.296–429.

Микола Костусяк (Луцьк)

ДІЄСЛОВО ЯК ОСНОВНИЙ НОСІЙ ВАЛЕНТНОСТІ

За обґрунтування організаційної ролі предиката в семантиці речення першочергового значення набуває питання про частиномовну належність ознакового слова як носія валентності. Тому виникає необхідність з'ясувати склад та ієрархію лексико-граматичних розрядів слів, що можуть функціонувати в ролі предикатних компонентів. Урахування комплексу граматичних категорій – семантичних, синтаксичних, морфологічних і словотвірних уможливорює виділення чотирьох кардинальних частин мови – дієслова, іменника, прикметника і прислівника [4, с.102; 3, с.65–66; 6, с.53–63; 1, с.14–19]. Зважаючи на семантичну окресленість, формально-синтаксичні та семантико-синтаксичні позиції в реченні, а також сукупність морфологічних парадигм і словотвірних категорій, вирізняють дієслово й іменник, що формують центр граматичного ладу української мови [1, с.17]. Аналіз центральних частин мови на тлі семантичного синтаксису дає змогу кваліфікувати дієслово як реченнево-утворюючу одиницю, оскільки функціонування більшості граматичних категорій цієї частини мови пов'язане великою мірою з будовою синтаксичної структури речення. Спираючись на теорію вербоцентричності реченневих конструкцій, А.П. Загнітко переконливо зауважує: "Основою речення у переважній більшості випадків виступає семантичний або логіко-семантичний предикат, що у типових випадках виражається дієсловом" [2, с.269].

Специфіка дієслова виявляється в його здатності регулювати кількість семантично залежних позицій, які відповідно заповнюються залежними контекстними партнерами. Вказану особливість дієслівних форм передає категорія валентності. Звичайно дослідники кваліфікують валентність як здатність предиката (ознакового слова) сполучатися з іншими (здебільшого неознаковими) словами, мати певну кількість відкритих позицій, що можуть або повинні заповнюватися одиницями відповідної семантичної природи [5, с.157]. Особливу увагу лінгвісти зосереджують на питанні валентності дієслова, оскільки "за вербоцентричною теорією речення саме дієслово у функції предиката конститує речення, як носій валентності воно передбачає наявність навколо себе певних відкритих позицій, кількість та характер яких чітко детерміновані і які можуть чи повинні заповнюватися актантами" [5, с.172]. Наприклад, дієслово *натягнути* сполучається з двома іменниками: *Горище́т натягну́в тя́тиву*. (В. Малик). У реченні позначено особу, що виконує дію (*Горище́т*), та об'єкт, на який спрямовано цю дію (*тя́тива*). Дієслово *розрізати* здатне вступити у змістовий зв'язок із трьома класами іменників: *Славу́та ножи́цями... розрі́зав... пов'язку́* (В. Малик). Воно вимагає субстантивів на позначення діяча, знаряддя й об'єкта.

Надання дієслову статусу найпоказовішого частиномовного класу предикатів пов'язане й із тим, що воно має найскладніші і найрізноманітніші сполучувальні можливості. Сполучувальні потенції предикатів з відповідними партнерами у певному оточенні не випадкові і не довільні. Вони підпорядковуються особливим закономірностям, які передбачають сумісність або несумісність семантичних ознак опорного і залежного поєднаних компонентів. Американський дослідник У. Чейф з цього приводу зауважує, що "природа дієслова визначає, що буде становити інша частина речення, зокрема, які іменники будуть дієсловом супроводжувати, який стосунок до нього будуть мати ці іменники і як ці іменники будуть характеризуватися в семантичному плані" [7, с.114]. Однак слова в реченні пов'язуються не тільки за змістом, а й за формою. Тому керування дієсловом певними іменниками розглядають у двох планах. По-перше, дієслово здатне сполучатися лише з іменниками, що об'єднуються спільністю змісту. По-друге, воно вимагає відповідних відмінкових або прийменниково-відмінкових форм. У реченні *..вона троянди кидала йому* (Л. Костенко) дієслово *кидати* передбачає наявність суб'єкта, об'єкта й адресата. Мовленнєва реалізація суб'єктної синтаксеми здійснюється за допомогою називного відмінка. Морфологічним репрезентантом об'єкта виступає знахідний відмінок. Адресатна синтаксема представлена формою давального відмінка іменників.

Специфікою дієслова як основного носія валентності є його здатність формувати один із найпоширеніших семантичних класів предикатів – предикати дії. З ними пов'язують вираження власне-динамічних характеристик і сполучуваність із найбільшою кількістю непередикатних слів (іменників). Предикати дії поєднуються насамперед з іменниковою синтаксемою у функції суб'єкта дії, яка на формально-синтаксичному рівні корелює з позицією підмета: *Народ не вмер, народ живе...* (О. Олесь). У правобічній валентності може виступати об'єкт дії, що означає предмет, на який цю дію спрямовано: *Ситник привозив Родимові меди* (П. Загребельний); *...дядько витяг... буханця* (В. Скуратівський). З-поміж субстанціальних синтаксем, що функціонують тільки при предикатах дії, вирізняють інструменталь. У межах останнього виділяють два семантичних різновиди: варіант знаряддя дії і варіант засобу дії: *Слізьми ніхто ще муру не розколов* (В. Шевчук); *...промайне моторним човником тільки пара – дівчина і юнак* (О. Гончар). У сфері субстанціональних синтаксем, які залежать від предикатів дії, трапляються також адресат і локатив: *Подарував їм для жінок прикраси* (Л. Костенко); *Поволі йдемо до хати* (В. Скуратівський). Локативний компонент може позначати початковий пункт руху, шлях руху або кінцевий пункт руху: *Ішов дід з містечка, через гору, у свій присілок...* (Л. Костенко). В українській мові предикат дії формують майже всі валентні класи дієслів.

У сучасній лінгвістиці поряд з вербоцентричним розумінням валентності існує не вербоцентричне, побудоване на суб'єктно-предикатній структурі речення. Відповідно до цього вияв валентних властивостей пов'язують не тільки з дієсловом. Статусу носія

валентності в реченні надають прикметникам, іменникам, прислівникам, які набувають валентних ознак у зв'язку з дієсловом, тобто в результаті переміщення їх у предикативну позицію [1, с.108]: *Дуліб був стомлений* (П. Загребельний); *Усіх небес ця мати варта* (І. Драч); *У мене мати – медсестра* (Т. Яковенко); *Мій батько був військовий льотчик...* (Т. Яковенко); *Тут було просторо й привільно* (В. Малик); *Але ж гарно!* (Т. Яковенко). У такому разі відбувається порушення кореляцій між категорійним значенням вказаних частин мови та їхньою первинною синтаксичною позицією. Внаслідок цього похідна одиниця, якоюсь мірою зберігаючи попередню семантику, набуває синтаксичних ознак дієслівності. Таку трансформацію забезпечують аналітичні морфеми-зв'язки, які дієслівними морфологічними категоріями способу, часу й особи нейтралізують граматичні категорії вихідної частини мови: *Сини мої справді могутні* (С. Скляренко); *Як схожий був цей голос на Богданів* (М. Стельмах); *Я не буду завжди молода* (Г. Чубач); *...не будь таким всерозуміючим...* (Т. Яковенко); *Я був би досі ще живим-здоровим...* (В. Симоненко); *Мова – найбільший духовний скарб* (І. Вихованець); *І став для мене Вересень початком...* (Д. Павличко); *У хаті возко...* (В. Винниченко); *Миколі стало невимовно шкода матері* (Ю. Мушкетик).

Функціонуючи як позиційні еквіваленти дієслова, прикметник, іменник, прислівник у реченні вступають у такі ж синтаксичні зв'язки і семантико-синтаксичні відношення до інших одиниць, як і власне-дієслово. Подібно до дієслова вони прогнозують у семантико-синтаксичній структурі відповідні місця для іменникових компонентів, визначають їхню кількість, функції і вимагають певного граматичного оформлення та семантичного наповнення. Саме з огляду на такі їх характеристики є всі підстави вважати поряд з дієслівними прикметникові, іменникові і прислівникові предикати справжнім центром елементарного речення.

В українській мові предикатні синтаксеми насамперед вказують на особливості валентної сполучуваності. Найпоширенішими в загальному плані є предикати, які керують двома-трьома іменниковими компонентами. Але така їх ознака не властива однаковою мірою всім лексико-граматичним розрядам слів. Дво- та тривалентність звичайно стосується предикатів дії: *...гетьман прочитав указ* (Ю. Мушкетик); *Ольга махнула рукою* (Н. Рибак); *Архип шліфує рукавицями лижі* (М. Іщенко). Типовим для прикметникових, іменникових, прислівникових предикатних синтаксем є поєднання їх з одним залежним словом: *Мудрість... доброю була* (М. Луків); *Дорожки білі. Лави мовчазні* (М. Луків); *...ти ж купець* (Є. Шмогун); *Йому... тяжко?..* (В. Кулаковський).

Щодо валентного потенціалу, то найближче до дієслів стоять віддієслівні іменники. У максимальному вияві вони характеризуються семивалентністю, а в мінімальному – одновалентністю. Семивалентні віддієслівні деривати реалізують своє значення через суб'єктний, об'єктний, адресатний, інструментальний і локативний компоненти (із значенням початкового пункту руху, шляху руху та кінцевого пункту руху). Уся сукупність субстанціальних синтаксем реалізується у правобічній позиції. Пор.: *Завод імпортує продукцію замовникові машиною з Луцька через Ужгород до Угорщини та Імпортування заводом продукції замовникові машиною з Луцька через Ужгород до Угорщини*. Переміщення іменникового компонента, який виконує функцію суб'єкта, у позицію після предиката спостерігаємо не тільки у структурах із семивалентними віддієслівними дериватами: *...гоготіння вогню в печі...* (Ю. Збанацький) ← *Вогонь гоготить в печі*; *...змагання бігунів...* (П. Загребельний) ← *Бігуни змагаються*; *Змагання папи з імператором...* (П. Загребельний) ← *Папа змагається з імператором*; *...страждання... людей* (М. Олійник) ← *Люди страждають*. Закріплення суб'єктної синтаксеми в лівобічній позиції притаманне тоді, коли її оформлює відносний прикметник або займенник прикметникового типу: *Лесине рішення* (М. Олійник) ← *Рішення Лесі* ← *Леся рішила*; *...ваше захоплення літературою* (М. Олійник) ← *Ви захоплюєтеся літературою*. Вказані морфологічні репрезентанти суб'єкта трапляються рідко, а тому формують певну периферію.

Отже, в українській мові межі семантично елементарного простого речення визначає предикат і зумовлені його валентністю іменникові компоненти. Валентний потенціал пре-

дикатних синтаксем великою мірою залежить від їх частиномовного оформлення. У цій функції вживаються дієслова, прикметники, іменники, прислівники. Вказані морфологічні варіанти предикатів мають неоднакове рангове співвідношення. Центральне місце посідають дієслова, оскільки вони формують найуживаніший клас предикатів – предикати дії, яким властива широка валентна сполучуваність. Найтісніше у дериваційному плані з дієсловами пов'язані віддієслівні іменники та прикметники, абсолютну периферію формують прислівники. За здатністю виступати в дієслівній позиції власне-іменники розташовані між прикметниками і прислівниками. Усі похідні (відприкметникові, відіменникові, відприслівникові) синтаксичні дієслова утворюють периферію предикатних синтаксем, для яких характерна обмежена валентна сполучуваність.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Вихованець І.Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті. – К.: Наук. думка, 1986. – 256 с.
2. Загнітко А.П. Теоретична граматики української мови: Морфологія. – Донецьк: ДонДУ, 1996. – 435 с.
3. Курилович Е. Очерки по лингвистике. – М.: Изд-во иностр. лит., 1962. – 456 с.
4. Пешковский А.М. Русский синтаксис в научном освещении. – 7-е изд. – М.: Учпедгиз, 1956. – 511 с.
5. Степанова М.Д., Хельбиг Г. Части речи и проблема валентности в современном немецком языке. – М.: Высш. шк., 1978. – 258 с.
6. Теньер Л. Основы структурного синтаксиса. – М.: Прогресс, 1988. – 654 с.
7. Чейф У.Л. Значение и структура языка. – М.: Прогресс, 1975. – 482 с.

Світлана Омельченко (Луганськ)

ВЗАЄМОДІЯ КАТЕГОРІЙ СТАНУ ТА ВАЛЕНТНОСТІ В ДІЄСЛОВАХ МОВЛЕННЕВОГО СПІЛКУВАННЯ

У сучасній лінгвістиці актуальними стали когнітивний та функціональний підходи до вивчення граматичних категорій різних частин мови. Це дає змогу мати цілісне уявлення про мовну картину (модель) світу як вироблене багатовіковим досвідом народу та здійснюване засобами мовних номінацій зображення всього, що існує, як цілісного світу, яке у своїй будові та осмислюваних мовою зв'язках своїх частин представляє, по-перше, людину, її матеріальну й духовну життєдіяльність і, по-друге, усе те, що її оточує: час, живу й неживу природу, сферу створених людиною міфів та соціум [4, с.15]. Кожна така частина, що відкриває перед нами певний відрізок дійсності, відтворюється перш за все лексикою, що називає різноманітні реалії буття – іменниками й дієсловами.

Спираючись на твердження І.І. Мещанінова про категорію стану дієслова, яка відбиває відношення дії до суб'єкта й об'єкта [2, с.136], та А.П. Загнітка про граматичну категорію валентності як опосередкований "засіб актуалізації імені через накладання синтагматичних сем імені поза суб'єктною парадигмою речення" [1, с.202], ставимо завдання показати, як значення активності/пасивності дієслова змінює валентність у зв'язку зі зміною об'єкта дії.

До лексико-семантичної групи дієслів мовленнєвого спілкування входить функціональна група зі значенням "образливими словами висловлювати осуд, докори", яка нараховує 37 лексем. Центр її становлять лексеми *лаяти*, *сварити*, сигніфікативне значення яких повністю виражають семи 'висловлювати осуд', 'докоряти'. Це двовалентні дієслова з обов'язковою суб'єктно-об'єктною валентністю (номінативно-акузативні), які реалізують на віртуальному рівні модель "суб'єктний номінатив – 1 + предикат + об'єктний акузатив – 2". Номінативну позицію суб'єкта в аналізованих дієсловах заповнюють назви осіб, інваріантно експліковані називним відмінком. Найчастіше лівобічна валентність дієслів *лаяти*, *сварити* лексично виражена: "І чого ви їх так лаєте?", "Генерал розбирає минулу операцію, кого лає, кого хвалить" [3, IV, с.457]. У разі ж лексичної невираженості суб'єктного аргумента, його можна легко встановити з контексту попереднього висловлювання. Другий, об'єктний аргумент репродукується формою знахідного відмінка (акузатива), яка є "спеціалізованою формою сильнокерованого другорядного члена речення" [1, с.297]. Між суб'єктом і об'єктом у семантичному плані наявні фактивні відношення (суб'єкт впливає

на волю, почуття, розум об'єкта дії), це зумовлюється лексичним вираженням об'єкта назвами осіб. У семантичному плані суб'єкт постає джерелом дії, відношень, об'єкт – особа, на яку поширюється (орієнтується) ця дія, у даному випадку вплив. "Номінативно-акузативні дієслівні лексеми виділяються серед усіх дієслів найтіснішим зв'язком об'єкта з діяльністю суб'єкта і потенціалом власної пасивізації..." [1, с.282].

Похідні від аналізованих лексем дієслова на **-ся** протиставляються твірним як носії пасивної семантики. Це підкреслює й А.П. Загнітко, який вважає, що відзначаювана особливність притаманна акузативній валентності безприйменикового типу. Досліджуючи функціонування групи дієслів із стрижневими словами *ляяти*, *сварити*, констатуємо, що показник пасивного стану – постфікс **-ся** надає лексемам два значення – реципрока (коли йдеться про контрсуб'єкт – за Л. Теньером, – що традиційно кваліфікується як агентивний додаток: *батько з матір'ю сваряться*) та статива (коли дієслово набуває значення постійного стану людини: *Валерій завжди лається*; сема 'постійність' може бути як імпліцитною, так і експлікованою в семантико-синтагматичному аспекті). При цьому характер валентності змінюється (лівобічна валентність). У розмовному спілкуванні при вживанні аналізованих дієслів на **-ся** акузативно-номінативний характер валентності зберігається за наявності прийменникового керування (*батько свариться на дітей*). Відзначимо, що в такому випадку зазнає змін і семантичне вираження об'єкта дії: вплив спрямований не тільки на особу, а й істоту взагалі, на предмети, поняття тощо.

Зміни в характері валентності помітні й при префіксальному словотворенні. Префікс **ви-**, що додається до твірної основи дієслів *ляяти*, *сварити* разом із значенням завершеності дії (фінітивний аспект) надають характеру одноактності (семельфактивності). Таке творення дієслів зворотно-середнього стану прийнятне лише для лексеми *лятися* → *вилятися*, що так само має семельфактивний фінітивний аспект у межах граничності дії, але в цьому випадку відзначаємо зміну валентності (лівобічна, що має стативний характер). Розмовний варіант лексично вираженої номінативно-акузативної валентності з прийменниковим керуванням зустрічається рідко. Префікс **роз-** надає аналізованим дієсловом значення початку дії: *розлятися*, *розсваритися* (лівобічна валентність), хоча, у залежності від контексту, дієслово *розсваритися* може набувати значення фінітивності за умови зміни валентності: суб'єкт (номінатив) – 1 + предикат + контрсуб'єкт (агенс) – 2; керування контрсуб'єктом прийменникове (хто? – розсварився – з ким?). Активні ж дієслова *розляти*, *розсварити* мають значення фінітивності (при цьому суб'єктний аргумент може мати семантичне вираження як істоти, так і будь-якого поняття), а лексема *розсварити* набуває переносного значення "призвести до розриву стосунків" (у аспекті результативності дії) із зміною характеру валентності (хто? – розсварив – кого? – з ким?). Таким чином, маємо тривалентне дієслово з обов'язково вираженими аргументами: суб'єкт (номінатив) – 1 + предикат + об'єкт (акузатив) – 2 + агенс (інструменталь) – 3. Різними є наслідки творення дієслів за допомогою префікса **на-**: дієслово *наляти* виступає тільки як тривалентне з третім аргументом – обов'язково лексично вираженим інструментальним агенсом із семантикою назв осіб чи істот, що мають негативний конотативний компонент: суб'єкт (номінатив) – 1 + предикат + об'єкт (акузатив) – 2 + агенс (інструменталь) – 3 (*наляти бовдуром*). Лексема *налятися* вживається рідко в розмовному мовленні у фінітивному аспекті дії у стверджувальних і питальних реченнях. Тоді можемо вести мову про одновалентність цього дієслова, причому суб'єктний аргумент дуже часто відсутній для посилення певних модальних відтінків. Порівняймо: *Іноді так хочеться налятися; Чи ти ще не налявся?* Дієслово *насварити* характеризується акузативно-номінативною валентністю безприйменикового типу, а більш рідко вживаний розмовний варіант – *насваритися* – передбачає об'єктний аргумент, керований за допомогою прийменника, співзвучного з названим префіксом: суб'єкт (номінатив) – 1 + предикат + об'єкт (акузатив) – 2 (*насваритися на кого?*).

Продуктивний суфікс **-ну-**, властивий описуваній групі дієслів мовленнєвого спілкування, що в семантичному аспекті дії має значення семельфактивності, для функціональної

групи із значенням "образливими словами висловлювати осуд, докори" не характерний: таке значення одноактності можна утворити лише від дієслова *лаятися* → *лайнутися* (лівобічна валентність). Від дієслова активного стану утворюються одноактне значення омонімічної лексики (*Десь на околиці села глухо лайнув стривожений пес*).

Аналізовані словотворчі засоби для напівпериферії та периферії досліджуваної функціональної групи дієслів не властиві. Напівпериферію групи із стрижневими словами *лаяти, сварити* складають двовалентні акузативно-номінативні лексеми *накричати, напинати, точити, розбомбити, клясти* з лексично вираженим другим аргументом безприменникового керування, крім *накричати* (на кого?), та тривалентні лексеми *обзивати, нападати, картати, покартати, хрестити, честити*. Дієслова *нападати, обзивати, хрестити* третім аргументом мають значення орудного (інструментального), інші – аргумент із значенням причини (*Батько нападав на сина з докорами; Семен покартав себе за необдуманий вчинок*). Значення реципрока з обов'язковим об'єктом вираження містить лексема *покартати* – у такому випадку ми можемо говорити, що одна лексема експлікує два граматичні значення – активного й середньо-зворотного способу дієслова. Постфікс *-ся* характеру валентності аналізованих дієслів не змінює, але змінює семантику названих лексем (*накричатися* – кумулятивний і фінитивний аспекти дії дають змогу зарахувати цю лексему до групи із значенням стану; *клястися* – релятивний аспект дії допомагає визначити сему 'запевняти' й віднести дієслово до групи із стрижневими словами *переконувати, умовляти*).

Периферійні лексеми, які мають конотативні компоненти розмовності (*коренити, шепетити, гиркати/-ся, матюкати/-ся, матіркувати, драїти, батькувати, лихословити, брити*), регіонального обмеження (*бештати, цабанити, банітувати*) та фамільярності (*костити, кобенити/-ся*) мають лексичне вираження об'єктної валентності, серед них *цабанити, матюкати, матіркувати* мають факультативний третій аргумент (інструменталь). Середньо-зворотного значення можуть набувати лише дієслова *гиркати/-ся, матюкати/-ся*, які набувають значень реципрока (*гиркатися* – з ким?) та статива (*матюкатися*) із зміною, відповідно, форми керування та валентності в цілому.

Відзначимо, що для аналізованої групи дієслів із стрижневими словами *лаяти, сварити*, які входять до лексико-семантичної групи мовленнєвого спілкування та мають у функціонуванні значення негативного словесного впливу, характерною є заміна номінативно-акузативної валентності лівобічною (номінатив). Змінюється й аспект дії, викликаючи появу контрsub'єкта або змінюючи тип керування в центрі та напівпериферії групи.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Загнітко А.П. Теоретична граматики української мови. Морфологія. – Донецьк: ДонДУ, 1996. – 434 с.
2. Мещанинов И.И. Глагол. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1948. – 197 с.
3. Словник української мови. – В 11 т. – Т. 4. – К.: Наук. думка, 1973. – 840 с.
4. Шведова Н.Ю. Теоретические результаты, полученные в работе над "Русским семантическим словарем" / Вопр. языкознания. – 1999. – №1. – С. 3-17.

Зоя Митяй (Київ)

ПРИКМЕТНИКОВА РЕАЛІЗАЦІЯ НЕПОВНОГО СТУПЕНЯ ВИЯВУ ОЗНАКИ

За своєю природою прикметники належать до предикативних слів, які надають предметам тих чи інших ознак і здебільшого поєднують у собі два аспекти значення: виражають власне ознаки і дають оцінку ознакам. З цим пов'язана їхня здатність виступати одночасно у двох функціях – денотативній і кваліфікативній. Оскільки в семантичному плані прикметники належать до класу слів, у яких ознака не існує сама по собі, то на них завжди проектується значення носія ознаки, що й окреслює специфіку їхнього використання [4, с.94; 11, с.70]. Такі лексичні одиниці належать до аналітичних засобів прямої номінації. Спосіб розчленованого найменування складається з детермінативів типу *малий, невеликий* та іменників із загальною назвою кількості, частини, числа [7, с.109]. Поєднуваність

цих елементів визначається специфікою їхньої семантики: *мале число, незначна кількість, невеликий об'єм*. До них прилягають у деяких значеннях параметричні прикметники, які вказують на розмір, обсяг, довжину, час тощо: *короткий, тісний, мілкий, вузький* та ін.

Найуніверсальнішу сполучуваність мають прикметники *невеликий, малий* [2, с.59; 9, с.12], меншу – *незначний*, похідні прикметники *мізерний, дрібний, крихітний* з іменниками на позначення кількості, міри, частини [1, с.7] та параметричні прикметники. Префікс *не-* при цьому в словах *невеликий, незначний* не знімає позитивної якості. Здебільшого вони означають конкретні й абстрактні іменники. Пор.: *незначна міра чесності, мала кількість продуктів, незначна сума грошей*. Словосполучення *мала (незначна, невелика) частина* кількісно означають іменники, називають предмети, що підлягають рахунку, а також іменники, які позначають предмети, що підлягають розподілу: *незначна частина книг, мала частина грошей, незначна частина спадку*. Семантична ознака незначної кількості представлена в багатьох варіантах значення цього слова і в різних моделях має досить спеціалізований спосіб вираження. Так, наприклад, може виступати із загальним значенням "невеликий кількісно", "нечисленний": *Та ось, наче смерті яма, відчинилась міська брама І з дружиною **малою** Вийшов князь з Переяслава* (І. Франко); *В тиші час від часу чути, як зі стріхи падають на землю і відскакують до дровітні **невеликі** тугі плоди* (М. Стельмах); *Може, не завжди будуть такі **мізерні** результати розпродажу книжки* (М. Коцюбинський); *Зорі між **дрібними** хмарками наче таночки заводять* (Леся Українка). Маючи значення "невеликий розміром", "незначний величиною", ці прикметники передають такі параметри: а) недовгий, неширокий і неглибокий (про водойми): *У цій країні значну увагу приділяють використанню великих і **малих** рік* (З газети); б) невисокий, низький ростом: *...він був уже літня людина і знав, де й як треба сидіти. Це **малий**, худорлявий турок із голеним обличчям* (Ю. Яновський); *Ростом **невеликий**, але такий прудкий, жвавий, що навряд чи й двоє з ним справились би* (О. Гончар); *Романові вже минуло сім років, хоч і **дрібний** він на зріст* (С. Васильченко); *Ось показала **коротка** й сита фігура (Івана)* (М. Коцюбинський); в) неширокий, вузький, невеликий обсягом або меншого, ніж потрібно, розміру: *На нього падає від низької стелі ледве примітний промінець світла, що пробивається крізь **малу** щілинку в квартирі* (Леся Українка); *Тобі ніколи возиться з довгими листами, то нехай вже буде **короткий*** (Леся Українка); *Зробив – на собаку **мале**, на кішку велике* (Номіс). У такому значенні вживається і прикметник *тісний*, коли контекстом є слова, що називають одяг, взуття, наприклад: *У дитини **тісне** взуття*.

Значення малої довжини, глибини передають прикметники *короткий, мілкий*: ***Коротка** дорога за місто веде попри кладовище* (І. Вільде); *Повище вира Стрий розлився широко, зате й **мілкий** там брід* (І. Франко).

На позначення малого розміру, зокрема частин тіла людини, вживається прикметник *дрібний*: *дрібні риси обличчя, дрібні зуби*. Вживання його з такими словами, як *руки, ніжки* обмежується сферою поетичної мови і має емоційний характер: *Спить **маленький**, матусину руку щільненько обняли рученята **дрібні*** (Леся Українка). Тільки у множині воно може бути вжите зі словом *риса*: *Лице його було із ніжними, **дрібними**, навіть аристократичними рисами* (З газети).

При загальному позначенні кількості прикметники *малий, невеликий, незначний, дрібний, мізерний* вказують на невелику суму грошей: *Зять закупив на харчування **бурлак** багато тарані за **дуже малу** плату* (І. Нечуй-Левицький); *Вона поблагословила молодих **хлібом**, і одна родичка обсипала їх **вівсом, пшеницею, пополовині з мідними та **дрібними** срібними грішми*** (І. Нечуй-Левицький). Як бачимо, прикметник *малий* слугує показником для вираження об'єктивної оцінки малої кількості того чи іншого предмета, що структурно виявляється, наприклад, у тому, що він може поєднуватися з уже згаданими прислівниками-інтенсифікаторами *дуже, надто, мізерно*, "які самі по собі мають кількісне значення, але вводять до іменної групи додаткову оцінку сему, позитивну або негативну [6, с.38]. Прикметники *малий, невеликий* використовуються для позначення недовготри-

валого часу: *Годиночку, Малу́ю годину ніби серце одпочине* (Т. Шевченко); *Невеликі, видно, були збори, коли він на другий день пішов* (Панас Мирний). Значення "недостатній за часом", "який триває недовго" передає і параметричний прикметник *короткий*, який означає широке коло іменників – назв конкретних та абстрактних понять, пор.: *коротка* мить, *короткий* день, *коротка* промова, *коротка* нарада тощо: *Нарада була коротка, але палка* (О. Донченко); *Нарікаю тільки, що дні короткі, не стає мені часу* (М. Коцюбинський).

Малий, невеликий, дрібний можуть вживатися і на позначення віку людини (переважно про дітей): *Малий і хворий я лежав, пригрітий теплою рукою Моєї матері* (Я. Щоголів); *Я ще була невелика дівчинка, не дуже-то що й пам'ятаю...* (Марко Вовчок). На позначення віку людини вказує і прикметник *дрібний*, але він є більш емоційно забарвленим: – *Хоча б не дрібні діти, – журиться жінка. – А то ж дрібні та жовті вони в мене, як свічі воскові...* (М. Стельмах). Ці прикметники вказують і на незначний ступінь вияву ознаки, незначний щодо сили, глибини вияву: *Ні великої радості, ні мало-го горя не знало життя їх* (Панас Мирний). Таке значення застосовується щодо явищ природи: *Велика хмара, та малий дощ* (Номис); *Налітав спроквола невеликий вітер* (Ю. Яновський). З аналогічними функціями вживаються прикметники зі зменшено-емоційними суфіксами типу *малесенький, невеличкий, дрібенький*, що вирізняються насамперед стилістичним забарвленням, напр.: *малесенька Марійка, невеличка церква, дрібнесенький дощик*. Їхнє вживання характерне для розмовного мовлення. Крім того, "емоційність, що передається зменшувальними формами прикметників, може виражатися лексично" [8, с.102] за допомогою прикметника *крихітний*, в якого значення пестливості закладене в семантиці слова: *Придорожні берези струшували з крихітних сонних бруньок холодну росу* (М. Стельмах).

Отже, узагальненість значення прикметників уможливило їхню сполучуваність з іменниками різної семантики на позначення як конкретних, так і абстрактних понять, передавання при цьому безпосередніх об'єктивних ознак предметів.

Крім репрезентативної функції, яку виконує слово за своєю семасіологічною природою, воно може виступати і в ролі ідентифікатора, тому що знакова природа слова містить у собі вказівку на повторюваність властивостей позначуваного. В актуальному мовленні предметна і поняттєва співвіднесеність, що становлять основу знакового значення, можуть не збігатися. Така особливість мовних знаків лежить в основі вторинної, непрямої номінації. В.В. Виноградов, розглядаючи основні типи лексичних значень, класифікує їх за принципом відношення до позначуваного об'єкта дійсності в послідовності: пряме номінативне – похідне номінативне – експресивно-стилістичне значення [3, с.197]. Залежно від способу відображення дійсності розрізняють непряме, похідне відображення реального об'єкта, опосередковане попереднім значенням слова, ті або інші ознаки якого відіграють роль внутрішньої форми слова, що набуває нового змісту, та вторинне, до якого залучається комбінаторно-синтезуюча діяльність свідомості [5, с.43]. Так утворюються в семасіологічному аспекті вторинні функції, а в ономасіологічному – вторинні або опосередковані номінації. Пряме номінативне значення відкриває лише один із варіантів семантичних відношень слів. Дослідження вторинних лексико-семантичних варіантів доповнює картину семантичного аналізу слів на позначення неповноти вияву ознаки та їхні зв'язки, з іншими семантичними групами слів. Крім прямого значення, прикметники *малий, маленький, невеликий, дрібний, незначний, мізерний, мілкий* характеризуються широким діапазоном переносних значень. Виступаючи у вторинній функції, вони виражають значення "який займає невисоке суспільне або службове становище", напр.: *дрібний урядовець*. Також виконують функцію "який не має істотного значення, позбавлений внутрішньої глибини": *Не спіткалася б тобі така біда, не покохала б ти нерівню своїм малим розумом* (Г. Барвінок); *Нагадав йому Оленчук один незначний випадок фронтовий* (О. Гончар); *Скінчивши роботу, я почуваю попросту обридження до неї, такою мізерною видається вона мені* (М. Коцюбинський); *Часто бачив чоловік, які дрібні й самолюбні розмови навкруги, і він не любив приставати до тих розмов* (В. Самійленко); *Яким мілким видався їй її власний суд* (І. Франко).

Прикметники *невеликий, маленький, малий* вказують на незначний ступінь інтенсивності вияву ознаки, коли передають почуття: *маленьке розчарування, незначне непорозуміння, невелика радість*. Прикметник *дрібний* у цьому значенні не вживається. Сполучаючись з іменниками абстрактного характеру типу *проблема, питання, справа, послуга, пригода* тощо, ці прикметники вказують на важливість позначуваного. Відмінність між ними виявляється в тому, що в прикметниках *малий, маленький* домінує вказівка на обсяг, масштаб роботи, тим часом як *дрібний* підкреслює здебільшого оцінку важливості: *Я був щасливий, коли вона дозволить зробити їй малу послугу* (М. Коцюбинський); *Камнів згадав десятки незначних справ, які ще треба було зробити до від'їзду* (В. Собко); *Ця пригода здається тобі дрібною, але вона мені багато дала* (Ю. Яновський). Значення важливості, оцінюваної негативно, може переноситися і на сферу психологічних оцінок, коли контекст оточення формують слова на позначення осіб, напр.: *він здавався маленьким, нікчемним, жалюгідним*. Виступаючи в одному ряду з прикметниками *нікчемний, жалюгідний, маленький* сприймається як одноплановий з ними.

Параметричні прикметники *невисокий, низький* використовуються на позначення розташування об'єкта на певній висоті: *невисока культура, низький рівень знань, невисокої думки, невисока посада* (для позначення службового стану). Слова зі значенням довжини мають часове вираження, поєднуючись зі словами, що характеризуються часовими параметрами, такими, як: *коротка розмова, невелика пауза, недовге мовчання*. У переносному значенні для вираження відстані використовуються прикметники *неглибокий, мілкий*. Вони, зокрема, можуть вказувати на інтенсивність вияву ознаки (*неглибокий сон*), або бути тотожним зі значенням вихідного слова (*неглибока людина*).

Як бачимо, відношення, які складаються між вихідним значенням та похідними, мають характер ієрархічної залежності, де значення похідних залежить від первинного значення слова.

У мові існують системні шляхи формування переносного значення, для чого використовуються асоціації, пов'язані з неінтенсивними природними явищами, побудовані на використанні тіла людини в ролі міри і т.ін. До класу засобів опосередкованої номінації входять конститuentи, де мала, незначна кількість не називається, а передається через емоційні реакції, дії людини. Вони становлять основну кількість конститuentів полів, утворених переважно шляхом метафоричного перенесення, що засвідчує широкі асоціативні зв'язки поняття, пов'язаного з позначенням неповноти вияву ознаки, де метафора розглядається як закріплення властивостей об'єкта на основі деякої подібності з уже позначеними в переосмисленому значенні слова [10, с.190]. Вона характеризується образністю, наявністю оцінного моменту. Взаємодія прямого і переносного значень видозмінює і ускладнює номінативну функцію слова: воно вже не тільки позначає той чи інший об'єкт дійсності, а й стає засобом вираження суб'єктивної оцінки предметів. Розвиток у слова переносних значень – процес, що породжує семантично точну синонімію, чому сприяє сам механізм метафоричного перенесення. Так, наприклад, метафоричні переносні значення слова *слабий* (*слабкий*) є оцінними, їх зв'язок з вихідним значенням простежується не завжди чітко. У центрі структури прикметника *слабий* (*слабкий*) перебуває непохідне, первинне значення "фізично недостатньо сильний". На основі актуальної семи утворюється похідне вторинне значення "знесилений від голоду, хвороби", напр.: *він ще слабкий*. На основі первинного виникають такі метафоричні значення, як: незначний ступінь вияву ознаки (*слаба течія, слабкий вітер; слабе дихання, слабкий пульс*); неголосний (*слабкий крик, слабкий звук, бренькіт*); незначний за способом сприйняття (*слабі очі, нерви*); щось робити, не прикладаючи великих фізичних зусиль (*слабкий потиск руки*); той, який має невелику потужність, незначний за своєю дією (*слабкий мотор, слаба машина*); незначний за змістом (*слабкі знання, слабкий результат, мати слабку уяву*); недостатній з точки зору певних поставлених вимог (*слаба підготовка*); недостатній рівень розвитку будь-чого (*слабкі ділянки роботи*); недостатньо насичений розчин (*слабкий чай, кава*).

На основі семантичного компонента "невеликий, малий, недостатній", який стає в цьому значенні провідним, асоціюється з негативною оцінкою і стає потенційною семою, яка набуває метафоричного переносного значення "людина, яка не відрізняється вольовим характером" (*слабий характер; звичайна, слаба людина*); недостатньо орієнтований будь у чому (*слабкі учні, слабкий в математиці*).

Асоціації, пов'язані з діями фізично слабкої людини, сприяють виникненню потенційної семи неспроможності реально впливати на що-небудь, де на основі метафоричного перенесення виникає нове значення "не має значного впливу, авторитету" (*слабка держава*); неспроможність проявити значну фізичну дію – *слабкі ліки, слабкий засіб*; "непереконливий, який не має значного впливу" (*слабкі аргументи, слабкий доказ*). Таке ж словосполучення, як *слаба армія* сформувалося на основі актуальної семи "незначний" і потенційної семи "нездатний вплинути на що-небудь".

Отже, прикметникова реалізація неповного ступеня вияву ознаки – це прямі й переносні лексичні значення порівняно обмеженої групи прикметників.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Акуленко Л.Г. О структуре поля количества в современном немецком языке // Вестник Харьк. ун-та. – 1984. – №258. – С. 7.
2. Апресян Ю.Д. Дистрибутивный анализ значений и структурные семантические поля // Лексикографический сборник. – М.: Наука, 1962. – В.5. – С. 59.
3. Виноградов В.В. Лексикология и лексикография. – М.: Наука, 1977. – 365 с.
4. Безпояско О.К., Городенська К.Г., Русанівський В.М. Граматика української мови. Морфологія. – К.: Либідь, 1993. – 336 с.
5. Вовк В.Н. Языковая метафора в художественной речи (Природа вторичной номинации). – К.: Наук. думка, 1986. – С. 43.
6. Вольф Е.М. Грамматика и семантика прилагательного. – М.: Наука, 1978. – 200 с.
7. Категория количества в современных европейских языках / В.В. Акуленко, С.А. Швачко, Э.И. Букреева и др. / – К.: Наук. думка, 1990. – 284 с.
8. Линник Т.Г. Параметричні прикметники і їх становлення. – К.: Наук. думка, 1982. – С. 102.
9. Новицкая В.В. Лексика с количественным значением в современном русском языке: Дис. ... канд. филол. наук. – Уфа, 1978. – С. 12.
10. Телия В.И. Коннотативный аспект семантики номинативных единиц. – М.: Наука, 1986. – 141 с.
11. Щерба Л.В. Избранные работы по русскому языку. – М.: Наука, 1957. – С. 70.

Алла Джура (Луцьк)

ЧАСТИНОМОВНА ТА ВНУТРІШНЬОВІДМІНКОВА ТРАНСПОЗИЦІЯ ВІДМІНКОВИХ ФОРМ

Транспозиція відіграє важливу роль у структуруванні і функціонуванні морфологічних, синтаксичних і словотвірних одиниць і категорій. Завдяки механізму транспозиції розширюються виражальні спроможності граматичних одиниць і категорій, зокрема їхня сполучуваність, синонімічні ресурси мови, стильова диференціація тексту. Тому дослідження механізмів транспозиції, вияв її нових ланок є актуальним завданням сучасного мовознавства.

Уперше теорію транспозиції було опрацьовано у студіях видатного швейцарського лінгвіста Ш. Баллі. У його вченні транспозицію було чітко обмежено сферою живих і продуктивних зв'язків мовних одиниць. Ш. Баллі звернув увагу на помітну роль транспозиції у функціонуванні мови: "Замкнуті у своїх основних категоріях, знаки служили б надзвичайно обмеженим джерелом засобів для задоволення численних потреб мовлення. Але завдяки міжкатегорійним замінам думка звільняється, а висловлення збагачується і набуває різних відтінків" [2, с.143].

Подальший розвиток теорії транспозиції знаходимо у французького лінгвіста Л. Теньєра. Л. Теньєр розглядає вияви транспозиції під назвою "трансляція" й акцентує увагу на багатовимірності її різновидів. Учений вважає, що основне розмежування транспозицій (у його термінології "трансляцій") виявляється в розподілі на два класи: 1) транспозиції

першого ступеня (перехід слів з однієї частини мови до іншої) і 2) транспозиції другого ступеня (використання речень у функції іменника, прикметника і прислівника), розрізняючи всередині цих класів транспозиції прості і багатократні, категорійні і субкатегорійні, марковані і немарковані, формальні, послаблені, функціональні, семантичні тощо [3, с.360-361].

Велику пояснювальну силу має поняття транспозиції в застосуванні до відмінкової проблематики. Зокрема, при дослідженні статусу і функцій родового відмінка у слов'янських мовах потрібно виходити з теоретичного обґрунтування Є. Куриловичем і Е. Бенвеністом похідного характеру цього відмінка. Фундаментальним внеском у загальну теорію відмінків є встановлення Є. Куриловичем на матеріалі індоевропейських мов і Е. Бенвеністом на матеріалі латинської мови похідності присубстантивних суб'єктного й об'єктного генітивів від номінатива й акузатива [6, с.156-164; 3, с. 194-196].

Питання транспозиції розглядають і в сучасному українському мовознавстві, зокрема Н.Ф. Клименко, І.Р. Вихованець, К.Г. Городенська, А.П. Загнітко. Досить продуктивним є розрізнення І.Р. Вихованцем трьох ступенів переходу в іншу частину мови: синтаксичного, морфологічного і семантичного. На думку вченого, початком переходу в іншу частину мови слід вважати переміщення елемента в нетипову для нього синтаксичну позицію, але зі збереженням морфологічних ознак. Змінювана синтаксична позиція може набувати морфологічного закріплення (морфологічний ступінь переходу) або семантичного завершення (семантичний ступінь переходу) [3, с.20].

Широка кваліфікація явищ транспозиції уможливорює їх розгляд у структурі відмінкової системи і, зокрема, акцентування на грамеї категорії відмінка.

Наслідком транспозиції є зміна синтаксичних функцій, яка зумовлює функціональне та семантичне уподібнення одних категорій до інших. У процесі транспозиційних синтаксичних переходів існує невідповідність між морфологічною формою категорії і зайнятою невласною синтаксичною позицією. Однак потенційні можливості категорій до позиційних переміщень перебувають у прямій залежності від характеру їхніх первинних синтаксичних функцій, які забезпечують їм відповідне місце в позиційній структурі речення. Серед транспозиційних переходів розмежовують зовнішню та внутрішню транспозицію. За внутрішньої транспозиції перехід відмінкової форми з однієї позиції в іншу відбувається в межах власне-відмінкового (іменникового) функціонування. Зовнішня транспозиція реалізується поза межами іменникового функціонування, тобто спрямована від іменникових відмінкових форм до інших частин мови.

Явище зовнішньої транспозиції передбачає перехід відмінкової форми із субстантивних в ад'єктивні, прислівникові та дієслівні позиції. Це синтаксичний ступінь переходу іменника в прикметник, прислівник та дієслово, за якого певною мірою зберігаються морфологічні ознаки іменника. Транспозиційні зміни грамеї родового зумовлюють перебування його у невласне-відмінкових формально- та семантико-синтаксичних позиціях.

Заміщення іменниковими морфологічними одиницями атрибутивної позиції є проявом ад'єктивної транспозиції. Некатегоріальне вираження атрибутивних відношень на частиномовному рівні представлене іменником (безприйменниковими і прийменниково-відмінковими словоформами), дієсловом та прислівником. Формально-граматичний план атрибута представлений кількома відмінковими формами іменників: родового, давального, орудного та місцевого. Однак найвищу сумісність з атрибутивною позицією виявляє лексико-семантичний потенціал грамеї родового відмінка.

За конденсації реченнєвої конструкції в субстантивне словосполучення транспозиційний родовий, ґрунтуючись на називному відмінку, переводить останній в ад'єктивну позицію, напр.: *Дерева шумлять у сосновому лісі – шум дерев у сосновому лісі; Дівчина кохає хлопця – кохання дівчини до хлопця; Дитина спить – сон дитини.*

Трансформаційні перетворення знахідного й орудного відмінків на присубстантивний родовий відбуваються не безпосередньо, а через відмінкову форму називного відмінка. Послідовна транспозиція відмінкових форм нараховує кілька ланок: знахідний – називний –

родовий або орудний – називний – родовий, напр.: *Хлібороби освоюють землі* □ *Землі освоєні хліборобами* □ *освоєння земель хліборобами*. Родовий, що ґрунтується безпосередньо на називному й опосередковано може співвідноситися із знахідним та орудним, є найтипівішим засобом зовнішньої (ад'єктивної) неповної морфологізованої транспозиції. Атрибутивна сфера серед усіх інших проявів зовнішньої транспозиції родового відмінка виступає транспозиційним ядром та основною зоною функціонування. Однак при переході у сферу ад'єктивного використання родовий відмінок послаблює предметність атрибутивними відтінками.

Невласне-відмінкова адвербіальна сфера у граматичній системі української мови має досить широке поле функціонування. Вживання відмінка в адвербіальній позиції зумовлює набуття відмінком адвербіального формально-граматичного і семантико-граматичного змісту, зокрема грамема родового відмінка функціонує у формально-синтаксичній прислівниковій детермінантній позиції і темпоральній прислівниковій семантико-синтаксичній позиції. Перебуваючи у прислівниковій позиції, відмінки виражають не типові для власне-відмінкового використання семантико-синтаксичні функції. Грамема родового відмінка в обставинних значеннях має лише часову семантику: вона знаходить своє вираження лише в ряді темпоральних слів, вживається в однині і характеризується наявністю при відмінковій темпоральній формі супровідного означального елемента.

Як зауважує Є.К. Тимченко, у південноруській мові родовий часу вживається широко, захоплюючи у сферу свого впливу не лише іменники на позначення часових понять, а й інші іменники, що виражають уявлення про час... [7, с.172]. Аналіз дослідженого матеріалу показує, що форма родового відмінка є функціонально обмеженою. Вона спеціалізується на вираженні значення неозначеної одночасності та неозначеної (повторюваної) одночасності, напр.: *Цього року осінь була довгожданою, літо все ще боролось за територію та час свого панування* (О. Дмитренко); *Кожного вечора я зачаровано слухав гру сестри на фортепіано* (М. Зіновчук).

Вузкий лексичний діапазон родового відмінка зумовлює обмеженість його функціонування і спеціалізацію на вираженні значення одночасності. Значно ширше використання в українській мові мають прийменниково-відмінкові форми, які виступають еквівалентними відповідниками безприйменникових форм. Прийменниково-відмінкові форми дають змогу виражати часові поняття в усіх угрупованнях функцій одночасності, перед- і після-часу.

Синтаксична трансформація грамеми родового у вербальну площину є периферійним явищем для відмінкової форми родового. Синтаксичний ступінь відіменникової вербалізації з урахуванням усіх відмінкових форм здійснюється за допомогою аналітичних синтаксичних форм – дієслівних зв'язок *бути, становити, являти собою*. Грамеми родового відмінка властиве функціонування з дієслівною зв'язкою *бути*. Іменникова форма переміщується в типову для дієслова формально-синтаксичну позицію, але ще не набуває морфологічних змін у нетиповій для неї синтаксичній функції: *Ця дівчина була панського роду* (І. Шаповал).

Дієслівні зв'язки уможливають вторинне, предикативне вживання відмінкової форми родового. Вони забезпечують грамеми родового у предикативній позиції дієслівне граматичне оформлення, що виявляється у вираженні значень часу, способу, особи. Крім синтаксичної функції, дієслівні зв'язки виконують ще й семантичну функцію, суть якої полягає в оформленні логіко-семантичних відношень між суб'єктом і предикатом.

Відіменникова аналітична синтаксична транспозиція грамеми родового відмінка є периферійним явищем у сучасній українській мові, відрізняючись від називного, знахідного та орудного, які спеціалізовані на вираженні предикативної функції. Варіанти вживання родового у предикативній функції властивості розмовному, зрідка художньому стилям. Транспозиція відмінкової грамеми родового у вербальну зону функціонування становить периферію транспозиційних змін та перетворень.

Синтаксична структура сучасної української мови засвідчує значні зрушення у функціонуванні центральних відмінків. У зону відмінкового ядра постійно проникають інші

відмінкові грами, які заступають центральні відмінки у їх первинних функціях – суб'єктній та об'єктній. Одним із типових представників, які спрямовані у суб'єктно-об'єктну зону, є грамема родового відмінка. Відмінкова форма родового виступає комбінаторним варіантом об'єктного знахідного та частково суб'єктного називного. У власне-іменниковому функціонуванні родовий відмінок виконує функцію придієслівного партитивного об'єкта, власне об'єкта та суб'єкта в позиції підмета.

Грамема родового відмінка виступає підпорядкованим знахідному і передає, крім об'єктного, не властиві категоріальній відмінковій природі супровідні кількісні значення, які поєднують у собі семантику кількості та неоднозначності.

Родовий відмінок виражає значення квантитативної партитивності, тобто часткового охоплення об'єкта дією: *випити води, купити молока* та значення темпоральної партитивності, тобто повне охоплення об'єктива дією, проте з обмеженням у часі її перебігу (*позичив книжки*). Супровідні значення неозначеності та кількості належать до категорії невідмінкової природи і виявляють певні можливості до тісного об'єднання з власне-відмінками.

У власне-об'єктних конструкціях родовий функціонує при дієсловах: *бажати, хотіти, позбавляти, уникати, боятися, зректися, дотримуватися, торкатися, сторонитися* та інших. Однак і в таких сполуках наявний відтінок частковості, партитивності, наприклад: *Оксен раптом страшенно захотів яблук* (В. Скуратівський); *Федорові руки шукали роботи* (В. Яворівський).

Грамеми родового відмінка властиве часткове відтворення суб'єктивної функції називного відмінка у позиції підмета. Відмінкова форма родового становить периферію серед морфологічних варіантів суб'єктної синтаксеми. Суб'єктна функція для грами родового є власне-іменниковою функцією. Однак, на відміну від називного, у родового суб'єктного наявний відтінок частковості, неозначеності, наприклад: *Машин на трасі було мало* (В. Карпенко). Транспозиційні переміщення родового в зону об'єктного знахідного та суб'єктного називного можна кваліфікувати як внутрішньовідмінкову транспозицію власне-іменникового характеру.

Щодо зовнішніх транспозиційних перетворень від іменникових відмінкових форм до інших частин мови, то транспозиційний вектор спрямовує грамеми родового відмінка у частиномовний простір прикметника, прислівника та дієслова.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка. – М.: Изд-во иностр. лит., 1955. – 416 с.
2. Л. Теньер Основы структурного синтаксиса. – М.: Прогресс 1988. – С.109-205.
3. Бенвенист Е. Общая лингвистика. – М.: Прогресс, 1974. – 447 с.
4. Вихованець І.Р. Система відмінків української мови. – К.: Наук. думка, 1987. – 231 с.
5. Вихованець І.Р. Різновиди транспозиції // Актуальні проблеми граматики: збірник наукових праць. – Вип. 2. – Кіровоград, КДПУ, 1997. – С.57-60.
6. Курилович Е. Очерки по лингвистике. – М.: Изд-во иностр. лит., 1962. – 456 с.
7. Тимченко Е.К. Функции генетива в южнорусской языковой области. – Варшава: Варшав. учеб. окр., 1913. – 278 с.

Олександр Стишов (Київ)

СЕМАНТИЧНА ДЕРИВАЦІЯ

Життя українського суспільства другої половини 80-х – 90-х років ХХ ст. характеризується динамічністю розвитку в найрізноманітніших сферах духовної і матеріальної культури. Істотні соціальні перетворення в позамовній дійсності віддзеркалюються насамперед у лексико-семантичній підсистемі мови. Одним із важливих джерел поповнення її словника та виражальних можливостей, крім словотворення та запозичень, в українській мові цього періоду виступає лексико-семантична деривація. Спостереження над лексикою сучасної української мови дає підстави твердити, що в новітню добу зростає активність саме цього способу номінації. Аналогічні явища відбуваються і в інших мовах, на що вказує багато дослідників [5].

Об'єктом нашого дослідження є семантичні неологізми, що засвідчені в публіцистичному функціональному різновиді сучасної української літературної мови, зокрема в мові підстилю засобів масової інформації (далі ЗМІ). Оскільки в останні десятиліття обсяг інформації невинно зростає, це зумовлює постійні пошуки ефективних способів донесення її до адресатів, внаслідок чого в ЗМІ з'являються нові лексичні та семантичні одиниці, які проходять випробування на доцільність і життєвість. Щоправда, у процесі визначення семантичних неологізмів іноді виникають певні труднощі: часом нове значення слова ще перебуває в процесі формування і важко встановити, чи ми маємо справу з інноваційним значенням, чи перед нами розширена лексична і синтаксична сполучуваність переважно індивідуально-авторського характеру, наприклад, у словосполученнях типу *триває **накачування витрат*** (Урядовий кур'єр, №30-31, 91); *московські політичні **інвестори***; *політичні **спонсори** із Росії*; *політичні **кутюр'**є новими фасонами нас не балуватимуть* (Час, 15-22.01, 99); *галасливі політичні **"розлучення"*** (Україна і світ сьогодні, 12-18. 03, 99); *У тенетах політичних **ігор*** (заголовок) (Урядовий кур'єр, 29.01, 99); *достукатися до **"заброньованої"** совісті можновладців* (День, 31.10, 98).

Дериваційні та інші процеси, результатом яких є семантичні інновації української мови, є досить складними й різноманітними. Семантичні новотвори зумовлює ряд явних і прихованих механізмів лінгвальної динаміки. Серед них у мові ЗМІ передусім необхідно відзначити прагнення до економії й образності, що є визначальними рисами цього підстилю. Адже нове значення, передаючись за допомогою відомого звукового комплексу, нерідко замінює словосполучення й описові звороти, а головне – влучно, з більшою емоційністю й експресивністю характеризує певну особу, ситуацію, подію тощо. Це підтверджують спостереження над вживанням загальновідомих слів (як автохтонних, так і запозичених). Наприклад, у давньому власне українському слові *стриха* на основі відомої і зафіксованої в лексикографічних збірках первинної семантики – "нижній край солом'яної покрівлі, який звисає над стіною; покрівля будівлі (переважно солом'яна)" нині розвинулося нове переносне значення – "прикриття, захисток". Пор.: *Приміська зона цупко обліталася злочинними мафіозними кублами з надійною правоохоронною **"стрихою"*** (Молодь України, 12.11, 91).

Запозичене слово *архітектор* традиційно вживалося лише на означення фахівця в галузі будівництва. У сучасних ЗМІ воно все частіше почало функціонувати із семантикою "ідейний натхненник, керівник чого-небудь": *Всі присутні висловлювали вітання двом **архітекторам** миру в Ольстері* (Радіо, 17.10, 98). Останнім часом у публіцистиці з'явилося ще одне інноваційне значення цього іменника – "творець, створювач чого-небудь": *Мсьє Карден, ... ви вважаєтесь **архітектором** моди* (Україна і світ сьогодні, 19-25.03.99).

Іншомовне слово *гранд* здавна функціонує в українській мові, позначаючи спадковий титул аристократа в Іспанії, а також особу, яка має цей титул. Працівники мас-медіа витворили в ньому нове переносне значення – "той, хто відомий, видатний, досяг значних результатів у певній галузі, у виробництві чого-небудь": *Прогресивні рішення [в конструкції вугільного комбайна П-110]... викликали справжній фурор у **грандів** світового вугільного машинобудування...* (День, 08.10, 98).

Зібраний фактичний матеріал засвідчує, що зміна семантичного наповнення слова відбувається переважно в загальноновживаних словах сучасної української мови. Але трапляються випадки, коли таких модифікацій зазнають слова, які ще донедавна належали до пасивного шару її лексики. До таких належить лексема *опричник* (СУМ фіксує її як історизм), що відома зі значенням "член військової дружини московського царя Івана Грозного, що виконував каральні функції; у дореволюційній Росії інтелігенція зневажливо називала опричниками також функціонерів царської охоранки". Пізніше, у радянські та пострадянські часи, опричниками стали називати й працівників сталінських каральних органів. Пор.: *Україна 1937 року ще не оговталась від голодомору 1933-го року, але Сталін зі своїми **опричниками** знову наклав зашморг на шию й волю українців*,

знищивши в першу чергу уцілілих представників національної еліти (Вечірній Київ, 09.12.97).

В останнє десятиліття семантичні зрушення сталися й у такому архаїзмі як *варяг* та історизмі *лікнеп*, що, крім відомих і зафіксованих у сумі значень (див. т.І, С.296; т.ІV, с.514), набули ще й інноваційних – "стороння, чужа людина; зайда, пришелець" (пор.: *Знали тільки, що то був не німецький солдат, а з "доблесної", якийсь варяг – пришелець із Півночі* (Дніпро, 1-2, 97, с.72)), "навчання тому, чого хто-небудь не знає, в чому він погано розбивається, що йому є невідомим; просвітництво" (пор.: *З прийняттям нових законів не втратила чинності постанова Верховної Ради від 19 лютого, яка встановлює порядок звільнення гуманітарки від оподаткування. Коли я звернув на це увагу Держмиткому, один із заступників голови комітету сказав, що закон має вищу силу, ніж постанова. Та кожен, хто пройшов юридичний лікнеп, знає, що це документи однакової сили* (Київські Відомості, 31.10, 97)).

Деякі сучасні неологізми так само зазнають значеннєвих модифікацій. Ілюстрацією може слугувати слово *кітч/кіч*, що функціонує в українській мові другої половини 80-х – 90-х років ХХ ст. із значенням "напрямок у мистецтві, а також твір, розрахований на зовнішній ефект"; крім того, ця лексема стала позначати "дешеві товари масового виробництва, що зовні схожі на дорогі, розкішні речі". Останнім часом це слово набуває іншої переносної семантики, виступаючи у значенні "блудність, ошуканство". Пор.: *Проте міфи живуть довго, оскільки приходять до людей не оголеними й прісними: вони завжди мають свій декор ... Хіба цього не розуміють морози й симоненки? Добре розуміють, проте використовують кожну нагоду, щоб продовжити вертепний кітч: цьому посприяв ювілей перемоги над фашизмом* (Дзвін, №3, 96, с.14-15).

Крім того, семантичний розвиток лексичних одиниць нерідко стимулюють логічні й психологічні чинники (особливості асоціативного характеру мислення, своєрідність ментальності кожного народу, вплив індивідуально-авторського світосприйняття, мислення і мовотворчості на загальнонавчання мову тощо), а також ряд факторів соціально-історичного характеру (зростання актуальності, суспільної значущості та вартості певних реалій і понять в окремі періоди розвитку соціуму, зміни в прагматичній потребі слова – розширення спектру ситуацій, в яких воно вживається, – а то й цілих тематичних груп лексики та ін.). Відомо, що лексичне значення не становить якоїсь застиглої, цілісної, одномірної величини: у ньому виділяється основне поняттєве значення і низка інших супровідних, побічних семантичних, денотативних та конотативних елементів. Свого часу деякі лінгвісти у змісті значення слова виділяли – інтенціонал (ядро значень), імплікаціонал (усі стереотипні асоціації, традиційно пов'язані з денотатом) та емоціонал (суб'єктивно-оцінний компонент змісту) [6]. Російський лінгвіст В.Г. Гак, крім того, подає семантичну структуру словозначення як ієрархію сем, – архісем – загальних сем родового значення, директєвних сем видового значення і потенційних сем, які відображають побічні характеристики об'єкта [2, с.378].

З погляду компонентного аналізу в основі всіх традиційних семантичних процесів, як вважає В.І. Заботкіна, лежать три осі: 1) вісь редукування (зменшення) компонентів значення; 2) вісь індукування (додавання) складників; 3) вісь субституції (заміни) одних компонентів іншими [3, с.8].

Семантичних неологізмів, зафіксованих у мові ЗМІ другої половини 80-х – 90-х років ХХ ст., у яких відбулися модифікації, що спричинили звуження значення, налічується порівняно мало. Як приклад такої видозміни можна назвати актуалізоване в наш час слово *толока*. Взагалі-то воно зафіксоване в українських лексиконах давно як розмовне зі значенням "одноразова праця гуртом для швидкого виконання великої за обсягом роботи, на яку скликають сусідів, родичів, товаришів (без оплати, а за частування)". Останнім часом це слово почало функціонувати у мові ЗМІ зі своїм давнім значенням, але втратило додаткову семему – "за частування". Пор.: *Толока зближує молодь (заголовок статті)* (Вечірній Київ, 29.12, 98).

У мові сучасних ЗМІ порівняно небагато й тих семантичних дериватів, у яких сталися зміни субституційного характеру. Вони простежуються, зокрема, в семантиці слова *гривня*, що вживалося ще в княжу добу зі значенням "срібний злиток вагою близько фунта, який служив основною грошовою одиницею". В аналізований період ця назва із дещо зміненою семантикою відродилася і позначає грошову одиницю України вартістю сто копійок, що ввійшла в обіг із вересня 1996 року, а також грошовий знак, який має таку вартість (цьому відродженню лексеми *гривня* передувало також використання в добу УНР грошової одиниці під цією назвою). Прикладом може служити також розмовне слово *партієць*, яке в радянську добу позначало лише "член Комуністичної партії Радянського Союзу (КПРС; до 1919 р. – РСДРП, до 1956 р. – ВКП(б))", що й відображено в лексиконах того часу (див. СУМ, т. VI, с.78). Із 90-х років XX століття, коли відродилася в Україні багатопартійна система, за цією лексичною одиницею закріпилося інше значення – "представник будь-якої партії; особа, яка належить до певної партії": *Я думаю, мою позицію підтримує більшість членів НДП, незаангажованих у владі. І багато партійців, які перебувають у владі, також, напевно, з цим погодяться, але вони не можуть публічно відстоювати свої переконання ...* (Україна і світ сьогодні, 14-20.05, 99).

Прикладів, що ілюструють випадки розширення (генералізації) семантики слова в мові сучасної публіцистики, значно більше. Як показують спостереження, вона буває двох видів: 1) розширення змістового обсягу того самого значення, тобто додавання певних інноваційних сем; 2) долучення до відомого або відомих значень якогось слова зовсім нового окремого значення. В основному процеси такої модифікації в сучасній українській мові, зокрема в мові ЗМІ, відбуваються внаслідок метафоричних та метонімічних перенесень назв, серед яких звичайно домінують метафоричні.

В аналізований період розширення змістового обсягу, який виражає слово, спостерігаються й у таких лексичних одиницях, як *меценат*, *чартер* та багато ін. Так, слово *меценат*, давно відомої і засвідченої в українських лексикографічних збірниках семантики "багатий покровитель наук та мистецтв, а також їх представників", у новітній період не лише стало ширше функціонувати, а й набуло в своєму ядерному значенні ("покровитель") додаткових семем "покровитель спорту й спортсменів; певних видань, книжок та ін.". Пор.: *З великою радістю повідомляю усім прихильникам шахів добру новину. 7 і 8 січня у Києві в Будинку, вчених ...пройде незвичайний турнір "Різдвяні зустрічі шахових перлин". ... Усі учасники отримають цінні подарунки від наших численних друзів – меценатів турніру* (ЧАС-TIME, 29.11, 96). У лексичній одиниці *чартер* поряд із традиційною семантикою – "договір морського перевезення вантажів" (див. СІС, с.744) – на базі семи "оренда" розширилася її змістова структура, інноваційно модифікувавшись: "договір оренди судна чи літака на один або декілька рейсів". Пор.: *Зрештою, гостинним господарям нічого не залишалось, як самим заопікуватися нашими дітьми – в детективний сюжет втрутився супергонщик у класі "Формула-1", кумир австралійських уболівальників Нікі Лауда, який організував чартер літаком власної авіакомпанії до Європи* (Народна газета, №48, грудень, 93).

Між названими вище двома видами розширення семантики слова немає чітко вираженої межі. У лінгвальній практиці є семантичні утворення, в яких поєднуються ці типи генералізації значення. Так, у слові *донор*, що традиційно відоме у значенні – "людина, яка віддає свою кров для її переливання пораненим або хворим", істотно розширився значеннєвий компонент "віддавати", поповнившись ще й семемою "віддавати якийсь орган для пересаджування (трансплантації) іншій особі; чоловічу сперму". Пор.: *У небагатої безнадійно хворої людини, котрій потрібна трансплантація, є лише два виходи: або померти, або стати в чергу в очікуванні донора* (Київські Відомості, 07.08, 98); *Відомий випадок, коли суд Ніццо визнав право чоловіка, котрий раніше дав згоду на запліднення своєї дружини з допомогою донора, відмовитись од дитини, оскільки це не суперечить відповідній статті цивільного кодексу, який розглядає таку дитину як позашлюбну* (Вітчизна, №12, 92, с.133-134). Крім того, до цього об'ємного значення додалося ще й зовсім

нове переносне, яке постало в мові ЗМІ саме завдяки творчому пошуку кореспондентів, журналістів, редакторів, спираючись на відкриту сему "віддавати" та приховану "підтримувати", – "той, хто дає щось, підтримує матеріально, підживлює". Пор.: *Найбільший донор [України] – Італія, яка заявила в цій програмі півмільйона доларів* (Молодь України, 04.11.95).

Зібраний фактичний матеріал із мови ЗМІ другої половини 80-х – 90-х років ХХ ст. переконливо доводить, що найпоширенішим видом розвитку семантики в слові є додавання до вже відомих значень нового чи кількох нових значень. Ілюстрацією цього служить лексична одиниця *тандем*, у якій окрім трьох описаних у сумі значень (див. т.Х, с.32) розвинулося четверте інноваційне – "пара, дуєт; дві особи, які діють спільно, об'єднані однією справою". Пор.: *Ось цей тандем футболістів [Андрій Шевченко і Сергій Ребров] може вивести Україну в наступний відбірковий етап* (Телебачення, 11.10, 97). Наприклад, до наявних у слові *аутсайдер* й зафіксованих лексикографічними зібраннями трьох значень (СУМ, т.ХІ, с.668) у мові сучасної періодики додалося ще двоє нових. Одне з них – "той, хто посідає останнє місце в чому-небудь": *Кілька місяців тому аутсайдерами по зарплаті були лікарі та працівники освіти* (Радіо, 01.03, 97). Близьким до нього є переносне значення "той, хто перебуває за межами суспільства, соціальної групи", яке виникло на основі прихованої семми "за межами". Пор.: *Пізніше, у спеціалізованій та технічній інтернаті я зіткнувся з усіма "принадами" ставлення до хворих дітей у нашому суспільстві: огидний жаль та презирство, занедбання, налаштування заздалегідь на роль аутсайдера в цьому житті* (День, 10.10.98). Іноді трапляються приклади, коли в мові порівняно за короткий часовий відтинок, виникає в певному слові (переважно внаслідок великої суспільно-політичної значущості й актуальності того поняття чи реалії, які воно позначає) ціла низка значень. Так, за аналізований період до відомої семантичної структури слова *чорнобиль* – "багаторічна трав'яниста рослина з чорнуватим бурим стеблом, різновид полину; використовується в медицині" та назви міста *Чорнобиль*, утвореного на його основі, додалися ще чотири значення: 1) вибух (велика ядерна аварія) на Чорнобильській атомній електростанції (*Національний комітет [для проведення "чорнобильського шляху" в Білорусі] закликав співвітчизників вийти 26 квітня 1996 р. на головний проспект столиці, щоб "засвідчити свій протест проти ганебного замовчування правди про Чорнобиль"* (Просвіта, 22.06, 95), 2) Чорнобильська АЕС (*Американці виділяють Україні, здається, 200 мільйонів доларів на Чорнобиль?* (Голос України, 17.08, 94), 3) результати радіаційного забруднення після аварії на ЧАЕС; велика екологічна катастрофа, викликана діяльністю людини (*Крім того, не слід забувати, що не тільки над нами, а й над усім світом нависає загроза Чорнобиля* (Голос України, 17.08, 94); 4) перен. спустошення, знищення (*Духовний Чорнобиль вже охопив наше суспільство* (Радіо, 15.03, 96); 5) перен. назва комп'ютерного вірусу (*Вірус "Чорнобиль" виявлено у файлах комп'ютерів Індонезії та Тайланду* (Радіо, 27.04, 99).

Важливим чинником, який сприяє семантичній деривації в сучасній українській літературній мові, є міжстильова й міжжанрова взаємодія на лексичному рівні. Адже чистих жанрів та мовних стилів, тим більше в газеті (ширше в мас-медіа), не буває [1, с.157]. Нерідко слова, у яких відбулися модифікації значення, із розмовного функціонального стилю активно проникають у публіцистичний, зокрема в мову ЗМІ. Це зумовлено передусім тим, що такі лексичні одиниці несуть в собі високу маркованість, влучність, доцільність і тому становлять значний інтерес для мови електронних та друкованих засобів масової інформації. Так, мас-медіа активно послуговуються словами усного мовлення, у яких розвинулося інноваційне переносне значення. Ілюстрацією є розмовна лексема *зайчик* "грошова одиниця Білорусі" (*Гроші на спеціально відкритих рахунках профкому є: 830 314 грн. 93 коп., 3 000 марок, 24 000 доларів, 14 000 білоруських "зайчиків"* (Київські відомості, 05.06, 98). Яскравим прикладом міжстильової взаємодії книжних стилів, зокрема публіцистичного, із розмовним, що призвело до семантичної модифікації, може слугувати лексема *фазенда*. Це книжне слово після перегляду відомого мильного телесеріалу

"Рабиня Ізаура", будучи актуальним для телеглядачів і перебуваючи у всіх на слуху, проникло в розмовний стиль, правда, зовсім змінивши значення – так жартівливо або й іронічно називається приміський будинок, дача, садова чи присадибна ділянка, город (переважно в полі). Із названою семантикою вони нині активно функціонують у мові ЗМІ: *На цьому страйково-демонстраційне "весеннєє наступленіє трудящихся" закінчується, ламінарне переходячи в напружену працю на обійстях і "фазендах", що автоматично провокує зниження цін на продуктових (і не тільки) ринках* (Вечірній Київ, 09.06, 98).

У досліджуваній період міжстильова взаємодія найбільш чітко простежується в словниковому складі на рівні публіцистичного і наукового функціональних різновидів мови. Хоч спеціальні терміни з стилістичного погляду є в основному нейтральними й однозначними одиницями, але, потрапивши завдяки лінгвальній творчості авторів у нову сполучуваність, своєрідне текстотворення, вони метафоризуються і набувають нових відтінків чи й інноваційних значень. Останнє ж зумовлене індивідуальною майстерністю працівників ЗМІ, які виявляють велику винахідливість у пошуках нової нетрафаретної номінації, а звідси й емоційності та виразовості. Переважна більшість таких інноваційних значень, активно вживаючись, будучи прийнятими мовним загалом, а головне не суперечачи мовній системі, поступово стають нормативними і кодифікуються словниками та граматиками. Процес детермінологізації в мові ЗМІ другої половини 80-х – 90-х років другого тисячоліття надзвичайно інтенсифікувався й охопив найрізноманітніші терміносистеми, зокрема спостерігається активне переосмислення **спортивної** (*Якщо до цього часу [виборчий] закон не опублікують, то партії не матимуть належного їм часу на збір підписів та інші заходи й опиняться в безглуздому становищі фальстарту* (День, 09.10, 97) – "неправильно, з порушеннями розпочата боротьба, змагання в чому-небудь"; *Нетреновану розмовами про "вічне" душу відправляє в нокдаун аморальна прагматика повсякдення* (Київські Відомості, 06.06, 97) – "приголомшення, пригнічення"; *Сам факт того, що в межах одного календарного тижня виникають гастролі [виконавців та гуртів] однієї вагової категорії, має на увазі доволі цинічне видовище протистояння компаній-конкурентів. Досвідчені "важкоатлети", котрі мають справу з дорогими виконавцями, завжди намагаються розтягнути свої акції в часі* (День, 25.12, 98) – "могутні і досвідчені мистецькі корпорації"), **економічної** (*Ми пережили епоху дивовижної безвідповідальності й моральної девальвації* (Наша віра, №2, лютий, 99) – "знецінення"; *хатам було оголошено мир у "бартер" за війну палацам* (День, 18.09, 98) – "обмін"; *Я не мав прямого стосунку до всіх хабарів, інтриг, політичних перипетій і бюрократичного маркетингу...* (День, 13.03, 99) – "керівництво, управління"), **медичної** (*Сьогодні в незалежній Україні проводиться чергове випробування нашого імунітету на брехню* (Вечірній Київ, 25.09, 98) – "несприятливість, несприймання"; *телеглядач мало не з пелюшок сприймає телесировину, як манну кашу, по суті, отримуючи інформаційну ін'єкцію в мозок і ставлячись до неї суто некритично* (День, 24.09, 98) – "введення чого-небудь"; *неприємна зупинка поїздів на 10 хвилин у транспортній "аорті" столиці – київському метрополітені – сталася вчора в ранкову "годину пік"* (Вечірній Київ, 26.11, 98) – "головна магістраль") та деяких інших галузей лексики та термінології.

Аналіз процесів семантичної модифікації в українській літературній мові другої половини 80-х – 90-х років ХХ століття свідчить про стійку тенденцію до їх зростання, а також необхідність всебічного вивчення і кодифікації мовних одиниць, які охоплені цими процесами.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Баранник Д.Х. Образна семантика і газетний текст. Метафора в газеті // Про культуру мови. – К.: Наук. думка, 1964. – С.157.
2. Гак В.Г. К проблеме семантической синтагматики // Проблемы структурной лингвистики 1971. – М., 1972. – С.370-410.
3. Заботкина В.И. Образование новых предикативных лексико-семантических вариантов существительных в современном английском языке: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Минск, 1979. – С.8.
4. Караулов Ю.Н. О русском языке зарубежья // Вопросы языкознания. – 1992. – №6. – С.5-18.

5. Костомаров В.Г. Языковой вкус эпохи. – М., 1994. – С.132-172; Ферм Л. Особенности развития русской лексики в новейший период (на материале газет). – Uppsala, 1994. – С.38-48; Березовенко А.В. Лексичні інновації в сучасній болгарській мові (на матеріалі 80-х років): Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – К, 1993. – С.11-13; Traugott E.C. On the rise of epistemic meaning in English. An example of subjectification in semantic change // Language. – Baltimore. – 1989. – Vol. 65/ – №1. – P.31-35; Заботкина В.И. Новая лексика современного английского языка. – М.: Высш. шк., 1989. – С.66-104; Розен Е.В. Новые слова и устойчивые словосочетания в немецком языке. – М.: Просвещение, 1991. – С.44-50.

6. Никитин М.В. Лексическое значение в слове и словосочетание: Спецкурс по общей и английской лексикологии. – Владимир, 1974. – С.72-73; Заботкина В.И. Новая лексика современного английского языка. – М.: Высш. шк., 1989. – С.59.

Лариса Азарова (Вінниця)

ГРАМАТИЧНО-КАТЕГОРІАЛЬНА СУТНІСТЬ СКЛАДНИХ СЛІВ

Упродовж порівняно незначного часу дериватологія пройшла не тільки етап свого становлення, але й інтенсивного розвитку й утвердження як провідної галузі лінгвістики. Внаслідок різноаспектного дослідження словотвору лінгвістика збагатилась новими оригінальними прийомами й методами вивчення словотвірної структури й семантики граматичних категорій, ґрунтовними описами дериваційних систем слов'янських мов. Цій проблематиці присвячені, зокрема, академічні граматики, деякі монографії, численні лексикографічні праці нового типу – словотвірні словники. І все ж таки ціла низка традиційних для дериватології проблем (інтерпретація системної будови словотвору, сутності словотвірної семантики та її структури, лінгвістичний статус категорій словотвірного рівня української мови, принципи дериваційного аналізу тощо) й дотепер ще не знайшли задовільного розв'язання, концептуально не досліджені; не склались і деякі напрямки цієї проблеми. Водночас постають і зовсім нові проблеми, зумовлені іншими концептуальними засадами вивчення словотвору.

Основна увага в дериватологічних дослідженнях сконцентровується на словотворчому форманті. Твірна основа як типологізуючий чинник у словотворі недостатньо досліджена, досі немає комплексних монографічних осмислень відіменникового чи віддієслівникового словотвору в слов'янських мовах і, зокрема, в українській. У вітчизняному і зарубіжному мовознавстві тепер велика увага приділяється з'ясуванню проблемних питань словотвору. Дериватологія продовжує залишатися відносно молодого лінгвістичною дисципліною. Як відомо, ще донедавна питання словотвору розглядалися в межах морфології або лексикології. У працях лінгвістів ХХ ст. словотвір розчинявся в етимології. Проте дотепер мовознавці вважають дериватологію самостійною лінгвістичною дисципліною. Предметом словотвору слугують лексичні одиниці з певними особливостями їхнього морфемного складу, структури і способів деривації. Окремі слова у словотворі вивчаються "не самі по собі" і "для себе", а як одиниці мови. Через їх аналіз лінгвісти пізнають словотвірну систему мови, загальні закони її функціонування й розвитку, саму нормативність словотворення.

У сучасному мовознавстві вже методологічно й методично опрацьовані кілька напрямків у дослідженні словотвору. Один з них – аналітичний напрямок, який передбачає словотворчий аналіз наявних у мові слів, членування їх на основу і формант. По-новому підходить до трактування словотвору В.О. Горпинич [3, с.51]. Виходячи за межі традиційного розуміння окремих словотворчих понять і граматичних категорій, учений суттєво розширює саму сферу завдань словотворчого аналізу.

Перед дериватологією постали питання утворення слів, зокрема способів і засобів творення багатьох різнотипних композитів. Ця проблематика динамічна, словотвір трактується "як процес реалізації системних можливостей на основі внутрішніх суперечностей, як процес пошуку "закритих" і "відкритих" шляхів актуалізації певної моделі тощо" [3, с.8]. В.О. Горпинич зазначає, що динамічний аспект допоможе розкрити механізм творення слова, а також пізнати такі закономірності і процеси, які залишилися раніше нерозкрити-

тими. Поняття продуктивності в словотворі зумовлене широким виявом словотворчих ресурсів, способів і типів словотворення.

У характеристиці словотворчих ресурсів І.І. Ковалик чималу увагу звертав на кореневі морфеми і так звані словотвірні й твірні основи. Можна припустити, зауважує автор, що "саме морфологічна природа і характер твірної основи як невід'ємного складового елемента афіксального словотворчого типу в багатьох випадках зумовлює те чи інше лексичне, а разом з тим і словотвірне (деривативне) значення слова" [5, с.82]. На думку В.О. Горпинича, в утворенні нового слова беруть безпосередню участь не два, як здебільшого вважається в літературі із словотвору, а чотири елементи, кожний з яких виконує свою функцію, – мотивуюче слово, твірна основа, формант і деформант [3, с.15]. Під способами словотворення у мовознавчій літературі розуміється комплексна система використання різних структурних словотворчих способів і засобів творення дериватів з іншими словотвірними структурами – словотвірними формами і словотвірним значенням на всіх етапах розвитку мови [3, с.27].

Словотвірний тип – це певна словотвірна структура з відповідним словотвірним значенням, якими визначається належність твірного слова (основи) до певної частини мови, дериванта [6, с.35]. Таким чином, словотворча продуктивність – це потенційна здатність і активність певних словотворчих способів і засобів утворення нових слів.

У сучасному мовознавстві розмежовуються два види продуктивності в словотворі – емпіричний (поняття діахронічного словотвору) і системний (поняття синхронного словотвору).

Установлення характерних рис словотворчої системи мови належить до актуальних завдань мовознавства, воно передбачає з'ясування засобів творення слів, визначення твірних одиниць, їх взаємозв'язку. В українській мові поширене афіксальне словотворення, основно-та словоскладання. Словоскладання й основоскладання не розрізняються багатьма дослідниками [4, с.4]. Обидва ці явища охоплюються однією рубрикою – словоскладанням. Проте у вивченні одного зрізу мови їх доцільно розрізняти для того, щоб виявити характерні тенденції словотвору певної мови, з'ясувати семантичну й синтаксичну основу формування різнотипних складних слів. В історичному плані словоскладання – це перший ступінь творення складних слів, другим виступає основоскладання; від юкстапозитів і композитів унаслідок деетимологізації утворюються прості афіксальні слова [4, с.15]. Вивчення розподілу слів за певними способами словотвору покликане, крім іншого, визначити співвідношення слів з різним ступенем складності у словотворчій чи морфемній структурі.

Словотворення – одне з найбагатших джерел поповнення лексичного складу мови. Воно органічно пов'язане з живими процесами розвитку лексики. Постійні зміни в суспільному житті, розвиток науки й техніки, сільського господарства, мистецтва, культури найбільше позначається на лексиці мови. Частина слів випадає з активного словника, з часом забувається, але водночас з'являється значно об'ємніший шар нових слів як найменувань нових понять. Цим суттєво збагачується словник мови. Особливо великих змін зазнає словниковий склад в епоху докорінних перетворень у житті суспільства, коли з'являються нові слова в галузі промисловості, будівництва, техніки: *багатоверстатник*, *вуглекомбайн*, *сільгосптехніка* і т.д. Нові слова входять до лексики або шляхом засвоєнь з іншої мови, або в значно більшій кількості внаслідок словотворення за допомогою існуючих у мові словотворчих засобів на базі слів рідної мови, або внаслідок переосмислення, вживання старих слів у новому значенні. Наприклад, здавна характерне для української мови слово *рада* в дорадянські й радянські часи, а також у незалежній Україні переосмислювалось, змінювалась і частотність його вживання, і його словотвірні форми (*сільрада*, *райрада*, *міськрада*). Потреба в нових термінах, лексичних словосполученнях для вираження певних понять спричиняється до утворення нових лексем за існуючими словотвірними моделями. Продуктивність чи непродуктивність окремих словотвірних типів органічно пов'язана з живими процесами розвитку лексичного складу мови, який безпосередньо й своєрідно відображає зміни в суспільстві.

Останнім часом урізноманітнилися аспекти вивчення словотвору. Якщо в дожовтневий період розвитку мовознавства увага переважно приділялася аналітичному аспекту, то нині не залишені поза увагою й такі аспекти, як динамічний, лексикологічний, лексикографічний, порівняльно-історичний, порівняльно-зіставний та ін.

Значно розширився останнім часом і "фронт студій" у словотворі, урізноманітнилися вся дослідна проблематика. Інтенсивно вивчається синхронний словотвір іменників, прикметників, займенників, дієслів, прислівників. Більше уваги приділяється історичному, діалектному, фольклорному, термінологічному, аналітичному словотвору, а також словотвору в текстах художньої літератури. Це, звісно, цілком виправдано, бо складні слова – одна з важливих частин її словникового складу (так само як суфіксація і префіксація, засіб словоскладання становить одне з найбагатших джерел словотвору).

Що ж до словникового фонду, комунікативно провідної частини слів у мові, то вона зберігається в усьому основному і використовується як активна словникова частина мови. Яка сутність нових слів, якими збагачується і поповнюється словниковий склад мови? Нових слів, з новими коренями, з'являється вкрай мало. Переважна більшість слів створюється шляхом переосмислення старих слів, а також унаслідок префіксації чи суфіксації існуючих основ або коренів, складанням існуючих слів в нове слово. Саме словниковий фонд мови з його кореневими словами утворює його ядро, слугує базою для утворення нових слів. Складні слова переважно утворюються з кореневих слів. Звичайно, на перших порах будь-яке слово, яке з'являється в мові, залишається поза межами словникового фонду мови, виступає елементом тільки її словникової системи. Тільки набувши життєвої важливості та загальноновживаності у зв'язку з поширенням поняття або явища, яке воно позначає, назвою якого виступає, нове слово може перейти до словникового фонду мови. Тому питання словоскладання пов'язане як з проблемою словникового фонду мови, так і з її загальним словниковим складом.

Серед величезного запасу словотвірних елементів кожна мова нашої системи має певну кількість таких, що за їх допомогою можна утворювати нові слова з більш-менш виразними рисами емоційності. Одним з таких засобів і виступає словоскладання. Також і в процесах словоскладання словниковий склад мови виявляє свою життєвість, конструктивну й комунікативну вагомість. Як слушно зауважує С.Л. Абакумов, "...у переважній більшості мов складання основ є дуже поширеним типом словотвору" [1, с.18]. З розвитком мови словоскладання хоч і збагачується новими граматичними прийомами, то все ж здебільшого "...утворення нових слів відбувається за тими же моделями, за тими словотвірними типами, що вже усталились у мові" [2, с.2]. Тим-то загальні закони словотвору, отже й словоскладання, тісно пов'язані з граматичною будовою і словниковим фондом кожної окремої мови або групи мов. Зіставлення способів словотворення в індоєвропейських мовах (наприклад слов'янських, германських і романських), переконує, зокрема, в слушності такої думки В.В. Виноградова: "...словоскладання є своєрідним комбінованим типом словотворення, синтаксико-морфологічним" [2, с.2]. Зауважимо, що в одних мовах переважає один спосіб словотворення (морфологічний або синтаксичний), в інших – інший. У певних мовах простежується широка гама засобів словотвору, його найрізноманітніші варіанти, їх взаємовплив, а в інших же мовах словотвір виразно регламентований, морфологічно прозорий, як, наприклад, в аглютинативних мовах.

В основокладанні заявляють про себе певні визначальні тенденції, напрямки словотвірного композитного процесу:

До словоскладання за суто морфологічними ознаками належать складні слова, компоненти яких становлять самостійні основи або корені (чисті або ж оформлені суфіксами) і з'єднані за допомогою голосного *-о-* або *-е-*: *брунькоцвіт*, *хмаростяг*, *самохідка*.

До словоскладання за синтаксико-морфологічними ознаками належать такі компоненти, які формально засновані на морфологічному принципі; ці компоненти, з'єднані голосною фонемою, семантично репрезентують собою синтаксичне словосполучення: *трудо-день* = *трудовий день*, *першотравень* = *Перше травня*. Таким чином, цей різновид композитів поєднує риси як морфологічного, так і синтаксичного словоскладання.

До словоскладання за синтаксичними ознаками належать композити, які й дотепер зберігають очевидний синтаксичний зв'язок між компонентами, які перебувають у певних граматичних зв'язках. Це сполучення компонентів складного слова у формі зв'язку дієслова з іменником (*горищеїт, крутивус*).

До нейтрального типу словоскладання належать композити, компоненти яких формально самостійні, бо перебувають у співположенні (юстапозиції) і зовнішньо ніяких граматичних зв'язків не виявляють. До цієї групи належать, головним чином, складні слова, одним з компонентів яких виступає прикладка, розміщена в препозиції або ж у постпозиції до головного слова (*ветеран-вчитель, мачуха-пурга, завод-велетен*).

Підсумовуючи розглянуті засоби конструювання складних слів у сучасній українській мові, можна визначити найбільш типові тенденції у становленні й розвитку композитів в українській мові.

Словоскладання в сучасній українській літературній мові – це загалом синтаксико-морфологічний тип словотворення. Переважна більшість складних слів сформувалась на морфологічній, синтаксико-морфологічній та синтаксичній основі. Все активніше формуються й такі складні слова, які ніби сформувались нейтрально, утворились із самостійних слів, основ (або коренів) з нульовим граматичним оформленням.

Словоскладання в його численних виявах простежується в усіх стилях мови, найбільше в розмовно-побутовому, науковому, публіцистичному, а також – у художньо-літературному мовленні, але в кожному із стилів мови основоскладання позначене неоднаковою частотністю, семантичною визначеністю і термінологічністю. Нерідко, наприклад, використання того чи іншого способу словоскладання, своєрідним злиттям компонентів складного слова письменник досягає певної творчої мети, потрібної йому сатиричності вислову, його виразності, поетизації або індивідуалізації художнього образу (*вертихвіст, берізки-босоніжки*).

Тому словоскладання як за формою, так і за змістом становить одне з джерел словотвору, що помітно збагачує лексичний фонд загальнонародної української мови.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Абакумов С.И. О сложных словах в языке. Русский язык в школе, 1946, №3. – С.18.
2. Виноградов В.В. Вопросы современного русского словообразования. "Русский язык в школе". – 1951. – №2. – С.2.
3. Горпинич В.О. Теоретичні питання відтопімічного словотвору східнослов'янських мов. – К.: Радянська школа. – 1976. – С.51.
4. Клименко Н.Ф. Словотворча структура і семантика складних слів у сучасній українській мові. – К., 1984. – С.4.
5. Ковалик І. І. Словотвір сучасної української мови. – К., 1979. – С.82.
6. Фашенко М.М. Українське мовознавство. – К., Вип.1. – 1973. – С.35.

ЧЛЕН РЕЧЕННЯ ЯК СИНТАКСИЧНА КАТЕГОРІЯ

Найбільш складна, дискусійна і водночас одна з найважливіших проблем синтаксису – будова і членування речення в мові на певному етапі її історичного розвитку. Об'єктивно наявні зв'язки й відношення явищ і предметів – необхідна умова для виникнення відповідних зв'язків у мові як специфічно організованій за своїми внутрішніми законами системі лінгвістичних знаків. Кожна нова ситуація потребує щоразу нових мовних утворень, які стають комунікативними лише тоді, коли вони оформлені в реченні. Специфіка мовної діяльності людини саме й полягає в тому, що речення утворюються не кожного разу за новими моделями, а є продуктом лексичних заповнень відповідних клітинок, схем, свого роду готових каркасів, що можуть бути представлені як зразки чи моделі речень.

Розглядаючи речення як своєрідний цілісний комплекс, яким виражається задум мовця (хоча, безперечно, це визначення не є повним, а лише характеризує його з функціонального боку), слід пам'ятати, що такий комплекс становлять взаємопов'язані одиниці – слова, кожне з яких несе відповідний зміст або ж служить для вираження зв'язків. Слова можна групувати, об'єднувати за їхніми спільними лексичними ознаками – тоді мають справу з відповідними групами слів: однозначними, багатозначними, омонімами, синонімами і т.д. Коли групують слова за їх спільними морфологічними ознаками, речення постає як сукупність частин мови. А виділяючи синтаксичні ознаки, слова чи певні групи слів кваліфікують як члени речення. Назви лексичних груп слів, "частини мови", "члени речення" – все це наукові лінгвістичні назви понять, проте рівень абстракції в них не однаковий. Взяти хоча б таку частину мови, як іменник. Йому властиві граматичні категорії роду, числа й відмінка. Справді, ця частина мови об'єднує найрізноманітніші щодо значення слова: назви конкретних предметів чи осіб (*парта, учень*), назви ознак (*синь, далечінь*), дій (*пояснення, вживання*), це може бути навіть назва займенникового чи іншого походження (*всячина, крякання*). Але якщо морфологія вивчає лише абстрактні ознаки конкретних словоформ, то в синтаксисі вивчаються відношення, в які вступають ці словоформи. Синтаксичне абстрагування передбачає побудову таких абстрактних синтаксичних моделей, які відбивають членування мовного потоку на синтаксичні одиниці (словосполучення, сполучення слів, члени речення).

У вітчизняному мовознавстві синтаксичними компонентами, на які членуються речення, узвичаєно вважають члени речення, хоча в практиці синтаксичного аналізу відомі й інші абстрактні моделі. Основна вимога до компонентів, на які членується речення, полягає в тому, що вони мають становити певним чином взаємопов'язану систему понять, які об'єктивно відображають його структуру. Вимога об'єктивності була і є тим чинником, що зумовлює появу в лінгвістичній науці різних теоретичних моделей речення.

Теорія членів речення має тривалу й складну історію вивчення. Представники логіко-граматичного напрямку, основоположником якого був Ф.І. Буслаєв, ототожнювали логіку з граматикою, а тому в основу вивчення граматики клали закони формальної логіки, змішували логічні й граматичні категорії. Речення прирівнювалося до судження, а члени речення ототожнювалися з логічними категоріями судження (суб'єкт-підмет, предикат-присудок). У кінці XIX – на початку XX ст. на зміну логічному напрямку у вивченні речення та його членів приходить психологічний, представники якого (Г. Пауль, О.О. Потебня) виділяли не логічний суб'єкт і предикат, а психологічний підмет і присудок. Г. Пауль, зокрема, вважав, що кожен член речення, в якій би граматичній формі він не виступав, з психологічної точки зору може бути або підметом, або присудком чи зв'язуючим членом, або частиною одного з цих членів. Проти ототожнення мовних категорій з логічними й психологічними, проти недооцінки формального боку мови виступали лінгвісти, які на

перший план ставили формальні особливості мови (Ф. Фортунатов). Отже, у процесі вивчення теоретичних основ членів речення сформувалося три підходи: логіко-граматичний, психолого-граматичний та формально-граматичний, які й тепер конкурують один з одним і є основною причиною дискусій щодо віднесення слів до того чи іншого члена речення.

Історія мовознавства знає, наприклад, дуже "песимістичний" підхід лінгвістів до вивчення членів речення, зокрема другорядних. Так, у 1952 р. М.П. Петерсон писав, що сама постановка питання про члени речення веде до апріорності, до неправильного ототожнення речення з логічним чи психологічним судженням. У "Грамматике современного русского литературного языка" (1970) взагалі не розглядаються другорядні члени речення. Мовознавці, які не підтримують використання цієї моделі, роблять закиди, що вона не завжди виправдовує себе у характеристиці різноманітних мовних утворень. Досить часто в сучасній лінгвістичній літературі критикують прийоми виділення компонентів речення, процедуру синтаксичного аналізу, побудовану на емпіричній основі. Предметом критики традиційної теорії членів речення стала також методика визначення їх за питаннями та універсальний характер системи членів речення для мов з істотними відмінностями у їх граматичній будові. Щоправда, у більшості випадків у постановці питання не виникає будь-яких труднощів. Але все-таки є чимало і таких прикладів, коли сама структура мовних сполук ускладнює постановку питань.

Усе це засвідчує складність мовного матеріалу, який не завжди легко вкласти в рамки структурно-семантичної класифікаційної схеми членів речення. Безперечно, кожна схема, претендуючи на універсальність, вимагає однозначного й повного розподілу всіх елементів, що підлягають розподілові. Тільки за умови задоволення такої вимоги схема вважається строго витриманою. Але в практиці наукового пізнання таких абсолютно бездоганих схем небагато.

Члени речення тісно пов'язані з частинами мови. Хоча частини мови і члени речення – це загальні абстрактні граматичні категорії, між ними є суттєва різниця, яка полягає насамперед у тому, що частини мови – це здебільшого сформовані мовні одиниці, а члени речення – процесуальні: вони формуються в акті комунікації. Частина мови – це форма члена речення, в якій він простежується на рівні морфології, член речення – це додатковий зміст частини мови, який вона дістає лише в реченні. Частини мови як морфологічні категорії можуть існувати, відмежовуючися від інших частин мови, поза реченням, тоді як члени речення виявляють себе лише в реченні, виступаючи як продукт взаємозв'язків і взаємовідношень різних частин мови. Член речення, отже, створює нову властивість слова чи групи слів, їх додаткову ознаку; він виступає як продукт найвищої граматичної абстракції.

Таке розуміння члена речення ґрунтується на різних ознаках цієї синтаксичної категорії, проте основними вважаються граматичні властивості, а саме характер синтаксичних зв'язків, хоча так звані "несинтаксичні" ознаки враховуються теж. Основною синтаксичною характеристикою підмета вважається його незалежність, здатність означати те, що стверджується чи заперечується у двоскладному реченні. Для присудка характерна залежність від підмета, здатність стверджувати чи заперечувати предикатну ознаку в основному у формах часу та способу. Другорядному членові речення додатку властива залежність від присудка; означенню притаманна атрибутивність, виражена узгодженням (*відмінна відповідь*) чи слабким керуванням і приляганням (*схід сонця, його сила, кожух навиворіт*). Характерними ознаками обставини як другорядного члена речення прийнято вважати залежність від дієслова-присудка, що виражається у формах синтаксичного зв'язку прилягання чи слабого керування (*підніматися вгору, жити в злагоді*).

Ці найтипівіші синтаксичні зв'язки і забезпечують розуміння члена речення як синтаксичної категорії. Кожен член речення як продукт взаємозв'язку слів існує і визначається в реченні. Те саме слово може виконувати в реченні різні синтаксичні функції, тобто виступати в ролі різних членів речення залежно від наявних у ньому зв'язків. Наприклад,

у реченні *Весною було багато дощів* словоформа *весною* виконує роль обставини часу; в реченні *З тією весною в нього були пов'язані приємні згадки* – *весною* є додатком; у реченні *Весною – іменник, що має форму орудного відмінка* слово *весною* є підметом: *На новорічному карнавалі вона була "Весною"* – слово *Весною* – іменна частина присудка.

Граматичність членів речення мотивується ще й деякими ознаками морфологічного плану, які, безперечно, слід враховувати. Так, ніхто не буде заперечувати, що форма називного відмінка в реченні виступає однією з ознак підмета, непрямий відмінок є типовою формою додатка, прикметник, пов'язаний безпосередньо з іменником, є означенням, а прислівник чи дієприслівник, що вступає в синтаксичний зв'язок прилягання з дієсловом, виконує в реченні синтаксичну роль обставини. Присудком може бути будь-яка форма, здатна сполучатися із синтаксичними категоріями часу і способу, що найчастіше супроводжують саме дієслово чи дієслово-зв'язку. Граматичні форми виявляють досить велику омонімічність щодо вираження ними членів речення. Так, наприклад, у словосполученнях *писати олівцем, вити вовком, ніс гачком* слова у формі орудного відмінка виконують різні синтаксичні функції: *олівцем* – додаток, *вовком* – обставина способу дії, *гачком* – означення.

Усі члени речення поділяють на головні (підмет, присудок двоскладного речення, головний член односкладного речення) та другорядні (означення, додаток, обставина). Головні члени утворюють структурну основу речення, яку розгортають, поширюють другорядні члени речення. Специфіку головних членів становить їх незалежний характер у реченні, їх здатність підпорядковувати собі інші члени речення. Так, підмет має здатність підпорядковувати означення (узгоджене чи неузгоджене), присудок – додаток, обставину, а іменна частина присудка, виражена іменником, – означення. Решта повнозначних компонентів речення синтаксично залежить від головних членів чи від інших повнозначних елементів речення. Відмінність другорядних членів речення від головних полягає в їхній неоднаковій граматичній ролі. З погляду змісту речення іноді другорядний член є більш суттєвим, ніж головні члени. Так, наприклад, основний зміст речення *Сиди тихо і спокійно* зосереджений у словах *тихо і спокійно*. З погляду вираженого в реченні комунікативного задуму ці слова виявляються важливішими, ніж слово *сиди* (головний член означено-особового речення). Головним членом цього односкладного речення є *сиди*. Його роль як головного члена визначається синтаксичною функцією; воно становить кістяк цього речення, його структурне ядро.

Член речення виступає як складна семантико-граматична категорія, яка характеризується, з одного боку, узагальненим семантичним значенням, а з другого, – структурно-граматичними ознаками. Суб'єкт дії, сама дія (стан), об'єкт, властивість та обставина, за якої відбувається чи реалізується стан, – все це узагальнені семантичні значення членів речення, їх змістові характеристики, які визначають саму суть понять як наукових абстракцій, відмежовуючи їх від інших, співвідносять їх з об'єктивною дійсністю. Визначення змістової сторони понять членів речення забезпечує підведення під ці категорії часом різнорідних об'єктів щодо форми, стирає межі між ними і робить їх однорідними в синтаксичному відношенні. Саме семантична ознака присудка нівелює формальну різницю між різноструктурними елементами, які можуть виконувати роль присудка (*Цей робітник працює; Цей робітник – новатор; Цей робітник може працювати краще; Цей робітник повинен був виконати замовлення вчасно*).

Закріплена за ядром члена речення граматична форма служить цементуючою силою, здатною підпорядковувати інші, периферійні форми тотожної семантики. Наприклад, характерною для підмета є незалежна форма, яка протиставляється в парі "незалежність – залежність". Функціональним значенням називного відмінка, отже, є незалежність. Воно підпорядковує всю різноманітність форм, які або ж мають морфологічні форми називного відмінка як такі, що протиставляються іншим відмінковим формам (іменники в називному відмінку, в тому числі і в сполученні з іменниками в орудному відмінку, займенники в називному відмінку, кількісні та збірні числівники в називному відмінку), або синтак-

сичні форми називного відмінка як такі, що протиставляються в парі "незалежність – залежність". Тому-то роль підмета в реченні виконують найрізноманітніші форми, наприклад: *Що посієш, те й пожнеш* – українська приказка; *Без* може бути префіксом і прийменником.

Разом з тим типова для члена речення граматична форма нівелює побічні семантичні значення, об'єднуючи відповідні компоненти в один член речення. Саме цим пояснюється наявність ускладнених форм членів речення простої будови, напр.: *Ходімо подивимось цей фільм*. Дієслово *подивимось* у такому словесному оточенні не позбавлене вираження цільової спрямованості дії попереднього дієслова *ходімо*. Проте значення 1-ої особи майбутнього часу дійсного способу відносить його до присудка, а не до обставини мети. Зовсім інше маємо в реченні *Пішли подивитися фільм*. *Подивитися* виконує роль обставини мети, бо для неї інфінітивна форма при певних дієсловах є типовою граматичною формою, наприклад, у реченнях: *Пригадав – колись ще маленьким послали його на луг пасти коні* (С. Скляренко); *Я піду квітчати дрібним рясом коси* (Леся Українка).

Член речення як граматична категорія являє собою сукупність значень та форм вираження, за якими ці значення розпізнаються. Більшість членів речення характеризується лише загальним граматичним значенням (наприклад, підмет, присудок, додаток, означення); а обставинам властиві, крім загального, часткові синтаксичні значення (обставина місця, часу, умови, причини, мети, способу дії, міри й ступеня). Як загальні, так і часткові синтаксичні значення членів речення супроводжуються набором граматичних (в основному морфологічних) форм вираження, одні з яких є типовими (головними, морфологізованими чи, як їх називають, "ядерними"), а інші – неморфологізованими, периферійними формами.

Є чимало морфологічних форм, що виконують функції лише одного члена речення. Так, дієслова *працюю, працював, працював би* можуть бути тільки присудками двоскладного речення (за винятком випадків, коли вони виступають у ролі підмета (*Працюю – дієслово 1-ї особи однини*), тому що вони мають форми, властиві лише присудкам: час, особу, спосіб. Інші члени речення не можуть мати цих форм. Якщо слово *сухий* і виконує функцію присудка (*Земля стала сухою*), то категорія часу й способу виявляється в ньому через зв'язок із дієслівною зв'язкою, наявною чи відсутньою. За більшістю ж морфологічних форм синтаксичні функції не закріплені. Особливо це стосується прийменниково-іменникових конструкцій, яким властива багатофункціональність не лише щодо утворення різних загальних синтаксичних значень у реченні (дodatка, обставини, означення), а й щодо формування синтаксичних значень у межах конкретного члена речення, тобто часткових синтаксичних значень (обставин місця, часу, причини та ін.).

Різноманітність форм морфологічного вираження членів речення (наприклад, додаток може бути виражений іменником у непрямому відмінку, інфінітивом, субстантивованим словом) та часті випадки формальної схожості окремих членів речення (наприклад, інфінітив у функції додатка, частини складеного дієслівного присудка, обставини мети, означення) значно ускладнюють розмежування членів речення та визначення часткових синтаксичних значень у межах конкретного члена речення. Труднощі визначення членів речення виникають переважно тоді, коли члени речення "неморфологізовані", тобто виражені такими морфологічними формами, які виступають у їх периферійних синтаксичних функціях. Тому в процесі виділення члена речення потрібно зважати на: а) характер ядерної форми його вираження; б) наявний (чи потенціальний) синтаксичний паралелізм форм; в) лексико-граматичні властивості залежного слова; г) синтаксичне питання. Водночас не можна забувати, що саме в членах речення якнайчастіше виявляє себе явище синкретизму.

Категоріальний статус члена речення забезпечує його узагальнена семантика, спроектована на відтворення фрагментів позамовної дійсності, представлена сукупністю значень, та система формальних засобів вираження, закріплених за значеннєвими варіантами цієї категорії.

ВІДОКРЕМЛЕННЯ В СИНТАКСИСІ: ЗАГАЛЬНИЙ ОГЛЯД

Відокремлення як особливе логічне поняття і як мовне й мовленнєве явище простежується тільки в реченні – в простому або ж у предикативній частині складного речення.

Відокремленням формується своєрідна ускладненість речення (поряд з іншими виявами синтаксичної ускладненості – з допомогою однорідності членів речення і синтаксично ізольованих елементів речення – вставних, вставлених і звертань). Теоретично й практично невмотивовані такі поняття-терміни, як відокремлені прості речення чи відокремлені складні речення. Відокремлюватись може тільки певна частина простого речення – самостійно вживана чи як реченнєва частина складного речення.

Відокремити якесь сполучення слів чи окреме слово в реченні означає своєрідно виділити його з-поміж інших членів речення, відмежувати його з певною метою від усього іншого складу речення. Окреме повнозначне слово може відокремлюватись лише тоді, коли таке слово виконує синтаксичну функцію окремого члена речення, напр.: *Схопився руками за гриву, **сподіваючись**, що кінь доведе до загону* (Ю. Яновський); *І втомивсь я, **одинокий**, на самій дорозі* (Т. Шевченко). Однослівне вираження відокремленості – явище малопоширене, особливо у випадках відокремлення означень і обставин. Не підлягає відокремленню слово, яке не самостійно, а лиш у поєднанні з іншим словом (словами) формує окремий член речення, інакше кажучи, не може відокремлюватись будь-яка частина ускладненого другорядного члена речення – означення, прикладки, обставини чи додатка. Крім того, відокремлюються не головні, а тільки другорядні члени речення. Деякий виняток становлять лише певні, не зовсім виразні різновиди уточнюючих відокремлених головних членів речення: а) уточнюючі підмети: *Обидва, **Діденко і Чумак**, прислухались до шереху в передпокої* (А. Головка); б) уточнюючі присудки: *Шестірний **перемінився в лиці, поблід*** (Панас Мирний).

Термін "відокремлення" утворено від слова "відокремлювати". Це дієслово, крім іншого, означає: 1) "роз'єднуючи, розділяючи, брати частину від цілого" ... і 2) "розділяючи, відмежовувати щось від чогось чим-небудь" (СУМ., т.І., с.614).

Відокремлення – це своєрідне семантико-структурне та інтонаційне явище, це мовленнєвий процес роз'єднання, виділення певного слова, сполучення слів як частини речення з-поміж іншої його (речення) частини. Відокремлення речення (роз'єднання, поділ, відмежування) є одночасно явищем і логічним (семантичним), і граматичним, передусім синтаксичним, і ритміко-інтонаційним (або інтонаційним). Відокремлення певної частини речення завжди більшою чи меншою мірою повинно бути стилістично вагомим, функціонально зорієнтованим, виступати засобом вираження певного відтінку у висловлюваній думці. Відокремлення повсякчас має слугувати одним із засобів економного вислову. Це, зокрема, стосується дієприкметникових, прикметникових (ад'єктивних) і дієприслівникових зворотів, які словесно більш стислі, ніж, наприклад, синонімічні їм підрядні речення. Уже в цьому заявляє про себе безсумнівна стилістична доцільність відокремлення певних сегментів (відрізків) речення. Порівняймо: *Це був величезний старий орел, **злинялий від сонця й негоди*** (О. Донченко) і *...який **злиняв від сонця й негоди*** (одне слово замість двох); *Він [Платон] продовжував ... свою розмову, **образливу і гірку для нас*** (О. Довженко) і *...яка була образлива і гірка для нас...* (дієприкметниковий зворот і підрядне означальне речення); *Знати приказку: **давши слово – держись*** (А. Головка) і *...коли дав слово...*

Відокремлення надає одній з частин речення більшої комунікативної значеннєвості. Відокремленням посилюється важливість змісту синтаксично другорядної частини речення, а через неї і зміст усього простого ускладненого речення.

Отже, відокремлення – це передусім смислове виділення другорядних членів речення з допомогою особливої інтонації. Мета відокремлення – надати відокремленому члену речення більшої семантичної і синтаксичної самостійності і цим самим посилити його

комунікативну значеннєвість, важливість. При відокремленні активізується, зростає, збагачується змістовий і синтаксичний зв'язок між означаючим (пояснюючим, залежним, підпорядкованим) і означаваним (пояснюваним, незалежним, підпорядковуючим) сегментами (елементами, частинами) простого ускладненого речення; означаюча частина речення – це дієприкметниковий, дієприслівниковий, прикметниковий зворот або відокремлене повнозначне слово (часто в поєднанні із службовим словом), яке не утворює звороту; означаваним же елементом, відрізком речення виступає синтаксично провідна (основна) частина речення, його власне предикативна частина з її головними членами – підметом і присудком (у двоскладному реченні) чи одним лише різновидом головного члена (в односкладному реченні).

Кожен відокремлений член речення так чи інакше розгортає увесь інший зміст і структуру речення, збагачує речення додатковим лексичним значенням, а також значенням логіко-синтаксичним – причини (причиновим), мети, допустовим, способу дії тощо, наповнює все ускладнене просте речення певним стилістичним (функціональним) обарвленням.

Відокремлення – це багатоаспектне синтаксичне і значеннєво-стилістичне явище, простежуване в живій мовній практиці. Відокремлення – це завжди структурне, семантичне й комунікативне ускладнення простого речення (окремого самостійного речення або ж частини складного речення). Таке ускладнення "мотивується потребою особливого виділення, підкреслення окремих елементів смислу речення і, що відіграє особливу роль, введення до структури речення додаткових, супутніх предикативних відношень" [1, с.301].

Само по собі відокремлення повністю не вирішує долі речення, його відносної змістової, граматичної та інтонаційної самостійності, його предикативності, модальності: і без відокремленого другорядного члена (членів) речення збережеться, не зруйнується, бо залишиться найголовніше в реченні, збережеться його синтаксично домінуюча частина – підмет і присудок у двоскладному реченні або ж односкладне речення з одним головним членом – дієслівним чи іменним. Присудок від підмета чи підмет від присудка не можуть відокремлюватись, тобто не можуть суттєво й своєрідно відриватись синтаксично, бо від цього зруйнується й саме речення як своєрідна мовна й мовленнєва одиниця.

Речення в мові – це тільки певна закономірна, безліч разів простежувана в мовленні синтаксична одиниця, модель вислову, схема, типове поєднання слів чи окреме слово; речення в мовленні – це вже конкретна – усна чи писемна – реалізація будь-якої мовної структури (моделі) речення, наповнення певної структурно-синтаксичної схеми, форми речення тією чи іншою лексикою і, отже, змістом. Саме в цьому й полягає життєво-мовленнєва потреба в реченні, яке завжди слугує засобом вираження думки і найрізніших виявів чуттєвої сфери людини, її почувань.

Система відокремлюваних одиниць має переважно придієслівну чи прикметникову сутність, закладену в мовних зворотах з їхньою напівпредикативною функцією. Слугуючи засобом, яким доповнюється, розгортається предикативність речення, втілювана здебільшого в дієслові-присудку (рідше – в головному дієслівному члені односкладного речення), напівпредикативність може виступати і сприйматись у реченні з різною повнотою, очевидністю. Це, крім іншого, засвідчується і тим, що навіть одиничний відокремлений член речення – означення, прикладка, обставина, додаток – може бути замінений синонімічним підрядним реченням – навіть найелементарнішим за семантико-синтаксичною будовою, тобто таким, що утворилось з одного чи двох повнозначних слів, напр.: *Галузки дерев, посохли, звисали додоу* (М. Коцюбинський), пор.: **які (що) посохли**, *Ліс, наблизившись, перетворився із голутого в зелений* (О. Гончар), пор.: **...який (що) наблизився...**; навіть: **Сам міністр**, *Микола Іванович, працював конструктивно* (З преси), пор.: *Микола Іванович, який сам був міністром, працював конструктивно*; або.: *Микола Іванович, сам будучи міністром...* Отже, навіть одиничний відокремлений член речення, не кажучи вже про мовний зворот, містить у собі неабияку конструктивну потужність, здебільшого допускає синтаксичну заміну у формі підрядної реченнєвої конструкції.

Невідокремлена частина простого ускладненого речення завжди граматично (передусім синтаксично) домінує, переважає в реченні. Це здебільшого не стосується семантичної

домінанти (переваги) невідокремленої частини речення, бо семантична (змістова, смисло-ва) вагомість кожного з обох частин простого ускладненого речення – його предикативної і напівпредикативної частини – завжди конкретно залежить від внутрішньо- й зовнішньосинтаксичних умов буття й функціонування ускладненого речення. Внутрішньосинтаксичні умови (чинники, фактори) вживання ускладнених речень закладені в їхній лексико-семантичній будові, в словах і формах слів, з яких утворилось ускладнене просте речення. Тим часом зовнішньосинтаксичні умови (чинники) формування і вживання простих ускладнених речень належать до позамовних реалій, явищ: це мовний контекст, сусідство і пов'язаність ускладненого речення переважно з попереднім реченням (реченнями) чи конкретність ситуації мовлення, те життєве середовище, ті обставини, за яких стає можливим функціонування самого ускладненого простого речення. Внутрішньо- й зовнішньосинтаксичні фактори дозволяють формувати, сприймати й використовувати будь-яке речення конкретно, з цілком визначеною комунікативною метою.

Відокремлення в усному мовленні завжди зреалізовується у відокремлюваній інтонації, у паузах, тоді як у писемному мовленні відокремлення позначається графічно, пунктуаційно – комою або тире. Якщо одного з цих знаків немає в записаному реченні, то немає й відокремлення: його ж бо не передбачив і сам творець речення. Це завжди зобов'язує читача й відповідно інтонувати одну з частин речення – писемно відокремлену чи невідокремлену. Звідси й немала увага того, хто пише, до використання пунктуаційних засобів відокремлення, бо за кожним розділовим знаком здебільшого закріплюється й деяке своєрідне інтонування певної частини висловлюваної думки-речення.

Кожне з явищ відокремлення завжди певним чином морфологічно оформлене, зумовлене певними смисловими мотивами, комунікативно й стилістично зорієнтоване.

Звісно, відокремлення одного чи більше членів речення простежується за певних конкретних мовленнєвих ситуацій і ні найменшою мірою не означає семантичного й синтаксичного відторгнення, відриву чи навіть послаблення зв'язку відокремленої частини речення від його граматично основної, невідокремленої частини. Це лиш її виділення – змістова, структурна та інтонаційна – в тому ж самому реченні. Відокремлені й невідокремлені члени речення як пояснюючі елементи речення однаково поєднуються граматично з пояснюваними елементами – членами речення одним і тим же різновидом синтаксичного зв'язку: цей зв'язок підрядний.

Кожен окремий зворот мови – діеприкетниковий, прикетниковий чи діеприслівниковий – це тільки один член речення: відокремлене означення чи відокремлена обставина, які, отже, не підлягають членореченнєвому поділу і які прийнято аналізувати лише в двох вимірах: яким членом речення виступає увесь мовний зворот (чи окреме відокремлене слово) і яким є синтаксичний зв'язок між словами, що увійшли до складу певного звороту (узгодження, керування чи прилягання).

Відокремлені другорядні члени речення, на відміну від невідокремлених (звичайних) другорядних членів, через властиву їм ритміко-інтонаційну окремішність від синтаксично головної частини речення, через менш тісний зв'язок з нею, забезпечують собі відносну семантико-синтаксичну самостійність у реченні, яку прийнято кваліфікувати як напівпредикативність – напівпредикативність відокремленого другорядного члена речення, передусім відокремленого звороту. "Функції відокремлених зворотів, які нашаровуються на основне предикативне відношення, основу якого складає зв'язок між підметом і присудком, кваліфікують як напівпредикативні" [1, с.301].

Напівпредикативність як поняття логічне й синтаксичне, закладена в ній семантика доповнює зміст структурно основної частини речення, одночасно акцентуючи і свою власну сутність, тобто значення й комунікативну важливість відокремлених другорядних членів речення – порівняно з невідокремленими другорядними членами; ця відокремленість знаходить свій вияв в інтонаційному або пунктуаційному (при писемній реалізації) виділенні відокремленого члена речення. Порівняно з предикативністю напівпредикативність виступає синтаксично залежною категорією (членом речення), чого не простежується в

плані семантичному й функціональному (стилістичному), бо за цими ознаками обидві частини речення – предикативна й напівпредикативна – в їх конкретному й окремому застосуванні повинні кваліфікуватись, оцінюватись як рівноцінні: вони ж бо сукупно забезпечують вираження ускладненої думки засобами одного простого ускладненого речення. Це також засвідчується можливістю трансформації (перетворення) відокремленої ускладненої конструкції в іншу ускладнену синтаксичну побудову, але вже не відокремлену, а тільки в конструкцію з однорідними членами, пор.: *Гриць, **тремтячи від холоду**, горнувся до батька* (Ю. Збанацький) і *Гриць **тремтів від холоду**, горнувся до батька*; ***Збентежений з такої зустрічі**, хлопець ледве не випустив хлібини* (О. Донченко) і *Хлопець **збентежився з такої зустрічі**, ледве не випустив хлібини*. Водночас структура речення може бути такою, яка не допускає заміни відокремленості на однорідність; найчастіше це заміна словесно окремої відокремленості чи кількаслівної відокремленості одним простим підрядним реченням, напр.: ***Озираючись на минуле**, Таня бачила там життя*, ***залите світлом своєї юності*** (О. Гончар): речення з поширеною відокремленою обставиною (дієприслівниковим зворотом) і поширеним відокремленим означенням (дієприкметниковим зворотом); пор.: *Таня, **яка озиралась на майбутнє**, бачила там життя*, ***яке (що) було залите світлом своєї юності***.

Уже з наведених прикладів перебудови речень випливає, що кожен з варіантів речення того ж самого змісту криє в собі певну неповторну, цілком очевидну структурну і менш очевидну семантико-стилістичну особливість; близькість у цих вимірах обох типів речень – з відокремленим зворотом чи з підрядним реченням – засвідчує неабияку семантико-комунікативну самостійність відокремлених членів речення (порівняно з невідокремленими), бо відокремлення завжди супроводжується додатковим семантичним навантаженням, яке створюється, зокрема, відсутністю тісного зв'язку другорядного відокремленого члена речення з його головним словом, членом речення, переважно з присудком. Кожен з відокремлених членів речення в принципі більш чи менш не обов'язковий (або й зовсім не обов'язковий) для конкретного окремого речення, факультативний, бо і без відокремленого елемента речення збережеться, структурно (синтаксично) не зруйнується, але за такої умови виявиться семантично збідненим, навіть, нерідко, недовершеним, комунікативно загальним, не матиме належної конкретності, що засвідчується будь-яким прикладом речення з відокремленою і невідокремленою частиною, пор.: *Степ, **оповитий тишею**, дихав пахощами росяних трав* (П. Панч) і *Степ дихав пахощами росяних трав*; *Усе пережив старий Мирон, **за плугом ходячи*** (Панас Мирний) й *Усе пережив старий Мирон*. Звісно, така варіантність структур без відокремленого елемента у функції прикладки, додатка чи уточнюючого члена може виявитись менш природною, навіть і менш неадекватною за змістом, подекуди й помітно деформованою, пор.: *У горах Брянський, **як командир**, зустрівся з новими труднощами* (О. Гончар): ***як командир*** – відокремлена прикладка; пор.: ***будучи командиром, який був командиром**, Брянський на правах командира* і под., але кожен з цих варіантів має свою неповторну ідентичність, структурну відміну і стилістичну індивідуальність. Або: *На світі все знайдеш, **крім рідної матері*** (Нар. тв.): будь-яка перебудова цього речення, заміна в ньому відокремленого додатка взагалі зруйнувала б усе речення, семантично й стилістично виявилася б недоречною. Таким чином, кожне з речень, незалежно від його різнотипного, але синтаксично нормативного оформлення, завжди слугує засобом вираження певної думки. Звідси випливає такий ніби парадоксальний висновок-оцінка: конкретне речення будь-якої форми – це продукт індивідуальної мовленнєво-синтаксичної творчості, в якій завжди реалізовується вже щось наявне й усталене у всенародній мові, отож, і таке, що може безліч разів повторюватись будь-ким з мовців, кожним носієм певної конкретної мови.

Як уже частково зазначалось, при відокремленні частково послаблюється синтаксичний зв'язок відокремленого члена речення з тим членом речення, який пояснюється відокремленим членом; унаслідок цього посилюється семантична важливість самого відокремленого другорядного члена речення.

Для повнішого збагнення проблеми відокремлення членів речення дуже важливо розрізняти такі чинники їхньої зумовленості, як умови відокремлення і причини відокремлення [2, с.166-169]. Умови відокремлення – це загалом інтонація відокремлених членів (мелодика, паузи, ритм, логічний наголос), позиція (місце) відокремленого елемента в синтаксично основній частині речення, наявність чи відсутність пояснювального слова (слів) при тому члені речення, якого стосується відокремлений член речення, це також частиномовна належність синтаксично провідного слова, пояснюваного відокремленим членом речення. Наприклад, особовий займенник у функції пояснюваного слова завжди спричиняється до відокремлення синтаксично залежного відокремленого члена речення, як-от: **Він, неспокійний, подався на лікарський виклик** (Ю. Збанацький); так само: **Неспокійний, він подався на лікарський виклик**; але: *Микола, неспокійний, подався на лікарський виклик* (відокремлення виправдане, але необов'язкове); **Неспокійний Микола подався...** (в усній вимові відокремлення можливе тоді, коли логічно виділяється цей прикметник, однак у писемному мовленні вживання коми не допускається, бо немає значення причиновості). Відокремленню сприяє також наявність у реченні двох чи більше відокремлених членів речення; за будь-яких умов відокремлюється дієприслівниковий зворот. Жодна з названих умов відокремлення не може вважатись універсальною, тобто обов'язковою для всіх випадків відокремлення.

Що ж до причин відокремлення другорядних членів речення, то визначальна серед них полягає в тому, щоб мовець, пишучи або висловлюючись усно, міг з допомогою відокремлення актуалізувати (акцентувати), виділити, поставити в центр уваги, посилити ту частину речення, яка відокремлюється в реченні. Ще раз, але в дещо іншому варіанті проілюструємо це явище, вдаючись до синонімічних конструкцій з відокремленим і невідокремленими частинами речення, пор.: 1) *Темна ніч, напоєна степовими пахощами, пропливала над Асканією* (О. Гончар); 2) *Напоєна степовими пахощами темна ніч пропливала над Асканією*; *Темна ніч, яку напоєно степовими пахощами, пропливала над Асканією*; у першому реченні – звичайна напівпредикативність, у другому – послаблена, мінімальна напівпредикативність, у третьому – предикативність. Усі три речення об'єднані спільним змістом, розповідною інформативністю, але різняться синтаксично (перші два речення – це прості ускладнені конструкції), третє – складнопідрядне; перші два речення економніші, бо меншою кількістю слів передають ту ж саму інформацію; тим-то всі три речення стилістично індивідуалізовані, позначені деякою функціональною своєрідністю.

Отже, відокремлення в синтаксисі – явище різнопланове, різноструктурне й різнофункціональне, що, крім іншого, важливо як у плані власне-теоретичному, лінгвістичному, так і лінгводидактичному, навчальному.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Украинская грамматика // Авторы – А.П. Грищенко и др. – К.: Наукова думка, 1986.
2. В.В. Бабайцева. Русский язык. Синтаксис и пунктуация. – М.: Просвещение, 1979.

Ніна Гуйванюк, Галина Лучак (Чернівці)

ІНТЕРПРЕТАЦІЯ ХУДОЖНЬОГО ТЕКСТУ ДРАМИ І СТРУКТУРА РЕМАРКОВИХ НАДФРАЗНИХ ЄДНОСТЕЙ

Драматичний твір найкраще репрезентує моделювання людського спілкування. Драма "значно сильніше, ніж епос, – зазначає Л.Є. Уколова, – сконцентрована на ситуації спілкування" [7, с.70]. Комунікативний підхід до драми у світлі теорії мовленнєвої діяльності дає змогу простежити не лише суто мовні особливості, але й гносеологічні настанови та змістову структуру драматичного твору.

Авторська мова в драматичних творах зводиться переважно до коротких авторських ремарок, які стосуються поведінки дійових осіб на сцені, змалювання ситуації чи опису

зовнішності персонажа. Проте тлумачення ремарки як авторського пояснення, примітки (від фр. *remarque*) в драматичному творі [див.: 4, с.587] видається нам надто поверховим.

О.С. Мельничук зазначає, що співвідношення мовної форми і змісту в драматургії набуває своєрідно ускладненого характеру. По-перше, мовні партії персонажів не складають у драмі такої тісної структурної єдності, як в епосі. По-друге, хоч мовлення персонажів пов'язане з авторськими ремарками як із загальною первинною формою, проте "авторська мова у формі ремарок, які регламентують оформлення сцени і поведінку дійових осіб на сцені, в загальній структурі драматичного твору утворює чітко відокремлений план, ніби паралельний до плану мовлення персонажів" [5, с.239].

Питання про синтаксичну природу ремарок як текстових одиниць драматичного твору цікавило мовознавців лише принагідно. Вони характеризували ремарки здебільшого в плані їх функцій, проте однозначного трактування ремаркові конструкції не отримали й досі. Активізувалося це питання у зв'язку з дослідженням тексту як цілісної одиниці мовлення і створенням окремого напрямку лінгвістичних досліджень – *лінгвістики тексту*.

Між змістом тексту і засобами його мовного вираження існує тісний зв'язок, що складає, на думку Є.А. Реферовської, комунікативну структуру тексту [6]. З комунікативної точки зору текст вивчається як "маніфестація мовленнєвої діяльності, відображення мисленнєвого процесу, як спосіб передачі повідомлення" [6, с.4].

Вихід за межі речення як окремої синтаксичної одиниці і аналіз текстових поєднань речень (надфразних єдностей, дискурсивних висловлень та ін.) дав змогу виділити в структурі драматичного тексту так звані "ремаркові надфразні єдності" і проаналізувати їх з боку структури, семантики, функціонально-стилістичного призначення.

Питання про ремаркові єдності ще не було предметом спеціального висвітлення в мовознавчій літературі. Проте питання про так звані надфразні єдності активно розробляється в мовознавстві з другої половини ХХ століття, і маємо в цій сфері наукових досліджень певні набутки. Зокрема, доведено, що надфразні єдності – це певні текстові комплекси речень, пов'язаних між собою семантично і формально. Однак закономірності змістової і формальної організації надфразних єдностей, як і комунікативна структура тексту в цілому, вивчені ще не достатньо. Надфразні єдності повинні досліджуватися, на нашу думку, в комплексі: 1) з боку їх формальної будови; 2) з точки зору лексичних і граматичних засобів зв'язку речень в єдине синтаксичне ціле; 3) з точки зору виконання ними комунікативної настанови (повідомлення, розповіді, опису, розмірковування тощо).

Зв'язок речень в єдиному цілому забезпечує наявність змістового, граматичного, логічного, асоціативного, ритміко-мелодичного та інших типів зв'язку між словами. Змістовим критерієм надфразної єдності ремарки виступає функціональна настанова – опис місця події, інтер'єру, портретної характеристики чи зовнішнього вигляду персонажів, а також безпосередня підготовча настанова режисерові чи акторові для реалізації конкретної дії. Серед граматичних показників – "скріпів" речень у надфразній єдності – виділяються неповнота конструкцій, використання займенникових еквівалентів імен, повтор окремих лексем, нагромадження однотипних компонентів структури речення тощо.

За розміщенням ремаркових конструкцій у драматичному тексті, а також за їх функцією виокремлюють інтродуктивні та супровідні ремарки. Текстові єдності обох типів ремарок різняться між собою структурно-семантичними особливостями.

Інтродуктивні ремаркові конструкції поділяються на ремарки-описи, ремарки-розповіді та їх поєднання.

Ремаркова надфразна єдність будується за принципом малого дозування інформації [3, с.305], тобто для повідомлення драматург підбирає невелику кількість речень, які групуються навколо окремих точок часової і просторової осей повідомлення (опису, розповіді). Стислість та лаконічність зумовлюють використання непоширених і поширених двоскладних та односкладних речень з дієсловами у формі дійсного способу теперішнього часу, а також неповних, еліптичних речень з переважанням іменних структур.

Особливістю ремаркових надфразних єдностей є те, що більшість з них розпочинається називними реченнями, що вказують на місце дії. Граматична основа таких речень виражена називним відмінком іменника чи позиційно стійким словосполученням. Наприклад: **Середина хати багатого козака. Диван турецький, два крісла, віденські стільці, дзеркало, столи, закриті гарними скатерками...** (І. Карпенко-Карий).

Окрему групу інтродуктивних ремарок утворюють надфразні єдності, що характеризують зовнішність персонажів, поєднуючи ці описи з елементами розповіді про дії, які відбуваються чи мають відбутися на сцені. Наприклад:

Входить Тетяна і Макар, одягнені празниково: Макар в новій, чорного тонкого сукна чумарці, без пояса; Тетяна в червоних чоботах, розкішній плахті, пов'язана по очіпку чорною і тонкою наміткою; зверху темна корсетка з рукавами (І. Карпенко-Карий).

У ремарковій єдності часто наявні іменникові лексеми на позначення одягу (*плахта, чумарка, свита, куртка, очіпок, намітка, піджак, сорочка, корсетка, пояс, чоботи* та ін.). Доповнюють описи характеристичні елементи у формі атрибутів зазначених предметів. Наприклад: Макар – *"у новій, чорного сукна чумарці"*; Тетяна – *"у червоних чоботах, розкішній плахті"*, *"у темній корсетці з рукавами"*; рибалка – *"в червоній сорочці на випуск"*.

Інтродуктивні ремаркові конструкції, об'єднані в окремі надфразні єдності, характеризуються довершеністю як композиції, так і структури. Вони готують читача до розвитку подій у подальшій дії.

Таким чином, ремаркові надфразні єдності – це спеціальні текстові комплекси, що побічно відносяться до сюжетної лінії драматичного твору. Вони містять авторські міркування щодо опису умов, часу і місця подій, інтер'єру, портретних характеристик та поведінки персонажів.

З точки зору комунікативного членування інтродуктивні ремаркові надфразні єдності, об'єднані певною мікротемою описового характеру, володіють власною смисловою структурою.

Можемо виділити такі лексичні мовні особливості інтродуктивних ремарок, що являють собою статичні описи: 1) серед іменників переважають конкретні загальні назви, з прямим значенням (*хата, стіл, подвір'я, кімната, ліс, галявина* тощо); 2) дієслова здебільшого мають семантику статичної дії чи стану (*стояти, сидіти, лежати, висіти* та ін.); 3) прислівники вживаються переважно з локальним значенням (*поблизу, недалеко, близько, зліва, справа* і под.).

До граматичних ознак ремаркованих єдностей належать такі: переважання речень, простих за будовою, з єдиним часовим планом (теперішнього часу); концентрація іменних конструкцій з атрибутивними та адвербіальними компонентами. В описах, що містять елементи динаміки, руху, переміщення, звучання, активних дій, домінують дієслова відповідної семантики.

Яскравою стилістичною особливістю ремаркових надфразних єдностей виступає відсутність образних засобів [див.: 1, с.139].

Досліджуючи природу ремаркових конструкцій, бачимо, що вони становлять важливу складову тексту драматичного твору. А сам текст, за висловом Г.О. Золотової, виступає "критерієм істинності й доцільності" лінгвістичних кваліфікацій і класифікацій [2, с.469].

ЛІТЕРАТУРА:

1. Домашнев А.И., Шишкина И.П., Гончарова Е.А. Интерпретация художественного текста. – М.: Просвещение, 1989. – 158 с.
2. Золотова Г.А., Онипенко Н.К., Сидорова М.Ю. Коммуникативная грамматика русского языка. – М., 1998. – 524 с.
3. Кожевникова К. Формирование содержания и синтаксис художественного текста // Синтаксис и стилистика. – М.: Наука, 1976. – С.301-315.
4. Літературознавчий словник-довідник / За ред. Р.Т. Гром'як, Ю.І. Ковалів та ін. – К.: Академія, 1997. – 752 с.
5. Мельничук А.С. Диалектика языковой формы и содержания в произведениях художественной литературы // Литература. Язык. Культура / Под ред. Ю.Г. Степанова. – М., 1986.

6. Реферовская Е.А. Коммуникативная структура текста. – Л.: Наука, 1989. – 167 с.
 7. Уколова Л.Е. Специфика драмы (системный опыт анализа): Уч. пособие. – Днепропетровск: Изд-во ДГУ, 1991. – 172 с.

Микола Мірченко (Луцьк)

ПРО ФУНКЦІОНАЛЬНУ ВЗАЄМОДІЮ ГРАМАТИЧНИХ КАТЕГОРІЙ РЕЧЕННЯ

Поняття граматичних категорій речення ґрунтується на загальній ідеї категорійної граматики, що передбачає повний опис функціональної категорійної структури мови, охоплюючи всі мовні рівні. За влучним зауваженням ак. Л.В. Щерби, "...граматика по суті зводиться до опису існуючих у мові категорій" [8, с.12]. Система синтаксичних категорій речення серед усіх мовнорівневих категорій посідає фактично центральне місце, оскільки забезпечується двома найважливішими функціями мови – когнітивною і комунікативною. Згідно з ними й визначають у сучасній лінгвістиці типи категорійних значень, залучаючи до системи граматичних категорій формальні, семантичні, комунікативні та прагматичні (дейктичні, аналогові) категорії. Мовним підґрунтям когнітивної функції слугує аналоговий і логіко орієнтований синтаксичні аспекти, з якими й співвідносять відповідні категорії. Так, до категорій аналогового типу можна зарахувати категорії часу і простору, що відтворюють мовленнєву ситуацію, її локацію в просторі і часі, а також відповідну локацію предметів і осіб, про які йдеться у реченні. При цьому простір морфологізується в парадигмі імені, тоді як час – у парадигмі дієслова.

Категорії речення становлять неоднорядкові величини, оскільки речення являє собою багатоаспектну синтаксичну одиницю-конструкцію. У ньому відповідно до трьох аспектів синтаксису – формального, семантичного і комунікативного – функціонують морфологічні категорії, забезпечуючи існування синтаксичної одиниці під назвою "речення". Морфологічні категорії у реченні мають виразне когнітивне спрямування і абстрактніший порівняно з іншими категоріями характер. У сукупності морфологічних категорій виявлено когнітивно, комунікативно і формально орієнтовані категорійні значення [2, с.180]. Так, до комунікативно орієнтованих передусім належать категорії часу, способу, особи, які спрямовані на актуалізацію ситуації мовлення, до формально орієнтованих – категорії роду, числа і відмінки прикметників, категорія роду для назв неістот. У реченні формуються свої категорії, суть яких ще не пояснена докладно в сучасній українській граматиці, незважаючи на те, що дуже часто вживаються в сучасних лінгвістичних студіях відповідні поняття. До формального ж типу категорій речення, приміром, належать категорії підрядності, сурядності, предикативності, які ґрунтуються на особливих типах зв'язків елементів речення, категорії підмета, присудка, недиференційованого головного члена, категорія дурядного диференційованого члена речення, що виявляються на основі структурно-позиційних і формальних критеріїв. Це дуже вагомий категорійний пласт, який забезпечується формально-структурними параметрами речення і не залежить від комунікантів, а характеризує синтаксичний лад мови взагалі. На ґрунті цього варто було б розробити основи функціональної граматики (якоюсь мірою це здійснено традиційною лінгвістикою), побудованої на принципі "від форм до функцій", у якій повинно бути відображено два взаємопов'язані рівні опису мови – системний і функціональний. Об'єктом такого опису стає динамічно функціонуюча система мови з проекцією на породження мовленнєвих утворень. Однак у категорійній граматиці типологія функцій постає дуже широкою і передбачає вихід за межі принципу "від форм до функцій", оскільки функції мають рівневий вияв і взаємозумовлені різнорівневими параметрами системи мови. Серед функцій можна виділити такий типологічний ряд:

- 1) семантико-морфологічні функції, що передають значення граматичних категорій;
- 2) формально-синтаксичні, що встановлюють синтаксичні зв'язки між словами та словоформами і ґрунтуються на них, напр., категорія роду в прикметника, дієслова;

3) семантико-синтаксичні, що з'являються в реченні під час його формування і передають найрізноманітніші семантико-синтаксичні відношення (суб'єктно-об'єктні, означальні, адвербіальні, часової послідовності, одночасності тощо);

4) комунікативні, спрямовані на актуалізацію елементів структури для реалізації мети комунікативного акту;

5) стилістичні функції, що з'являються здебільшого під час порушення нормативних функцій словоформ у реченні, напр.: *А я сиди та чекай...*

6) текстові функції, що характерні практично для всієї гами граматичних форм і спрямовані на утворення складних речень та цілісних текстових утворень.

Усі функції можливі завдяки когнітивності морфологічних форм. Когнітивна функція мови породжує мисленнєві процеси. Когнітивність – це властивість граматичних феноменів подавати в абстрагованому й узагальненому стані пізнані людиною явища зовнішнього і внутрішнього світу. Під час утворення речення взаємодіють найрізноманітніші фактори: категорії думки, психологічні механізми і "життєва логіка" мовлення, позамовна дійсність, якої стосується висловлене, комунікативна ситуація і настанова мовлення, мовленнєвий узус, граматичні, лексичні та стилістичні можливості мови, форми комунікації тощо. Наприклад, значення часу найчіткіше реалізують відповідні дієслівні форми. Словозмінна парадигма часу виступає засобом реалізації узагальненого значення часу, що послідовно виражається в кожній мові системою граматичних форм, структура яких залежить від типу мови [9, с.5]. Разом з тим граматична категорія існує як набір часткових значень, об'єднаних одним центральним категорійним значенням. Тому, зокрема, часові категорійні значення репрезентуються й на лексичному рівні формами типу *щодня, вчора, сьогодні, завтра, на другий день, до свята, на Великдень* тощо. У такому аспекті часові значення модифікуються і співвідносяться між собою, забезпечуючи когнітивний характер морфологічних категорій і передбачаючи мовнопарадигматичний спосіб реалізації, а також мовленнєво конкретний на основі часткових значень, напр.: *Володько не раз аж скрикує від ясності і краси картини* (У. Самчук); *Йому завтра працювати* (розм.). Категорія часу виступає як зовнішня міра дії, орієнтована на суб'єкт мовлення, який повідомляє про час дії суб'єкта речення. Система мови, її категорійна структура виявляє себе в конкретних мовленнєвих реалізаціях як певна множинність форм і вживань та в абстрагованому стані як узагальнене категорійне значення. Такий спосіб реалізації категорійних функцій полягає в змістовій визначеності суті категорійних значень і ґрунтується на принципі "від значення до форми". Якщо ж для визначення категорії застосувати інший принцип – "від форми до значення", то граматична категорія справді постає як система протиставлюваних один одному рядів морфологічних форм (у межах конкретної частини мови) з однорідним змістом [1, с.110-115], пор.: [4, с.5-6]. Цей принцип дещо доповнює загальну ідею категорійної граматики і фактично не суперечить першому. Але саме принцип "від значення до форми" висвітлює когнітивний характер морфологічних категорій, орієнтованих через синтаксис у сферу мисленнєво-мовленнєвих реалізацій. Практично у формальному аспекті словозмінні й аналітико-синтетичні способи реалізації категорійних функцій становлять набір морфолого-синтаксичних елементів для організації речення в мовному і мовленнєвому виявах. Семантико-синтаксичні параметри речення, його темо-рематичні ознаки служать підґрунтям існування категорійних значень.

У реченні виявляється різноранговий характер категорійних функцій, відбувається взаємозумовлюваність і складна взаємодія багатьох категорій. Залучення морфологічних форм до сфери вияву синтаксичних категорій, надання їм особливих синтаксичних функцій можливе тільки на іншому рівні категорійності – синтаксичному. Категорія синтаксична – це параметр, який характерний для сукупності синтаксичних одиниць-конструкцій. Словоформа виступає показником синтаксичної категорії за умови її "участі" в побудові речення, де вона як синтаксичне слово спроможна виражати сутність синтаксичних відношень. Так, особовий займенниковий іменник *Я*, перебуваючи в позиції підмета, може легко зазнавати впливу суб'єктивного модального значення, напр.: *Я хочу (хотів би) вам про це*

сказати; *Я можу (міг би) вам про це сказати*. Його особове значення збігається із значенням мовця і діяча-суб'єкта в узагальненому вияві. Зміна особовості Я → Він призводить до втрати значення мовця, але збереження значень суб'єкта і відмінка.

Чи можливе тут накладання значення суб'єктивної модальності? Порівняймо: *Він хоче (хотів би) вам про це сказати; Він може (міг би) вам про це сказати*. Суб'єктивна модальність у цьому випадку начебто не належить мовцеві, а модальні значення виявляються як об'єктивний стан речей або кажушність, пор.: *Я думаю..., переконаний..., знаю...* + *Він може вам про це сказати*. І форма Я, і форма Він залежно від властивостей предиката і позиції в реченні репрезентують підметову синтаксичну функцію і формально-граматичну категорію, але Я передає значення мовця, Він – семантику особи, яка не виступає комунікантом. Водночас вони виражають семантико-синтаксичну категорію суб'єктності і, залежно від семантичного типу предиката, – підкатегорію суб'єкта дії. Причому предикат регулює "зустріч" з цими формами пор.: *Я пливу човном (у човні) – Він пливе човном (у човні)* і неможливі: *Я течу...* пор.: *Він тече (чайник); Я плавлюся...*, пор.: *Він плавиться (метал)*. Вихід за рівень власне особовості зумовлюється семантикою предиката, який завбачає лівобічну суб'єктну позицію, але вона не завжди може бути заміщена всіма членами парадигми займенникового іменника.

Одна з основних ліній прагматичної інтерпретації висловленого в реченні – це розчленування "Я" мовця на: "Я" як підмет речення, "Я" як суб'єкт мовлення і "Я" як внутрішнє "его", яке контролює сам суб'єкт. Паралельно ж цьому розчленовується прагматика: на елементарну частину – локацію "Я" в просторі – часі; на складнішу частину – локацію "Я" як суб'єкта мовлення в стосунку до акту мовлення; а також на локацію вищого рангу-відношення мовця "Я" до внутрішнього "его", що концептує мету мовця і його намір говорити правду чи неправду [3, с.368-377].

Вирізнєння категорій речення залежить від когнітивного навантаження мовних елементів у його структурі й ситуативно-прагматичної мотивації відповідних граматичних форм. Взаємодія категорійних значень виявляє (власне синтаксичні), семантико-синтаксичні і комунікативні категорії, що забезпечують функціонування речення. Це категорії нової якості, зумовлювані його структурними, семантичними і комунікативними параметрами. Сукупність відношень між категоріями речення виявляється в двох типах їх диференційних ознак. Перший тип моделюють категорії об'єктивного семантико-синтаксичного спрямування. У їхній основі – базові морфологічні значення, що виникли внаслідок тривалого функціонування слівформ, їхньої семантико-синтаксичної співвіднесеності з мисленнєвими поняттєвими універсалами. Вони репрезентують у формально-абстрактному вияві стосунки і взаємодію різних ярусів мови і водночас актуалізують найосновніші внутрішньочастиномовні і міжчастиномовні значення.

Другий тип моделюють категорії суб'єктивного семантико-синтаксичного спрямування. Ці категорії передають стосунок мовця до змісту речення. Сам зміст речення слугує відображенням реального чи ірреального "стану речей" і "проходить" через суб'єкта мовлення та часову парадигму значень.

Між цими двома типами категорій простежується складна взаємодія. Сутність її полягає в тому, що репрезентаторами основних реченнєвих категорій виступають базові морфологічні категорії двох основних і центральних частин мови – дієслова та іменника. Дієслово в реченні виступає ядерною величиною, і його функція зумовлює набір учасників ситуації з їхніми рольовими і категорійними функціями. Потенційна спроможність дієслова детермінувати в реченні аргументні позиції та функціональні ролі іменникових компонентів актуалізує вираження й інших категорійних значень. Такі значення можуть мати власне формальний характер, коли лівобічна інтенція дієслова вирізняє, наприклад, називний відмінок, що репрезентує водночас формально-граматичну категорію підмета і найчіткіше – семантико-синтаксичну категорію суб'єктності. У комунікативному аспекті ця позиція і форма реалізують, зауважимо, тему повідомлення, що й може витлумачуватися як абсолютно нейтральна позиція. У правобічній же валентній зоні предиката-дієслова перебуває

знахідний відмінок, який разом з називним та предикатом складають суб'єктно-об'єктний центр речення.

На реченнєвому рівні серед найважливіших категорій семантико-синтаксичного аспекту виділяються дві основні надкатегорії – предикатності і субстанціональності. Вони мають полярні значення ознаковості та предметності і виявляються на основі семантико-синтаксичних функцій морфологічних форм, що передають відповідну категорійну семантику. Предикатність реалізується інваріантно парадигмою дієслова, субстанціональність – парадигмою імені. У дієслові закладені всі значеннєві різновиди ознакового слова – дія і стан у динамічному вияві. Така динамічна дія-ознака найтипівіше визначає предикатну функцію в реченні, особливу предикатну якість. Проте не присудок як формалізована сутність предиката породжує структуру речення, а, навпаки, структура віртуального речення зумовлює семантичну і граматичну природу присудка. Сам же предикат як змістова величина категорії прогнозує своє оточення, створюючи ілюзію повної структури речення тільки за умови заповнення маргінальних позицій, зумовлених його валентними властивостями. Наявність же в семантико-синтаксичній структурі речення припредикатної адвербіальної ознаки не мотивується, як правило, валентністю предиката, пор.: *Він слухав уважно* і *Він слухав товариша*. Це підтверджує тезу про те, що структура речення, крім валентно зумовлених актантів (елементарне речення), може складатися з невалентно зумовлених адвербіальних ознакових слів (неелементарне речення), які мають потенційну можливість ставити іменними предикатами, пор.: *Він уважний*. Теорія речення, запропонована авторами "Гр-70" і "Гр-80" російської мови, спирається на засади, за якими до структури речення не входять елементи, зумовлювані валентністю (релятивною функцією) предиката, і припредикатні ознакові слова. Детермінанти виявилися тільки вільними поширюючими членами цілісної структури речення, яку складають лише головні члени речення. Таке обмеження прибічниками цієї теорії явної валентної потенції дієслова-предиката ґрунтується на тому, що присудкові приписується тільки одна категорійна функція – модально-часова. Проте за такої умови не враховується сутність суб'єктивно-об'єктивних значень у реченні: суб'єкт змістово і формально перебуває в реченнєвому ядрі, входить до структурної схеми речення, а об'єкт міститься поза нею. Виникає суттєвий розрив у сфері суб'єктивно – об'єктивних відношень. У семантико-синтаксичній структурі речення категорія об'єктності виявляється у протиставленні категорії суб'єктності. Суб'єктно-об'єктні функції зумовлюються змістовою валентністю предиката [5, с.193-198]. Але й самі автори згаданої теорії зазначають, що на змістовому рівні ці поширюючі члени "не можуть бути вичленувані з найпростішої семантичної формули речення" [7, с.75]. Проте принцип асиметрії, що начебто існує між формальним і змістовим аспектами в реченні, не дозволяє авторам згаданої концепції віднести детермінанти до розряду конститутивних елементів речення.

Центральність предиката-дієслова зумовлює інші категорійні функції в реченні. Предикатність як надкатегорія – властивість віртуального речення, предикативність – характерна риса реального речення, семантико-синтаксична його ознака – категорія, що відтворює суб'єктивну позицію мовця щодо повідомлюваного в реченні і водночас регулює модальні і часові об'єктивно-суб'єктивні категорійні значення. Саме предикативність реального речення вирізняє його серед інших нереченнєвих одиниць (компонента речення, словосполучення). Також предикативність – дуже емна категорійна ознака речення. Як формально-граматична категорія вона ґрунтується на особливому предикативному зв'язку, що формує структурну основу речення. Предикативність як семантико-синтаксична категорія постає категорією комплексного модально-часового, суб'єктивно-об'єктивного виміру, що виявляється у вираженні стосунку мовця до моменту мовлення, до змісту всього речення, а також об'єктивного стосунку повідомлюваного (реального чи ірреального) до дійсності. Предикативності належать, як бачимо, комунікативні дейктичні функціональні значення [6, с.27-37].

Функціональна перспектива дієслова, неоднорічний характер вияву його граматичних категорій, змістове і синтаксичне навантаження в різнорівнєвій реченнєвій струк-

турі слугують визначальними для реалізації синтаксичної категорійної семантики. У цьому аспекті дієслово характеризується широкою сферою референційних значень як ознакове слово в предикатному значенні; за прагматичними ознаками такі слова постають категорійно значущими. Категорії дієслова зумовлюють передусім предикатно-модальний статус речення, вони програмують структуру мовленнєвої ситуації, вступаючи у синтагматичні та ієрархічні стосунки з іншими недієслівними категоріями формального і змістового типу. Синтагматичні взаємозв'язки в міжкатегорійному аспекті виявляють підпорядковуєчі та підпорядковані граматичні значення реченнєвого рівня.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бондарко А.В. Теория морфологических категорий. – Л.: Наука, 1976. – 225 с.
2. Вихованець І.Р. Принципи категорійної граматики української мови // Мовознавство: III Міжнародний конгрес українців. – Харків, 1996. – С.177-181.
3. Демянков В.З. Прагматические основы интерпретации высказывания // Изв. АН СССР, СЛЯ. – 1981, Т.40, №4. – С.368-377.
4. Загнітко А.П. Теоретична граMATика української мови. Морфологія. – Донецьк: ДонДУ, 1996.-435 с.
5. Мірченко М.В. Об'єктність як синтаксична категорія // Матеріали міжнародної словістичної конференції пам'яті проф. Костянтина Трофимовича. – Львів: Літопис, 1997. – С.193-198.
6. Мірченко М.В. Категорії предикативності і предикатності у системі категорій речення // Лінгвістичні студії: ЗБ. Наукових праць. – Вип.3, Донецьк ДОНДУ, 1997. – С.27-37.
7. Шведова Н.Ю. К спорам о детерминантах // ФН. – 1973. – №5. – С.66-75.
8. Щерба Л.В. Избранные работы по русскому языку. – М.: Учпедгиз, 1957. – 168 с.
9. Ярцева В.Н. Иерархия грамматических категорий и типологическая характеристика языков // Типология грамматических категорий: мешаниновские чтения. – М.: Наука, 1975. – С.5-23.

Мирослава Баган (Київ)

**СЕМАНТИКО-СИНТАКСИЧНА СТРУКТУРА БЕЗОСОБОВИХ
РЕЧЕНЬ ІЗ СУБ'ЄКТНО-ЛОКАТИВНИМ КОМПОНЕНТОМ**

Крайню периферію морфологічних засобів вираження непрямого суб'єкта в безособових реченнях, утворених деякими особовими дієсловами, становить місцевий відмінок. Він спеціалізується, як відомо, на виконанні просторових, часових та інших обставинних функцій. Суб'єктну функцію, на думку дослідників, місцевий відмінок виконує тоді, коли потрапляє на початок односкладних речень у позицію теми. Взаємодія семантики форми і семантики синтаксичної позиції спричиняється до утворення синкретичного компонента у формі місцевого відмінка із суб'єктним та просторовим значенням. Майже всі дослідники визнають синкретизм такого компонента, проте їхні думки розходяться щодо його семантичної домінанти. Одні вважають, що основною для нього є семантика синтаксичної позиції і кваліфікують його як суб'єктно-локативний [5, с.156; 1, с.2-3], інші називають локативно-суб'єктним, мотивуючи це тим, що суб'єктна функція для нього є вторинною, набутою [4, с.137; 2, с.10-11]. На нашу думку, семантична домінанта синкретичного компонента, вираженого формою місцевого відмінка, в кожному окремому випадку залежить від його лексичного наповнення та власне-семантичної структури безособового речення в цілому.

Питання про статус компонента у формі місцевого відмінка, що вживається на початку речення, є суперечливим. Для тих дослідників, які ототожнюють семантико-синтаксичний суб'єкт з темою речення, він є морфологічним варіантом суб'єктної синтаксеми, тому що, як вони вважають, необхідною умовою набуття будь-якою відмінковою формою з просторовою семантикою суб'єктного значення є її розташування на початку речення і відсутність у ньому компонента із суб'єктним значенням [3, с.119; 1, с.8; 4, с.137]. Цікаво, що деякі з цих мовознавців визнають навіть поліпредикативність безособових речень з місцевим відмінком. На їхню думку, внаслідок інформативної неповнозначності предикат, що вказував на розташування суб'єкта, редукується, "відповідно згортається і синтаксична форма – репрезентатор суб'єкта, а локальна форма стає його субститутом" [2, с.11].

Нам здається, що всі ці намагання встановити статус початкового місцевого не враховують того, що він може мати різну семантико-синтаксичну природу, яка залежить від значення дієслівного предиката. У безособових реченнях, предикативний центр яких формують, наприклад, дієслова звучання, породження запаху тощо, місцевий відмінок є виразником детермінанта з локативним значенням, що засвідчує їхню власне-семантична структура, в якій він виконує функцію локатива при відповідному предикативі, пор.: *У лісі затукотіло* ← *Птах затукотів* + *Птах є в лісі*; *У пасіці пахло медом* ← *Мед пах* + *Мед є в пасіці*; ...*в хаті світилося* (Марко Вовчок) ← *Каганець світився* + *Каганець був у хаті*. У безособових реченнях, предикат яких вказує на зміну стану просторових реалій, місцевий відмінок є непрямим виразником значення зредукованого суб'єкта, на яке накладається значення локативної форми, тобто виразником синкретичного значення. Показником суб'єктності локативної форми є її регулярна співвіднесеність з підметом, тобто прямим суб'єктом двоскладних речень, пор.: *На майдані порожніє*. – *Майдан порожніє*; *У коридорі попросторішало*. – *Коридор попросторішав*. Здатність локативної форми трансформуватися у прямий суб'єкт двоскладних речень засвідчує її валентний зв'язок із предикатом і те, що суб'єктне значення є для неї не набутиим, а вихідним, домінантним. З огляду на це синкретичний компонент безособового речення слід кваліфікувати як суб'єктно-локативний.

В українській мові вживається кількісно невелика група дієслів, що безпосередньо виражають зміну стану просторових реалій, пор.: *пустіти, порожніти, повнитися, просторнішати, ширшати, тіснішати* тощо. Характерною семантико-синтаксичною ознакою цих дієслів є їхня здатність поєднуватися лише з компонентом, вираженим назвами частин простору та приміщень, пор.: *Була ніч. Пора, коли зовсім порожніють вулиці* (Ю. Яновський); *Двір помалу пустів* (М. Коцюбинський); *Кімната попросторішала*. Цілком очевидно, що зміна стану простору чи приміщень відбувається внаслідок діяльності певних істот: вулиці порожніють, коли розходяться люди, а кімнати просторішають, якщо хтось переміщає або виносить речі. Проте мовні ресурси дають змогу представити наслідок діяльності людей саме як зміну стану предметів. Отже, суб'єктом (носієм) стану, який передають зазначені вище дієслова, є не істоти, а просторові реалії.

Зміна стану просторових реалій виявляється в їхньому наповненні, кольорі, освітленні, настрої тощо. Якщо для позначення зміни стану просторових реалій за наповненістю в сучасній українській мові вживається невелика кількість дієслів з відповідною семантикою, то для вираження зміни стану цих реалій за іншими ознаками використовуються дієслова інших ЛСГ. Так, дієслова емоційного стану, поєднуючись з іменниками – назвами просторових понять, вказують на зміну їх "настрою" (*Двір повеселішав; Без батька хата посумнішала*). Дієслова зміни якісного стану за кольором та освітленням, поєднуючись із суб'єктом, вираженим назвами просторових реалій, позначають зміну їх стану за цією ознакою (*Вигін зазеленів; Кімната посвітлішала*). Характерно, що з локативним суб'єктом можуть вживатися навіть деякі дієслова ЛСГ фізичного стану (пор.: *Хата топиться, Ставок позаростав*).

З-поміж визначених груп дієслівної лексики найактивнішу участь в утворенні безособових речень беруть дієслова зміни стану просторових реалій за наповненням. Цьому сприяє те, що з локативним суб'єктом вони поєднуються на рівні свого прямого значення. Крім того, ці дієслова переважають кількісно над дієсловами інших ЛСГ. Вони відзначаються функціональною неоднорідністю. Частина зазначених дієслів вказує на зміну стану просторових реалій за рівнем наповнення загалом. До них належать одновалентні дієслова типу *пустіти, порожніти, просторішати, ширшати* тощо та ряд двовалентних дієслів, які своєю семантикою зумовлюють валентну позицію засобу дії (медіатива), за допомогою якого і відбувається зміна стану просторових реалій щодо наповнення, пор.: *роїтися, кишити, повнитися*. Характерно, що валентно зумовлений компонент із семантикою засобу дії при таких дієсловах здебільшого виражають назви істот, пор.: *Світлиця заройлася новими людьми...* (М. Коцюбинський); *Годин через три будинок Польських знову кишив*

панством (Панас Мирний). Саме діяльність істот спричиняється до зміни стану просторових реалій, проте в мові цю ситуацію подано таким чином, що функцію суб'єкта стану виконують назви просторових реалій, а назви істот виступають лише засобом зміни їхнього стану. Персоніфікація просторових реалій, що потрапили в позицію суб'єкта, супроводжується оречевленням істот, виражених формою орудного відмінка.

Безособове вживання одновалентних дієслів зміни стану просторових реалій за рівнем наповнення передбачає набуття назвами цих реалій форми місцевого відмінка. Характерно, що в утворених ними безособових реченнях зовсім не використовуються обставинні детермінанти. Суб'єктно-локативний компонент одночасно надає їм синтаксичної завершеності, пор.: **Порожніє в хаті, пустіє і в коморі, і на дворі, бо, сказано: без хазяїна двір плаче** (І. Нечуй-Левицький); **Гомін, а за ним і музики стихають, на майдані пустіє** (С. Васильченко); **На станції в вагоні нарешті попросторішало** (А. Головка). Семантико-синтаксична структура таких безособових речень схематично виглядає так: P+S/Loc.

Двовалентні дієслова зміни стану просторових реалій щодо рівня наповнення утворюють безособові речення кількох семантико-синтаксичних типів. Деякі з них, крім суб'єктно-локативного компонента, зберігають валентно зумовлену позицію медіатива у формі орудного відмінка, що відбиває схема: P+S/Loc+Med. Напр.: **На подвір'ї кишіло людьми**. При безособовому вживанні інших дієслів відбуваються складніші семантико-синтаксичні зміни. Зокрема медіатив набуває форми від+Род.в. і трансформується в каузативний детермінант, пор. двоскладні й односкладні речення з цими дієсловами: **Світлиця заройлась новими людьми...** (М. Коцюбинський). – **В таборі заройлося від людей** (О. Маковей); **Вигін бризнув сотнями колгоспників, зарябів хустинами** (Г. Епик). – **У повітрі зарябіло від ластівок** (В. Гжицький). Цей тип семантико-синтаксичної структури безособових речень представляє схема P+S/Loc+D_{caus}. Від співвідносних двоскладних вони відрізняються складною власне-семантичною структурою, пор.: **В таборі заройлося від людей** (О. Маковей). → **Табір заройвся від того, що в ньому було багато людей; У повітрі зарябіло від ластівок** (В. Гжицький) → **Повітря зарябіло від того, що в ньому було багато ластівок**. Трансформація медіативного компонента в каузативний детермінант зумовлена рядом причин. По-перше, дієслова стану є здебільшого одновалентними, їм майже не властиво керувати залежними непрямыми відмінковими формами. По-друге, безособова конструкція увиразнює пасивність, всеохопність стану, тому заміна в ній прислівного компонента на детермінантний є цілком логічною. Крім того, дієслова в цих реченнях не тільки вказують на наповнення просторових реалій, але й підкреслюють його зовнішній, зоровий вияв, а для зовнішніх ефектів і вражень типовою є вказівка на їх причини або передумови.

Вживання дієслів емоційного стану з локативним суб'єктом ґрунтується на метафоричному уподібненні стану просторових реалій до стану істот. Саме тому в цих реченнях часто використовуються модальні слова *ніби, наче, немов, якось* тощо, які вказують на ймовірну реальність емоційного стану просторових реалій. Уподібнення його до психологічного стану людей виявляється в збереженні при метафорично вжитих дієсловах каузативного детермінанта, що визначає причину настрою, пор.: **Від одержаної звістки Андрій посумнішав. – Хата Андрія наче посумнішала й потемнішала від попередньої розмови** (Ю. Яновський). Характерно, що на рівні переносного значення дієслова емоційного стану однаково легко утворюють не лише двоскладні, а й односкладні безособові речення. При цьому локативний суб'єкт набуває форми місцевого відмінка, зберігаються модальні слова, а роль каузативного детермінанта зростає: він надає безособовій конструкції синтаксичної завершеності, напр.: **Віриш, сестричко, що без свекра якось і в господі посумнішало** (М. Кропивницький); **Дарунок звалився наче з неба, і [від цього] в штабному вагоні повеселішало** (Я. Гашек); **І якось аж похмурнішало на фермі** (І. Цюпа). Отже, семантико-синтаксичну структуру безособових речень, породжених дієсловами емоційного стану в переносному значенні, схематично можна зобразити так: P+S/Loc+D_{caus}.

Дієслова, що вказують на стан просторових реалій за рівнем освітлення (*посвітлішати, потемніти, прояснити* тощо), утворюють безособові речення двох семантико-синтаксичних типів. Обидва типи містять суб'єктно-локативний компонент, виражений здебільшого назвами приміщень, який чітко співвідноситься з прямим суб'єктом двоскладних речень, пор.: **У хаті немов посвітлішало** (В. Земляк). – **Хата немов посвітлішала; У кімнаті від волошок наче потемнішало. – Кімната від волошок наче потемнішала.** Семантичної повноти безособовим реченням першого типу може надавати каузативний детермінант. Його вживання зумовлене тим, що приміщення не можуть самостійно змінювати своє освітлення. Вони виступають пасивними носіями стану, зумовленого певними каузаторами, пор.: **Від снігу і в хаті посвітлішало** (О. Гончар); *Сині волошки проти місяця ще більше синіли... Немов аж потемнішало в хаті од їх* (С. Васильченко); *...білі подушки існують лиш для того, аби від них світлішало в хаті* (В. Земляк). Семантико-синтаксичну структуру таких речень відображає схема $P+S/Loc+D_{caus}$. Безособові речення другого типу утворюються внаслідок актуалізації в них детермінанта міри, що вказує на рівень освітленості чи затемненості просторової реалії. Напр.: *В її кімнаті зовсім потемніло ...* (М. Хвильовий); *Як випав перший сніг, у селах і містах неначе трохи посвітліло.* Характерно, що функцію детермінанта міри в цих реченнях часто виконують не прислівники, а модальні слова, які, виражаючи невпевненість, створюють відтінок неповноти вияву ознаки, пор.: *В лісі немов посвітлішало* (П. Воронько); *У кімнаті неначе проясніло.* Схематично семантико-синтаксичну структуру цих речень можна представити так: $P+S/Loc+D_{quant}$.

В українській мові вживається невелика група дієслів, що вказують на зміну стану просторових реалій за кольором, пор.: *зазеленіти, пожовтіти, зачорніти, зарожевіти* тощо. Від попередніх дієслів вони відрізняються тим, що вживаються із суб'єктом, вираженим назвами не приміщень, а природних просторових реалій типу *ліс, поле, вигін, левада, луки* тощо. Ці реалії змінюють своє забарвлення лише під впливом певних фізичних процесів, здійснюваних іншими, певним чином пов'язаними з ними реаліями, пор.: *Вигін зазеленів ← Трава на вигоні зеленіла; Парки пожовтіли ← Листя на деревах у парку пожовтіло.* Двоскладні речення з локативним суб'єктом у формі називного відмінка є образними, метонімічними утвореннями. Вони не акцентують на фізичних процесах, а вказують на зміну кольору природними просторовими реаліями, як на їхню пасивну, але невіддільну ознаку. Характерно, що цю ознаку природних просторових реалій дуже легко можна передати за допомогою безособових конструкцій, оскільки при цьому локативний суб'єкт набуває форми місцевого відмінка, його пасивність увиразнюється, а характерна для двоскладного речення образність нейтралізується, пор.: **Вигін зазеленів. – На вигоні зазеленіло; Схід зарожевів. – На сході вже зарожевіло** (В. Сосюра).

Іноді замість прийменниково-відмінкової форми місцевого відмінка при дієсловах зміни забарвлення природних реалій використовується прислівник з просторовою семантикою, який не може трансформуватися в суб'єкт двоскладних речень, пор.: **Знову зачорніло, зазеленіло довкола, й Марині стало шкода цієї короткочасної зими** (Л. Дмитерко). Деякі дослідники вважають, що прислівники зі значенням місця виступають "еквівалентами місцевого відмінка і виражають суб'єктно-локативну семантику" [4, с.138]. На нашу думку, такий компонент доцільно кваліфікувати як локативно-суб'єктний, оскільки в нього домінує локативна семантика.

Третім компонентом, що поширює семантико-синтаксичну структуру безособових речень аналізованого типу, здебільшого є темпоральний детермінант, пор.: **На сході вже зарожевіло** (В. Сосюра); *Ще кілька днів тому лежав тут сніг..., а сьогодні вже зажовтіло [тут], з'явилися перші квіти* (Ю. Збанацький). Актуалізація темпорального детермінанта є закономірною тому, що дієслова зміни забарвлення, які вживаються як безособові, здебільшого виражають додаткове аспектуальне значення початку становлення стану (пор.: *зарожевіти, зажовтіти, забагрянити, зачорніти*) або завершення зміни якісного стану (*пожовтіти, побагрянити* тощо). Схематично семантико-синтаксична структура таких безособових речень виглядає так: $P+S/Loc+D_{temp}$.

Отже, дієслова, що в прямому та переносному значенні вказують на зміну стану просторових реалій, становлять продуктивну для утворення безособових речень групу дієслівної лексики. При цьому їхній суб'єкт стану трансформується у функціонально синонімічний компонент із суб'єктно-локативною семантикою, виражений формою місцевого відмінка, що дає змогу підкреслити всеохопність, стихійність, пасивність стану просторових реалій. Відмінності між співвідносними двоскладними й безособовими реченнями зазначеного типу полягає в тому, що двоскладні конструкції типу *Хата посвітлішала; Майдан спорожнів* ґрунтуються на персоніфікації просторових реалій і сприймаються як образні утворення, тоді як безособові речення із суб'єктно-локативним компонентом вказують на те, що стан просторових реалій не залежить безпосередньо від них, що вони виступають абсолютно пасивними його носіями.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Данильченко Н.И. Субъектно-пространственный компонент семантической структуры предложения: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Одесса, 1985. – 18с.
2. Евтеева М.А. Предложно-падежные формы субстантива с совмещенным (локально-субъектным) значением в составе простого предложения: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – М., 1980. – 16 с.
3. Кацнельсон С.Д. О категории субъекта предложения // Универсалии и типологические исследования. – М.: Наука, 1974. – С.104-124.
4. Межов О.Г. Суб'єктні синтаксеми у структурі простого речення: Дис. ... канд. філол. наук. – Луцьк, 1998. – 208 с.
5. Русская грамматика: В 2-х т. – М.: Наука, 1980. – Т.2. – 709 с.

Вероніка Городецька (Кривий Пір)

ГРАМАТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ОДНОСКЛАДНИХ РЕЧЕНЬ З ПРЕДИКАТИВНИМИ ВІДДІЄПРИКМЕТНИКОВИМИ ФОРМАМИ НА -НО, -ТО

У низці слов'янських мов (польська, чеська, українська, білоруська, російська) функціонує таких тип односкладних речень, у яких головний член виражений предикативними формами на -но, -то. Як зауважує, досліджуючи просте, зокрема односкладне речення, В.І. Борковський [3; 4], ці конструкції сформувалися в XV-XVII століттях і в східнослов'янських мовах мали значення наявного "безсуб'єктного віднесеного до суб'єкта стану як результат дії, яка направлена на суб'єкт. Суб'єкт зберігає в собі результат цієї дії" [4. с.63]. Доля таких структур у східнослов'янських синтаксичних системах різна. У давньоруській мові вони вживалися тільки в пам'ятках із західним впливом, а потім були втрачені. У сучасній російській мові односкладні речення із стрижневим компонентом – дієприкметником пасивного стану на -но, -то у функції присудка трапляються тільки в народних говірках переважно північних регіонів Росії: *Онега, Петрозаводськ, Вологда, Архангельськ, Псков, Новгород*. Наприклад: *Было заказано енералам притти; Кругом всякого добра наложено; Сделано хорошо; На сколько тыщ товару украдено; У меня не сето, не шито, нищам не дадено; И как у этих у солдатиков безсчастных И в крепкий сон да у солдатиков не забраность; У лошади то скакано; И от бладошти во радости не бывано; И от рожденища веселых дней не видано* (народ. говір.). Слід зауважити, що в народному мовленні до загального граматичного значення може додаватися ще й кількісний компонент, який зосереджується в іменному поширювачі: *На Вологде куплено рыбы, меду, икры на три рубли* (нар. говір.). О. Шахматов [10] констатував те, що для північноросійських говірок характерна надзвичайна продуктивність таких речень. Існує гіпотеза, що ці односкладні структури виступають прикметною особливістю північноросійського народного мовлення найдавнішого походження, яка не перейшла в літературну мову.

Відомий також інший погляд на проблему – наявність таких речень у названих регіонах може мотивуватися впливом аналогічних українських і навіть польських конструкцій, детермінованим екстралінгвальними факторами. Російська літературна мова також має односкладні речення з формами на -но, -то, але природа цього типу структур

відрізняється від українських синтаксичних форм. Конструкція російської мови має пасивне значення. Граматичний центр виражений короткою формою пасивного дієприкметника у формі середнього роду. Головний компонент конструкції може поширюватися орудним відмінком на позначення дійової особи та непрямыми відмінками в ролі суб'єкта, що пояснюється пасивним значенням конструкції. Синтаксичними синонімами до названого класу односкладних речень у російській мові можуть слугувати безособові односкладні структури. Наприклад: *Это мнение было предупреждающей казнью, которую было суждено видеть Никитину несколько раз и в других обстоятельствах* (Ю. Бондарев); *О господи, господи, сколько народушко побито. Весь цвет в войне выгорел* (Ф. Абрамов).

У давньобілоруській мові названа конструкція належить до широко вживаних: *Воды отпито; Усяго-усяго наношано; Ходзяина забито; Цябе убито; Отломлено кусочак хлеба* (розм.). Ці структури, звісно ж, мали пасивне значення; пізніше вони були втрачені синтаксичною системою білоруської мови (і літературною, і діалектною її формами).

Стійко закріпився цей тип речень тільки в українській мові. Наприклад: *Обидві хати було так прехороше розмальовано когутиками та квіточками, виногородами й вазонами, так було розцяцьковано, що й пальцем не було де ткнуть* (Нар. тв.); *Сволоків було по три вздовж, а один поперек, і так вже щебечено всякими різними мережками, як у попа ризи* (Нар. тв.); *Непоспішно і ретельно трудився чоловік над самокруткою: примірено і видано відповідний прямокутничок паперу з часопису, витягнуто кисет і взято, скільки треба, саморобної махорки і насипано на прямокутник..., сховано кисет і приступлено до побудови* (В. Барка); *Покарано... На наші кров і нім прийшла орда* (Є. Маланюк); *не розвідано й не розпитано про шляхи степових навал* (Є. Маланюк).

Істотно, що структури на -но, -то властиві також чеській і польській мовам, як-от: *О tom uz bylo rozhodnuto; Bylo pripito taton na uspech; Bylo mu dovoleno se posadit* (чеська; розм.); *Mowiono mi o tym; Braty kupiono nowe palto* (польська; розм.).

Українські, польські, чеські та північноросійські односкладні форми на -но, -то виражають активну дію невизначеної особи, не допускають вживання непрямих відмінків із значенням суб'єкта. Синтаксичним синонімом до такого типу речень виступають неозначено-особові структури з дієсловом-присудком у формі 3-ої особи множини теперішнього часу і множини минулого часу. Цікавим виявився, зокрема, той факт, що в польській мові (серед усіх слов'янських) речення на -но, -то належать до найбільш активно вживаних. На другому місці – аналогічні конструкції української мови. Зауважимо, що продуктивність структур з предикатами на -но, -то спричинила малоактивне функціонування в польській мові власне неозначено-особових односкладних речень. Й. Андерш вважає, що в чеській мові виконавець дії не одержує експліцитного вираження, оскільки він залишається для мовця невідомим, або мовець не бажає конкретизувати його [1, с.164]. Звідси випливає, що чеські речення теж мають виразно активне значення, як і польські та українські конструкції, і виступають синонімічними неозначено-особовим конструкціям. Продуктивність названих синтаксичних форм чеської мови значно менша, ніж аналогічних структур польської й української мов. Окрім того, наявна ще одна надзвичайно суттєва відмінність чеської мови від польської та української, яка стосується валентних можливостей форм на -но, -то: у чеській мові вони не можуть бути поширені знахідним відмінком імені і здатні керувати іншими непрямыми відмінками (особливо орудним відмінком іменника). Стосовно здатності граматичного центру українських конструкцій керувати іменниками в непрямоїх відмінках, то в цьому питанні майже всі науковці одностайні. Українська грамати́ка не дозволяє вживати орудний відмінок дійової особи. Так, наприклад, В. Сімович [7] та М. Сулима [8] називали орудний відмінок суб'єкта в такому типі речень "синтаксичним варваризмом". Не можна сказати: "Посібник ухвалено кафедрою", тому що кафедра

виступає суб'єктом дії, а названі структури називають дію невизначеної особи, однак дозволяється: "Село військом сплюндрують", де "військом" постає інструмент, знаряддя виконання дії, а не дійовою особою.

Наслідки аналізу засвідчують, що українські односкладні конструкції з предикативними формами на -но, -то більш близькі польським, чеським реченням, ніж структурам з формами на -но, -то російської літературної мови. Тож Й. Андерш [1, с.2], С. Сятковський [9], В. Климонов [6] та інші, аналізуючи такий тип односкладних речень, слушно вказують на так звану польсько-українську синтагмату. Польські структури на -но, -то впливали на українську мову не тільки на рівні діалектичних форм Західної України. Так, наприклад, О. Кобилянська під впливом польської мови творить форми на -нося: **Надіянося на яку закривавлену одіж.**

Підсумовуючи, зауважимо, що односкладні речення з предикативними віддієприкметниковими формами на -но, -то виступають у нашій мові утвореннями, які "справедливо вважають за найвищий ступінь безсуб'єктивних речень цілої європейської синтакси" [5, с.51]. Для увиразнення тези пропонуємо порівняльну таблицю як репрезентант особливостей цієї односкладної структури в різних слов'янських мовах. Таблиця демонструє такі аспекти характеристики:

- 1) час формування конструкції;
- 2) граматичне значення конструкції;
- 3) морфологічний спосіб вираження граматичного центру;
- 4) здатність уживатися з допоміжним дієсловом *бути*;
- 5) морфологічна характеристика оточення головного компонента (валентні можливості);
- 6) вплив однієї мови на іншу;
- 7) частотність уживання;
- 8) синтаксична синоніміка.

Таблиця 1

**Особливості односкладної структури на -но, -то
в слов'янських мовах**

Мова	Польська	Чеська	Українська	Північні російські говірки	Білоруська	Російська
Аспект характеристики						
I. Час формування конструкції	XV-XVII ст.	XV-XVII ст.	XV-XVII ст.	XV-XVII ст.	XV-XVII ст.	XV-XVII ст.
II. Значення конструкції	У давній мові - як активне, так і пасивне. У сучасній мові - тільки активне значення	Активне значення	Активне значення	Активне значення (додається кількісний відтінок значення)	Пасивне значення	Пасивне значення
III. Спосіб морфологічного вираження граматичного центру	Форми на -но, -то від неперехідних дієслів	Безособова форма на -но, -то від дієслів доконаного виду	Віддієприкметникові форми на -но, -то від неперехідних дієслів	Віддієприкметникові форми на -но, -то від неперехідних дієслів	Дієприкметник середнього роду минулого часу пасивного значення	Коротка форма пасивного дієприкметника у формі середнього роду

IV. Можливість уживання з допоміжним дієсловом	У давній мові - як із зв'язкою, так і без зв'язки. У сучасній мові - тільки без зв'язки	У сучасній мові вживаються з допоміжним дієсловом	Уживання без допоміжного дієслова	Уживання без допоміжного дієслова	Уживається як з дієсловом-зв'язкою, так і без нього (XV-XVII ст.)	Уживається як з допоміжним дієсловом, так і без нього
V. Характеристика оточення головного компонента	Поширюється знахідним відмінком об'єкта. Не можна поширювати непрямыми відмінками (з XV ст.)	Не можуть керувати знахідним відмінком іменника. Вимагають додатка, крім форм знахідного відмінка, інфінітива	Можуть поширюватися знахідним відмінком об'єкта. Не можна вживати з орудним відмінком дійової особи	Поширюється знахідним відмінком об'єкта	Поширюється знахідним відмінком об'єкта (XV-XVII ст.)	Можна вживати орудний відмінок дійової особи, а також - непрямі відмінки із значенням суб'єкта
VI. Вплив однієї мови на іншу	Вплив не поширюється на польську мову	Вплив не поширюється на чеську мову	Не виявлено впливу (але відома й точка зору про наявність польського впливу). Російський вплив - порушення літературної норми	Вплив західних говірок	Вплив не простежується	У XVI-XVII ст. - польсько-український вплив
VII. Частотність уживання	Більш активні, ніж в українській мові. Літературна норма	Менш активні, ніж в українській мові. Літературна норма	Більш активні, ніж у російських говірках і чеській мові. Менш активні, ніж у польській. Літературна норма	Активні в говірках на півночі Росії (Архангельська, Вологодська, Ленінградська, Новгородська області)	Конструкція не стала нормою літературної мови. У говірках також втрачається	Мало активні. Літературна норма
VIII. Синтаксична синоніміка	З неозначено-особовими конструкціями	З неозначено-особовими конструкціями	З неозначено-особовими конструкціями	З неозначено-особовими конструкціями	З неозначено-особовими конструкціями	З безособовими конструкціями

ЛІТЕРАТУРА:

1. Андерш Й. Ф. Граматика чеської мови. - К.: Наукова думка, 1992. - 374 с.
2. Андерш Й. Ф. Типологія простих дієслівних речень у чеській мові в зіставленні з українською. - К.: Наукова думка, 1987. - 191 с.
3. Борковский В. И. Безличные предложения в древнерусских грамотах XIV-XV вв. южнорусского происхождения // Известия АН СССР. Отд. литературы и языка. - М., 1950. - Вып. 5. - С. 362-375.

4. Борковский В.И. Сравнительно-исторический синтаксис восточно-славянских языков. Типы простого предложения. – М., 1963. – 358 с.
5. Гладкий М. Мова сучасного українського письменства. – Х., К.: Видавництво України, 1930. – 160 с.
6. Климонов В.Д. Конструкции с причастиями на -пу, -ту в современном польском литературном языке // Залог и видо-временное значение // Автореф. дисс. на соиск. уч. ст. канд. филол. наук. – Л., 1962. – 15 с.
7. Сімонович В. На теми мови. – Прага – Берлін: Нова Україна, 1924. – 45 с.
8. Сулима М. Лекції з української синтакси. – Х.: Рух, 1928. – 241 с.
9. Сятковский С.П. Неопределенно-личные предложения в русском и польском языках // Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – М., МГУ, 1966. – 28 с.
9. Шахматов А.А. Синтаксис русского языка. – Вып. 1-2. – Л., 1925-1927. – 620 с.

Олександр Межов (Луцьк)

ОРУДНИЙ ВІДМІНОК ЯК МОРФОЛОГІЧНИЙ ВАРІАНТ СУБ'ЄКТНОЇ СИНТАКСЕМИ

У сучасній українській мові орудний відмінок являє собою продуктивний засіб вираження суб'єктної синтаксеми. На противагу іншим відмінкам у суб'єктній функції орудний неприйменниковий із суб'єктним значенням функціонує звичайно в семантично неелементарних простих реченнях. Первинними для орудного є семантико-синтаксичні функції знаряддя і засобу дії [2, с.128]. У вторинній суб'єктній функції орудний зближується з називним відмінком, для якого відповідна функція є основною. Сферою поширення орудного суб'єкта є двоскладні пасивні звороти, які перебувають у трансформаційних відношеннях з активними двоскладними реченнями, та односкладні безособові конструкції.

Орудний неприйменниковий пасивних конструкцій виступає здебільшого у вторинній функції суб'єкта. М.Я. Плющ зауважує: "Значення орудного в пасивних конструкціях тісно пов'язане з інструментальним значенням (орудний суб'єкта – "той, ким здійснюється дія", "той, хто сприяє дії")" [6, с.115]. Отже, орудний суб'єкта, як периферійний відмінок, підпорядкований називному суб'єктному, з одного боку, та набуває відтінку інструментального значення, з іншого. В українській мові основним засобом вираження пасивності виступають пасивні дієприкметники у поєднанні з аналітичною дієслівною морфемою *бути*: *Краса **сповита** матір'ю-землею від щедрості страждань її і мук* (В. Симоненко); *Попередньо ці зауваження **були** детально вивчені незалежними експертами* (3 газети); *Половина статей цієї збірки **написана** ізраїльськими авторами* ("Всесвіт"). Рідше носієм пасивного значення виступають синтетичні дієслова пасивного стану з постфіксом *-ся*, напр.: *Правосуддя в Україні **здійснюється** виключно судами* ("Конституція України"); *Культурна спадщина **охороняється** законом* ("Конституція України"). Ще О.О. Потебня підкреслював, що пасивні дієприкметники – основний і найдавніший засіб вираження пасивного значення. Зворотні дієслова з цією метою почали використовуватися пізніше, бо пройшов певний час, поки вони оформилися за допомогою займенників [7, I, с.746]. Суб'єктна функція орудного виникає внаслідок перетворення активної конструкції на пасивну. У такому разі відбувається взаємне переміщення називного і знахідного відмінків. Знахідний відмінок об'єкта прямує в позицію називного суб'єкта. Водночас називний відмінок, витіснений із позиції суб'єкта в активній конструкції, переміщується в позицію орудного [2, с.178; 4, с.70]. Внаслідок таких перетворень орудний відмінок набуває вторинної для нього функції суб'єкта. У цій функції орудному, як і називному, властиві семантико-синтаксичні ознаки субстанціальності, активності та динамічності. Проте ознака активності в орудного суб'єкта дещо послаблена порівняно з називним суб'єкта дії, бо він (орудний суб'єктний), як уже зазначалося, тісно пов'язаний з орудним у функціях знаряддя чи засобу дії, що має ознаку пасивності.

Пасивна конструкція перебуває у трансформаційному зв'язку з активною. Як наголошував О.О. Потебня, без протиставлення пасивної дії активній, вираженої у відповідній конструкції, не мислиться ні активність, ні пасивність [7, II, с.454]. Отже, перетворення базових активних конструкцій у похідні пасивні відбувається за такою схемою: "називний

відмінок суб'єкта дії + предикат дії + об'єкт дії → називний відмінок об'єктного суб'єкта + предикат результативного стану + (орудний відмінок суб'єкта)" [2, с.113]. Подібні трансформації у граматичній структурі української мови скеровані на створення з тричленних вихідних активних конструкцій (суб'єкт дії – предикат дії – об'єкт дії) двочленних пасивних (суб'єкт стану – предикат стану) речень. З цього випливає, що орудному суб'єкта в пасивних реченнях належить периферійна роль. Пасивна конструкція немовби складається з двох автономних частин, першу з яких утворює власне-пасивна структура із предикатом результативного стану і називним об'єктного суб'єкта (носієм пасивного стану), а другу, периферійну, – згорнута структура із предикатом дії, репрезентована орудним суб'єкта [2, с.126]. Тому орудний суб'єктний пасивних конструкцій не слід ототожнювати з називним суб'єкта дії активних, якому належить центральна роль у реченні. З формально-граматичного боку пасивне речення залишається двоскладним, але, на відміну від базової двоскладної активної конструкції, в ньому порушені кореляції між семантико-синтаксичними функціями суб'єкта і об'єкта дії та формами їхнього вираження [4, с.71].

Найчіткіше орудний відмінок виражає значення суб'єкта у пасивних зворотах тоді, коли в його позиції перебувають назви осіб або іменники-неістоти у значенні особи, напр.: *Український вільний університет заснований 1921 року у Відні українськими вченими* – біологами (З газети); *Позачергові вибори до Верховної Ради України призначаються Президентом* ("Конституція України"); *Контроль за виконанням законів у сфері боротьби з корупцією здійснюється Верховною Радою України безпосередньо* ("Відомості Верховної Ради України"). Якщо в позиції орудного стоять назви абстрактних понять, то він виражає причину певного процесу чи стану, пор.: *Наші душі стурбовані неспокоєм у світі* (З газети) і *Наші душі стурбовані, бо неспокійно у світі*; *У вересні 1923 р. наукова робота М.П. Василенка була перервана арештом* ("Репресоване "відродження") і *У вересні 1923 р. наукова робота М.П. Василенка була перервана, тому що його заарештували*. Тут предикатне слово виконує суб'єктну функцію, доповнюючи її семантикою причинових відношень між елементарними простими реченнями. У позиції суб'єкта може виступати певна стихійна сила, яка руйнує або поглинає об'єкт. У такому випадку орудний відмінок виражає суб'єктно-інструментальне значення: *Гребля була розмита водою* (П. Загребельний); *Ліве крило літака було охоплене полум'ям* (М. Трубляйні); *Пилок переноситься вітром* ("Географія рослин з основами ботаніки"). Семантика інструментальності орудного посилюється у пасивних конструкціях, якщо у його позиції перебувають іменники-назви машин, механізмів, знарядь, засобів праці, допоміжних матеріалів, за допомогою яких реалізується дія. Реальний діяч в орудному відмінку тут лексично не виражений з метою уникнення збігу двох однакових відмінкових форм, тому на інструментальне значення іменників нашаровується суб'єктна функція усуненого діяча, напр.: *Під час бою на річці Вольтурно хоробрий Мечніков був поранений міною* (О. Іваненко) і *Під час бою на річці Вольтурно хоробрий Мечніков був поранений ворогом міною* (стилістично неправильне речення); *Під час бою на річці Вольтурно ворог поранив хороброго Мечнікова міною* (стилістично правильне речення); *Комора вкрита старою червоною черепицею* (Б. Харчук) і *Комора вкрита господарем старою червоною черепицею* (стилістично неправильне речення); *Господар вкрив комору старою червоною черепицею* (стилістично правильне речення). Як бачимо, з метою акцентування ролі діяча доцільніше скористатися активною конструкцією з називним суб'єкта дії.

Пасивні конструкції, як уже зазначалося, семантично неелементарні, бо вони є наслідком злиття двох вихідних речень у просте ускладнене, пор.: *Сюжет був підказаний Пушкіним* (М. Попович) ← *Сюжет був підказаний + Пушкін підказав сюжет. Книжка була відредагована поетом* (Д. Павличко) ← *Книжка була відредагована + Поет відредагував книжку. Постулат [Планка] був обгрунтований А.Ейнштейном* ("Загальна хімія") ← *Постулат [Планка] був обгрунтований + А.Ейнштейн обгрунтував постулат [Планка]*. У пасивному звороті нерідко опускають орудний суб'єкта. Такі речення узагальненого змісту досить часто

вживаються у діловому, науковому, публіцистичному стилях мови, напр.: *Європейські парламентарії були поінформовані про політичну ситуацію в нашій країні* (3 газети); *Під час реалізації Концепції повинні бути широко використані наукові досягнення* ("Відомості Верховної Ради України"); *Венеди на карті позначені двічі; на березі Балтики та між Дністром і Дунаєм* ("Старожитності Русі-України"). За опущення орудного суб'єкта пасивне речення перебуває у трансформаційному зв'язку з активною неозначено-особовою конструкцією або безособовою з предикативами на -но, -то, пор.: *Цензура заборонена* ("Конституція України") → *Цензуру заборонили* (*Цензуру заборонено*); *Стаття ... була надрукована ...* ("Слово і час") – *Статтю надрукували* (*Статтю надруковано*); *Тепер усі місця в команді фігуристів зайняті* (3 газети) → *Тепер усі місця в команді фігуристів зайняли* (*Тепер усі місця в команді фігуристів зайнято*). Оскільки пасивні звороти із синтетичними дієсловами з постфіксом -ся не продуктивні в українській мові, їх доцільніше замінити неозначено-особовими конструкціями або реченнями з предикатами на -но, -то, пор.: *Лісосплав на водних об'єктах забороняється* ("Відомості Верховної Ради України") → *Лісосплав на водних об'єктах забороняють* (*Лісосплав на водних об'єктах заборонено*); *Нищиться козацький степ. Псується найцінніше багатство української землі – чорнозем* ("Старожитності Русі-України") → *Нищать козацький степ. Псують найцінніше багатство української землі – чорнозем* (*Знищено козацький степ. Зіпсовано найцінніше багатство української землі – чорнозем*).

Заміну пасивного дієприкметника доконаного виду незмінною предикативною формою на -но, -то супроводжує перетворення пасивної конструкції на безособову, пор.: *Свобода критики гарантована в нас Конституцією* (Б. Олійник) → *Свободу критики гарантовано в нас Конституцією*; *Вся площа була заповнена екіпажами і публікою* (М. Попович) → *Всю площу було заповнено екіпажами і публікою*; *Франкова концепція дійсності в легендах була підтримана значною частиною вітчизняних досліджень усної народної творчості* (В. Сокіл) → *Франкову концепцію дійсності було підтримано значною частиною вітчизняних досліджень усної народної творчості*. Питання про вживання при предикативах на -но, -то орудного суб'єкта ще й досі остаточно не розв'язане. Деякі мовознавці твердять, що орудний суб'єктний для цих форм не характерний. Багато дослідників вважають, що орудний при предикативних формах на -но, -то зрідка трапляється. Спостереження над мовою творів українських письменників, журналів, газет тощо свідчать, що орудний суб'єктний відмінок при предикативах на -но, -то в українській мові вживається переважно в наукових і публіцистичних текстах, напр.: *Нами проаналізовано 1325 префіксальних безсуфіксних іменників...* ("Мовознавство"); *Багато уваги було приділено Ярославом Мудрим економічному зміцненню держави* ("Старожитності Русі-України"); *Скільки прекрасних пісень про хліб складено нашим народом* (В. Яворівський); *На другий день було захоплено студентами сім навчальних корпусів різних вузів Києва* (Р. Іваничук); *Із натури в основному Мною писано цей вірш* (С. Олійник); *Кримінальну справу щодо народного депутата України може бути порушено тільки Генеральною прокуратурою України* ("Відомості Верховної Ради України"). Отже, наявність при деяких предикативах на -но, -то орудного суб'єкта свідчить про те, що речення з такими формами зберегли одну з рис пасивних зворотів. О.О. Потебня відзначав, що найхарактернішою особливістю українських форм на -но, -то, якою вони відрізняються від пасивних дієприкметників, є вживання при них знахідного відмінка [7, III, с.359], напр.: *Городища VIII-IX ст. зафіксовано археологами на землях Правобережжя України* ("Археологія України"); *Новий ракетний комплекс розроблено українськими фахівцями за участю російських колег* (3 газети); *Місто залишено терористами* (3 газети); *Поняття про атомну масу було введено Дж. Дальтоном* ("Загальна хімія"); *Класичний дослід було проведено в середині XVII ст. Р. Гуком* ("Загальна фізика"). З метою уникнення збігу орудного суб'єкта і орудного інструментального (допоміжного матеріалу) суб'єктну синтаксему в орудному відмінку опускають: *Глек вкрито тьмяною поливою зеленого кольору* ("Старожитності

Русі-України"). У таких конструкціях вся увага зосереджена на стані. Якщо треба наголошувати на діячеві, то краще замінити безособове речення двоскладним, напр.: *Майстер вкрив глек тьмяною поливою зеленого кольору*.

Орудний відмінок часто виступає в односкладних безособових (одноособових) конструкціях. Він виражає не діяча (агенса), а вказує на стихійного реалізатора дії і поширюється тільки на назви неживих предметів, передусім на явища природи. Напр.: *На вулиці сіяло мжичкою* (Р. Федорів); *Мене прошило громом* (Р. Федорів); *Воду зривало вітром, кидало бризками в обличчя* (О. Гончар); *Калюжі затягло кригою* (В. Дрозд); *Мирон і Гонка не могли відчинити дверей. Закидало снігом, намело* (Б. Харчук); *Потім райдугу майже всю вкрило тучею* (О. Гончар); *Всіх їх вітром підхопило, закрутило, завертіло...* (В. Симоненко); *Ух, і шпурляло нас хвилями в тому Тихому океані!* (З. Тудуб). У наведених конструкціях синтаксема в орудному відмінку поєднана з дієсловами, вжитими в безособовому значенні, що передають стихійні процеси у природі. У лінгвістичній літературі здебільшого вказують на семантико-синтаксичний синкретизм такого орудного, який зумовлений тісними зв'язками вторинної суб'єктної його функції з первинною інструментальною [2, с.131; 1, с.52]. Отже, у безособових (одноособових) реченнях орудний відмінок виражає суб'єктно-інструментальне значення, оскільки перебуваючи в позиції інструментальної синтаксеми, він вступає у суб'єктні семантико-синтаксичні відношення. Про це свідчить трансформаційний зв'язок односкладних конструкцій із двоскладними, де функцію суб'єкта дії виражає називний відмінок, пор.: *Калюжі затягло кригою* ← *Крига затягла калюжі*; *Воду зривало вітром* ← *Вітер зривав воду*; *Нас шпурляло хвилями* ← *Хвилі шпурляли нас*. Інструментальне значення орудного посилюється, якщо в його позиції виступають назви конкретних предметів, пор.: *Огонькова прошило кулею навиліт* (Григорій Тютюнник) і *Хтось [ворог] прошив Огонькова кулею навиліт*; *Осколком, мабуть, легені порвало* (О. Гончар) і *Хтось порвав легені осколком*. Однак суб'єктне значення орудного не втрачається, пор.: *Огонькова прошило кулею навиліт* (Григорій Тютюнник) ← *Куля прошила Огонькова навиліт*; *Осколком, мабуть, легені порвало* (О. Гончар) ← *Осколок, мабуть, порвав легені*. Якщо в позицію орудного потрапляють відпрієкатні іменники, то семантика орудного ускладнюється ще й значенням причини. Зокрема, у конструкції *Вибухом обпекло груди й кинуло у хвилі Влтави* (Б. Харчук) стан суб'єкта у формі знахідного відмінка зумовлений вибухом: *Обпекло груди й кинуло у хвилі Влтави, бо вибухнуло*. Як бачимо, односкладні речення з орудним суб'єкта є семантично ускладненими. Про це свідчать не тільки нашарування на суб'єктну семантику значення знаряддя чи причини, але й синкретичність знахідного відмінка.

Зрідка в художньому та розмовному стилях мови натрапляємо на специфічні конструкції з орудним суб'єкта стану при дієсловах у безособовому використанні, що виражають фізичний стан особи: *На світанку мною щось підкинуло* (М. Вінграновський); *Ним трусило* (Б. Харчук); *Мироном затрясло* (Б. Харчук); *Ним підкинуло на сидінні* (Б. Харчук); *А Шпаргелою носило* (Б. Харчук); *Людьми трясло* (Є. Гуцало). Про суб'єктне значення орудного свідчить трансформаційний зв'язок цих речень із конструкціями, у яких суб'єктна синтаксема оформлена називним та знахідним відмінками, пор.: *Ним трусило і Його трусило*; *Він трусився*; *Мироном затрясло і Мирона затрясло*; *Мирон затрясся*; *Ним підкинуло на сидінні і Його підкинуло на сидінні*; *Він підкинувся на сидінні*; *А Шпаргелою носило і А Шпаргелю носило*; *А Шпаргела носився*; *Ним пересмикнуло* (Б. Харчук) і *Його пересмикнуло*.

Орудний відмінок широко вживається в безособових конструкціях при дієсловах із значенням запаху і віяння: *пахнути, пахтіти, смердіти, тхнути, нести, віяти, тягти, обдати* і под. Спірним є питання про те, яку функцію він виконує в подібних реченнях. Висловлювали думки, що це орудний знаряддя [3, с.146], орудний змісту [5, с.161; 1, с.56], орудний суб'єкта [6, с.123], орудний перехідного типу між суб'єктним та інструментальним його різновидами [2, с.131]. Т.П. Ломтев вважає, що в реченні *Пахне сіном* не

обов'язково *сіном* – суб'єкт (*сіном* може пахнути і сіно, і руки, і волосся) [5, с.161]. Н.М. Арват зауважує, що в реченні *Пахне сіном* позначений не суб'єкт та його ознака, а виражений загальний стан за характерною ознакою (який, що за запах) [1, с.27]. З урахуванням цього дослідника визначає поєднання типу *Пахне сіном* як предикат стану [1, с.59]. На наш погляд, синтаксема в орудному відмінку виражає суб'єктне значення (про що свідчить її трансформаційний зв'язок із називним суб'єктним відмінком), однак під впливом семантико-синтаксичної позиції в реченні вона набуває відтінку інструментальності: *Пахло свіжим борошном, олією, копченою рибою* (Ю. Мушкетик); *Тягло порохом* (Б. Олійник); *Навіть повіяло млявеньким вітром* (В. Яворівський); *Пахне од землі землею...* (В. Яворівський); *...вже віяло справжньою весною* (О. Іваненко). Нерідко простежуємо синоніміку односкладних та двоскладних речень. Пор.: *Дощем пахне* (О. Коломієць) і *Дощ пахне*. *Пахне свіжою лепехою* (В. Лазарук) і *Свіжа лепеха пахне*; *Смерділо гасом* (В. Дрозд) і *Смердіє гас*. У публіцистиці натрапляємо на метафоричні конструкції з дієсловами запаху (віяння): *На нас повіяло чаром дивного слова* (Р. Іваничук); *З приходом Дмитра Павличка у поезії війнуло свіжим вітром Покуття, живицею смерекових лісів* (Б. Олійник); *Повіяло вітром перемін...* ("Слово і час").

Орудний суб'єкта стану поєднується з предикатами емоційно-психічного стану, вираженими метафоричними сполуками (поєднанням абстрактного іменника з допоміжним дієсловами *заволодіти, запанувати*). Такий орудний корелює з іншими способами вираження суб'єкта стану, пор.: *Сум заволодів нею...* (В. Шевчук) і *Їй стало сумно*; *Вона засумувала*; *Острах запанував людьми* (Григорій Тютюнник) і *Людям страшно*; *Люди злякалися*; *Рознач заволодів Марком* (Ю. Мушкетик) і *Марко був у розначі*; *Ця думка вперто заволодила нею* (В. Яворівський) і *Вона задумалася*; *Ним керувала...* *цікавість* ("Дніпро") і *Він був зацікавлений*.

Іноді суб'єктне значення виражає орудний відмінок із прийменниками *з, за, між*. У конструкціях *А з Добролюбовим було погано* (О. Іваненко); *А тут стало погано з Петьком* (З газети); *Сталося дивне диво з поезією Івана Драча* (Б. Олійник) орудний прийменниковий має значення суб'єкта стану, про це свідчить і трансформація: *А тут стало погано з Петьком* → *А тут Петькові стало погано*. У реченні *Перемога має бути тільки за нами* (З газети) синтаксема в орудному відмінку виражає значення суб'єкта очікуваної дії, пор.: *Ми маємо перемогти*. Орудний з прийменником *між* набуває значення суб'єкта взаємодії в конструкціях типу *Між ними відразу виникла збройна сутичка* (В. Стус); *Були між ними сварки* (О. Гончар); *Поміж ними існували серйозні домовленості* (Д. Павличко); *Обмін відбувається між країнами СНД* ("Вітчизна"); *...полеміка між друзями-поетами скінчилася* ("Дивослово"). Пор.: *Вони вступили в збройну сутичку*. *Вони сварилися*; *Вони домовилися*; *Країни СНД ведуть обмін*. *Друзі-поети скінчили полеміку...*

Орудний прийменниковий виступає у наведених вище конструкціях функціональним еквівалентом називного суб'єктного відмінка. Орудний із прийменниками *за* та *між*, втративши локативну семантику, перемістився в семантичну сферу суб'єкта, а прийменниково-відмінкова форма (*з + орудний*) набула суб'єктної функції внаслідок нейтралізації соціально-просторового значення і відповідної транспозиції.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Арват Н.Н. Семантическая структура простого предложения в современном русском языке. – К.: Вища шк., 1984. – 160с.
2. Вихованець І.Р. Система відмінків української мови. – К.: Наук. думка, 1987. – 231 с.
3. Галкина-Федорук Е.М. Безличные предложения в современном русском языке. – Изд-во Моск. ун-та, 1958. – 332 с.
4. Городенська К.Г. Деривація синтаксичних одиниць. – К.: Наук. думка, 1991. – 192 с.
5. Ломтев Т.П. Предложение и его грамматические категории. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1972. – 199 с.
6. Плющ М.Я. Категорії суб'єкта і об'єкта в структурі простого речення. – К.: Вища шк., 1986. – 175 с.
7. Потебня А.А. Из записок по русской грамматике: В 4 т. – М.: Учпедгиз, 1958. – Т.1/2. – 536 с.; М.: Просвещение, 1968. – Т.3. – 551 с.

КОНСТРУКТИВНА ОРГАНІЗАЦІЯ БУТТЄВИХ (ЕКЗИСТЕНЦІЙНИХ) РЕЧЕНЬ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

У лінгвістиці вже неодноразово згадувалося, що проблема буття й існування не перестає цікавити людину з моменту її самоусвідомлення, виділення себе із навколишнього світу. Спочатку ця проблема розглядалася без звернення до мови; мовні засоби і можливості стали предметом вивчення філософів, а ще пізніше – і лінгвістів. Саме перенесення на мовний матеріал філософських категорій і дало підстави мовознавцям для кваліфікації речень з точки зору вираження ними різних філософських констант, і зокрема – буттєвості.

Буття взагалі і буття будь-якого предмета чи явища зокрема можна вважати умовою виділення із загальної кількості речень такого семантичного типу як буттєвий (екзистенційний). Матеріал багатьох мов засвідчує те, що висловлювання подібного, власне буттєвого характеру, відрізняються від всіх інших типів як у змістовому, так і в конструктивному плані.

Основу конструкції класичного речення утворюють структурно і семантично необхідні члени; до їхнього числа належать підмет і присудок ("головні" за термінологією традиційної граматики) і, як мінімум, один обов'язковий додаток. Виключення або виведення одного із необхідних членів речення спричиняє до його граматичної неповноти, а інколи – й до втрати змістової цілісності. У конструктивний мінімум не включаються різноманітні обставини, за винятком тих випадків, коли їх виведення із структурної схеми речення перетворює його на алогізм, наприклад: *Засідання продовжується три години – Засідання продовжується.*

Поза контекстом друге речення беззмістовне, оскільки предикатив має незаповнену правобічну валентну позицію. Найчастіше цю позицію заповнюють обставини часу (темпоральні, як у цьому випадку) і місця (локативні). У буттєвих реченнях обставина місця виконує семантичну функцію локалізатора, однак за типом відношень наближається до додатка, який, зазвичай, виступає носієм певних функцій семантичних актантів (агенса, паціенса, об'єктива і т.д.). Це значить, що у даному випадку доречніше буде говорити не про обставину місця, а про локативний актант, який претендує на обов'язкову реалізацію, наприклад: *У ставку є (водиться) риба – Є (водиться) риба; На Марсі немає життя – Немає життя.* (Може існувати лише як еліптичне висловлювання).

Подекуди локалізація може виражати не тільки просторові, але й часові відношення, наприклад: *Є в житті дивні моменти.*

Означення, здебільшого, не належать до конструктивного мінімуму [5, с.45], якщо не брати до уваги речення типу: *Скажені собаки небезпечні – Собаки небезпечні.*

Конструктивний мінімум речення утворюється за допомогою пропозиції, яка лежить у його основі, точніше – її предикативним ядром (релятором, за І.П. Сусовим). Він вимагає обов'язкового заповнення сильних валентних позицій і створення при їх заповненні необхідного і достатнього оточення із відповідних семантичних компонентів (актантів).

Так, для буттєвого речення обов'язковими конститuentами будуть:

- у двохкомпонентних структурах – релятор (реалізація семантичного буттєвого предмета), наприклад: *Бог є (існує);*

- у трьохкомпонентних структурах – релятор + екзистенсив + локативний актант, наприклад: *Нема правди в світі.*

Предикативну основу речення за традиційним підходом утворюють головні члени – підмет (суб'єкт) і присудок (предикат), які виступають у тісній єдності і взаємозумовленості. До того ж не обов'язково під присудком розуміти лише дієвідмінюване дієслово або поєднання дієслова модального або фазисного типу із інфінітивом чи зв'язки із іменною частиною. Присудок часто може виконувати свою предикативну функцію за наявності не лише його ядра (предикатора, за І.П. Сусовим), але й необхідних конститuentів, найчастіше –

додатків-об'єктів. Наприклад, предикативність (у розумінні "віднесення до референта підмета певної характеристики" [5, с.56] не характерна для таких випадків: *Микола запрошує; Пане, Ви порушили.*

Це значить, що фактично предикативна основа може передбачати і багатоконституентне висловлювання (І.Р. Вихованець стверджує, що максимально можливою валентністю предиката в українській мові є дієслова із семантикою руху та переміщення, які здатні заповнювати сім валентних позицій [4, с.122]: *Микола запрошує всіх на гостину; Пане, ви порушили правила поведінки.*

Не випадково В.Г. Адмоні і І.П. Сусов розуміють межі присудка досить широко: до складу присудка може включатися не тільки дієвідмінюване дієслово, але й конструктивно (а також змістовно) необхідні члени речення. А отже, як наслідок, структурна схема речення залежить від валентних можливостей предиката [1; 5].

Складності при визначенні конструктивного мінімуму і предикативного ядра буттєвих речень виникають через різне розуміння взаємовідношень між двома семантичними планами – пропозиційним і предикативним. Одиниці першого є однобічними, оскільки є означуваними, а одиниці другого мають двобічний характер, оскільки мають означуване і означуюче.

Традиційно граматика тяжіє або до визнання двочленності предикативної основи, або до виділення у її складі додаткового компонента – зв'язки. Фактично обидві точки зору походять від учення Арістотеля про просте категорійне судження [2, с.17]. За Арістотелем, двочленна форма повинна включати в себе ім'я (опома) і висловлювання, власне мову (rhema). Пізніше термін ім'я був визначений як суб'єкт (підмет), а інший член став кваліфікуватися як предикат (присудок). Але за арістотелівським терміном імені зближуються поняття підмета, теми, а інший член діади кваліфікується як рема, або як комунікативний фокус. Крім того, поняття суб'єкта і предиката в Арістотеля були синкретичними, однаково логічними і граматичними.

Таким чином, дискусії про рівність суб'єкта і предиката або про перевагу одного із них над іншим є безпідставними, якщо не розрізняти дві структури (пропозиційну і предикативну) і два типи предикатів (когнітивно-семантичний і семантико-синтаксичний).

Із робіт І.П. Сусова випливає, що для аналізу пропозиційної (предикатно-аргументної) структури правдивим є твердження про домінуючу роль предиката в організації змісту на першому етапі творення висловлювання. Але при аналізі предикативної (суб'єктно-предикатної) структури потрібно визнати співвіднесеність суб'єкта і предиката як одиниць одного ієрархічного рівня.

Наскільки можна простежити, у рамках буттєвих висловлювань здебільшого збігаються лінійні межі реалізації пропозиційної і реляційної структур. Це стосується і нелокалізованих буттєвих речень, які мають дві лінійні позиції (або два необхідних конституенти) – для релятора предиката і першоактантну для екзистенсива; і локалізованих буттєвих речень, які мають три лінійні позиції – для релятора-предиката, для суб'єкта-екзистенсива і для локатива (актанта, який вказує на місце існування).

Конструкції першого типу двоконституентні і двочленні (двоскладні), тоді як конструкції другого типу трьохконституентні, але теж двочленні. В одному конституенті лінійної структури здебільшого одночасно реалізуються кілька різнопланових функцій. Так, у конституенті буттєвого речення, яке утворене найчастіше одновалентним або двовалентним дієвідмінюваним дієсловом, одночасно репрезентуються:

1. Когнітивно-семантичний предикат (релятор) і
2. Семантико-синтаксичний предикат (або предикатор, тобто структурно головний конституент предиката – у локалізованому буттєвому реченні). Конституент, призначений для репрезентації першого актанта, поєднує у собі вирази:
 - екзистенсива (семантичного актанта предмета, який реально існує);
 - суб'єкта (граматичного).

За наявності конституента другого актанта одночасно репрезентуються:

– семантичний актант місця існування (або просторово-часового);
– валентно обов'язкова обставина місця, яка входить до складу граматичного предиката.

Таким чином, можна говорити про принципову двовалентність буттєвого (як і будь-якого іншого) речення.

Що ж стосується дискусійних моментів, наприклад, номінативних речень типу: *Зима. Мороз. Завірюха*, то в такому випадку є кілька варіантів вирішення цієї проблеми:

– не вважати їх реченнями, оголосивши про їхній "нереченнєвий" статус (слідом за І.П. Сусовим та Н.Ю. Шведовою);

– визнати їх предикативний статус і оголосити суб'єкт глибинним, вважаючи його корелятом "дещо" у зовнішньому середовищі;

– передбачити наявність у поверхнєвій структурі речення нульового вербалізатора, залишаючи за субстантивом функцію суб'єкта, наприклад: *Зима. – Була зима. – Буде зима; Мороз – Був мороз. – Буде мороз.*

За своїм характером до наведених прикладів схожі і висловлювання типу: *На вулиці сніг. У мене простуда.*

Слід зауважити, що в українській мові вживання ненульової форми дієслова бути із значенням "є" диктується переважно певними структурними і змістовими умовами побудови висловлювань (здебільшого під час вказівки на наявність об'єкта серед йому подібних), наприклад: *У кошику лежать яблука* (і лише яблука); *У кошику є яблука* (і не лише вони, але й груші, сливи, абрикоси тощо); *На гілках висять стиглі яблука* (всі стиглі); *На гілках є стиглі яблука* (ще не всі достигли).

У багатьох мовах предикатор "є" не має нульової форми вираження, зокрема у чеській, сербохорватській, японській та інших.

Дискусійним питанням з точки зору вияву екзистенційності є безособові речення, особливості яких є відсутність суб'єкта дії. Можна погодитися, що в подібних структурах важко підібрати підмет, який мав би реальний денотат. Такі речення інколи кваліфікуються як "речення для себе, в яких немає ні підмета, ні присудка" [7, с.127]. Однак дуже часто в реченнях, які містять інформацію про явища природи, підмет наявний, і похідний від іменника присудок можливий не завжди, напр: *Сніг іде – Сніжить; Дощ іде – Дощить*, тобто самі явища природи і є діючими силами. З іншого боку, тут і не спостерігається змістових повторів у головних членах речення, оскільки семантичне узгодження відкриває ряд суб'єктних вакансій для предикатів типу *іти*. Можна припустити, що з певних причин (можливо через те, що явище, яке спостерігається чи сприймається мовцем, пояснити важко) суб'єкт, який раніше був наявний у таких структурах, десемантизувався, передавши таким чином свої основні номінативні функції предикату. В українській мові, зважаючи на значні граматичні ресурси, відсутній підмет позбавлений будь-якої синтаксичної значущості, тобто він є зайвим для подібної структурної схеми речення. Однак в інших мовах, де граматична система має значно менше засобів вираження, зберігся його формальний еквівалент (як у германських мовах). Саме через це досить спірним є і сам термін "безособові речення", формулювання "неозначено-особові" виглядає більш виправданим з точки зору і семантики, і граматики: з одного боку, діючий суб'єкт дійсно неозначений – дещо, воно; з другого боку, він граматично чітко формалізований – це третя особа однини (пор.: *Світає – Читає*). Тому подібні структури слід кваліфікувати як двохконституентні, але одночленні, оскільки предикатив поєднує у собі значення і суб'єкта, і предиката.

Отже, на підставі наведених прикладів можна зробити висновок, що дієслово-предикатор (у тому числі і у вигляді нульового конституента) є обов'язковою складовою частиною будь-якого речення, і зокрема буттєвого. При цьому не слід забувати, що в цьому випадку увага звертається лише на один із цілого ряду планів змістової структури речення, а саме – когнітивно-семантичний.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Адмони В. Г. Синтаксис современного немецкого языка: система отношений и система построения. – М., 1973.

2. Аристотель. Категории – М., 1939.
3. Арутюнова Н. Д. Русское предложение: Бытийный тип. – М., 1983.
4. Вихованець І. Р. Граматика української мови. Синтаксис. – К., 1993.
5. Сусов И. П. Семантическая структура предложения. – Тула, 1973.
6. Шведова Н. Ю. Простое предложение // Русская грамматика. Т. 2. Синтаксис. – М., 1980.
7. Штейнер Р. Искусство воспитания: методика и дидактика – М., 1996.

Ірина Пасічник, Тетяна Масицька (Луцьк)

ВАЛЕНТНА СТРУКТУРА РЕЧЕНЬ З ПРЕДИКАТИВНИМИ ПРИКМЕТНИКОВИМИ КОМПАРАТИВАМИ ТА СУПЕРЛАТИВАМИ

У семантично елементарному реченні компаратив виконує роль присудка, він поєднується з аналітичною синтаксичною морфемою-зв'язкою, яка виражає дієслівні категорії часу і способу, а також особи, нейтралізує прикметникову категорію відмінка та трансформує в надлишкові периферійні категорії роду і числа: *Я – знатніший од вас* (В. Симоненко); *Я був знатніший од вас*; *Я буду знатніший од вас*; *Я був би знатніший од вас*; *Він хай буде знатніший од вас*. Компаратив дає кількісну характеристику ознаки предмета на основі зіставлення, порівняння її з такою самою ознакою в іншому предметі, а також якістю того самого предмета в різні періоди розвитку: ... *небо ... стає голубішим* ... (Ю. Яновський); *Я вразливішим став*... (М. Луків). Іноді зіставлення відбувається не з одним, а з сукупністю предметів. У такому випадку форма вищого ступеня порівняння за змістом наближається до найвищого ступеня порівняння, напр.: *Він старший віком серед вас*... (В. Малик); *Ти ... старший серед нас*... (О. Гончар).

Вищий ступінь порівняння представлений у двох формах – синтетичній і аналітичній, які мають спеціалізовані засоби вираження: синтетична передається суфіксами, аналітична – аналітичними словами-морфемами. Наприклад: *Він (Володимир) слабший за мене* ... (В. Малик); ... *хата ... ставала дедалі чорнішою* ("Київ"); ... *душі, може більш варті, ніж уран*... (М. Зарудний); ... *твори стануть менш актуальними*... ("Березіль"). У більшості випадків ці форми є синонімічними, проте вони мають різну сферу застосування і тому співіснують у системі мови.

У семантично елементарному реченні компаратив є знаком, наділеним семантико-синтаксичною валентністю, предикатним, він визначає набір семантико-синтаксичних позицій залежних іменникових компонентів і прогнозує способи їх лексичного вираження і морфологічного оформлення. У структурі мови йому властива лівобічна і правобічна валентність. Лівобічна валентність компаратива репрезентована суб'єктивним субстанціальним компонентом. Правобічну валентність заповнює іменникова синтаксема у функції об'єкта порівняння.

Суб'єктна синтаксема як абстрактна субстанціальна семантико-синтаксична мінімальна одиниця реалізується у певних лексико-семантичних і морфологічних варіантах. Вона позначає істоту чи предмет, що є пасивним носієм відповідної якісної ознаки, напр.: *Баба Христина старіша за Прип'ять*... (С. Йовенко); *Число А менше від числа В*... ("Алгебра"). Єдиним морфологічним засобом вираження суб'єктної синтаксеми при компаративному предикаті виступає називний відмінок. Суб'єкт являє собою необхідний передбачуваний семантикою предиката іменниковий компонент структури семантично елементарних речень. Проте у деяких реченневих конструкціях він формально може не виражатися, оскільки семантична наявність його легко визначається в контексті: *Султан запримитив у Настуні якусь зміну. Була ще погідніша, як звичайно* (О. Назарук). Об'єкт порівняння, як і суб'єкт, належить до необхідних субстанціальних компонентів семантико-синтаксичної структури речення з компаративними предикатами. При вказаних предикатах він звичайно трапляється у формі знахідного відмінка з прийменником *за* або у формі родового відмінка з прийменником *від*, напр.: *(В прямокутному трикутнику) будь-який з катетів менший за гіпотенузу* ("Геометрія"); ... *(княжі) посіпаки страшніші були за сарану* (П. Загребельний); *Річчі гірший від турка* (О. Назарук); *Галка менша*

від грака... ("Біологія"). У мовленні на позначення вищого ступеня порівняння зустрічаємо безприйменникові конструкції, які в граматичній системі української мови вважають ненормативними, напр.: ...**вона біліша троянд...** (І. Драч); ...**він (Наливайко) ... страшніший (чорної) чуми** (О. Богачук); ...**теорії складніші теорем** (Л. Костенко).

Часто значення об'єкта порівняння (того самого суб'єкта в інший відрізок часу) закладено в семантиці дієслівної частини присудка. За цих умов нормативною є двокомпонентна конструкція, де експліцитно виражений лише суб'єкт порівняння, напр.: ...**(завтра) вода буде холодніша** (В. Дарда); **(Задачі) (щодень) ставали складнішими** (Є. Товстуха). Цього ж значення надають компаративу підсилювальні частки **вже (уже), усе, ще:** **(Птах) ...ставав усе ненаситнішим** (Й. Струцюк); ...**я став ще самотніший** (В. Симоненко).

У структурі семантично елементарного речення прикметниковий суперлатив спеціалізується на вираженні присудкової (власне-дієслівної) функції. Це зумовлює його поєднання з морфемою-зв'язкою **бути** – репрезентантом дієслівних категорій часу і способу, а також особи й числа: **Він (Ярослав) найдобріший з (усіх моїх) братів** (П. Загребельний); **Ярослав був найдобріший з братів**; **Ярослав буде найдобріший з братів**; **Ярослав був би найдобріший з братів**; **Нехай буде Ярослав найдобріший з братів**. Присудкова позиція цих форм засвідчує їх синтаксичний ступінь переходу у сферу дієслова, за якого нейтралізується визначальна для прикметника категорія відмінка і трансформуються в надлишкові периферійні граматичні категорії роду і числа у зв'язку з тим, що їх виражає також аналітична синтаксична морфема [1, с.173-175]. Суперлатив, будучи однією із двох форм співвідносної міри якості, виділяє якусь ознаку із сукупності однотипних ознак за найбільшим або найменшим виявом її у відповідному предметі, напр.: ...**мені та струна недалеко найрідніша з мільйона струн** (І. Драч); **Султан Сулейман буде наймогутніший зі всіх султанів наших** (О. Назарук); **Я – найнещасніший серед людей** (В. Слапчук). У граматичній системі української мови суперлатив представлений у двох формах – синтетичній і аналітичній. У їх творенні беруть участь спеціальні засоби: префіксальні (синтетична форма) і аналітичні морфеми (аналітична форма), напр.: **Ти найкраща в світі** (М. Луків); **У природі найбільш поширені жуки, або твердокрили, які мають тверді передні крила** ("Біологія"). Аналітична форма суперлатива на відміну від синтетичної функціонує у двох виявах – зростаючому і спадному, які необхідно вважати полярними модифікаціями вихідного лексичного значення прикметника, напр.: **Хлопець найбільш досвідчений** і **Хлопець найменш досвідчений**. Прикметникові предикати у формі найвищого ступеня порівняння, зберігаючи значення якості, наявне у вихідних для них предикатів якості, набувають значення зіставлення, порівняння, що зумовлює збільшення їх валентних позицій.

У семантично елементарному реченні суперлатив наділений семантико-синтаксичною валентністю, яка полягає у його здатності прогнозувати семантико-синтаксичні функції залежних іменникових компонентів. Валентні спроможності суперлативів, як і компаративів, не виходять за межі двох субстанціальних синтаксем. Це означає, що предикат у формі найвищого ступеня відкриває дві семантико-синтаксичні позиції: позицію суб'єкта і позицію об'єкта, напр.: **Найбільша з річок Сена...** ("Географія материків"); **(Я) найменший у ... сім'ї** (Д. Павличко). Незважаючи на те, що вказані предикати мають відкриті позиції в своєму оточенні, вони все ж у відповідних умовах не вимагають заповнення двох залежних позицій, а хоча б однієї із них – суб'єктної. За таких умов уявлення про сукупність предметів (обмежену або всеосяжну) створюється контекстом, напр.: **Він (батько) був найкращий** (В. Коваль); **Він (Янь) наймолодший** (В. Малик). Це зумовлює поділ залежних від суперлативного предиката елементів на облігаторні (суб'єктні) і факультативні (об'єктні).

Валентність суперлативного предиката диференціюємо на лівобічну і правобічну, виділяючи при цьому лівобічні і правобічні залежні субстанціальні синтаксеми. У функції залежного лівобічного компонента вживається суб'єктна синтаксема. Вона є необхідним

облігаторним елементом, що має обов'язковий вияв у мовленні і характеризується відповідним лексико-семантичним наповненням і морфологічним оформленням. Суб'єкт вказує на істоту чи предмет як пасивних носіїв певного якісного стану, напр.: *...цей **твір видався мені найсвіжішим у всій Лесиній книжці*** ("Не відлюбив свою тривогу ранню..."). Роль основного морфологічного варіанта суб'єктного компонента виконує називний відмінок, напр.: ***Гриць наймолодший*** (Д. Павличко); ***Він (стен) був чи не найкращий*** (Ю. Мушкетик).

Предикати на позначення найвищого ступеня, крім лівобічної позиції суб'єкта, відкривають правобічну позицію об'єкта. Синтаксема у функції об'єкта належить до необхідних компонентів семантико-синтаксичної структури речення, проте на відміну від суб'єктної синтаксеми має факультативний вияв. При суперлативних предикатах об'єкт виражений формою місцевого відмінка з прийменниками **в (у), на** або формою родового відмінка з прикметниками **серед, з (зі, із)**, напр.: ***Князь Юрій – найдобріший з усіх князів і серед людей – теж найдобріший*** (П. Загребельний).

Із вказаними об'єктними синтаксемами зближуються компоненти типу **в (на) світі, в житті, на планеті**, різноманітні конструкції із займенниковим прикметником **весь** тощо. У такому випадку найвищий ступінь порівняння вказує на найвищу міру ознаки у зіставленні з усіма можливими її носіями: ***Небо рідної землі найлюбіше в світі ...*** (Є. Товстуха); ***Він – найкращий на землі*** (Л. Костенко); ***Я на світі найчорніша*** (Д. Павличко). У мовленні маємо безприйменникові конструкції, які, проте, не належать до нормативних, напр.: ***Сосни, сосонки та сосненнята, і живиці терпкий аромат – чистоти і здоров'я палата найдорожча усяких палат*** (О. Богачук).

Суперлатив, як і компаратив, необхідно вважати не формами того самого слова, а різними словами, оскільки кваліфікація форм порівняння як слів зумовлена такими чинниками: відмінностями у семантиці, наявністю у будові цих слів словотворчих формантів, зміною синтаксичної ролі ступенів порівняння порівняно з вихідними прикметниками, розширенням валентних спроможностей предиката.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Вихованець І.Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті. – К.: Наук. думка, 1987. – С.173-175.

Ганна Стельникович (Київ)

ПРО ПАСИВНІ КОНСТРУКЦІЇ В УКРАЇНСЬКІЙ ПРАВНИЧІЙ МОВІ

З початку 90-х років в українській термінології спостерігається намагання відновити національну ідентичність на всіх мовних рівнях: лексичному, словотвірному, морфологічному та синтаксичному. Особливо активно процеси національної ідентифікації розгорталися на перших двох рівнях. Суть цих процесів полягає у відборі найточніших, найвиразніших лексичних одиниць з-поміж інших синонімічних одиниць української мови для позначення відповідних наукових понять, у відновленні чи поверненні органічних для української мови словотвірних типів, які з різних причин стали обмеженими в науковому вжитку. Менше уваги приділяють дослідники дотриманню синтаксичних норм сучасної української мови в науковому стилі. На матеріалі науково-технічних текстів це питання почала активно вивчати Н.Ф. Непийвода, яка, на протигагу відомій ідеї про наднаціональну природу синтаксису, зробила висновок, що кожен народ, кожна мова має свої синтаксичні традиції, які виявляються в конструкціях речень, у переважанні тих чи інших синтаксичних засобів тощо, що надає текстам яскравого національного колориту [2, с.45]. Традиції синтаксису зумовлені як екстралінгвістичними (впливом інших мов, статусом мови в державі й ін.), так і внутрішньомовними чинниками (вони залежать від семантичних, словотвірних та морфологічних можливостей мови, від здатності окремих лексем оптимально матеріалізувати власні або запозичені синтаксичні моделі). Спираючись на ті чи інші критерії, дослідниця обгрунтувала ряд важливих національних синтаксичних особливостей, притаманних українському науковому мовленню [4, с.79-87].

На матеріалі правничої мови, яка є різновидом наукової мови, питання синтаксичної ідентичності та її національної специфіки взагалі не вивчалися.

Науковий стиль української мови формувався під впливом відповідного стилю російської мови. З цього приводу В.М. Русанівський зазначав: "Для слов'янських мов – української, чеської, болгарської, сербської – історичні обставини склалися так, що всі вони зазнали впливу саме російської ділової й наукової мови" [7, с.177]. Російська мова, як відомо, набагато більше перебувала під впливом церковнослов'янської мови, що спричинилося до різного ступеня наближеності російської та української літературної мови до живої народної мови, тобто до неоднакового співвідношення книжних і розмовних елементів: орієнтація на книжний виклад у російській мові і на побутовий, народний – в українській. Синтаксис української наукової мови у процесі свого формування ввібрав у себе, крім власних, риси церковнослов'янської, російської, польської та інших мов. З цих добре знаних систем було запозичено ті синтаксичні структури, що не були властиві українській народній мові, бо на той час книжний стиль асоціювався передусім з церковнослов'янським і російськими зразками [2, с.47]. Ці запозичення синтаксичних конструкцій були потрібні для витворення власного наукового стилю, тому їх не можна вважати негативним явищем. До негативних наслідків призвів опосередкований російською мовою церковнослов'янський вплив у 30-і роки ХХ ст., коли з наукового стилю української мови було насильно вилучено власне-українські синтаксичні елементи – словосполучення, моделі речень і нав'язано російські конструкції [8, с.41]. Упродовж кількох десятиліть наукову сферу обслуговувала переважно російська мова, що зняло зовсім проблему синтаксису українських наукових текстів, бо таких текстів майже не було. Вплив російської мови на свідомість і мислення українських науковців призвів до того, що вони перестали розмежовувати синтаксичні відмінності російської та української мов у наукових текстах.

У синтаксисі української наукової мови вплив російської мови виявився у використанні властивих їй синтаксичних конструкцій. Ідеться, зокрема, про вживання у правничій мові, передусім у мові законів, типових для російської мови пасивних конструкцій. Як відомо, пасивні конструкції закріпилися в російській книжній (канцелярській) мові в період специфічних позамовних обставин – тоді, коли пересічна людина не відігравала майже ніякої ролі в суспільному житті імперської держави. Вони функціонували як конструкції з нівельованим суб'єктом. В українській мові ці конструкції поширилися переважно в книжних стилях. З-поміж них виділяється повна, або трикомпонентна, пасивна конструкція, утворена дієсловом недоконаного виду пасивного стану на **-ся**, іменником у формі орудного відмінка на позначення суб'єкта дії та іменником у формі називного відмінка, що визначає об'єкт дії. У мові українського законодавства цей тип пасивних конструкцій досі залишається найуживанішим, пор.: *Договір ратифікується Верховною Радою; Президент України обирається громадянами України на основі загального, рівного і прямого виборчого права шляхом таємного голосування строком на п'ять років* (ст.103 "Конституції України"); *Державний бюджет України затверджується щорічно Верховною Радою на період з 1 січня по 31 грудня...* (ст. 96 "Конституції України"). З приводу вживання таких пасивних конструкцій думки синтаксистів не збігаються. Одні пропонують залишити їх у синтаксисі наукової мови тільки тому, що вони мають тут тривалу історію свого використання [1, с.125]. Інші вважають пасивні конструкції периферією синтаксичної системи загальнонародної української мови, але не рекомендують повністю вилучати їх з наукового стилю, якщо вони комунікативно доцільні. На їх думку, це якраз той випадок, коли синтаксична норма наукового стилю помітно віддалена від цієї норми в інших стилях – розмовному й художньому [3, с. 33-34]. Треті категорично заперечують проти вживання в українській правничій мові таких трикомпонентних пасивних конструкцій, бо вони нав'язані синтаксисові наукового стилю сучасної української мови синтаксисом російської мови. Для встановлення національної ідентичності в синтаксисі наукової мови вони пропонують замінити пасивні конструкції активними, в яких присудок виражений дієсловами у формі 3-ої особи однини або множини теперішнього

часу і поєднується з підметом, що визначає активного діяча. Зазначені вище пасивні конструкції в українській мові слід замінити такими питомими активними конструкціями: *Верховна Рада **ратифікує** договір; Громадяни України **обирають** президента... Верховна Рада щорічно **затверджує** державний бюджет України...* Саме ці активні конструкції відповідають синтаксичним нормам сучасної української літературної мови.

У правничій мові широко вживаються і двокомпонентні пасивні конструкції [6, с.43], тобто ті, в яких редуковано позицію орудного суб'єкта дії або стану, в якій би мав виступати іменник закон, пор.: *Кожному **гарантується право** на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань* (ст.34 "Конституції України"); *Кожному **гарантується судовий захист** права спростовувати недостовірну інформацію про себе і членів своєї сім'ї...* (ст. 32 "Конституції України"); *Громадянам **гарантується захист** від законного звільнення* (ст. 43 "Конституції України"). В українській мові для вираження дій, які не передбачають точного означення їх виконавця, вживаються безособові конструкції з предикативними формами на **-но, -то**, які мають досить тривалу традицію вживання (з XIV ст. у діловому стилі) і становлять національну специфіку синтаксису української мови [5, с.20]. Зважаючи на це, в українському правознавстві замість пасивних двокомпонентних конструкцій слід вживати безособові конструкції з предикативними формами на **-но, -то**, для яких характерна виразна безособовість і результативність, пор.: *Кожному **гарантовано** право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань; Громадянам **гарантовано** судовий захист права спростовувати недостовірну інформацію про себе і членів своєї сім'ї...; Громадянам **гарантовано** захист від незаконного звільнення.*

Порушує національну синтаксичну ідентичність правничої мови і третій тип пасивних двокомпонентних конструкцій, до складу яких входить предикативний пасивний дієприкметник доконаного виду, пор.: *Зауваження **враховані** у другій редакції статті; Комісія **затверджена** у складі трьох осіб; Статті Закону **схвалені**; Запит **адресований** Президентові* і под. Вживання таких пасивних двокомпонентних конструкцій, або конструкцій з предикативними пасивними дієприкметниками, є одним із типових виявів іменного характеру традиційного російського наукового викладу. Вони відбивають визначальну рису російського синтаксису, суть якої полягає в переважному використанні іменних складених присудків. З приводу доцільності/недоцільності їх використання в наукових текстах української мови думки дослідників не збігаються. Одні вважають, що з формального боку вони не виходять за межі синтаксичних норм, проте дієслівні конструкції для української мови природніші [2, с.50]. Це пов'язано з близькістю української літературної мови до живої народної, в якій, як спостеріг О.О. Потебня, помітна виразна тенденція до зосередження предикативності в дієслові за рахунок предикативності імені і дієприкметника. Саме тому пасивні конструкції з предикативними дієприкметниками об'єднують у синонімічний ряд з дієслівними особовими та безособовими реченнями, наголошуючи при цьому, що вони розрізняються семантичними відтінками, але семантичні можливості синтаксичних синонімів у сучасних науково-технічних текстах здебільшого не реалізують, бо перевагу віддають спільній з російською мовою конструкції – з предикативним пасивним дієприкметником [2, с.51].

Інші дослідники наполягають на заміні таких пасивних конструкцій українськими синтаксичними відповідниками. Українським еквівалентом конструкцій з предикативними пасивними дієприкметниками, ужитими без зв'язкових і модальних компонентів, є безособові речення з предикативними формами на **-но, -то**, що виражають результативну дію без конкретизації її виконавця, пор.: *Зауваження **враховано** у другій редакції статті; Комісію **затверджено** у складі трьох осіб; Статті Закону **схвалено**; Запит **адресовано** Президентові.* Аналогом пасивних конструкцій із зв'язковими й модальними компонентами є двоскладні речення з дієслівним складеним присудком, пор.: *Зауваження **можуть бути враховані**... і Зауваження **можна враховувати**... Статті Закону **можуть бути схвалені** після доопрацювання і Статті Закону **можна схвалити** після доопрацювання.*

Отже, для відновлення національної ідентичності в синтаксисі правничої мови, пересуваючи у синтаксисі мови законів, необхідно усунути з нього пасивні конструкції будь-якого типу.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Коваль А.П. Культура ділового мовлення. – К.: Вища школа, 1974. – 223 с.
2. Непийвода Н.Ф. Вплив соціальних факторів на розвиток синтаксичної системи української мови (на матеріалі науково-технічних текстів) // Мовознавство. – 1996. – №2-3. – С. 45-54.
3. Непийвода Н.Ф. Мова української науково-технічної літератури (функціонально-стилістичний аспект): Автореф. дис. ... канд. філол. наук, К., 1997. – 40 с.
4. Непийвода Н.Ф. Про національні особливості українського синтаксису // Культура слова. – 1997. – №51. – С. 79-87.
5. Пугач В.М. Історія формування та функціонування предикативних форм на -но, -то в українській мові: Автореф. дис. ... канд. філол. наук, К., 1996. – 20с.
6. Русанівський В.М. Порівняльно-типологічна характеристика дієслівного стану в сучасних слов'янських літературних мовах // Доповіді радянської делегації на VI Міжнародному з'їзді славістів (Прага, серпень 1968 р.). – К.: Наук. думка, 1968. – 37 с.
7. Русанівський В.М. Структура лексичної і граматичної семантики. – К.: Наук. думка, 1988. – 240 с.
8. Чапленко В. Мовна політика більшовиків на Україні в 1950-60-х рр. – Чикаго, 1974.

Людмила Прокопчук (Вінниця)

ЛІНГВІСТИЧНА СУТНІСТЬ КАТЕГОРІЇ ПОРІВНЯННЯ

Наука про мову закріплює результати пізнання у складній і розгалуженій системі наукових категорій. Багатогранність пізнаної, як і непізнаної лінгвалізованої дійсності спричиняє до багатогранності лінгвальної категоріальності, особливе місце в якій посідає категорія компаративності. У мовотворчому процесі саме ця категорія відтворює складну абстрагуючу процедуру утворення цього лінгвістичного поняття.

У найбільш узагальненому витлумаченні порівняння може бути представлено як засіб пізнання, який виявляється у всіх сферах людської діяльності: у науці, художній творчості, навчально-педагогічному процесі, виробничій, побутовій практиці і т.д. Порівняння виступає як один із факторів процесу відображення дійсності у свідомості людини і відтворюваній нею мовній діяльності. В.І. Бартон у цьому зв'язку зауважував, що "порівняння – це є процес відображення в людській свідомості реальних відношень тотожності і відмінності, що існують між предметами та явищами оточуючого світу" [1, с.11]. Цілісну концепцію граматичної категоріальності, що й зараз слугує основоположною теорією вчення про лінгвістичні різнорівневі категорії, вперше розробив О.О. Потебня [9]. Із цим вченням тісно пов'язана теорія про категорію компаративності.

Про цю категорію написано досить багато праць на матеріалі різних мов як у традиційній, так і в сучасній лінгвістиці. Дослідників мови привертала увагу в основному такі проблеми вивчення порівняння: структурна різноманітність, формальний та значеннєвий взаємозв'язок порівняльних конструкцій з іншими елементами речення, стилістична роль порівнянь як зображального засобу. Найбільш повно природу порівнянь висвітлено у монографії І.К. Кучеренка "Порівняльні конструкції мови в світлі граматики" [7], де досліджено логіко-граматичну специфіку порівнянь у системі структурних і значеннєвих засобів мови.

Категорію компаративності деякі мовознавці відносять до неграматичних категорій на тій підставі, що для неї характерна різнорівневість плану вираження. У цьому зв'язку не можна не згадати теорію понятійних категорій І.І. Мещанинова, який особливо підкреслював їх мовну природу: "Змістовність, звичайно, повинна привертати увагу, але все ж доводиться дотримуватися самого мовного матеріалу...", – зауважував учений [8, с.12].

Наголошуючи на значенні вивчення категорійної сутності порівняння, доречно згадати думку професора Ковалика І.І., який писав: "Назріла пора створення єдиного вчення про систему всіх видів лінгвальних категорій з метою виявлення їх спільних категоріальних властивостей, визначення своєрідних особливостей та проведення відповідної класи-

фікації з уваги на їхню лінгвальну природу та засоби мовного вираження" [6, с.10]. "Концепція пізнавальної, лінгвальної та лінгвістичної категоріальності являє собою одну з важливих ланок проблеми мови і мислення", – наголошував І.І. Ковалик [5, с.13]. Саме в осмисленні лінгвістичної природи, класифікації лінгвальних категорій їхній об'єктивній систематизації, нерозривному зв'язку з категоріями мислення, дослідники бачать шлях пізнання й метамовного відтворення лінгвалізованої об'єктивної дійсності.

Аналіз категорії порівняння передбачає комплексну методику дослідження, в якій поєднуються граматичний аналіз із елементами логічного. Необхідність подібного підходу зумовлена надзвичайно складним характером та специфічністю цієї категорії. Її складність полягає насамперед у мовних засобах вираження, в яких перехрещується філософський, логічний та граматичний зміст. Специфіку категорії компаративності складають мовні одиниці, що відображають відношення між речами, процесами, явищами об'єктивної дійсності, в яких акти думки виступають як результат асоціації за схожістю одних предметів та явищ з іншими.

Практична діяльність людини, сама дійсність знаходить відтворення в мисленні, тому зовнішня мовна форма (порівняльна конструкція) не є безпосереднім відображенням фізичного стану речей, а виступає лише формою, в якій проявляють себе закони мислення. Категорія порівняння має здатність відтворювати мислительні процеси як вищу форму відображення дійсності у пізнанні людиною матеріальної природи речей, як ідеальний процес відображення, що ґрунтується на практичній діяльності людини. Вона об'єктивізується в її матеріальній субстанції – мові. Отже, мовні одиниці, що утворюють порівняльний комплекс (порівняльну конструкцію) є матеріальним втіленням цієї категорії. Саме в мовних одиницях, що являють собою різнорівневі компоненти мовної структури, відображається лінгвістична сутність цієї категорії. Інша річ, що такі одиниці нерідко не збігаються із загальноприйнятими компонентами різних рівнів. Отже, властивості категорії порівняння і її складових як об'єктивно існуючого матеріального явища встановлюються як властивості засобів відображення об'єктивного світу через зв'язок мови й мислення.

Співвіднесеність позамовної та мовної дійсності у порівняльному комплексі не є безпосередньою. Вона здійснюється лише завдяки нерозривному зв'язку мови і мислення. Висловлювання з наявною в ньому компаративною конструкцією становить собою специфічну модель думки, основною ланкою в якій є наявність асоціативних відношень.

Для адекватної характеристики лінгвістичної категорії порівняння неабияке значення має розмежування її ознак стосовно різних синтаксичних побудов, у межах яких утворюються порівняльні конструкції і мають місце порівняльні відношення. Так, складне синтаксичне ціле, складне речення, просте речення виступають типовими синтаксичними одиницями з наявними в них порівняльними конструкціями. В усіх випадках категорія порівняння відтворює категоріальне значення модальності, яка мислиться як відношення висловлюваного до дійсності. Наприклад: *Весна того року почалася рано... Наче вона попереджала, насторожувала і пророкувала* (У. Самчук). Контекстна канва обох реченнєвих структур спричиняє до вираження компаративної модальності – припущення, передбачуваності. У складному реченні *І пам'ять губить образи, як квітка пелюстки* (О. Олесь) з наявним підрядним порівняльним неповним реченням з пропущеним присудком виражається модальне значення порівняння, що ґрунтується на зіставленні предметів *пам'ять* та *квітка* через тотожність дій. Порівняльна модальність виступає в її реальному змістовому варіанті. Подібне має місце і в простому реченні *І ти, як весняний грім, стала совістю, і душею, і щасливим нещастям моїм* (М. Сингаївський). Але саме в простому реченні порівняльні компоненти виступають більш прозоро, а отже, й сама категорія компаративності як граматична категорія є більш увиразненою.

Основними властивостями категорії порівняння, які співвідносять її з іншими лінгвістичними категоріями або суттєво відрізняють, є такі: денотативна зумовленість об'єктивною дійсністю; узагальнюючий абстрактний характер; виявлення лінгвістичної природи через категоріальні значення; зв'язок із лінгвістичними категоріями різних рівнів мовної структури, універсальність.

Мислення людини фіксує компаративні відношення, що мають місце в об'єктивній дійсності. Оранжевані певним чином предмети і явища можуть порівнюватися з іншими предметами та явищами на основі відповідного комплексу спільних характеристик. Така денотативно зумовлена природа зіставлюваних речей відтворюється мисленням і закріплюється мовою. З одного боку виступають предмети і явища, що піддаються порівнянню, а з іншого – їх компаративна характеристика. У компаративній частині порівняльної конструкції багаточленність образу все таки має обмежувальний характер: *А як Б, як В, як Г*, але не може бути, наприклад, *як Ж*. Обмеження образу спричиняє відсутність у компаративній частині ознак, що певним чином на глибинному рівні пізнання ототожнюють зіставлювані предмети.

Абстрактність, узагальнюючий зміст лінгвістичної категорії порівняння полягає в тому, що вона утворилася в мові в результаті узагальнення конкретної ділянки об'єктивної дійсності, певного фрагменту мовної реальності, в якому відтворені компаративні процеси.

Узагальнене значення компаративності базується також на часткових семантичних варіантах і разом з тим абстрагується від них, тому можна говорити про граматичну категорію компаративності, тим більше що в її семантичних варіантах реальності та ірреальності нерідко простежується синкретизм значень та мають місце тотожні формальні засоби вираження.

Категорія компаративності є універсальною для всіх мов. Порівняння характерне для всього навколишнього світу й усвідомлюється людиною незалежно від її мовної приналежності. Компаративні відношення реалізуються в мові як відображення мислительних операцій про предмети, явища, дії, ознаки на основі їх асоціативних зв'язків. Такі відношення невід'ємні від мислення. Їх немає в природі, а є лише в мисленні і в мові. Так, наприклад, у реченні *Життя – що погода* (Панас Мирний) на предикативне відношення нашаровується компаративність. Отже, за допомогою формальних засобів (сполучника *що*) виражається наявне в реченні порівняльне предикативне відношення. У природі предмети *життя* та *погода* є різноплановими щодо виявлення в них ознак спільності. Кожен із цих предметів є багатовимірним щодо можливостей означатися: *життя хороше, погане, важке, довге, коротке* і т.д.; *погода хороша, погана, дощова, холодна, тепла* і т.д. Продовжуючи список таких атрибутивних назв, що відбивають типові ознаки названих предметів, натрапляємо й на прикметник *мінливий*: *життя мінливе, погода мінлива*. Завдяки наявності у предметів такої спільності, мислительні можливості людини забезпечують їх зіставлюваність, що знаходить відповідне мовне оформлення засобами конкретної мови. Сама ознака як спільна характеристика денотатів лише стимулювала й реалізувала відповідну мислительну операцію. У мовному відтворенні цієї операції найменування самої ознаки може бути відсутнім.

Структура порівняння складається із двох порівнюваних об'єктів і відношення між ними. Універсальність категорії порівняння спричиняє однотипність його логічної структури, що виявляється в трьохчленності побудови: два порівнюваних об'єкти і відношення між ними. Логічна структура порівняння є тим спільним, що залишається незмінним у всіх мовних втіленнях.

Специфіку категорії порівняння складає сукупність таких її основних параметрів: денотативна якісна та кількісна зумовленість порівнюваних предметів, на властивостях яких базується порівняння; зв'язок категорії компаративності з категорією модальності, що нерідко увиразнюється в її головних значеннєвих варіантах: порівняльна реальна модальність та порівняльна ірреальна модальність; специфіка семантичних відношень між компонентами компаративної конструкції.

Предмети і явища об'єктивного світу теоретично мають необмежені потенції бути порівнюваними з іншими предметами та явищами, а отже, утворювати порівняльні комплекси, в яких вони виступають предметом порівняльної конструкції. У порівняльній конструкції предмет порівняння може мати розгалужену систему образів. Він виступає як активний творчий початок, що породжує компаративний зміст. Компаративна частина (образ порівняння), безумовно, залежить від причини, що її породила: від основи та предмета

порівняння. Так, у наведеному вище прикладі *Життя – що погода* (Панас Мирний) предмет порівняння *життя* є активним чинником утворення порівняльних конструкцій завдяки властивостям, що характеризують цей предмет в об'єктивному світі. Актуалізація тієї чи іншої властивості мовною свідомістю людини спричиняє до пошуків інших предметів із такими ж властивостями, а отже, й веде до утворення порівняльних конструкцій. Так, актуалізована ознака предмета *життя хороше* спричиняє до утворення порівняльної конструкції *Життя як мед*, в той час як антонімічна ознака *погане* стимулює вибір образу порівняння, вербалізованого іменником із негативною семою: *Життя як пекло*. Усі члени такої компаративної єдності як її складові частини лише в сукупності формують лінгвістичну сутність категорії компаративності.

Невід'ємною ознакою порівняльної конструкції, в якій найбільш повно відтворюється лінгвістична природа цієї категорії, є наявність у ній образності. У таких конструкціях зіставляються одиниці однакових та відмінних класів. Якщо зіставляються елементи одного класу, в категорії порівняння виявляються логічні ознаки, що в сукупності забезпечують пізнання предметів і явищ об'єктивного світу: *Зозуля – це птах; Жучка – це собака; Собака – це тварина* і т.д. При наявності в порівняльних конструкціях елементів різних класів утворюється образність. Наприклад: *Хтось хитрий, як лисиця. Хтось злий, як собака* – порівнюється особа (людина) не з конкретною назвою тварин, а з узагальненим поняттям (хитрість асоціюється з лисицею, злість – із собакою). Переважаючими в мовленні є, звичайно, порівняльні конструкції другого типу.

Категорія компаративності в простому реченні тісно пов'язана з категорією модальності, що разом із предикативністю виступають основними категоріями зовнішньо-синтаксичної структури речення. Модальність бере участь у вираженні характерної для речення синтаксичної віднесеності змісту висловлювання до дійсності. Загальноприйнятою є думка, що основний зміст речення пов'язується з лексичним значенням і синтаксичними типами зв'язків між компонентами його формально-граматичної структури і носить об'єктивний характер. Все ж останнім часом у мовознавстві намітилась тенденція до деякого перегляду категорії модальності. Так, Л.О. Кадомцева з цього приводу зауважує: "Модальність речень виражається у синтаксично оформлених, цілісно виражених висловлюваннях і носить деякою мірою суб'єктивний характер" [10, с.119]. Модальність, отже, констатує ставлення мовця до висловленої ним думки в основному з погляду реальності-ірреальності явищ у мовній ситуації. Таке ставлення, звичайно, може мати елементи суб'єктивізму, що по-різному виражаються засобами конкретної мови.

У порівнянні також виражається суб'єктивне ставлення мовця до висловленої думки. Так, у реченні *Просинь неба обліпили неповороткі, важкі, мов глина, хмари* (М. Коцюбинський) – хмари характеризуються через суб'єктивне сприйняття їх ознак, що асоціюються у свідомості автора з ознакою, притаманною іншому предмету – *глина*.

"Порівняння з точки зору синтаксису – це різновид категорії модальності", – зауважує М.У. Каранська [4, с.160]. Все ж суб'єктивне начало, на основі якого формувалося порівняння, у порівняльних конструкціях поступається місцем об'єктивній інтерпретації образу. Тому для утворення порівняльних конструкцій, як і самої категорії порівняння, суттєвим є об'єктивація у свідомості мовців загальноусвідомлених, типових ознак предметів, явищ, дій, властивостей, що переміщують такі назви в позицію об'єктів порівняння: *Хтось як собака* (бо злий), *Хтось як лисиця* (бо хитрий), *як весна* (бо гарний, теплий, приємний).

Отже, суть порівняльної модальності полягає в тому, що відношення висловленого до дійсності виражається не прямо, а опосередковано – через його подібність до іншого. Це "інше" має бути обов'язково типовим, загальновідомим. Порівняльна модальність може характеризувати кожен компонент формально-граматичної структури речення. При наявності порівняння в присудку чи головному члені односкладного речення можна говорити про реченнєву порівняльну модальність. Якщо ж порівняльна модальність має місце при інших компонентах речення, то відповідне значення категорії компаративності накладає

свій порівняльний модальний відтінок на зміст і форму цього компонента реченнєвої структури.

Семантичну основу порівнювальних об'єктів, а отже, предмета й образу порівняння в порівняльному комплексі становить дихотомія "відмінність-спільність", яка передбачає наявність у порівнюваних субстанціях обов'язкової відмінності, що вміщує в собі ознаку, яка сприяє їх отожденню. На цій основі утворюється семантична єдність компонентів (предмета й образу порівняння), на семантичні відношення між якими впливає порівняльна семантика. Отже, суттєвим параметром категорії порівняння є також характер семантичних відношень, в які вступають складові компоненти компаративної конструкції. Відмінною ознакою таких відношень є нашарування компаративності на загальноприйнятну систему семантико-синтаксичних відношень між компонентами реченнєвої структури.

Отже, категорія компаративності є результатом багатогранного процесу лінгвалізації пізнаних властивостей об'єктивної дійсності, закладених мовною практикою у сферу мовної структури. Категорія порівняння є специфічною граматичною категорією, в якій тісно переплітаються логічні, семантичні та граматичні, в тому числі й частинимовні підкатегорії. Інтегральним параметром категорії порівняння є зіставлення двох чи кількох назв предметів, явищ, дій, властивостей, що мають близькі чи тотожні ознаки.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бартон В.И. Сравнение как средство познания. – Минск: Изд-во БГУ, 1978.
2. Бондарко А.В. Теория морфологических категорий. – Л.: Наука, 1976.
3. О. Есперсен. Философия грамматики. – М.: Изд-во иностр. лит., 1958.
4. Каранська М.У. Синтаксис сучасної української мови. – К.: НМКВО, 1985.
5. Ковалик І.І. Граматична структура дієслівних форм у сучасній українській літературній мові // Мовознавство. – 1976. – №4. – С.22-27.
6. Ковалик І.І. Про лінгвальні категорії, їх властивості і види // Мовознавство. – 1980. – №5. – С.10-13.
7. Кучеренко І.К. Порівняльні конструкції мови в світлі грамматики. – К.: Вид-во КДУ, 1959.
8. Мещанинов И.И. Понятийные категории в языке. – Труды Восточного и-та инотр. языков. – М., 1945. – №1. – С.10-16.
9. Потеня А.А. Из записок по русской грамматике. – М.: Учпедгиз. – 1958. – Т.1-2.
10. Сучасна українська літературна мова. Морфологія // За заг. ред. І.К. Білодіда. – К.: Наукова думка, 1972.

Людмила Томусяк (Чернівці)

ОСОБЛИВОСТІ МОДАЛЬНОГО ПЛАНУ РЕЧЕНЬ З ДУПЛЕКСИВАМИ

Розуміння модальності, якого дотримуємось у нашому дослідженні, тісно пов'язане з концепцією В.В. Виноградова і тією граматичною традицією, на яку він опирався. В.В. Виноградов розглядав модальність як одну з синтаксичних категорій, в яких виражається і конкретизується категорія предикативності із загальним граматичним значенням віднесеності основного змісту речення до дійсності [2, с.268]. Серед усіх категорій, в яких знаходить вираження предикативність, модальність висувається на перший план. Відношення повідомлення, що міститься в реченні, до дійсності - це і є насамперед модальне відношення.

До особливостей дуплексивних конструкцій на комунікативному рівні слід віднести, у першу чергу, спосіб включення пропозицій, що складають їх зміст, у модальну рамку речення: дві взаємодіючі пропозиції у модальному плані виступають як одне ціле, вони "нанижуються" на одну спільну модально-часову вісь.

Оскільки друга пропозиція у реченнях з дуплексивами є згорнутою, "прихованою", то її модально-часове значення не виражається, однак воно з'ясовується на основі модально-часового значення основної частини речення, де предикат, виражений дієсловом в особовій формі, локалізує зв'язок із суб'єктом в абсолютних координатах часу і модальності.

Зокрема, зміст другої пропозиції може співвідноситися з дійсністю у плані реальності/ірреальності: саме в цих ознаках отримує якісну визначеність відношення до дійсності. Напр.: *Безпомічною рабинею потрапила в страшний гарем* (П. Загребельний). Дві події,

названі в цьому реченні, усвідомлюються як такі, що мають реальну модальність (*Потрапила в страшний гарем + Стала безпомічною рабинею*).

У тих випадках, коли мовець повідомляє про бажаність, повинність чи необхідність певних станів, відповідна модальність охоплює обидві пропозиції, тобто лексичний показник модальності належить не тільки предикату першої пропозиції (присудкові речення), а обом пропозиціям у цілому. Напр.: *Чого ти маєш у чужому селі **одинок** сидіти?* (Марко Вовчок) // *Чого ти маєш сидіти у чужому селі і бути одинокою* (а не *Чого ти маєш у чужому селі сидіти*); *Треба зробити оповідання **жвавішим*** (Г. Тютюнник) // *Треба зробити так, щоб оповідання було жвавішим* (а не *Треба зробити оповідання*). Пор. також: *Їй би **треба хлопцем родитись*** (І. Багрянний); *Люди **хочуть мати** кожен день хліб **свіжим*** (З газ.); *Необхідно життя **зображати таким**, яким воно є* (О. Гончар).

Лексичний показник значення можливості/ неможливості також належить одночасно до двох подій, названих у першій і в другій пропозиціях. Напр.: *Ви кожного **можете зробити щасливим*** (І. Вільде) // *Ви можете зробити так, щоб кожен був щасливий*. Пор. також: *Ти **можеш** звідціль **вийти живою*** (І. Вільде); *Баклажани **можна подавати на стіл і гарячими, і холодними*** (З розм.).

Якщо дієслово-присудок у дуплексивних моделях вжито у формі умовного чи наказового способів, то обидві події виражають указані значення, тобто мають ірреальний план. Напр.: *Я **перший очолив би** цей рух* (Г. Тютюнник); *Ой **вернися, вернися живий!*** (О. Довженко); – *Нехай **ще дівчиною погуляє*** (Марко Вовчок); *Нехай **любить її [Україну] такою, якою пам'ятає*** (І. Багрянний).

При трансформації таких речень у складне речення обидві предикативні частини мають ірреальну модальність: *Обслуговують магазин утричі **більше робітників, ніж могло б бути, якби магазин отримував товари розфасованими*** (З газ.) // *Якби магазин отримував товари розфасованими, магазин обслуговувало б утричі **менше робітників; Нехай вона в Єрусалим іде на прощу боса*** (Леся Українка) // *Нехай вона іде в Єрусалим і нехай буде боса*.

Варто зазначити, що структурна факультативність дуплексива не збігається з його семантичною факультативністю, оскільки обидві пропозиції складають єдиний семантичний блок, обрамлений спільною модальною рамкою. Друга пропозиція не реалізується як предикативно (присудково) оформлене висловлення й тому не є "модальною", вона виступає не в головному вияві (з максимально вираженою предикативністю), а у вторинному – як частина елементарної синтаксичної структури простого речення. Однак подія, названа другою пропозицією, співвідноситься з реальним чи ірреальним планом, збігаючись з модальним планом першої пропозиції, предикат якої є присудком речення. Це підтверджує думку О.О. Камініної про те, що "виявляється якась загальна закономірність, яка визначає роль присудка не тільки у граматичному оформленні речення, але й в актуалізації, тобто у з'ясуванні зв'язку з дійсністю так званих другорядних членів речення" [3, с.58].

Показник модальності в дуплексивній конструкції тяжіє до присудка – предиката першої пропозиції (*побачив би, треба зробити, можна вважати* тощо), однак насправді співвіднесені з дійсністю обидві частини речення – перша і друга пропозиції, незалежно від характеру їх самостійності/несамостійності.

Серед модальних категорій можна розглядати і заперечення. Ще О.М. Пешковський, визначаючи заперечення як лінгвістичне поняття, відносив його до суб'єктивно-об'єктивних категорій, включаючи у модальність. Учений зазначав, що "суть вказаної категорії... з синтаксичного погляду полягає у тому, що зв'язок між тими чи іншими уявленнями за допомогою цієї категорії розуміється заперечно, тобто як такий-то зв'язок, який виражається такими-то формами слів і словосполучень, реально не існує" [4, с.386].

Цю думку поділяє і В.Г. Адмоні: "Позитивне (тобто стверджувальне у вузькому значенні слова) і заперечне речення є дуже важливими видами речень, які, проте, розрізняються не за змістом виражених у них відношень об'єктивної дійсності як таких, а за своїм

модальним характером" [1, с.164]. Ми, однак, вважаємо, що заперечення і модальність є різноплановими категоріями, але близькими і тісно пов'язаними між собою. З цієї точки зору варто все ж таки зазначити, що у загальнозаперечних реченнях частка "не" при дієслові-присудку служить засобом заперечення не дії, названої дієсловом, а заперечення змісту всього речення в цілому, тобто заперечення двох ситуацій, двох подій, виражених двома пропозиціями, і того зв'язку, який існує між першою та другою пропозиціями. Напр.: *Я не бачив його молодим* (Г. Косинка). Смысл поданого речення не в тому, що мовець не бачив того, про кого йдеться, а в тому, що мовець не бачив його в той час, коли він був молодим. Пор. також: *Ти не вийдеш живою звідціль* (І. Вільде); *Він, мабуть, і не долетів живий на дно* (І. Франко); *Такою веселою він не знав Марину* (Р. Іванчук); ...*Ніхто при такому скаженому леті не зміг би зіскочити живий...* (І. Багрянний).

Модальне осмислення дуплексива передбачає і часове осмислення, що визначається на основі семантико-синтаксичного відношення дуплексива до присудка. Подія, що репрезентується дуплексивом, і подія основної частини речення перебувають в одній часовій площині: *Сонна дитина тихо лежала перед нею розхристана, розкидана* (Панас Мирний). У цьому реченні часовий план дуплексива збігається із часовим планом основної частини речення: *Сонна дитина тихо лежала перед нею, і вона була розхристана, розкидана* (дві події відбуваються в минулому відрізу часу).

Обидві пропозиції у структурі речень з дуплексивами виступають як одне ціле і щодо темпоральних поширювачів усього речення – детермінантів. Темпоральні детермінанти визначають часову точку відразу для двох подій, названих першою і другою пропозиціями. Напр.: *Вранці сулейман прокинувся, переповнений безсилою люття* (П. Загребельний); *Відтоді Григорія здебільшого звали "інженером" і тільки зрідка Григорієм* (І. Багрянний); *Одного разу я побачила його засмученим* (І. Вільде); *Влітку краще тримати вікно відчиненим* (З розм.); *Іноді прийде Василь оббитий, синцями вкритий, закривавлений з корчми* (О. Кобилянська).

Таким чином, пропозиції, що складають інформативний зміст речень, до складу яких входить дуплексив, об'єднуються однією модальною рамкою, "нанижуються" на одну спільну модально-часову вісь. Темпоральні детермінанти у таких конструкціях називають часову точку, з якою співвідносяться події обох пропозицій. Реальна/ірреальна модальність речення характеризує обидві пропозиції одночасно.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Адмони В.Г. Введение в синтаксис современного немецкого языка. – М.: Изд. литературы на иностранном языке. – 1955. – 391 с.
2. Виноградов В.В. Русский язык (Грамматическое учение о слове). – М.: Высш. шк., 1972. – 614 с.
3. Камынина А.А. О роли сказуемого в организации "полупредикативных" простых предложений // Вопросы русского языкознания. – М., 1976. – Вып.1. – С.50-59.
4. Пешковский А.М. Русский синтаксис в научном освещении. – М.: Учпедгиз, 1956. – 511 с.

Валентина Тимкова (Вінниця)

ДЕТЕРМІНАНТИ В РЕЧЕННЯХ З ОДНОВАЛЕНТНИМИ ПРЕДИКАТАМИ ЯКОСТІ

Семантична природа більшості предикатів якості відкриває лише одну валентну позицію – лівобічну позицію носія якості ознаки, яка в семантико-синтаксичному ярусі мови трансформується в субстанціальну синтаксему суб'єкта якості ознаки. У формально-граматичній структурі речення предикатна синтаксема із значенням якісної ознаки виступає в позиції присудка, а субстанціальна синтаксема суб'єкта якісної ознаки – у позиції підмета. Це означає, що семантично елементарному реченню, утвореному одновалентним предикатом якості, відповідає власне-формально-синтаксичний різновид елементарних простих речень, формально-синтаксична структура яких формується тільки конститутивними з

формально-синтаксичного погляду реченнями, тобто його предикативним мінімумом – головними членами [1, с.34].

Одновалентні предикати якості, на противагу предикатам дії та локативним предикатам, не мають правобічної валентності. Це спричинилося до того, що співвідносні з ними іменні складені присудки не мають прислівних керованих другорядних членів речення. Саме ця особливість визначає передусім специфіку позиційної структури речень, утворених одновалентними предикатами якості. Вона виявляється також у кількісному складі валентно-незв'язаних компонентів, тобто компонентів, семантично непов'язаних з предикатами якості. Характерно, що ці компоненти неоднорідні. Перший тип представляють присубстантивні узгоджені та неузгоджені другорядні члени речення, що виступають у підметовій позиції речення. Ця сполучуваність має різну природу. Найчастіше вона буває наслідком нейтралізованої семантико-синтаксичної валентності. Типовим засобом її вираження є власне-прикметник, який перемістився із центральної позиції головного члена в залежну атрибутивну позицію, втративши при цьому свою єдину суб'єктну валентну позицію. Він став залежати від опорного іменника, що виконує в реченні роль підмета, і набув його форм роду, числа та відмінка. Саме прикметник найбільш пристосований до оформлення присубстантивного другорядного члена речення, бо він є первинною, спеціалізованою, морфологічною формою у функції присубстантивного другорядного члена речення, пор.: *Високе дерево гнучке* ← *Дерево гнучке* + *Дерево високе*; *Сині очі звабливі* ← *Очі звабливі* + *Очі сині*. Речення з таким присубстантивним узгодженим другорядним членом базуються на двох однотипних семантично елементарних реченнях, утворених різними предикатами якості, причому перший із них займає сильну позицію. Згортання другого семантичного елементарного речення спричинилося до утворення простого ускладненого (неелементарного) речення, яке зберегло структурну схему першого вихідного елементарного речення, а друге вихідне елементарне речення перетворилося на атрибутивний член простого ускладненого речення [3, с.136; 1, с.47].

Нерідко сполучуваність присубстантивного узгодженого та неузгодженого другорядного члена є наслідком опосередкованої семантико-синтаксичною валентністю сполучуваності опорних іменників – назв предметів із залежними ад'єктивованими іменниками конкретного значення або опорних іменників предметного значення із залежними прикметниками, похідними від таких ад'єктивованих іменників, пор.: *Дубова кора міцна* ← *Кора міцна* + *Дуб має кору* (*Кора належить дубові*); *Ситцеве плаття легке* ← *Плаття легке* + *Плаття пошите із ситцю*; *Підгірське село тихе* ← *Село тихе* + *Село розташоване під горою* і т. д. Цей різновид сполучуваності також виникає у простому ускладненому реченні, але він пов'язаний із глибшими синтаксичними перетвореннями і має більш прихований вияв. Якщо власне-прикметники, що поєднуються з іменниками в позиції підмета, є втіленням найпростішого перетворення предиката якості в атрибутивний компонент, то похідні відіменникові прикметники та ад'єктивовані форми родового відмінка іменників, що їм передують у дериваційному процесі, виконуючи відповідно роль присубстантивного узгодженого другорядного члена речення та присубстантивного (постпозитивного) неузгодженого другорядного члена речення, завуальовано представляють різні типи згорнених (прихованих) предикатів і один валентно-пов'язаний з ними непредикатний аргумент. Так, наприклад, у реченнях *Материна хата стара* і *Хата матері стара* морфологічний ад'єктив *материна* і синтаксичний ад'єктив *матері* є виразниками значення згорненого (прихованого) посесивного предиката та непредикатного аргумента із семантичною функцією адресата другого вихідного семантично елементарного речення *Мати має хату*. У реченнях *Дерев'яне ліжко тверде* і *Ліжко з дерева тверде* морфологічний ад'єктив *дерев'яне* і синтаксичний ад'єктив *з дерева* репрезентують значення згорненого (прихованого) предиката дії та непредикатного аргумента із семантичною функцією засобу, що виділяються в другому семантично елементарному реченні *Ліжко виготовлене з дерева*. Нарешті, у реченнях *Привокзальна площа гамірлива* і *Площа при вокзалі гамірлива* морфологічний прикметник *привокзальна* і синтаксичний прикметник *при (біля) вокзалі (вокзалу)*

представляють значення згорненого (прихованого) локативного предиката та непередикатний аргумент із семантичною функцією локатива, які входять до складу другого семантичного елементарного речення *Площа розташована біля вокзалу*.

Опосередковий характер має і сполучуваність опорних іменників предметного значення із залежними прикметниковими займенниками – присвійними займенниками *мій, твій, свій, наш, ваш, їхній*, які дериваційно пов'язуються з іменниковими займенниками *я, ти, він, вона, воно, ми, ви, вони*, пор.; *Моя сукня гарна* ← *Сукня гарна* + *Я маю сукню* (*Сукня належить мені*); *Ваші діти розумні* ← *Діти розумні* + *Ви маєте дітей*. В основі таких простих ускладнених речень із прикметниковими займенниками в ролі присубстантивного узгодженого другорядного члена лежить один тип семантично складного речення, до складу якого входить два семантично елементарних речення, перше із яких утворює предикат якості, а друге – посесивний предикат. Перше семантично елементарне речення сформувало предикативний центр простого ускладненого речення, а зумовлений зредукованим посесивним предикатом суб'єкт володіння (адресат) другого семантично елементарного речення перетворився в атрибутивний компонент простого ускладненого речення. Отже, прикметникові займенники у функції присубстантивного узгодженого другорядного члена є виразниками прихованого посесивного предиката і валентно-пов'язаного з ним непередикатного аргумента із значенням адресата. Саме через це обидва різновиди сполучуваності – сполучуваність як нейтралізована семантико-синтаксична валентність і опосередкована семантико-синтаксичною валентністю сполучуваність -- опорних іменників предметної семантики, що виконують функцію підмета в простому ускладненому реченні, і залежних від них власне-прикметників, похідних відіменникових прикметників, прикметникових займенників та ад'єктивованих відмінкових форм іменників, що функціонують як присубстантивні узгоджені та неузгоджені другорядні члени, деякі мовознавці виділяють у проміжну зону сполучуваності, яка знаходиться між двома її полярними зонами – між валентно-зв'язаними і валентно-незв'язаними членами речення. Основною умовою її виділення слугує те, що вона базується на синтаксичних перетвореннях валентно-зв'язаних компонентів – редукції опорного ознакового слова, нейтралізації семантико-синтаксичної валентності, формально-синтаксичному ускладненні валентності тощо [2, с.109].

Слід відзначити, що в ролі присубстантивного (припідметового) другорядного члена простих ускладнених речень як семантично непов'язаного з предикатом якості компонента найуживанішим є власне-прикметники (якісні прикметники) та похідні відіменникові прикметники, утворені суфіксальним і префіксально-суфіксальним способами, напр.: *Широке* лице було сухорляве й біле (І. Нечуй-Левицький); *Смугляве* обличчя було ясне й щасливе (М. Стельмах); *Київські* каштани чарівні й запашині (А. Гарматюк); *Прибережна* рівнина була зелена (У. Єфремов).

Для прикметникових займенників, які становлять лексично обмежену групу, позиція присубстантивного узгодженого другорядного члена речення, як і для непохідних та похідних прикметників, є основною, напр.: *А мої руки мокрі, червоні, незграбні...* (О. Гончар); *Твої очі сині і ясні* (В. Сосюра); *Його руки дужі і вправні* (В. Малик); *Ваш хліб не м'який* (М. Стельмах). Характерно, що в цій позиції вони корелюють з ад'єктивованими, базовими для них іменниковими займенниками у формі родового відмінка з прийменником у, напр.: *А очі в мене добрі* (Ю. Яновський); *Сини у тебе могутні...* (С. Скляренко); *Голова в нього велика і розумна* (І. Франко).

Другий різновид валентно-незв'язаних членів речення становлять детермінанти, які є типовими представниками валентно-незв'язаних компонентів. Субпозиція детермінанта як другорядного члена речення характеризується залежністю не від окремого слова, а від предикативного ядра речення в цілому. Щодо центральних позицій підмета і присудка, головного члена односкладних речень, а також щодо валентно пов'язаних із предикатом прислівних другорядних членів речення і навіть щодо присубстантивного другорядного члена, що має невалентний характер, позиція детермінанта у формально-синтаксичному плані є найбільш периферійною. Він належить до найвіддаленіших зовнішніх поширю-

вачів предикативного центру речення в цілому. Така віддаленість детермінантів від основної частини простого ускладненого речення зумовлена тим, що вони представляють у згорнутому вигляді одну з предикативних частин складного речення і відповідний тип семантико-синтаксичних відношень, якими вона пов'язується з незгорнутою предикативною частиною. Це свідчить про їх вторинність, похідність, дериваційний зв'язок із структурою складного речення. Детермінанти дериваційно пов'язуються з підрядними детермінантними частинами складнопідрядних речень, а також із однією з сурядних частин складносурядних речень, які представляють семантично складні речення з різними типами семантичних відношень між їх складовими елементарними реченнями. Глибина цих перетворень різна. Найскладніші перетворення репрезентують детермінанти, що є конденсатами сурядних частин і відповідних типів семантико-синтаксичних відношень [4, с.137; 1, с.84-86].

Прості ускладнені речення, предикативне ядро яких формують предикати якості, мають свою специфіку в поширенні другорядними детермінантними членами. Вона виявляється в тому, що з-поміж різних типів детермінантних поширювачів визначальна роль належить детермінанту з порівняльною семантикою. Він має іншу природу, ніж детермінанти, що виражають причинову, цільову, умовну, темпоральну, локативну та допустову семантику, які утворюються внаслідок згортання предикатів підрядних детермінантних частин складнопідрядних речень. Це спричиняється до появи відпредикатних (віддієслівних та відприкметникових) іменників. Підрядні сполучники, що вказують на семантико-синтаксичні відношення підрядної детермінантної частини до головної, замінюються прийменниками. Разом з відпредикатним іменником відповідний прийменник утворює єдиний адвербіальний компонент з детермінантною функцією, який конденсує семантику згорненої підрядної детермінантної частини і вказує на певний тип семантико-синтаксичних відношень між підрядною і головною частинами складнопідрядного речення [3, с.86; 4, с.133]. Згортання підрядної порівняльної частини в детермінант має одну суттєву відмінність. Вона виявляється в тому, що предикат якості підрядної порівняльної частини лексично тотожний предикату головної частини складнопідрядного речення. Саме тому він редукується зовсім, а не згортається у відпредикатний іменник. Підрядні порівняльні сполучники, які виражають порівняльні семантико-синтаксичні відношення між підрядною і головною частинами складнопідрядного речення, не замінюються прийменниками, бо вони не мають граматичних еквівалентів. Детермінант з порівняльною семантикою утворюється з актуалізованого непередикатного іменника підрядної порівняльної частини, що виступав у позиції субстанціальної синтаксеми суб'єкта якісної ознаки, та порівняльних сполучників *як*, *мов*, *немов*, *мовби*, *немовби*, *ніби*, *наче*, *неначе* й ін. Характерно, що виражені ними порівняльні семантико-синтаксичні відношення є синтезом двох типів власне-семантичних відношень - модально-пропозитивних і відношень тотожності [3, с.79; 4, с.141]. Напр.: *Брови чорні, як смола* ← *Здавалося* (модальний компонент) + *Брови чорні* (елементарне речення з семантичною функцією тотожності) + пропозиціальний предикат із семантичною валентністю тотожності + *Смола чорна* (елементарне речення з семантичною функцією тотожності).

Отже, детермінант із порівняльним значенням, на відміну від детермінантів з іншими значеннями, має безприйменникову форму вираження, яка конденсує порівняльні семантико-синтаксичні відношення між підрядною порівняльною і головною частинами складнопідрядного речення, що є синтезом модально-пропозитивних відношень тотожності, і значення зредукованого предиката якості підрядної порівняльної частини, що лексично тотожний з предикатом якості головної частини.

Детермінант із локативним значенням у структурі простого ускладненого речення сформувався іншим способом. Він є наслідком редукції локативного предиката другого семантично елементарного речення, яке пов'язується з першим елементарним реченням у межах семантично складної конструкції темпоральними власне-семантичними відношеннями. Відмінною особливістю цих елементарних речень є те, що в них лексично спільний суб'єкт якісної ознаки і відмінні предикати: організаційним центром першого семантично

елементарного речення виступає предикат якості, другого -- локативний предикат. Редукція локативного предиката спричиняється до перетягнення валентно пов'язаного з ним непередикатного аргумента з функцією локатива в детермінантну позицію щодо предикативного ядра першого семантичного елементарно речення, пор.: *Сніг білий на горі* ← *Сніг білий* + *Сніг лежить на горі*; *Зорі вгорі ясні* ← *Зорі ясні* + *Зорі знаходяться вгорі*.

Детермінанти з локативними значеннями можуть бути виражені морфологізованими прислівниками та адвербіалізованими прийменниково-відмінковими формами, які вказують здебільшого на різні параметри локалізації ознаки щодо просторового орієнтира -- просторову близькість, локалізацію на горизонтальній і вертикальній осі, по колу, контактну внутрішню та зовнішню локалізацію тощо [5, с.13-16]. Проте найуживанішими засобами вираження таких детермінантів у структурі простих ускладнених речень з одновалентними предикатами якості є прийменникові форми родового та місцевого відмінків. Напр.: *Ліс навкруги густий* (П. Куліш); *Дорога там довга й широка* (Леся Українка); *Місяць на небі був червоний* (І. Нечуй-Левицький).

До активних поширювачів предикативного ядра простого ускладненого речення, сформованого з участю одновалентного предиката якості, належить також детермінант темпоральної семантики. Речення з таким детермінантом базується на семантично складній конструкції, елементарні речення якої пов'язані темпоральними власне-семантичними відношеннями. У семантико-синтаксичному ярусі мови ці семантично складні конструкції здебільшого функціонують як складнопідрядні речення з підрядною темпоральною частиною, а темпоральні власне-семантичні відношення трансформуються в темпоральні семантико-синтаксичні відношення із значеннями одночасності та різночасності. Внаслідок згортання одного з елементарних речень (підрядної темпоральної частини складнопідрядного речення) утворюється адвербіальний компонент, який потрапляє в детермінантну позицію щодо предикативного ядра незгорнутого елементарного речення, створюючи певний темпоральний фон для позначеної події [4, с.134; 5, с.26]. Функцію детермінанта із значенням темпоральності найчастіше виконують адвербіалізовані прийменниково-відмінкові форми, в яких представляє семантику згорнутого елементарного речення (підрядної темпоральної частини), а прийменник -- темпоральні семантико-синтаксичні відношення, якими пов'язувалася підрядна темпоральна частина з предикативним ядром головної частини складнопідрядного речення, пор.: *Дитя кволе під час хвороби* -- *Дитя кволе, коли воно хворіє* -- *Дитя кволе* (елементарне речення з темпоральною семантичною функцією) + пропозиційна зв'язка з двобічною темпоральною семантичною валентністю + *Дитя хворіє* (елементарне речення з темпоральною семантичною функцією).

Значно рідше у функції детермінанта із значенням темпоральності вживається безприйменниковий орудний, що виражає означену або неозначену тривалість, пор.: *Дитиною він був спокійним*; *Вечорами пісок гарячий*; *Хвилинами батько був сердитий*.

Морфологізовані прислівники з темпоральними значеннями, незважаючи на те що вони належать до типових (спеціалізованих) засобів вираження детермінантів відповідної семантики, поступаються місцем перед адвербіалізованими прийменниково-відмінковими формами, що зумовлено передусім їх лексичною обмеженістю. Проте вони передають усі різновиди адвербіальної часової семантики, зокрема часову попередність, одночасність та наступність, пор.: *Напередодні хліб був свіжим*; *Колись ліс був густим*; *Тоді Десна була глибока і бистра* (О. Довженко).

Зрідка функцію детермінанта із значенням темпоральності виконують знахідний або родовий відмінки іменників -- назв часових понять разом із означальними поширювачами -- залежними від них прикметниками та прикметниковими займенниками. Такі адвербіативи вказують на означену або неозначену тривалість якісного стану та на точний чи неточний час його вияву [1, с.145; 5, с.90]. Напр.: *Ми голодні вже другий день* (О. Досвітній); *Всю дорогу Дорош був похмурий і мовчазний* (Г. Тютюнник); *Ялинка цього року була розкішна* (О. Іваненко).

Окремо слід виділити вживання прислівника ще в ролі детермінанта темпоральної семантики, тому що він відзначається активністю використання в цій детермінантній позиції та специфічним темпоральним значенням -- вказує на те, що істота або предмет продовжують бути носіями певної ознаки, пор.: *Фабрикант **ще** молодий...* (О. Досвітній); *Звір **ще** лютий; Трава **ще** зелена* (Д. Ткач).

Детермінанти з іншими адвербіальними значеннями становлять периферію в детермінантному поширенні предикативного ядра речень, сформованого з участю одновалентних предикатів якості. До них належить передусім детермінант з причиновою семантикою. У структурі таких речень вживається лише кілька каузативних прийменниково-відмінкових форм, зокрема *від* + род. в., що вказує на генезис явища: *Його лице червоне **від** спеки* (О. Кобилянська); *Лице його було мокрим **від** поту...* (Г. Тютюнник); *Її обличчя було червоне **від** пожежі* (В. Дарда), *через* + знах. в., що визначає причину -- привід або причину-наслідок (*Через те слово він смішний; Через скупість чоловік нещасний, завдяки* + дав. в., *по* + місц. в., що передають здебільшого причину-наслідок (*Хата чиста завдяки матері; Сім'я заможна завдяки батькові; По дочці і зяті милій, По невістці і син чужий* (*Закувала зозуленька*). Характерно, що морфологізовані прислівники зовсім не вживаються для детермінантів причинової семантики.

Каузативні прийменниково-відмінкові форми відбивають різні щодо глибини ступені згортання одного з елементарних речень семантично складної конструкції, яке в семантико-синтаксичному ярусі мови трансформується в підрядну причинову частину складнопідрядного речення. Менш глибокі перетворення представляють ті прийменниково-відмінкові форми, іменникову позицію яких заповнюють відпредикатні іменники, які передають семантику згорнутого предиката підрядної причинової частини, пор.: *Через скупість чоловік нещасний* ← *Чоловік нещасний, тому що він скупий*. Глибші і завуальованіші згортання підрядної причинової частини репрезентують прийменниково-відмінкові форми, прийменник який поєднується не з відпредикатним іменником, а з іменниковим аргументом, зумовленим валентністю зредукованого предиката. Такі каузативні форми є похідними від форм прийменник + відпредикатний іменник, пор.: *Хата чиста завдяки матері* ← *Хата чиста завдяки прибиранню її матір'ю* ← *Хата чиста, бо її прибирає мати*. Другий тип каузативних прийменниково-відмінкових форм переважає в синтаксисі усного мовлення [4, с.20].

Предикативне ядро речень з одновалентними предикатами якості ще рідше поширює детермінант з допустовою семантикою, який є дериватом підрядної частини із значенням допустовості складнопідрядного речення [4, с.29]. Він має три основних прийменниково-відмінкових форми вираження *наперекір* + дав. в., *всупереч* + дав. в., *незалежно від* + род. в., пор.: *А Чіпка, наперекір світові й людям, якийсь веселий, радий* (Панас Мирний); *Всупереч негоді люди бадьорі*. В іменниковій позиції цих форм можуть виступати як відпредикатні, так і непередикатні іменники, що свідчать про різну глибину згортання підрядної частини із значенням допустовості, пор.: *Всупереч застереженням хлопець відчайдушний і Всупереч друзям хлопець відчайдушний*. Похідні прийменники є виразниками допустових семантико-синтаксичних відношень, які сформувалися з умовнонаслідкових та протиставних відношень власне-семантичного ярусу складного речення.

Специфіку простих ускладнених речень з одновалентними предикатами якості становить те, що їх предикативне ядро зовсім не поширюють детермінанти з цільовою семантикою.

Отже, у двоскладних реченнях, до складу предикативного центру яких входить одновалентний предикат якості, виділяється два основних типи валентно-непов'язаних компонентів: присубстантивні узгоджені й неузгоджені другорядні члени речення та детермінантні другорядні члени, типовим представником яких є детермінант з порівняльною семантикою.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Вихованець І.Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови. – К.: Наук. думка, 1992. – 222 с.

2. Вихованець І.Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті. – К.: Наука, 1988. – 256 с.
3. Вихованець І.Р. Городенська К.Г., Русанівський В.М. Семантико-синтаксична структура речення. – К.: Наук. думка. 1983. – 219 с.
4. Городенська К.Г. Дери́вація синтаксичних одиниць. – К.: Наук. думка, 1991. – 191 с.
5. Руденко Л.М. Обставинна детермінація в структурі тексту. – К., 1996. – 213 с.

Наталія Іваницька (Вінниця)

ВАЛЕНТНО НЕПОВ'ЯЗАНІ КОМПОНЕНТИ ЯК ЗНАЧЕННЄВІ ВАРІАНТИ ГРАМАТИЧНОЇ КАТЕГОРІЇ ЧЛЕНА РЕЧЕННЯ

Синтаксична категорія члена речення реалізує свою граматичну сутність у її значенневих варіантах – традиційно усталеній системі членів речення чи компонентах позиційної структури речення [1; 3; 4; 5]. Кожен синтаксичний компонент реченнєвої структури має свої семантичні та формальні особливості, які залежать від структури речення в цілому. Такі особливості простежуються і в реченнях, породжених абсолютивними дієсловами.

Найголовніший параметр абсолютивного дієслова – здатність реалізувати семантику самостійно, без облігаторних поширювачів, – безпосередньо впливає на специфіку позиційної структури речень, здебільшого забезпечуючи при цьому кореляцію морфологічної природи дієслова, формально-граматичного присудка, предикатної синтаксеми семантико-синтаксичної структури та предиката семантичної структури речення. Це означає, що семантично елементарному реченню, утвореному предикатами, вираженими абсолютивними дієсловами, відповідає формально-граматичний різновид елементарних простих речень, сформованих лише головними з формально-синтаксичного погляду компонентами, тобто граматична основа (предикативний центр, предикативний мінімум). Абсолютивні дієслова не мають обов'язкової правобічної валентності. Вона замикається на самому предикативі. На рівні словосполучення абсолютивні дієслова, що сформулювали їхні опорні компоненти, позбавлені властивості мати обов'язкові прислівні поширювачі. Будучи транспонованими в речення, вони обмежують його структуру лише конструктивними компонентами. Тому в реченнях, предикативне ядро яких сформоване з участю предикатів дії, стану та процесу, виражених абсолютивними дієсловами, вживаються лише валентно непов'язані компоненти. Одним із типів таких компонентів є причленні необов'язкові (факультативні) поширювачі.

Причленні необов'язкові поширювачі головних членів – це синтаксичні компоненти формально-граматичної структури речення, що заповнюють периферійні причленні позиції і характеризуються необов'язковістю в семантико-синтаксичній завершеності окремого компонента і структури речення в цілому.

Семантико-синтаксичні відношення як значеннева сторона компонентів забезпечують їх розгляд у плані виявлення співвідношення формально-граматичної та семантичної структури речення, як і його окремих компонентів. Диференційними ознаками таких компонентів є: а) неконструктивність в утворенні синтаксичної структури речення; б) здатність легко вилучатися з речення без порушення його структурно-сислової завершеності; в) наявність слабого зв'язку (слабого керування, прилягання чи узгодження) з опорним компонентом; г) залежність від окремого синтаксичного компонента. "Факультативність синтаксичного компонента визначається крайнім полюсом слабого з семантичного боку синтаксичного зв'язку", – зауважує Н.Л. Іваницька [4, с.98]. Слабкий семантичний зв'язок реалізується у формах узгодження за наявності в присубстантивній позиції прикметника (займенника, числівника), керування за наявності іменника в непрямому відмінку і прилягання за умови вираження компонента прислівником чи неозначеною формою дієслова.

Внутрішня диференціація факультативних компонентів причленної залежності в реченнях із предикатами, вираженими абсолютивними дієсловами, виявляється в деякому протиставленні компонентів припідметової і приприсудкової залежності. Перші являють собою елементи транспонованих у речення атрибутивних словосполучень, утворених зв'язком

узгодження чи слабкого керування, а другі – об'єктних та обставинних словосполучень, що утворилися на основі поєднання абсолютивних дієслів із іменниками чи з прийменниково-іменниковими словосполученнями слів зв'язком слабкого керування.

Як засвідчує обстежений матеріал, речення з абсолютивними дієсловами різних лексико-семантичних груп рідко поширюються припідметовими узгодженими та неузгодженими атрибутивними компонентами. Предикат дії, процесу чи стану в таких реченнях зумовлює валентну лівобічну позицію, яку заповнює відповідно суб'єкт дії, процесу чи стану, що концентрує в собі саме суб'єктні характеристики, які імплікуються переважно в одній синтаксемі: *Спить діброва* (Т. Шевченко); *Сестра вчителює* (П. Панч); *І потім земля стала парувати* (В. Барка); *Неможливе сталося* (В. Підмогильний). Особливо це стосується тих випадків, коли суб'єктна синтаксема представлена іменником-власною назвою чи лексичним сполученням слів, що є власними назвами, а також особовими чи відносними займенниками: *Юля не вміла ненавидіти* (О. Донченко); *Я мучусь, коною, я вночі не сплю* (О. Олесь); *Ви не працюєте, а базикаєте* (В. Малик); *Всі лежали й мовчали* (І. Багряний); *Все минуло, перебуло* (Г. Чубач); *Не вириться мені в весну, що так бує* (В. Сосюра).

Проте трапляються випадки, коли припідметову периферійну позицію заповнюють факультативні компоненти причленної залежності, транспоновані у реченнєву структуру із підрядного субстантивного словосполучення, елементи якого поєднані зв'язком узгодження чи слабкого керування: *Вусаті діди посміхнулися* (О. Воропай); *Криваві пальці тремтять* (В. Сосюра); *Стояла дивовижна світлотінь* (М. Вінграновський); *Вуси на юному обличчі кумедно чорніли* (А. Хижняк); *У Ладима підпихають очі* (А. М'ястківський). Наявні в реченнях компоненти припідметової залежності з атрибутивним значенням В.А. Белошапкова називає "неконструктивними, непередикативними" [8, с.496]. В україністиці утвердилась думка, що присубстантивні узгодження та неузгоджені другорядні члени речення, які заповнюють припідметову позицію, є результатом конденсації в структурі формально-граматичного простого речення семантично ускладненої конструкції [2, с.76-78].

У реченнях, утворених абсолютивними дієсловами, присубстантивні поширювачі, що виступають у припідметовій позиції, з семантичного боку є наслідком нейтралізованої семантико-синтаксичної валентності, коли власне-прикметник переміщується із центральної позиції головного члена в залежну атрибутивну позицію: *Настав чудовий ранок* (О. Ольжич) ← *Настав ранок + Ранок чудовий*; *Чорний кіт на печі дрімає* (О. Кобилянська) ← *Кіт на печі дрімає + Кіт чорний*; *Та вже не глянуть веселкові очі* (Л. Забашта) ← *Та вже не глянуть очі + Очі веселкові*.

Наявність факультативного припідметового поширювача зумовлює також опосередкована семантико-синтаксичною валентністю сполучуваність опорного іменника-назви предмета із залежним ад'єктивованим іменником конкретного значення чи опорного іменника предметного значення із залежними прикметниками, похідними від таких ад'єктивованих іменників: *Спалахували сусідні покрівлі* (О. Десняк) ← *Спалахували покрівлі + Сусіди мають покрівлі*; *Наш кінь кульгає* (Г. Чубач) ← *Кінь кульгає + Ми маємо коня*; *Зазеленіли міські садки* (М. Хвильовий) ← *Зазеленіли садки + Садки знаходяться в місті*.

Відмінкові та прийменниково-відмінкові іменні форми, що заповнюють позицію припідметових поширювачів, часто супроводжуються синкретизмом семантико-синтаксичних відношень, а отже, й значеннєвих характеристик факультативних компонентів. Так, між підметовою синтаксемою та залежним факультативним поширювачем простежуються атрибутивно-об'єктні відношення: *Характер у хлопця за ці роки суттєво змінився* (У. Самчук); *Рука Марії не здригнулася* (М. Кравців); *Невиразно білили будівлі старовинного монастиря* (Ю. Щербак).

Факультативні поширювачі приприсудкової залежності в реченнях із абсолютивними дієсловами мають як синтаксичне, так і морфологічне обмеження. Предикати дії, процесу та стану, виражені абсолютивними дієсловами, реалізують свої валентно незумовлені

позиції у необов'язкових поширювачах приписудкової залежності з обставинним, зрідка – об'єктивним значенням.

Найчастіше у реченнях із абсолютивними дієсловами трапляються факультативні приписудкові поширювачі з обставинним значенням [2, с.80-81]. Слід зауважити, що існують й інші точки зору у визначенні статусу таких компонентів. Зокрема Л.М. Руденко кваліфікує їх як характеристичні детермінанти [6, с.30-31]. Факультативні присудкові поширювачі з обставинним значенням функціонують у структурах, предикати яких не мають обмежень у лексико-семантичному дієслівному наповненні. Практично в кожному реченні, утвореному предикатом, функцію якого виконує абсолютивне дієслово, можуть уживатися факультативні компоненти з обставинним значенням, залежність яких від опорного слова реалізована формою прилягання. Спеціалізованими морфологічними засобами вираження таких компонентів виступають прислівники способу дії, рідше – прийменниково-відмінкові форми: *Старий Потоцький важко сів* (А. Кашенко); *Хвора ледве шепотіла* (М. Трублаїні); *Ці дні минають з винятковою швидкістю* (У. Самчук).

Функціонування таких придієслівних поширювачів забезпечує об'єднання взаємопов'язаних вихідних простих речень, коли внаслідок нейтралізованої семантико-синтаксичної валентності морфологізовані прислівники поєднують з опорним дієсловом, "уособлюючи модель "опорний іменник + залежний прикметник" [2, с.81]: *Пекучо заболіло коліно* (М. Кравців) ← *Коліно заболіло + Біль пекучий*; *Грицько тихенько свиснув* (С. Васильченко) ← *Грицько свиснув + Свист тихенький*; *Мотор потужно заревів* (Ю. Збанацький) ← *Мотор заревів + Мотор потужний*.

Приписудкові факультативні обставинні компоненти передають різноманітні якісні характеристики й охоплюють поширювачі: а) означальної семантики (*Хворий привітно всміхнувся* (Л. Смілянський); *Мовчки, поважно сиділи діди* (Д. Маркович); *Ладим покірно шкутильгав* (А. М'ястківський); *Про тебе думав і зітхав нечутно* (В. Симоненко); *...І виноград криваво червоніє* (М. Рильський); б) із семантикою кількості, міри (*Туман абсолютно зник* (З. Тулуб); *Удова дуже зажурилася* (Панас Мирний); *Варвара Павлівна вельми подалася* (В. Собко); *Гасничок ледве блимав* (Ю. Смолич); в) із значенням сукупності – роздільності (*Один за одним усі стали стихати* (С. Васильченко); *Разом з кумом він став несамовито кричати* (Остап Вишня).

Нерідко семантика приписудкових факультативних компонентів із обставинним значенням корелює із семантичною структурою дієслів, зокрема якщо останні містять конотативні та додаткові аспектуальні семи. Поширюючи присудок, виражений конотативно маркованим абсолютивним дієсловом, такі компоненти увиразнюють неденотативний аспект значення й стають семантично вагомими елементами реченневої структури. Уживання таких поширювачів зумовлене комунікативними потребами образного висловлювання: *Шумне місто скажено вирує* (В. Сосюра); *Парубок плівся повагом* (Панас Мирний); *Журливо мліли очі сумовиті* (В. Симоненко); *Коні й далі мчали шалено* (В. Малик); *Павло не говорив, а белькотав гарячково* (Ю. Збанацький); *Як скоро плине час!* (І. Цюпа).

Увиразнюючу функцію приписудкові факультативні обставинні поширювачі виконують також у реченнях, де абсолютивні дієслова є аспектуально маркованими. Наявні в семантичній структурі таких дієслів додаткові аспектуальні семи сативності, делімітативності та інтенсивності самостійно виражають певний додатковий відтінок перебігу дії. Поширюючись валентно непов'язаними компонентами подібної семантики, вони набувають ще більшої семантичної спрямованості: *Ніхто з дорослих не міг насміятися досхоху* (М. Стельмах); *Надворі несамовито розбрехала собака* (А. Хижняк); *Пармен трохи покашлював* (О. Досвітній); *Наговорилися жінки вволю...* (Є. Гуцало).

Факультативні приписудкові компоненти із об'єктивним значенням вживаються рідко. Вони репрезентовані іменниками в непрямих відмінках: *Солов'ї співали свої пісні нестримні* (Г. Чубач); *Старі й зараз тужать по тому дивакуватору писареві* (О. Левада); *Місто спалахує вогнями ліхтарів* (В. Підмогильний).

Отже, у реченнях, породжених абсолютними дієсловами, послідовно вживається один із типів валентно непов'язаних компонентів – прислівні факультативні поширювачі, які представлені припідметовими та приприсудковими необов'язковими компонентами. Специфіка вживання таких поширювачів виявляється в заповненні атрибутивної факультативної позиції при підметі та поширенні присудка найчастіше компонентами з обставинним, зрідка – об'єктним значенням.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бабайцева В.В. Система членов предложения в современном русском языке. – М.: Просвещение, 1981. – 160 с.
2. Вихованець І.Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови. – К.: Наукова думка, 1992. – 222 с.
3. Загнітко А.П. Український синтаксис: в 2 ч. – К., 1996. – Ч.1. – 202 с.
4. Іваницька Н.Л. Двоскладне речення в українській мові. – К.: Вища школа, 1986. – 167 с.
5. Илия Л.И. Члены предложения как функционально-синтаксические категории // Проблемы структуры предложения. – Л., 1981. – С.37-44.
6. Руденко Л.М. Обставинна детермінація в структурі тексту (семантико-синтаксичний і стилістичний аспекти): Автореф. дис. д-ра філол. наук: 10.02.01/ Київський ун-т. – К., 1996. – 52 с.
7. Русская грамматика: Синтаксис: в 2 т. – М.: Наука, 1980. – Т.2. – 709 с.
8. Современный русский язык/ Под ред. В.А. Белошапковой. – М.: Высшая школа, 1981. – 560 с.

Наталія Костусяк (Луцьк)

ЧАСТИНОМОВНА НАЛЕЖНІСТЬ ФОРМ НАЙВИЩОГО СТУПЕНЯ ПОРІВНЯННЯ

За об'єктивного аналізу частин мови принциповим питанням є характер урахування парадигматичних і синтагматичних їхніх аспектів. Парадигматичний аспект зумовлює врахування морфемного складу, внутрішнього членування і граматичних (морфологічних) категорій певного лексико-граматичного класу. Синтагматичний план частин мови насамперед охоплює їхню валентну спроможність та системну сполучуваність з іншими одиницями мови. Як відомо, усі слова, виражаючи відповідне лексичне значення, у мові граматично спеціалізуються. Вирішальну роль щодо цього відіграють їхні синтаксичні параметри. За врахування парадигматичної і синтагматичної специфіки грами найвищого ступеня порівняння видається доцільним розмежувати такі групи цих форм: найвищий ступінь порівняння якісних прикметників, найвищий ступінь порівняння якісно-означальних прислівників, найвищий ступінь порівняння прислівників міри і ступеня, найвищий ступінь порівняння слів категорії стану (предикативних прислівників) та найвищий ступінь порівняння прислівників місця і часу. Акцентуючи увагу на важливості синтаксичних чинників, зауважимо, що позиційне закріплення слів є симптомом їхньої належності до певного лексико-граматичного класу. Відповідно до цього визначимо синтаксичні позиції усіх зазначених форм найвищого ступеня порівняння.

У сучасній українській літературній мові первинна функція прикметникового суперлатива полягає у формуванні предикативних відношень і загальнокатегорійної семантики носія ступеньованого якісного стану. У формально-синтаксичній структурі речення найчастіше він має здатність виражати іменну частину складеного присудка, наприклад: *Князь Юрій – найдобріший з усіх князів...* (П. Загребельний); *Спалахи наднових зір – найграндіозніші з катастроф...* ("Астрономія"); *Амеросій Бучма... найжівішим був серед живих..* (М. Рильський); *Найбільш значимим є... образ Матері...* ("Слово і час"); *Найінформативнішою... виявилася буд. 9...* ("Археологія"); *Найбільш заселена середня частина області* ("Географія та основи економіки в школі"). Грамема найвищого ступеня порівняння прикметників, заступаючи в реченні синтаксичні позиції дієслова, включається тим самим у ланцюг транспозиційних (функціональних) переходів. "Потенції категорій до позиційних переміщень перебувають в прямій залежності від характеру їх первинних синтаксичних функцій, оскільки саме цей фактор забезпечує їм відповідне місце в позиційній структурі речення" [2, с.158]. Потрапляючи у присудкову

позицію, ступеньований прикметник набуває граматичних ознак дієслова, а саме категорій часу, стану, виду, а також особи. У формально-граматичній позиції присудка ступеньований прикметниковий предикат має найбільші можливості реалізувати свій валентний потенціал. За такого функціонування він вимагає заповнення двох відкритих позицій – позиції суб'єкта порівняння та позиції об'єкта порівняння, наприклад: *З усіх... богів найбільш любий... Волос...* (С. Скляренко); *Серед ремесел найрозвиненішою була металургія...* (Г. Півторак). Внаслідок семантичної самодостатності предиката об'єктна синтаксема часто зазнає імпліцитного вираження, наприклад: *...(моя) хата мені найкраща* (М. Зарудний); *Найякіснішою вважалася вурда...* ("Гуцульщина"); *Для нас це найважливіше* (Ю. Щербак). Але в українській мові такі структури не становлять домінанти. Абсолютну перевагу (63,4% усередині предикативних конструкцій) формують речення з лексично вираженим об'єктом порівняння.

Крім категорійно зумовленого предикативного вживання, грамема найвищого ступеня порівняння прикметників виявляє потенції до функціонування у ролі означення. Симптомом до такого позиційного закріплення є відсутність формального вираження правобічної об'єктної синтаксеми. За атрибутивного функціонування аналізована грамема позбавлена конструктивної ролі у стосунку до предикативного центру речення. Потрапляючи в означальну позицію, вона набуває функціональних ознак вихідних прикметників. У плані синтаксичної сполучуваності прикметник у формі найвищого ступеня порівняння пов'язується у структурі речення з іменником. Ступеньована форма дублює іменникові граматичні категорії відмінка, числа і роду, щоправда, дещо модифікуючи їхній характер. Усі транспоновані категорії стають абсолютно словозмінними, наприклад: *І снівся **найстарший** їй син...* (І. Драч); *З Німеччини емігрували **найвидатніші** письменники...* (В. Петльованний); *– Підкажи **найлагідніше** слово...* (Л. Костенко); *До **найближчого** вікна підійшов несміло* (Д. Павличко); ***Найприбутковішими** угіддями маєтків було бджільництво* ("Гетьмани України").

Отже, у граемі суперлатива на відміну від компаративних форм транспозиція є незакріпленою. Найбільшою мірою це залежить від лексичного вираження об'єкта порівняння.

У граматичній системі мови специфічний тип відношень у конструкціях із суперлативним компонентом становлять напівпредикативні відношення, що поєднують формально-синтаксичні і наближені до формально-синтаксичних семантико-синтаксичні ознаки. У напівпредикативній позиції суперлатив разом із залежними словами поєднується з опорним іменником зв'язком, що конденсує в собі ознаки підрядності та предикативності, і є наслідком певного типу формально-граматичних перетворень. Таке явище зумовлене поєднанням двох елементарних речень у семантично ускладнену структуру. Трансформація предикативних конструкцій з граемою найвищого ступеня порівняння прикметників у напівпредикативно-атрибутивні відбувається шляхом винесення їх у постпозицію стосовно іменника і супроводжується відокремленням, наприклад: *Востаннє жінка, **найгостріша** оком, Гукнула...* (М. Рильський); *Крім троянів, ...були приземкуваті, шустрі і говірки манилівці., **найвигадливіші на всякі побрехеньки...*** (Г. Тютюнник).

Крім прикметникового вираження, граему найвищого ступеня порівняння репрезентують якісно-означальні прислівникові форми, які також мають первинний і вторинний сектори функціонування. Найбільшою мірою суперлативні якісно-означальні прислівники трапляються у придієслівній позиції. Разом з опорним дієсловом вони утворюють певний значеннєвий комплекс, який вимагає появи позиції об'єкта порівняння, що найчастіше має імпліцитне вираження, наприклад: *Та **найліпше** уявляв перспективи... сам Божко* (М. Руденко); ***Найбільше** захоплювали Івана вуличні спів парубків і дівчат...* (В. Качкан); ***Найдужче** веселився Аттила* (В. Малик); *Але **найбільше** дивує* *такі рідний Миколаїв* ("Що залишимо у спадок?"). Особливість таких конструкцій полягає у тому, що опорне дієслово виступає своєрідною суб'єктною синтаксемою, яка "затемнюється". Природнішим є функціонування її як віддієслівного іменника у транспонованих структурах з граемою найвищого ступеня порівняння прикмет-

ників, пор.: **Найбільше старалися бульдозеристи** (М. Зарудний) і **Старання бульдозеристів були найбільші; ...їх він любить найдужче...** (В. Яворівський) і **Любов до них є найдужча; Найбільше радів...** Іван Кубрак (В. Петльований) і **Радість Івана Кубрака була найбільша.**

До придієслівної позиції прилягає присудкова позиція суперлативного якісно-означального прислівника, яка у мовленні реалізується рідше. Функціонуючи у двоскладному реченні, грамема найвищого ступеня порівняння прислівників вимагає підмета у формі інфінітива, який з погляду синтаксичної деривації кваліфікують як іменниково-дієслівне перехідне утворення [1, с.82]. У підметовій позиції інфінітив набуває синтаксичних ознак відмінка як найважливішої граматичної категорії іменника, а саме корелює з формою називного відмінка власне-субстантива, наприклад: **Найлегше... звалити свої невдачі на когось..** (М. Зарудний); **...найважче очистити від радіації солом'яні селянські стріхи хат...** (Ю. Щербак). Підмет-інфінітив зосереджує у собі вимоги узгодження з присудком, які визначаються формами роду, числа та особи аналітичного компонента. Найчастіше складений іменний присудок, що являє собою поєднання морфеми-зв'язки *бути* з суперлативним прислівником, функціонує у формі третьої особи однини або середнього роду, наприклад: **Найпростіше було б... не робити пересадок** (Ю. Щербак).

Найпериферійнішу зону функціонування суперлативних якісно-означальних прислівників становить їхня детермінантна позиція у простому ускладненому реченні. Субпозиція детермінанта характеризується залежністю не від окремого слова, а від предикативного ядра в цілому. За такого функціонування суперлативний прислівник зосереджує у собі семантику суб'єктивної модальності, наприклад: **Первісні люди... прийшли сюди, найвірогідніше, з Африки...** (Г. Півторак); **...вашу дружину поранено кулею, найімовірніше, із саморобної зброї** (Л. Дениско).

Далі перейдемо до розміру ступеньованих прислівників міри і ступеня, які засвідчені у двох синтаксичних сферах. В елементарному простому реченні зазначені суперлативи у поєднанні з аналітичною дієслівною морфемою виконують роль присудка, вимагаючи підмета у родовому відмінку, наприклад: **Найбільше було чехів...** (О. Гончар); **...бандерівців найбільше** (М. Малиновська). Суперлативні прислівники міри і ступеня трапляються також у ролі ускладнювальних елементів. За такого функціонування вони разом з іменником виступають неподільним синтаксичним компонентом речення, який у позиції підмета виконує роль називного відмінка, а в позиції сильнокерованого другорядного члена речення – роль знахідного відмінка, оскільки форма родового відмінка у цих сполуках наявна з формального погляду, а функціонально вже нейтралізована, наприклад: **Найбільше людей скупчувалося навколо Тимофія Горицеїта** (М. Стельмах); **Найбільше пам'яток... знайдено на території Польщі...** (Г. Лозко); **Найбільше голосів... отримала книжка Юрія Бадзя** ("Слово і час").

Окрему групу формують ступеньовані слова категорії стану, які мають дієслівні форми часу, способу і виступають у позиції співвідносного з присудком головного члена односкладних речень. Вони є двовалентними, а отже, вимагають заповнення суб'єктної (у формі давального відмінка) та об'єктної синтаксем. Найчастіше об'єкт порівняння має імпліцитне вираження, наприклад: **...йому (корчмареві) було найгірше...** (Г. Хоткевич); **...(їй) було чи не найліпше** (П. Загребельний).

Ознаками периферійності позначені прислівники місця і часу. Специфіка цих форм виявляється у тому, що вони, формально закріплюючись у сфері суперлатива, частково втрачають його семантичні характеристики і набувають значення локативності та темпоральності. Прислівники із семантикою місця трапляються у двох синтаксичних сферах: 1) у сфері керovanого члена речення, що визначається семантико-синтаксичною валентністю локативних предикатів, наприклад: **Найвище... тягнеться пояс багаторічного снігу й льоду** ("Географія материків"); 2) у позиції детермінанта, наприклад: **Найнижче річка повністю вийшла із берегів**. Тільки у ролі детермінантного члена речення функціонує

найвищий ступінь порівняння прислівників часу, наприклад: ...*мати встає найраніше...* (В. Кава).

ЛІТЕРАТУРА:

1. Вихованець І.Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті. – К.: Наук. думка, 1986. – 256 с.
2. Вихованець І.Р., Городенська К.Г., Русанівський В.М. Семантико-синтаксична структура речення. – К.: Наук. думка, 1983. – 219 с.

Володимир Мозгунов (Донецьк)

СИНТАКСИЧНА КЛАСИФІКАЦІЯ АКУЗАТИВНИХ ДІЄСЛІВ

У колі уваги і в розрізі синтаксичної класифікації предметом дослідження є винятково дієслова, що керують іменником у знахідному відмінку: *читати книжку, цікавити учня, порозкидати квіти, розсівати мак, затримувати потяг, пасти гуси, писати роман* та ін.

Подібний розгляд мотивується тим, що у мовленні непоодинокими постають випадки хитання у керуванні і на сьогодні відсутні переконливі аргументації одного з варіантів у конструкціях типу: *заощадити світло* чи *світла*; *спокутувати провину* чи *за провину*; *роздумувати про справу* чи *справу*; *кидати книжку* чи *книжкою*; *розмірковувати шанси*, чи *над шансами*, чи *розмірковувати про шанси*. Правильність синтаксичних конструкцій відіграє надзвичайно важливу роль у самій кодифікації граматичних норм мови, їх стратифікації та й у самому описі синтаксичної структури, оскільки дозволяє встановити новітні тенденції, простежити їх співвідношення з усталеними зразками та виявами закономірності їх вжитку, що визначають правильність певної ознаки конструкції, належність до її контурів.

До того ж важливим виступає і те, що необхідно виявити закономірності вияву категорійної семантики істоти/неістоти іменника та шляхи її кореляції з акузативними дієсловами. Так, при дієсловах *цікавити, навчати, зворушити, потурбувати, лікувати* нормативним виступає вживання займенника **кого**, що свідчить про те, що керують вони лише іменниками, які мають значення істоти, оскільки в їх семній структурі міститься елементарна сема істоти-об'єкта, що охоплюється певною дією. Саме їх взаємодія становить фундамент реченневої структури – суб'єктно-об'єктні зв'язки, пор.: *ініціювати, закінчувати, уможливити, загустити, злити, пережити, шити, фарбувати, асфальтувати, ремонтувати*, для яких властивим є вживання із займенником **що**, який чітко окреслює семантику неістоти. Таким чином, уже в самій семантиці дієслова чітко окреслені категорійні вияви істоти/неістоти правобічного елемента.

Для адекватного встановлення відношення конструкцій із знахідним відмінком до інших конструкцій з опорним дієсловом треба передусім визначити подібність і відмінність, які характеризують цю конструкцію порівняно зі зв'язками дієслова з іншими відмінковими формами іменників. З одного боку, конструкції зі знахідним, родовим, давальним й орудним утворюють спільну опозицію щодо конструкцій з підпорядкованими іменниково-прийменниковими конструкціями, з другого боку, ці конструкції суттєво відрізняються між собою. Опозиція іменниково-прийменникових і власне-відмінкових конструкцій дотепер не має виразного тлумачення у синтаксичних працях. У наявних студіях акцентується здебільшого на семантичному аспекті синтаксичних конструкцій, у зв'язку із цим відмінність між ними у класифікації дієслівних конструкцій не відігравала суттєвої ролі. Зі значенневого погляду до однієї групи належать поєднання типу *схитнув головою* і *стріляє з лука*; в обох випадках залежні елементи трактуються лише як додатки. Водночас наявна істотна відмінність між словосполученнями типу *пише лист* і *пише пером* – з одного боку, і *пише лист* – *пише до матері* – з другого боку. Труднощі встановлення їх особливостей полягають насамперед у тому, що конструкції типу *пише лист* і *пише до матері* розглядаються однаково як двохелементні поєднання, що складаються зі стрижневого дієслова і підпорядкованого (залежного) іменника у непрямому відмінку. Подібний погляд, зумовле-

ний тлумаченням прийменника як несамоїсної частини мови, що виступає тільки елементом конструкції *до матері*, дозволяє залишити поза увагою в семантичному аналізі прийменник і весь спектр аналізу зосередити на взаємних стосунках обох самотійних членів – дієслова й іменника. Якщо ж придивитися ближче, то зовсім реальною постає їх відмінність, оскільки в іменниково-прийменникових конструкціях прийменник бере безпосередню участь у реалізації дієсловом валентних потенціалів, постаючи як репрезентант тих чи інших відношень, підтвердженням чого виступають його постійні вживання. При цьому підпорядкування залежного компонента здійснюється опосередковано – через прийменникове посередництво. Власне-відмінкова форма безпосередньо керується дієсловом, її зміст повністю компенсує одне з валентних гнізд дієслівної лексики. У силу цього мотивованим постає розгляд особливостей поєднання іменниково-прийменникових та власне-відмінкових форм із дієсловами окремо, з послідовним виявом специфіки цих словосполук. Відмінність між іменниково-прийменниковими та власне-відмінковими конструкціями постає рельєфнішою при їх розгляді на семантико-синтаксичному рівні речення і послідовному їх визначенні як синтаксем – елементарних синтаксичних одиниць. У такому разі синтаксичний розгляд особливостей поєднання іменниково-прийменникових та власне-відмінкових форм з дієсловами спрямований на вияв різноманітних рис – релевантних з погляду структури досліджуваних поєднань. Вважається, що релевантними (тобто незалежними від індивідуальної текстової реалізації) виступають такі ознаки, які зумовлюють правильність певного поєднання. Г. Міш назвав сукупність релевантних рис, притаманну для окремих різновидів поєднань, синтаксичним контуром [4, с.80]. Таким поєднанням синтаксем, на його погляд, допомагає елементарний синтаксичний контур (на відміну від основного синтаксичного контура, що виступає в межах тих чи інших синтаксичних груп). Значущими елементами синтаксичного контура слід вважати: 1) кількість поєднаних компонентів; 2) якість (характер) залежності між компонентами; 3) функцію елементів залежності; 4) їх синтаксичну вартість. Саме разом такі елементи становлять ключ, за допомогою якого можна описувати і класифікувати синтаксичні конструкції. Слід зауважити, що дві конструкції можуть відрізнятися в усіх диференційних ознаках, хоча суттєвою для класифікації постає відмінність навіть в одній ознаці, оскільки вже вона виявляє їх неідентичність. Поняття "синтаксичний контур" відображає цінність комплексу ознак, тому видається необхідним послуговування у подальшому аналізі саме ним. Водночас ядро протиставлення становлять конструкції, в яких перебувають в опозиції всі чотири диференційні ознаки, пор.: *схитнув головою* і *стріляє з лука* – кожна структура характеризується повним набором власних диференційних ознак.

У світлі синтаксичного контура всі конструкції з іменниковими (прийменниковими) дієсловами об'єднує тотожність властивостей, що постають з трьох перших складників контура. Щодо синтаксичної значущості (4 складники контура) своїх членів – ці конструкції протиставляються між собою, причому класова вартість обох членів в усіх конструкціях ідентична (дієслово + іменник), відмінності стосуються категорійного й семантичного значення.

Підрядний елемент є детермінованим і частиномовно, і категорійно. Відштовхуючись від опозиції, що ґрунтується на категорійних рисах поєднуваних елементів, можна передусім провести поділ аналізованих конструкцій на чотири розряди, залежно від відмінка підпорядкованого іменника. При цьому флексія виступає формальним показником категорійних властивостей, реалізованих синтаксично. У силу цього тут беруть участь словосполучення, в яких іменниковий компонент виражається чотирма відмінками: 1) родовим: *домагатися нагороди, шукати щастя, уникати зустрічі*; 2) давальним: *вклонятися знайомим, дякувати матері, довірятися приятельці*; 3) знахідним: *будити сина, любити колір, мити вікно, виголосити промову*; 4) орудним: *керувати фабрикою, махати рукою, оточитися друзями*.

Аналогічно до цього поділу стрижневі дієслова диференціюються за чотирма класами залежно від семантико-синтаксичних властивостей, що є похідними від участі в цих

конструкціях, і виявлюваних через аналіз основних і/або додаткових ознак підпорядкованого елемента. З'ясування цих властивостей відбувається на засаді детермінації, якій підлягає іменник з боку підрядного елемента. Частиномовна приналежність залежного елемента (іменника) дозволяє виділити ще одну з семантико-синтаксичних ознак аналізованих дієслів – іменниковість. Враховуючи цю ознаку та увесь комплекс ознак іменникових дієслів, їх можна диференціювати на чотири розряди залежно від відмінка підрядного іменника. Останній детермінує головне дієслово у семантико-синтаксичному плані. Урахування категорійно-відмінкової семантики залежного компонента та вплив на репрезентацію відповідної граматично-категорійної семантики дієслівної лексики уможливорює поділ дієслів на чотири основних типи: 1) генетивні: *домагатися, шукати, уникати, напиться, наловити, відрізати, випити, надивитися*; 2) дативні: *кланятися, дякувати, довірятися, віддатися, прислужитися*; 3) акузативні: *будити, любити, мити, цідити, мружити, вішати, чесати, співати, плекати*; 4) аблятивні: *керувати, махати, оточитися, командувати, крутити, кидати*.

Особливістю сучасної української граматичної практики є те, що цілий ряд полісемічних дієслів можуть керувати тією самою відмінковою формою в різних своїх значеннях, пор.: *урізати сукню, урізати печеню* (в значенні *з'їсти*), також *знести книжку* (знести зверху), *знести кривду* (зазнати), *знести голову* (відрубати, відтяти), *висунути голову* (виставити), *висунути кандидатуру* (оголосити, запропонувати), *виграти мелодію* – *виграти процес* та ін., або різними, наприклад: *перебрати одержу* (переодегнуту) – *перебрати пальцями* (порухати), *відповідати кому?* (бути відповідним кому?) – *відповідати мовчанням* (реагувати), *різонути кому?* (сказати) – *різонути папір* (розрізати) та ін. Ураховуючи відсутність повної відповідності між відмінностями у значенні слова і його синтаксичними особливостями, констатуємо, що досліджуваною одиницею є слово не як лексична одиниця, виокремлювана у словниках у формі окремої назви, а швидше слово у певному значенні як одиниця семантична. Кожне значення полісемічного дієслова становить окрему одиницю аналізу незалежно від того, чи дієслово в двох (чи більше) значеннях виявляє тотожні чи нетотожні синтаксичні властивості.

Дієслівні лексеми в тому чи іншому значенні характеризуються кількома синтаксичними ознаками. Так, дієслово *бавити* є одночасно акузативним й аблятивним. Характерною рисою є те, що вони можуть поєднуватися з усіма своїми підрядними компонентами одночасно, хоча це не обов'язково, тому що дуже часто можна їх зустріти в тексті у поєднанні з кожним зі своїх залежних компонентів окремо, пор.: *кланятися кому, кланятися чим*. Подібні факти уможливорюють аргументацію зазначених ознак як окремих і незалежних одна від одної.

Саме тому в цілому ряді випадків слід обов'язково зазначати, якою мірою та чи інша синтаксична форма пов'язана зі значеннєвою різницею, наприклад: *кидати кому і що, кидати кого* (жарг. обманювати), а коли вона з такою різницею не пов'язується: *кидати кому і кидати чим*. Щоб уникнути неточностей, належало б у повному переліку класів дієслів упроваджувати цифрове позначення для різних значень дієслів. З метою чіткішого окреслення усього комплексу значень дієслова, простеження напрямів їх реалізації варто застосовувати наявність розгалуженої системи синонімів, які послідовно вияскравлюють специфіку кожного значення, його входження/невходження в коло активно/пасивно репрезентованих значень, їх значущості у загальній дистрибуції лексики. У зв'язку з цим варто сказати, що категорійна семантика перехідності активно взаємодіє з ієрархією особової семантики.

Найбільш репрезентативним і функціонально значущим у плані з'ясування особливостей граматичного ладу української мови, розкриття закономірностей внутрішньореченневих відношень виступає клас акузативних дієслів, який виокремлюється на загальному тлі і формально, і семантично, і функціонально-комунікативно. З метою характеристики й окреслення місця конструкцій зі знахідним відмінком серед загальної множинності словосполук треба наголосити окремі специфічні риси, що суттєво відрізняються від закономірностей генетивності, дативності чи аблятивності.

Тут передусім суттєвою виступає відмінність в дистрибуції акузатива порівняно з іншими відмінками. Акузативність є рисою, яка пов'язана виключно з дієсловами (частиною з них), їх правобічним валентним потенціалом, а також з окремими прийменниками. Генетивність, дативність й аблятивність пов'язані однаковою мірою і з дієсловом, і з іншими частинами мови, в силу чого не можуть бути покваліфіковані як спеціальні, пор.:

знахідний: *рахувати будинки, дивитися на краєвид*;

родовий: *боятися кари, будинок батька, дійти до мети, гідний поваги, тисяча коней*;

давальний: *дарувати братові, мати дітям, вірний ідеї*;

орудний: *маніпулювати ключем, атака літаками, примовляти за хворим, великий серцем*.

Загальне співвідношення маркувальних та немаркувальних ознак дієслівних лексем можна відобразити схематично (див. табл. 1).

Таблиця 1

Загальне співвідношення маркувальних та немаркувальних ознак дієслівних лексем

Стрижневий компонент	Відмінки			
	знахідний	родовий	давальний	орудний
дієслово	+	+	+	+
іменник	-	+	+	+
прийменник	+	+	+	+
прикметник	-	+	+	+
числівник	-	+	-	-

Акузативність, як свідчить таблиця, є передусім дієслівною рисою. Прийменники ж, що керують акузативом, виступають також здебільшого у зв'язках із дієсловом. Хоча цілком можливі і поєднання прикметника чи дієприкметника з прийменниковою конструкцією та з акузативом: *хворий на серце, щирий на побажання, скупий на слова, щедрий на компліменти* та ін. Особливістю граматичного ладу української мови виступає те, що в словосполученнях, де головним словом є іменник, можуть використовуватися всі відмінки, крім знахідного. Правда, пропорції вжитку в таких словосполучах окремих відмінків різні, найчастіше використовується тут родовий, рідше – давальний і орудний. Останні загалом виступають у словосполученнях, де опорним виступає віддієслівний іменник, якому внутрішньо притаманне визначення валентно зумовленої відмінкової форми *поклоніння кому* (*поклонятися кому*), *аплудування кому* (*аплудувати кому*). У цьому плані акузативні дієслівні лексеми чітко вирізняються на загальнограматичному тлі, оскільки їх іменникові деривати не зберігають керування знахідним відмінком, натомість постає форма родового відмінка. Щодо вжитку тих чи інших відмінків у сполученні з дієсловами, то слід наголосити суттєву відмінність між ними в плані можливості і пропорції використання знахідного відмінка порівняно з іншими відмінками при тих чи інших типах дієслів (або їх форм), а також з огляду на їх трансформаційні можливості.

Оскільки невід'ємною умовою зв'язку дієслів типу *писати, читати, малювати* з іменником є вживання останнього в акузативній формі, тому такі дієслівні лексеми протиставляються, у свою чергу, всім іншим дієсловам, що поєднуються з іменниками, але в інших відмінкових формах (родового, давального, орудного). У такий спосіб на ще нижчій площині вичленування знаходиться наступний підклас дієслів, що керують іменником тільки в акузативі (або підклас підкласу). Підставою виокремлення такого типу дієслів виступають категорійні властивості підрядного компонента. Дистрибуційні властивості дієслова так чи інакше (наприклад: *писати, орати, чекати, вчити* тощо) окреслюють його семантико-синтаксичну цінність. Враховуючи особливість частиномовної семантики залежного компонента і його відмінкову категорійну властивість, мову можна вести про дві синтаксично виражених

елементарних семантичних риси – іменниковість й акузативність, що для цього підкласу дієслів є найсуттєвішими діагностичними показниками, оскільки вони становлять їх системну сутність і належать до регулярно відтворюваних. Поза ними дієслова не реалізують свої частиномовні ознаки та внутрішньореченневий статус.

На різних рівнях аналізу семантико-синтаксичні властивості дієслова встановлюються за допомогою не завжди ідентичних показників. Більшою загальністю і ємністю характеризуються ті риси, які відрізняють дієслова одного класу від дієслів іншого класу, більша конкретність властива тим ознакам, за якими здійснюється внутрішньокласова диференціація дієслів (вичленовуються підкласи), хоча й тут наявні ознаки більшої і меншої кількісної ємності. Однією з фундаментальних ознак перехідних дієслів поряд із системною відтворюваністю залежного сильноокерованого підрядного компонента постає ознака синтаксичної зумовленості останнього, тобто залежний компонент може займати тільки синтаксично зумовлену позицію: *Іван любив отак вечорами сидіти один у хлівчику і вистругувати кроківку, граблі чи щось інше, спостерігаючи, як дерево легко відчуває його думки* (Р. Федорів).

Урахування найконкретніших і детальних рис (з різним ступенем узагальнення) відбувається на найнижчому рівні аналізу, бо вони являють собою ознаки найелементарніших семантико-синтаксичних – неподільних, синтаксем, яким властива ознака синтаксичної і семантичної неподільності. Ознаки, за якими здійснюється зарахування синтаксеми до певного розряду, становлять предмет особливої уваги. Виразники таких рис також характеризуються частково категорійним виявом. Останній зовсім інший, ніж у категорійних форм власне-морфологічного рівня. Так, наприклад, дієслова *зацікавити, відновити, порозкидати, шити, плекати, асфальтувати, брати, клепати, грати* та ін. за особливістю синтаксично зумовленої форми залежного компонента є акузативними. При цьому кожне з них відзначається власними специфічними властивостями або у плані внутрішньовідмінкового семантичного наповнення, або включенням категорійно-граматичної семантики залежного іменника у власний граматичний вияв, що й мотивує їх внутрішньокласове протиставлення, пор.: дієслово *зацікавити* стало поєднується з іменником-назвою істоти, *відновити* – з іменником-назвою неістоти, дієслово *порозкидати* регулярно вимагає іменника у формі множини або субстантива збірної семантики. У силу цього акузативні дієслова можна розподілити на три групи: 1) дієслова, що вимагають заповнення синтаксично зумовленої правобічної позиції іменником-назвою істоти; 2) дієслова, правобічна синтаксично зумовлена позиція при яких регулярно заповнюється іменником-назвою неістоти; 3) дієслова, сильноокерована правобічна позиція при яких заповнюється тільки іменником у формі множини або субстантивом збірної семантики. Така диференціація не охоплює абсолютно всіх дієслівно-акузативних лексем і ніяк не означає входження кожного окремого дієслова тільки до однієї з груп. На значну кількість дієслів категорії істоти/неістоти і числа іменника загалом синтаксично не впливають, оскільки для них основною виступає загальнокласова категорійна властивість – заповнення синтаксично зумовленої правобічної позиції формою іменникового акузатива, пор.: дієслово *хвалити* не виявляє жодних обмежень у сполучуваності з іменником у знахідному відмінку: *хвалить намір, зошит, погоду, читання, Миколу; доглядати сина, землю* тощо.

Дієслово *читати* поєднується лише з іменником *книжку*, дієслово *будувати* – тільки з *будинком, розігрувати, розпочинати* – тільки з *матч*, натомість, дієслово *вибирати* (в значенні *прагнути, хотіти*) – з багатьма. Такі обмеження, на нашу думку, зумовлюються тим, що в словосполучах із дієсловами *читати, будувати, розігрувати, розпочинати* наявна двобічна семантична детермінація: дієслова семантично детерміновані своїми підрядними елементами (акузативні вживаються з іменниками-назвами неістоти), одночасно вони також самі детермінують свої підрядні елементи. Остання детермінація стосується конкретних семантичних різновидів іменникових партнерів. Дослідження такого типу семантичних ознак є справою надзвичайно важкою, що дає підстави досить часто стверджу-

вати, що подібні ознаки не повинні братися до уваги в синтаксисі, тому що повністю належать до семантики.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Загнітко А.П. Дієслівні категорії в синтагматичі і парадигматичі. – К.: НМК ВО, 1990. – 132 с.
2. Смирницький А.И. Морфология английского языка. – М.: Изд-во иностр. лит., 1959. – 440 с.
3. Чейф У.Д. Значение и структура языка. – М.: Прогресс, 1975. – 482 с.
4. Misz H. Opis grup syntaktycznych dziesiętszej polszczyzny pisanej. – Bydgoszcz, 1967. – 211 s.

Василь Шинкарук (Чернівці)

СПІВВІДНОШЕННЯ ДИКТУМУ І МОДУСУ У ВИСЛОВЛЕННЯХ З ПІДРЯДНИМ ЗВ'ЯЗКОМ

У структурі складнопідрядного речення диктум і модус передають цілу систему семантико-синтаксичних співвідношень. Їхні структурні схеми визначають за такими категоріями, як: 1) розчленованість/нерозчленованість структури; 2) тип синтаксичного зв'язку і засоби його вираження; 3) порядок розташування диктуму й модусу; 4) семантичне наповнення і лексичний склад диктуму й модусу. У виділенні моделей співвідношення диктуму і модусу в структурі складнопідрядного речення важливу роль відіграють засоби експліцитного вираження актуалізованих приєднувальних синтаксичних зв'язків, тобто сполучники, сполучні слова, співвідносні слова, спеціальні частки, лексичні конкретизатори тощо.

Оскільки основним засобом вираження семантико-синтаксичних відношень у складнопідрядних реченнях є сполучники, то співвіднесеність диктуму і модусу найчастіше виявляється в структурі складнопідрядних речень розчленованого типу. Це зумовлено тим, що модусна і диктумна частини в них пов'язані факультативним зв'язком. До розчленованих автори "Русской грамматики" 1980р. зараховують речення часу, зумовленості (умовні, причинові, допустові, цільові, наслідкові), порівняльні та зіставні [8, с.539].

Сформувалася ціла система часових відношень, які передають висловлення тієї чи іншої будови, за допомогою того чи іншого часового сполучника, того чи іншого актуалізованого часового компонента. Це породило чимало видів вираження співвідношення диктуму і модусу в структурі складнопідрядних речень з часовими відношеннями.

Найчастіше вживаються висловлення зі сполучними словами *коли*, *як*, що передають одночасність дії. Вони вказують на те, що час дії модусної частини висловлення збігається з часом дії диктумної частини; присудки обох частин узгоджуються в часі й виді, напр.: *На небі тремтіли ще досвітні зорі, **коли** зимовий ранок засівав уже над землею, як перлами, срібним снігом...* (Г. Косинка); *Де ти був, **як** ми на тебе чекали?* (Є. Гуцало).

Значно рідше, за нашими спостереженнями, функціонують висловлення із значенням часової послідовності, напр.: *Заздрість і турбота огорнули хлопця, **коли** він побачив це охайне житло* (Р. Іваничук). Присудок модусної частини висловлення із значенням часової послідовності зрідка буває в недоконаному виді чи наказовому способі, означаючи тривалу наступну дію, напр.: *Люблю вас слухати, Славицю, **коли** ви так розбурхаєтесь* (О. Гончар).

Часові висловлення з відтінком негайності, який передають сполучники *як тільки*, *щойно*, *ледве* й усномовні *тільки*, *тільки-но*, *лиш*, *скоро лиш*, *скоро тільки*, характеризуються тим, що диктумна частина повідомляє тему, а модусна – рему. Обмін місцями диктумної і модусної частин у таких висловленнях означає, що змінилося їхнє комунікативне завдання щодо певної ситуації мовлення, напр.: ***Щойно** вона переступила поріг церкви, виструнчилась і шанобливо перехрестилась* (Л. Мартович); ***Тільки-но** батько приїде з роботи, зараз же передайте!* (Г. Косинка).

Часові висловлення раптовості увиразнюють слова *раптом*, *несподівано* та ін., що виступають після сполучних слів *коли*, *як*, напр.: *Збирали пізні гречки, **коли** в селі **несподівано** з'явився Гуца* (М. Коцюбинський); *Сидимо ми і дивимось по телевізору кіно, **як раптом** на вулиці крик* (О. Гончар).

Диктум і модус у структурі складнопідрядного речення можуть мати і значення обмеженого часу, напр.: *Треба рятувати Марію, **поки** ще не пізно* (Є. Гуцало); *І так буде тривати, **поки** не зітліють ланцюги ярмиги!* (Ю. Федькович).

Отже, співвідношення диктуму і модусу в структурі складнопідрядного речення часу мають декілька різновидів. Це зумовлено тим, що "часові відношення надзвичайно важливі в реальному світі, у практичній діяльності людини" і неминуче повинні були розмежуватися "зусиллями людського мислення", розрізнитися в мові [1, с. 23].

Диктум і модус, пов'язаний причинними відношеннями, об'єднує кілька видів. Найуживанішими є висловлення із сполучником *бо*. У них виражено загальну причину, диктумна частина стосується змісту модусної частини в цілому і виступає після неї, напр.: *Ось так посидьте ще хвилинок з десять, подержить тепломір, **бо** у вас ще й гарячка є* (М. Левицький); *Але Митруньо не видів ніякої кухні, **бо** не знав, у котрім вона місці* (Л. Мартович); *Коли так, то будемо собі шваграми, **бо** я люблю Олену, а Стефан Сеню* (Ю. Федькович).

М.П. Івченко звернув увагу на різні відтінки причинового значення, які передає сполучник *бо* [5, с. 450]. У новіших працях їх виділено більше. Так, зокрема, в "Русской грамматике" 1980 р. до відтінків причинового значення віднесено підтвердження, доказ, свідчення, стимул тощо [8, с. 577], які мають свої засоби вираження. Так, сполучник *бо* у висловленні виражає передусім безпосередню, справжню причину, напр.: *...Там напишуть вам, за кого голосуєте, **бо** є два кандидати* (Л. Мартович); *Він журився, **бо** відчув себе неоправно винним* (Ю. Збанацький).

В актуалізованих частинах висловлень ірреальної модальності може вживатися заперечення. Такі висловлення набувають також відтінку причини, напр.: *Та хай ріжуть тут, **бо** не витримаю до міста* (Ю. Збанацький); *Прошу, пане сендзьо, а вислухайте ж, **бо** не знатимете, як зайшло* (Л. Мартович); *Але ні, Ярина не забувалась, **бо** не було такої ночі...* (Ю. Збанацький).

Особливістю висловлень зі сполучником *бо* є те, що диктумна частина в них завжди постпозитивна. Вона може означати обґрунтування, уточнення дії, коли для її пояснення беруть не безпосередні чинники причини або коли роблять якісь узагальнення, напр.: *Кожний тон із того "многая літа" буде для нього так, як камінь у голову, **бо** він сам був співак* (Л. Мартович).

Досить часто вживаються складнопідрядні речення зі сполучником *тому що*, які актуалізують причину. Їхня модусна частина виступає на першому місці, а диктумна – на другому, напр.: *Не можу тут розповідати, **тому що** мама хотять спати...* (Н. Кобринська); *Піду, звідки-м прийшла, **тому що** дороги мені не страшно* (О. Кобилянська); *Євгенія була порушена, **тому що** в писанні молодого автора видно було безперечний талант* (Н. Кобринська). Замість сполучника *тому що* вживаються такі його аналоги, як *через те що*, *від того що*, *того що*, *тим що*, напр.: *Але тут вийшло переслідування громаді на користь, **через те що** ця громада все йшла при виборах проти польського кандидата* (Л. Мартович).

Отже, залежно від конкретного завдання повідомлення в контексті мовлення використовується те чи інше співвідношення диктуму і модусу складнопідрядного причинового висловлення. В емоційному мовленні, коли робиться психологічна пауза для осмислення причини чи підкреслення неспокою, експресії почуття, причинове складнопідрядне висловлення складається з диктуму і модусу, між якими актуалізується причинний зв'язок.

У висловленнях з умовними відношеннями диктум і модус не відзначаються різноманітністю співвідношень. Вони виражають пряму зумовленість. У модусній частині названо ситуацію, що спричиняє певний наслідок у диктумній. Ці частини висловлень поєднуються нерозчленованими сполучниками *якщо*, *коли*, *коли б*, *як*, *якже*, *аби*, *раз* тощо, напр.: *Схаменися, коли бога боїшся...* (Ю. Федькович); *[Вам треба починати життя спочатку] **Коли** ж не зробити цього, Аркадію, ви загинете* (З газети).

У структурі складнопідрядного речення індикативної модальності актуалізовані частини повідомляють про явища, які можливі в минулому, теперішньому чи майбутньому

часі. Характерною ознакою таких висловлень є поєднання форм дійсного способу (індикатива), напр.: *Ми тебе після похорону оженимо з Химкою, якщо не боїтимешся її* (М. Левицький). Сполучник *якщо* поєднує диктумну частину з присудком у майбутньому часі недоконаного виду. Це дає змогу показати зв'язок неповторюваних одиничних явищ.

Сполучники *коли* і *якщо* вдало використовуються як синоніми, коли у висловленні вживається один за одним чи поблизу умовні складнопідрядні речення, напр.: *Якщо тобі набридне самотність, зателефонуй мені; коли ж я тобі набридну – і я поїду геть тієї ж миті* (О. Чорногуз).

Сполучник *раз* надає умові причинового відтінку. Він "має емоційне забарвлення" [7, с.296], а приєднувана ним актуалізована частина набуває сильнішого логічного наголосу, напр.: *Невістка працюватиме цілий день, раз того вимагає свекруха* (Л. Мартович).

В українській мові вихідну форму парадигми речень ірреальної модальності створює сполучник *якби*. Похідні форми парадигми пов'язуються сполучниками *коли б* (діал. *коби*), *аби*, напр.: *Не дам, – каже, – аби не знати що, аби мене за вас різками били* (Н. Кобринська). Похідні форми парадигми можуть виступати без корелята в диктумній частині або з корелятами *то, так, тоді*, особливо коли треба відмежувати постпозитивну диктумну частину, напр.: *От я зробив би тобі одну пропозицію, коби ти коло мене посиділа* (Л. Мартович). Висловлення зі сполучниками *якби, коли б, аби* (діал. *коби*) часто передають значення умови з відтінком протиставлення, допущу, особливо за наявності корелятивів *то, так*, напр.: *Коби ти коло мене посиділа, то був би тепер я твій* (Л. Мартович).

За особливістю семантико-граматичних відношень деякі дослідники виділяють проміжний різновид складнопідрядних з'ясувально-умовних речень [6, с.297]. Ці речення починаються оцінними словами типу *добре, гаразд, погано, кепсько, краще, гірше* тощо. Таке слово є здебільшого стислим головним компонентом (головним предикативним членом), суть якого з'ясовує умовна модусна частина реального або уявного змісту, що зумовлює використання того чи іншого умовного сполучника, напр.: *Кепсько бувало, татарів люде боялись як огню, коли нападали на села* (Н. Кобринська).

Диктум і модус, пов'язані з допустовими відношеннями, характеризуються зворотною зумовленістю, тобто в диктумній частині повідомляється про підставу чи умову, всупереч якій відбувається дія модусної частини.

Найбільш звичайне, власне-допустове значення виражають висловлення, у модусній частині яких ідеться про здійснене явище всупереч повідомленому, тобто всупереч потенційній причині. При цьому яскраво виявляється суперечливий характер частин висловлення. Власне-допустові висловлення можуть оформлятися за допомогою актуалізованих сполучників. Серед них найпоширенішим є *хоч*, який уживається в усіх жанрах і стилях української мови. Його варіант *хоча* типовий переважно для розмовного мовлення, а *хоть* – для застарілих текстів, напр.: *А отже молодому вчителеві Мицькові не було так, хоч він сам собі роботу придумував...* (Л. Мартович); *Я од неї зла не бачила, хоть я й недовго в дворі була* (О. Пчілка).

Висловлення з актуалізованим сполучником *хоч* (*хоча*) як формою зв'язку між диктумною й модусною частиною характеризуються тим, що цей сполучник не виступає на початку висловлення, напр.: *Та ти до цього часу ще не знаєш шницлі робити, хоч кілька я тебе вчу* (Л. Мартович); *З мужика мене ніхто на цигана не скине, хоч би мене й сажеш помазав* (Л. Мартович).

У мові художніх творів та усному розмовному мовленні використовуються висловлення з парними сполучниками *хоч – але* (*а, та, зате, проте*), напр.: *Хоч ми люди дуже бідні, але перед богом й вами, пане, чесні* (М. Коцюбинський); *Хоч живемо з пучок, а проте й для нас є місце в церкві* (М. Коцюбинський). Як бачимо, висловлення з парними сполучниками не втратили ослабленої протиставної ознаки, відтінку сурядного зв'язку, бо тут модусна частина, що завжди виступає після диктумної, починається протиставним сполучником сурядності.

Умовний відтінок висловлення може посилюватися за допомогою граматичних засобів – додаванням до цих сполучників частки *би*, напр.: *Тепер вона господина, хоч би не на своєму – так на доччиному* (М. Коцюбинський); *Я до тебе вернуся, хоч би куди не закинула мене доля* (Р. Іванчук). Основне значення висловлення при цьому не змінюється, воно набуває тільки іншого модального забарвлення – гіпотетичного. Тому немає потреби виділяти такі висловлення в окремий умовно-допустовий тип. Це допустові висловлення з умовним відтінком, напр.: *Серце ж її щастя хотіло, хоч би і ціною самозречень...* (Є. Гуцало).

Диктум і модус, пов'язані відношеннями мети, виражають пряму зумовленість, тобто такий фінальний (цільовий) засіб зв'язку, коли в диктумній частині повідомляється про бажаний наслідок передумови, зафіксованої в модусній частині висловлення. Ця частина висловлення з відношеннями мети завжди гіпотетична, спрямована в майбутнє, тому її предикат виражений або синтаксичним ірреальним способом, або інфінітивом, а сполучні засоби завжди мають частку *би*.

Основним актуалізаційним засобом зв'язку є семантично недиференційований сполучник *щоб*. Диктумна частина може заповнювати всі три позиції, але найтиповішою є постпозиція, бо "повідомлення про мету більш актуальне, ніж повідомлення про саму дію" [3, с.725]. Напр.: *[Всі ненавидять, проклинають, б'ються супроти неї – смерті]. І все ж вона приходить завжди і притому завчасно, щоб замінити день на вічну темряву* (Ю. Збанацький); *Каленик зачинив вікно, щоб хто не побачив Лазаря часом* (М. Коцюбинський).

Отже, співвідношення диктуму і модусу в структурі складнопідрядного речення розчленованої структури характеризується величезним потенціалом значень у межах часових, причинових, умовних, допустових та цільових відношень.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Белошапкова В.А. К изучению типов сложного предложения // Доклады и сообщения Института языкознания АН СССР. – М., 1952. – Т.2.
2. Булаховський Л.А. Українська мова // Вибр. праці: В 5т. – К., 1977. – Т.2.
3. Грамматика русского языка: В 2 т. – М.: Изд-во АН СССР, 1951-1954. – Т. 2. – Ч. 2.
4. Грамматика современного русского литературного языка / Отв. ред. Н.Ю. Шведова. – М., 1970.
5. Івченко М.П. Сучасна українська літературна мова. – К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1965.
6. Каранська М.У. Синтаксис сучасної української літературної мови. – К.: ІМКВО, 1992.
7. Курс сучасної української літературної мови: Синтаксис / За ред. Л.А. Булаховського. – К.: Рад. шк., 1951. – Т.2.
8. Русская грамматика: В 2-х т. – Т.2. Синтаксис. – М.: Наука, 1980.

Наталія Шульжук (Рівне)

СКЛАДНЕ РЕЧЕННЯ ДІАЛОГІЧНОГО МОВЛЕННЯ І ТЕКСТ

Діалогічна репліка за певних обставин може являти собою висловлення, за допомогою якого виражаються не лише прості або складні думки, а й цілі комплекси думок. Спаяність реплік діалогу веде до постановки питання про його стосунок до поняття "складне синтаксичне ціле".

Діалог як результат мовленнєвого обміну являє собою єдиний текст особливого роду, що належить не одній особі. Вивчення подібних синтаксичних утворень має в українському та зарубіжному мовознавстві довгочасну традицію [1; 3; 8; 9; 10]. На діалог як на складне синтаксичне ціле звертали увагу у своїх працях Н.Ю. Шведова [11] та Г.О. Золотова [6]. У мовознавчій літературі немає єдиної думки щодо термінологічного визначення синтаксичного явища, яке являє собою оформлений відрізок текстового масиву, що становить певне завершене висловлення в структурі всього тексту: "надфразна єдність" (Л.А. Булаховський, І.К. Білодід); "складне синтаксичне ціле" (М. Поспелов, Г.О. Золотова); "складна синтаксична єдність" (Г.П. Уханов); "сполучення речень" (Г.В. Валімова); у вузівських підручниках набув поширення термін "складне синтаксичне ціле", яким ми послуговуємося в статті.

Діалогічна репліка не ізольована, вона взаємодіє з попередньою та наступною репліками, оскільки утворює з ними складне синтаксичне ціле – діалогічну єдність, яка (залежно від кількості реплік) може бути двокомпонентною або багатоконпонентною. Наприклад:

– *Де це ви хильнули, товаришу Бучний?*

– *Хильнув? ... Було трохи. Сто грамів для гігієни. Ходив по клоччя на склад, а там близько ларьок...*

– *Далі все ясно, – перебив його Вакуленко, – в ларку вино, а в кишені гроші... Ось і маємо п'яного матроса на кораблі.*

– *Не п'яний я, товаришу старшина, від ста грамів не сп'янієш, тільки апетит кращий. Дивіться, стою і не точусь, не падаю.*

– *Ще б цього не вистачало! Ну що ж, для першого разу на гауптвахту! Завтра ж зранку і – кроком руш (Д. Ткач).*

Кожна наступна репліка багатоконпонентної діалогічної єдності є закономірною реакцією на зміст, і структуру попередньої репліки, тому лише складне синтаксичне ціле дає уявлення про закінченість думки, що була висловлена співрозмовником. Часто за умови виключення однієї з реплік діалогічної єдності руйнується складне синтаксичне ціле.

Складне синтаксичне ціле може являти собою не лише сукупність реплік, об'єднаних у діалогічну єдність, а й окрему репліку (часто така репліка є поширеною й набуває монологічного характеру). Наприклад:

– *Дядьку, як роблять цукор? – питає Андрій.*

– *Везуть білі бураки, що звуться цукровими, і женуть під ножі, вкріплені на колесах: стружка звідти збіга, як шаткована капуста. В казани її вкинули, завбільшки з будинок, і варять. Починається складна пісня – я забув, хоч і знав трохи. Варять так, що з січки, крізь її середні перегородки, як то бува в рослинах, цукровий сік сам всмоктується в гарячу воду, – і вже варять кристалик; додають щось – того я не знаю. Як зварять, наливають рідину в скажені посудини, що крутяться і ревуть гірше від звіра. При сітках кристалик задержується, а рідина відбігає геть. Вибирають рудий пісок і везуть сушити в нахилених бочках, що відкриті з обох країв і крутяться – довго перевершують пісок під протягами. Яюсь його відбілюють, то мені невідомо. Звідти брав маляс, як мали корову. І робив на заводі трохи: в ливарному цехові гуртом ставили піч (В. Барка).*

Як бачимо, складне синтаксичне ціле та складне речення мають як спільні, так і відмінні властивості. Складне синтаксичне ціле і складне речення можуть складатися з двох і більше компонентів, тісно пов'язаних між собою, що утворюють єдине ціле. Ця єдність оформлюється і підтримується змістовими та синтаксичними зв'язками. Сполучні засоби, що пов'язують частини складного речення, можуть використовуватися і у відносно самостійних реченнях, які об'єднуються у складне синтаксичне ціле. Проте, крім названих засобів зв'язку речень у складному синтаксичному цілому, є й інші, що виступають у єдності з уже названими сполучними засобами: лексичні (повтори, вживання особових і вказівних займенників, займенникових прислівників тощо); морфологічні (співвідношення видо-часових і способових форм дієслів-присудків); синтаксичні (порядок слів і речень, сполучники з приєднувальним значенням, паралелізм будови речень, неповнота окремих речень); в усному діалогічному мовленні широко використовуються ритмомелодійні засоби, виявом яких є інтонація.

Образність та емоційність українського діалогічного мовлення досягається за допомогою надзвичайно розвиненої системи експресивних виразових засобів, які часто емоційно наснажують діалог і формалізують змістову взаємодію реплік у межах діалогічної єдності. Йдеться про повтор та синтаксичний паралелізм. За визначенням Н.Ю. Шведової, "повтор – це побудована за правилами розмовного мовлення друга репліка, що виражає експресивно забарвлену реакцію на висловлене та має за свою структурну основу певні елементи словесного складу першої репліки і підпорядковується її формі" [12, с.69].

Повтори бувають різних типів [2; 4; 5, с.40-41; 7, с.8-15; 13, с. 286]. Одні повтори викликані тим, що спонтанність висловлення не дозволяє належним чином варіювати

засоби вираження думки. Виникнення інших пов'язане з тим, що мовець "тягне" час для пошуку найадекватнішого засобу висловлення. Нерідко виникнення повторів у діалогічному мовленні пов'язане і з емоційною реакцією мовця на репліку співбесідника.

Повторюватися можуть окремі члени речення, предикативні частини і цілі складні речення (тобто повторюється той відрізок мовлення, на якому зосереджується емоція, або той, який видається мовцеві найважливішим і тому вимагає більшої уваги). Наприклад:

Василь. *Ти плачеш, серденько моє?*

Галя. *Плачу, бо несила одібрати душі, коли раз оддала!* (М. Старицький);

– *А де ж вони (діти)?*

– *Де? А на небі ... оті зірочки, що вночі сяють, то се діти сонцеві ...* (М. Коцюбинський);

– *Жити серед розкішної природи, на березі однієї з найкрасивіших річок планети і все життя дихати рудним пилом та газом ... це нормально, мамо? Легенями фільтрувати – нормально?*

– *Нормально буде, як повітря очистите, щоб стало таке, як було* (О. Гончар).

Як бачимо, повтори виражають відповідне ставлення персонажа до висловленого: здивування, недовіру, невдоволення, насмішку, згоду або незгоду з висловленою співрозмовником думкою і т.ін., тобто в такий спосіб відтворюється суб'єктивна оцінка почутої інформації.

Породжуючись першою реплікою, повтор втілюється в певну синтаксичну форму, яка може і не бути точним повторенням форм, що містяться в попередній репліці.

Іноді ж наступна репліка будується під впливом структури речення першої, що головним чином виявляється в синтаксичному паралелізмі взаємопов'язаних реплік. За умови безпосереднього діалогічного спілкування учасник діалогу сприймає не лише зміст висловлення співбесідника, але й форму, через яку цей зміст реалізується. Наприклад:

– *Ніхто мене не зобижав, а тільки таке в хаті трапилося, що ти дізнаєшся, то битимеш.*

– *Чоботи шкапові, ті, що я на ярмарку купив, украдено?*

– *Ні, чоботи цілі.*

– *Гроші, що на корову збирає?*

– *І гроші цілі* (Г. Тютюнник).

– *От спасибі ж вам, що справедливу правду кажете!*

– *Спасибі й вам, Мартуню, що правди слухаєте!* (В. Міняйло).

Іноді синтаксичний паралелізм виявляється і в межах однієї репліки. Звичайно, в таких випадках він підсилює емоційний вплив висловленого на співбесідника (схвильоване мовлення): *"Ти гадаєш, що я справді віялась по світу? Бо, бач, я так довго не давала про себе знати? Ти допитуєшся, бо думаєш лише про себе. Ти допитуєшся, бо міряєш усіх на свій і на її аршин"* (О. Чорногуз); *"Я зраджував, бо гадав, після цього вона залишить мене. Я зраджував, бо хотів, щоб і вона відчула, що таке зрада"* (О. Чорногуз); *"...Та нема людини, щоб без скрині!.. Думаєш, куди кожне живе? Та в свою скриню! Думаєш, звідки кожне живе? Та зі своєї скрині!.."* (Є. Гуцало).

Наявність певних компонентів репліки діалогічного мовлення можуть бути зумовлені комунікативними завданнями. Характер засобів скріплення речень у складному синтаксичному цілому впливає як на структуру, так і на динаміку фрази. Залежно від способу зв'язку між реченнями, які входять до складного синтаксичного цілого, серед останніх розрізняють два основні структурні типи: 1) складне синтаксичне ціле з ланцюжковим зв'язком компонентів; 2) складне синтаксичне ціле з паралельним зв'язком компонентів. Структури першого типу відзначаються більшим поширенням у діалогічному мовленні. Ланцюжковий і паралельний зв'язки компонентів нерідко поєднуються в межах одного складного синтаксичного цілого.

Якщо складне речення – сполучення двох і більше предикативних одиниць, які утворюють одну цілісну комунікативну одиницю та перебувають у змістовій, формально-гра-

виражено наведеним питальним реченням, — *Чи є в тебе останнє видання цього посібника?* — можна логічно завершити, позитивно чи негативно зреалізувати хоча б однослівною відповіддю *Так* чи *Ні*. Самим питальним реченням не фіксується наявність певного факту, явища у житті. Ним лише ставиться питання про його наявність. Для відповіді потрібне утворення синтаксично розчленованої думки (у формі розповідного речення) або синтаксично нерозчленованої (*Так* чи *Ні* або синонімічного до них слова-речення: *Авжеж, Аякже, Ні-ні* і под.). Реакцією на поставлене питання може виявитись і інша питальна конструкція, напр.: *Чому ж про це запитуєш?* і под.

Звісно, постановка, формулювання будь-якого питання завжди передбачає наявність певного знання про якийсь факт життя. Це знання про істинність чи хибність чогось — не завжди може бути перевірене й доведено *мував: їхати чи не їхати по лікаря? Чи так ви хати знайдете, чи хліб?* (У. Самчук)

Найпоширеніший різновид питальних речень — це власне-питальні речення, або речення прямої питальності (прямопитальні), як-от: *Що там у вас доброго? — питає Матвій.* — *Де ж твої люди?* (Б. Лепкий); — *Мовчи ти, Маріє?* (У. Самчук); — *Чи гарний був?* (Б. Лепкий); — *Мамо! Де наш тато?* (У. Самчук). Вони містять пряме запитання до інших, спонукають кожного, до кого адресуються що-небудь зробити, що-небудь сказати, тобто, відповідним чином відреагувати на запитання співрозмовника (чи навіть відсутньої особи, яка не бере участі в діалозі), або ж спонукають співрозмовника до того, щоб він відреагував на якусь констатацію, твердження мовця у формі розповідної чи розповідних конструкцій.

Досить активно вживаються: а) питально-з'ясовуючі речення і б) питально-уточнюючі речення. Перші не допускають відповіді у формі *Так* чи *Ні*, другі ж — допускають їх, наприклад: а) *Що нового? — спитав Мручко* (Б. Лепкий); *Звідки сил береш? Де ти так навчився писати?* (У. Самчук); *Молодий козаче, чого зажурився?* (Нар. пісня); *А де ти його вискіпав? — Володько помітно лагідніє* (Б. Лепкий); *Нащо ти його приніс? — зовсім байдуже, заложивши в кишені руки, питає він* (Б. Лепкий); *А що то таке скремейда?.. — питає мати* (Б. Лепкий); б) *А гарний він був, цей ватажок піратів? — спитала зітхаючи* (Б. Лепкий); *Чи вуж кріпко кусає? То наша ,тату, земля Волинь зветься?* (У. Самчук); *Хіба мама буває в цей час дома?* (А. Шиян); *Цей хіба всидить на печі?* (У. Самчук); *Можеш уявити собі гіршу напругу?* (Б. Лепкий); *А чи далеко ще до Острога? — питає Володько* (Б. Лепкий); Священик йому підказує: *"Не слухав батька-матері? Заздростив? Не молився рано й ввечері Богу? Не постив? Лаявся поганими словами? Щось узяв чуже? Божився неправильно?"* (Б. Лепкий).

Деякі з питальних речень становлять перепитувальні конструкції, наприклад: *Росія належить цареві. — Цареві?*; *А Прип'ять впадає в Дніпро. — В Дніпро?* (У. Самчук); *Переходять до Петра, — доповів глухо Ватнаровський. — До Петра переходять?* (Б. Лепкий); *В шахи грали, — весело сказав Серьожа. — Грали?* — перепитала Ільєвська (О. Гончар); *Хочу за своїми жити і вмирати. — Вмирати?* Тобі це слово не до лиця, Ганно (Б. Лепкий); *То місто таке. Дуже велике і гарне. — Місто?* (У. Самчук); *Козаки на посполитих сходять, посполиті, як цигани, з місця на місце перетягаються, роздивляючись, де кращий хрест стоїть. — Хрест?* — спитав Сидір, не знаючи, до чого цей веде (Б. Лепкий).

У межах уточнюючих питальних структур дещо окрему групу становлять питальні уточнюючо-зустрічні речення. Наприклад: *А правда, добре було б, щоб усі вужі виздыхали? — Може, й добре. Але що тоді їли б черногузи?* (У. Самчук); *А що ж ти на це, Андрію? Войнаровський просявав. — Невже це правда, милосте ваша? А може, Герта взяла її до себе і жрекинею у своїм храмі зробила? — Ти і про Герту чувала?* (Б. Лепкий).

Ще один функціонально важливий різновид питальних речень представлений питально-риторичними конструкціями, наприклад: *Чи словом зборкати орла? Чи правді кривду подолати? А коли ж до праці привчатись як не замолоду?* (О. Гончар); пор.: *Тільки*

замолоду слід до праці привчатись!; Але хіба ж можна в таку ніч спати?; пор.: В таку ніч не можна спати.

Уже з тільки що наведених прикладів випливає, що риторичне питання — це ніби приховане заперечення або ствердження, це завжди інтонаційно-питальна констатація чогось стверджувального, позитивного за змістом або заперечного, негативного. Риторичними питальними реченнями емоційно виражається думка-судження, а не питання — як особлива форма думки, що виражається питальним реченням. Риторичні питальні речення, на відміну від власне-питальних структур, не містять звернення до інших у питальній формі, через що ними й не передбачається відповідь на питання, яке стосується тільки самого мовця, виражає певну форму його мислення, не зорієнтоване на мовленнєву реакцію співрозмовників, не передбачає й не прогнозує їхньої відповіді.

Варто зауважити, що за особливих комунікативних ситуацій також і нериторичні питальні речення можуть виражати думку, якою не проектується відповідь. Уявімо собі, що у відповідь на повідомлення — *Учень-відмінник К. написав останній твір на "три"* — хтось скаже: — *То він так? Оце він так підготувався?* Обидва речення насправді "псевдопитальні", вони "глухі" як запитання, бо мовець не орієнтується на відповідь, не чекає на неї, тут лише виражено явну зацікавленість у повідомлюваному, почутому... [3, с.56].

Питальність — це одна з категорій логіки як всезагальної теорії знань, одна з одиниць і форм мислення. До інших категорій мислення й мовлення належать судження, втілювані в спонукальних реченнях (наказових трьох основних різновидів: висхідної інтонації, коли логічне слово стоїть у кінці питального речення, створюючи враження незавершеності висловлювання, яке вимагає відповіді, наприклад: *Так, значить, в море ми не підемо?*; спадної інтонації, коли логічно наголошене слово перебуває в середині речення, наприклад: *Ви вчора виступали на зборі?*)

Отже, питальні речення — це окремий розумово-функціональний різновид речень, це речення із своєрідною модальністю, комунікативною зорієнтованістю. Їх уживання єдино можливе за багатьох життєвих обставин, бо кожен з мовців досить часто має потребу в тому, щоб когось про щось запитати, спонукавши в такий спосіб запитаного до певного вчинку, дії. За деяких умов спілкування питальні речення не можуть бути замінені іншими комунікативними різновидами речень (розповідними, спонукальними), вони, отже, повністю натуральні, природні, виразно індивідуалізовані конструкції, які найчастіше вживаються в розмовно-побутовому мовленні, значно меншою мірою — в інших стилях мови і, мабуть, зовсім не характерні для офіційно-ділового мовлення в його типових писемних формах.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Дудик П.С. Питальні речення й питальні слова-речення // УМЛШ. — 1973. — №1.
2. Дудик П.С. Із синтаксису простого речення. — Вінниця, 1999.
3. Пешковский А.М. Русский синтаксис в научном освещении. — Изд. седьмое. — М., 1956.
4. Розенталь Д.Э., Теленкова М.А. Словарь-справочник лингвистических терминов. — М.: Просвещение, 1976.

Ольга Куц (Вінниця)

ПРО ФУНКЦІОНУВАННЯ СТВЕРДЖУВАЛЬНИХ І ЗАПЕРЕЧНИХ РЕЧЕНЬ

Категорії ствердження і заперечення в українській мові реалізуються як членованими, так і нечленованими реченнями. У різних стилях нечленовані речення функціонують неоднозначно, у певному індивідуальному вияві. Тільки зрідка окремі різновиди їх вживаються в книжних стилях мовлення, зовсім епізодичні вони в офіційно-діловому стилі, дещо активніші в науково-публіцистичному стилі, у мові періодичних видань. Основна сфера функціонування нечленованих стверджувальних і заперечних речень — діалогічне мовлення, переважно розмовно-побутове, яке за умови відсутності офіційних стосунків між співрозмовниками в невеликій мірі спричинюється до невимуженості, спонтанності в спілкуванні.

Умови реалізації нечленованих речень в розмовному мовленні передбачають наявність співрозмовників, які обмінюються репліками в комунікативному процесі, суть якого здебільшого полягає в передачі інформації, сприйнятті її слухачем і відповідною мовленнєвою реакцією на сприйняту інформацію. Така система комунікації знаходить своє вираження в різних з погляду синтаксичної структури репліках діалогу [1, с.17].

Під час розгляду діалогу як мовного явища, яке слугує переважаючою сферою появи та функціонування нечленованих речень, виникає низка складних проблем, пов'язаних з особливою сутністю діалогічного мовлення. Форми діалогу залежать від теми розмови, соціального статусу учасників бесіди, конкретної ситуації, інших позамовних і власне мовних чинників.

Опис визначальних структурних і функціональних ознак діалогу, його комунікативних можливостей уперше здійснив Л.П. Якубинський у праці "Про діалогічне мовлення" [2]. Автор сформулював кілька висновково-оцінних міркувань, зокрема, про сукупність факторів, якими визначається своєрідність діалогу. Наприклад:

1. Визначальним чинником у процесах мовлення виступає момент сприйняття, бо діалогічним мовленням завжди передбачається реакція того, хто сприймає інформацію.

2. Характерне для діалогу "реплікування" зумовлює досить швидкий темп мовлення – воно реалізується без попереднього обмірковування, "в порядку автоматичної діяльності" [2, с.184].

3. У діалозі велику роль відіграє зорове і слухове сприйняття. Тільки міміка і жести "можуть відігравати роль репліки в діалозі" [2, с.184].

4. Варті уваги й такі особливості діалогу як його відносна композиційна простота, стислість, лаконічність. За безпосередньої форми спілкування категоріально важливу функцію виконує ситуація, в якій відбувається розмова. Наявність побутового контексту створює "можливість недовисловлювання, непотрібність мобілізації всіх слів" [2, с.143].

5. Пізнання визначальних ознак діалогу суттєво сприяє виявленню й осмисленню об'ємних частин тих змін, які взагалі відбуваються в мові. "Зміна діалогу відбувається в напрямку пришвидшення, скорочення і спрощення" вислову [2, с.189].

Підсумовуючи вищезазначене, не можна не пристати до такої висновкової думки: саме з реплікуванням пов'язане таке синтаксичне явище, як нечленовані речення. У чому ж полягає найсуттєвіша властивість нечленованих синтаксичних одиниць? Які чинники її зумовлюють? Переважно те, що мовна організація діалогу являє собою ланцюг реплік, які сліднують одна за одною і межами яких слугує відносна закінченість мовлення одного співрозмовника і початок мовлення іншого.

Репліка – одна з тих мовних одиниць, які відображають специфіку діалогу. Репліка якнайбільше відтворює саму сутність і характер діалогічного спілкування – перемежований обмін висловлювання осіб-учасників діалогу. За наявності відносної змістової завершеності і формально-граматичної завершеності репліка виступає особливою одиницею комунікації. З "реплікуванням" пов'язані численні синтаксичні особливості діалогу: стислість, лаконічність його синтаксичних конструкцій, своєрідність їх сполучуваності одне з одним, специфіка функціонування в якості реплік нечленованих речень тощо. Щоб з'ясувати місце та функцію нечленованих речень у діалозі, потрібно дослідити його структуру. Розглянемо такі приклади: *І ото ти ловила його живцем? Таку сатану? – А ловила. – Тенетами б то? – Та ні ж, руками...; Цікаво, що то там за народ? То все ваш рід? – Атож...; Ну, якщо ти так багато начитався страшних книжок, то розкажеш мені колись. Це цікаво. Все страшно цікаве. Гаразд? – Гаразд; Треба поспішати. А ми не збились? – Бог з тобою* (З творів І. Багряного).

Виділені нечленовані речення справді різнотипні за формою свого морфологічного вираження і за синтаксичною функцією. За синтаксичною побудовою діалогічне мовлення може являти собою неоднорідну форму. Адже деякі з реплік (типу *І ото ти ловила його живцем; Цікаво, що то там за народ; А ми не збились*) відносно самостійні як у формальному, так і в змістовому плані. Зв'язок між ними може бути і щонайтіснішим, і нетривким,

загальним. Більшість із них не володіє такою самостійністю (напр.: *Гаразд; Атом; Бог з тобою*), бо контекстуально якнайбільше залежить від певної конкретної мовленнєво-синтаксичної ситуації. Висловлювання, які належать різним учасникам розмови, настільки семантично і структурно взаємообумовлені, що їх не можна розглядати інакше, як особливе комунікативне і структурне об'єднання, яке в лінгвістиці нерідко поіменовують **діалогічною єдністю**.

В усіх представлених діалогах другі і треті репліки мають такий морфологічний і граматичний склад, який не може самостійно, без співвіднесеності з першою реплікою, висловити весь той зміст, який вміщений у репліках, ужитих у конкретній ситуації, контексті. Найчастіше у функції других та третіх реплік вживаються нечленовані конструкції та неповні членовані речення. Виразником змістової завершеності і повноти комунікації виступає в таких випадках передусім не склад окремої репліки, а сполучення певних реплік. Тому усі наступні репліки, які сліднують після першого висловлювання (відносно завершеного у формальному та змістовому планах) взаємообумовлені лексично, граматично, інтонаційно і комунікативно.

Отже, тільки перша репліка діалогу виражає логічно завершену думку своєю власною морфолого-граматичною структурою. Семантика ж наступних реплік виражається контекстуально через притаманну лише їм словесну організацію. Основну роль у поповненні змісту таких реплік – нечленованих речень – відіграє попередній контекст. У кожному прикладі поєднання двох реплік виступає як особлива складна комунікативна одиниця – двочленна синтаксична побудова, першим елементом якої є репліка, яка морфологічно і синтаксично виражає не тільки відносно завершену думку, але й бере участь в оформленні змісту другої репліки-відповіді. У такій двочленній побудові репліка, не будучи співвіднесеною з попередньою, не може функціонувати як завершене висловлювання.

Розглянемо приклад: *А скажіть, будь ласка, в Хабаровську можна ходити по вулицях? Безпечно? Чи є міліція? – Є. А що? – Та я читала, що ще недавно тигри там гуляли по вулицях і крали людей, ба навіть коней. Чи правда? – Правда* (І. Багрянний). Особливістю речень, які становлять діалог, є також те, що вони адресуються співрозмовникові з метою отримати від нього безпосередню негайну відповідь про той чи інший факт чи явище, яке невідоме чи не зовсім зрозуміле мовцеві. У перших репліках діалогу нерідко можна натрапити на спонукальні речення, які також виразно зорієнтовані комунікативно на наступну репліку. Своїм змістом, інтонацією і структурою такі нечленовані речення своєрідно відтворюють бажання мовця примусити співрозмовника вдатися до тих чи інших дій. Співрозмовник у своїй репліці-відповіді так чи інакше реагує на це спонукування, виражаючи згоду чи заперечення раніше мовленого, сумнів тощо. Саме в цьому закладено комунікативну основу для утворення реплік-відповідей – нечленованих речень – діалогічної єдності саме такого зразка, як "питання – відповідь". Можна виділити три групи таких синтаксично нечленованих конструкцій: 1) побудови з частками і такими модальними словами, які близькі до часток; 2) побудови з вигуками та вигуківими сполученнями; 3) побудови фразеологічного характеру. Такі конструкції можуть уживатися відносно самостійно, проте їхня головна своєрідність полягає в тому, що вони виступають як нечленовані речення тільки в діалозі. Поза ситуацією вони нічого не означають, через що комунікативно необґрунтовані. Змістовності, конкретності, значеннєвості вони набувають лише в контексті, тобто тоді, коли сліднують за структурно-оформленим реченням, використовуються в реченнєвому полі, оточенні. Особливість діалогічного мовлення обов'язково передбачає присутність мовців, порівняно швидкий темп мовлення, розуміння ситуації, економію мовних ресурсів. Усе це якнайбільше сприяє появі нечленованих речень, які відрізняються лаконічністю, експресивністю і взаємообумовленістю, напр.: *Здорові були, Петровичу! І ви на ярмарок? – Атож! Здрастуйте! – Наланську свою ведете? – Атож! І я ж про те! Пожнивували? – Еге ж! А ви? – І ми! Зерно стеріг? – Атож! На горобців кишав... Курчат пасла? – Квочки водою*

обхлюпувала, щоб не квокали... – **І то діло...** (Остап Вишня); Я маю, отже, каятися ділом? – **Се ж ясна річ – Так, правда, ясна річ; Чи хто вже переписував? – Авжеж.** Рената, Пріск, Альбіна – всі по разу, а я аж двічі. – Двічі можу й я. – **От і гаразд** (Л. Українка); Вас, мабуть, дивує, чому я тут? – **Безперечно; Якщо ти, пане Іване, хочеш підтримувати зі мною дружні стосунки, то раджу тобі негайно їхати... додому і привезти все те, що ти нагарбав, будучи на службі в мене... – Гаразд, пане гетьмане, я зроблю так, як ти наказуєш...** – **Добре.** Але не подумай обдурювати мене (В. Малик); Чи не хотіли б ви сісти отам? – **Охоче** (У. Самчук); ...Він не знає тебе в обличчя? – **Ні, не знає.** – **От і добре** (В. Малик).

Тільки за конкретних ситуативних чи контекстуальних умов функціональна індивідуальність нечленованих речень стає фактом мовлення, природною нормою вислову. Це означає, що нечленованим реченням належить неповторне місце в синтаксичній системі мови – діалогічній формі її втілення. У монологічному мовленні нечленовані речення використовуються набагато рідше, тільки за тих мовленнєвих ситуацій, коли мовець хоче додатково переконати сам себе в чомусь або знайти додаткові аргументи висловлюваного ним же заперечення, незгоду з кимось або чимось. На підтвердження зазначеного наведемо такі приклади: *Думки плуталися у голові, що була немов гарячим оловом наллята: Який пак сьогодні день?.. А, шостий... Ну, це ще здорово... Коняка б уже здохла... А якби я був конякою – було б ліпше?.. Шостий... Так... Але Бог за шість день світ увесь сотворив..; і ці нетрі теж... Атом...; Що він з ним не робив!.. Він йому виламував ребра в скаженій люті. Він йому повивертав суглоби... Він уже домагався не зізнань, ні, він добивався, щоб той чорт хоч заскавчав і почав ридати та благувати його, як то роблять всі... Авжеж! Дивиться вираченими очима – і тільки; ...Ну, ми не поїдемо до Хабаровська, ми поїдемо на ...на Сахалін. Еге ж! Там довкола вода, і та сатана туди не перепливе (І. Багрянний); Столпотвореніє вавилонське. Смутнее время на Руси. Он воно що (М. Хвильовий); ...Правда неокмуніста – просто нахабна, хлопчача брехня, перекручування фактів, наклепи! Він не може спокійно слухати ці дурниці, він повинен заткнути рта шмаркачеві. Але ба: шмаркач не дає собі заткнути рота, а затикає його батькові (В. Винниченко); – А-а, новачок, гяурська свиня! Поганий ішак! Смієшся?.. О ні, ти в мене працюватимеш, як слід! – зарепетував наглядяч і кілька разів шмигонував невільника по плечах (В. Маликов); Бачу, хотів би ти, щоб я ідею зрадив, покинувши товаришів, прийнявши рятунок з рук нечистих, а тоді ти міг би, вихваляючись, казати: такі ж вони усі, ті жірондисти! Так ні, не дам тобі я сеї втіхи! (Л. Українка); – Ростете? – питає бог. – **Тож бо то й є!** Ну, не турбуйтеся – сонце буде! І місяць буде! І зірки будуть!; Смієтесь? А чи не так ув "одкровеній" понаписувано? Чи не позасновувано світ божий дротами? Чи не град страшний після посухи пекучої? **То ж то бо й є!** А ви смієтесь!; Угадали? Ну, скільки ж?! Двадцять сім?! Сорок сім?! Шістдесят сім?! **Отож-то й воно** (Остап Вишня).*

Отже, нечленовані речення, які функціонують переважно в діалогічному (здебільшого усному) мовленні, загалом виражають модально-семантичні значення, категорії ствердження, заперечення і в такий спосіб своєрідно виконують комунікативну функцію речення. Нечленовані речення набувають при цьому таких характеристик, які повною мірою збігаються з мовними характеристиками граматичних речень: 1) відносна інтонаційна закінченість вислову; 2) здатність мати у своєму складі показники суб'єктивно-модальних значень: частку, вигук, вставне слово, деякі повторювальні елементи тощо; 3) здатність поширюватися словоформами, вступати у синтаксичні відношення з іншими висловами, поєднуватися з ними в складне речення в структурі тексту.

Нечленовані речення характерні тим, що вони у якнайстислішій формі відтворюють думки і почуття людини, найтонші нюанси її мислення, що у функціональному плані суттєво доповнює той зміст, який кожен з мовців оформлює найрізнішими реченнєвими структурами. Поділ синтаксично нечленованих речень на загальновідомі різновиди (стверджувальні,

заперечні і т.д.) здебільшого ґрунтується на модальній семантиці тих слів, які закріпились у мові як виразники відповідних нечленованих речень (або слів-речень).

ЛІТЕРАТУРА:

1. Дудик П.С. Синтаксис украинской разговорной литературной речи / Простое предложение; его эквиваленты // Автореферат дис ... докт. филол. наук – К., 1973. – 59 с.
2. Якубинский Л.П. О диалогической речи // Русская речь / Сборник статей под ред. Л.В. Щербы. – Петроград, 1923. – С.182-189.

Світлана Харченко (Київ)

СПОНУКАЛЬНІСТЬ ЯК МОДАЛЬНО-СИНТАКСИЧНА КАТЕГОРІЯ

Однією з істотних конструктивних ознак кожного речення є модальність, що в системі мови належить до ряду основних, центральних категорій, "яка в різних формах виявляється в мовах різних систем" [2, с.57]. Іншими словами, категорія модальності є мовною універсалією, що однаковою мірою функціонує в мовних системах різного типу.

Якщо існування в мові категорії модальності не викликає сумніву, вона одноставно визнана мовознавцями, то питання дефініції категорії модальності, її обсягу та співвіднесеності з різними рівнями мови (морфологічним, синтаксичним, лексичним, фонетичним) залишаються довгий час не розв'язаними, спірними, недостатньо дослідженими, мало вивченими.

Різні підходи до визначення природи, суті, обсягу категорії модальності та засобів її вираження стали причиною появи різних класифікацій мовної модальності.

Найчастіше лінгвісти, дотримуючись широкого розуміння категорії модальності, диференціюють її на основі: а) вираження ставлення мовця до того, що повідомлене чи повідомлюється; б) вираження відношення змісту повідомленого (повідомлюваного) до дійсності. Внаслідок цього відбувається протиставлення об'єктивно-модальних і суб'єктивно-модальних значень, інакше об'єктивної і суб'єктивної модальності.

Об'єктивна модальність є обов'язковою ознакою кожного речення, одним із аспектів зовнішньо-синтаксичної структури речення і "входить органічним складником в ширшу за обсягом і менш конкретну щодо означення категорією предикативності" [4, с.17].

Якщо предикативність – це сукупність структурно-семантичних зв'язків елементів, складових частин речення, то модальність – результат їх взаємодії. Таким чином, категорія модальності репрезентує кожне речення в плані відповідності або невідповідності його змісту дійсності, напр.: *Ніна. Коли ви обидва не можете просто сказати, то дозвольте мені... Сьогодні я залишаю тебе і переїжджаю до готелю. От і все!* (М. Куліш); *Мавка. Який-бо ти, дідусю, став суворий!* (Леся Українка); *Восени радиться Мотря з матір'ю: – Чи не найняти б нам Чіпку хоч за харч служити?* (Панас Мирний); *– Злякалася? – жартівливо спитав Корж, обертаючись до дружини, – Нехороше! Козачка повинна бути смілива* (З. Тулуб); *– Я завтра прийду, Надійко, шепотів він. – Чекай на мене, Надійко* (В. Підмогильний). *– От і собі придбати таку корівчину, бо моя тільки роги має гарні* (М. Стельмах).

Суб'єктивна модальність охоплює коло значень, які "виражають суб'єктивну оцінку будь-якої думки, будь-якого повідомлення" [2, с.87]. Іншими словами, у кожному реченні, реалізованому усно чи письмово, імпліцитно або експліцитно присутній мовець, який скільки-небудь виявляє своє ставлення до того, про що він говорить, – нейтральне чи не нейтральне. Напр.: *Добре трохи! – ускочивши у хату защебетала Наталя. – Іван Микитович так грають, мов словами говорять!* (Панас Мирний); *Як він ішов! Струменіла дорога, далеч у жадібні очі пекла* (В. Симоненко); *Килина (впадає в річ). Ой горе! Хто б говорив! Уже таких відьом, таких нехлюй, як ти, світ не видав!* (Леся Українка).

У межах об'єктивних модальних значень, керуючись і орієнтуючись на категорію цільового призначення висловлення (або категорію комунікативної мети, комунікативного зав-

дання, комунікативного наміру мовця), традиційно виділяють три модально-комунікативних значення: розповідь (ширше повідомлення), питання та спонування, а отже, виділяють розповідні, питальні та спонукальні речення.

Категорія спонукальної модальності – це функціонально-синтаксична категорія, яка відображає емоційно-вольові стосунки між комунікантами, зумовлені особистісними, соціальними та ситуативними факторами.

Крім того, модальність розглядають і як структурну одиницю мови, намагаючись віднести до синтаксичного, морфологічного, лексичного мовних рівнів.

Деякі дослідники, торкаючись цього питання, вважають за потрібне підкреслити, що модальність є результатом взаємодії всіх рівнів мовної системи (В.В. Виноградов, Г.О. Золотова).

На нашу думку, категорію модальності взагалі, а категорію спонукальної модальності зокрема, слід розглядати у синтаксисі, оскільки ця категорія безпосередньо пов'язана з реченням і тільки в реченні, реалізованому в мовленні, набуває своєї функціональності. А дієслівні форми способу, модальні слова тощо є лише морфологічними репрезентантами, які в поєднанні з іншими показниками (інтонацією, актуальним членуванням, ситуацією мовлення, контекстом), формують загальне модальне значення висловлення.

Тому, аналізуючи конкретне модальне значення відповідного речення, необхідно враховувати всі аспекти синтаксичного аналізу. У граматиці виділяють три рівні (аспекти) в організації висловлення: формально-синтаксичний (в основі кожної синтаксичної одиниці лежить певним чином побудована конструкція, яка вступає в синтаксичні відношення з іншими одиницями), семантико-синтаксичний (будь-яка синтаксична одиниця має певний зміст), комунікативний, або актуального членування (мовні, зокрема синтаксичні, одиниці існують та функціонують не задля себе, а з певною комунікативною метою) (В. Матеїус, Ф. Данеш, І.Р. Вихованець, Г.О. Золотова).

Спонування реалізується в процесі спілкування, а функціонує в акті волевиявлення, який передбачає обов'язкову наявність мовця (адресанта, комунікатора) – суб'єкта, який виступає ініціатором спонування, і слухача (виконавця, адресата, комуніканта), який, з одного боку, є об'єктом, на який спрямовані комунікативні дії адресанта, що сприймає спонування та інтерпретує його, а з іншого, – виступає (у більшості випадків) суб'єктом виконаної дії. Адресатом спонування може бути як істота (людина, тварина), так і неістота (дощ, вітер, сонце і под.). Напр.: 1) – **А виходьте-но сюди, Панасе Яковичу! – постукали у вікно і поставили колоду біля сіней** (М. Медуніця); **Величко. Підсудний, подайте назву розвідок на записці** (О. Довженко); **Орач наблизився до шляху. Він уперто налягав на плуга, покрикуючи хриплавим голосом: – Соб! Соб!.. Цабел! Цабел!.. – Воли слухняно корилися господареві, пнулися з шкури, аби догодити господареві** (М. Медуніця); 2) **Іди, іди, дощичку, зварю тобі борщичку** (Нар. тв.); **Ой не світи, місяченьку, та на той перелаз...** (Нар. тв.) – у першій групі речень адресатом спонування виступає істота (у перших двох прикладах – конкретна особа, у третьому – тварини), а в другій групі – неістоти.

Вербальні дії мовця спрямовані на те, щоб вплинути на слухача (слухачів) і цим самим досягнути певної мети, певного результату: сформувати, змінити адресата (адресатів) або його (їх) поведінку, змінити існуючу або створити нову дійсність. Тому мовлення адресанта позначене високим ступенем цілеспрямованості, орієнтованості.

Діалектика акту волевиявлення така, що інтереси комунікатора завжди суперечать інтересам комуніканта, що між глибоко індивідуальними установками (у даному випадку емоційно-вольовими) мовця і слухача (слухачів) існує протиставлення, внаслідок чого слухач (слухачі) свідомо чи підсвідомо, але завжди чинить психологічний опір, який необхідно мовцеві подолати (або принаймні зменшити), аби спонування було результативним.

Зважимо й на те, що продукуючи спонукальні конструкції, адресант враховує соціальний статус учасників акту волевиявлення, тобто свій і того (тих), кому адресоване спонування.

Тому адресант для отримання позитивного результату спонукального акту, який реалізується, використовує різні (спеціалізовані і неспеціалізовані) засоби вираження спонукальної модальності: речення неспонукального значення, перформативні речення, дієслівні форми дійсного та умовного способів тощо.

Категорія спонукальної модальності здійснює ряд функцій, які визначаються семою спонукальної модальності та її цільовим призначенням. Категорія спонукальної модальності виконує такі функції: інструментально-спонукальну, фатично-спонукальну і регулятивно-спонукальну.

Інструментально-спонукальна функція. Використовуючи спонукальні конструкції, мовець має на меті примусити адресата зробити те, що вимагається. При цьому мовець тільки називає дію, не вказуючи ні на спосіб дії, ні на засоби, умови виконання, ні на напрям руху, не даючи кількісної або якісної характеристики дії, не акцентуючи уваги на чомусь конкретно. Напр.: – *Ти що? – здивувався Михайло. – Ану підіймайся!* (А. Дімаров); – *Дай Боже! – перебив веселий Тараско. – Куме! А тий! Володьку! Ага! Ти ще не бачив? Дивись! Неправду я казав? Цар!* (У. Самчук); *І Черниш також закричав у потилицю німцєві: – Стій! Стій!* (О. Гончар).

Категорія спонукальної модальності може виконувати інструментально-спонукальну функцію за умови, що між мовцем і адресатом був встановлений контакт і налагоджений канал зв'язку (безпосередній чи опосередкований) до моменту волевиявлення. У такому випадку, і комунікатор, і комунікант володіють ситуацією мовлення: вони знають, які події передували акту волевиявлення, і мають однакове чи подібне сприйняття і трактування їх. У таких випадках звертання, вжите у висловленні, виступає підтвердженням встановленого контакту. Напр.: – *Паничу, паничу! Проведіть, будь ласка!* (М. Івченко); *Моряк: – Кажіть, мамо!* (І. Багряний); *Матері не подобалося, що вони розмовляють якимись натяками та загадками, і, осікши дочку поглядом, вона звернулася до сина: – Ти ж, сину, хоч пиши* (О. Гончар); – *Вибачте, шановний учителю, – мовив він, урочисто вклоняючись. – Я хотів подякувати вам за науку* (В. Підмогильний).

Фатично-спонукальна функція. Значення цієї функції полягає в тому, що адресант прагне досягнути певної мети, проте між ним і особою, яка згідно з волею мовця буде потенційним виконавцем вказаної адресантом дії, не налагоджений канал зв'язку, відсутні необхідні для реалізації акту спонукування умови, а отже, необхідно насамперед встановити контакт. Зауважимо, що особа, на яку мовець буде спрямовувати своє волевиявлення, не очікує, що вона стане об'єктом спонукування. Напр.: *Я вже був повернув назад, у село, щоб розпитати діда Ілька, як од лісу мене вдарив у спину високий жіночий голос: – Дядьку!.. Гов, дядьку!.. Я обернувся. Невелика постать стояла біля в'язанки хмизу і махала до мене рукою. – Піддайте, бо не виважу!* (А. Дімаров). Мовець висловленням *Дядьку! Гов, дядьку!* а) встановлює контакт, називаючи особу, на яку буде спрямовуватися спонукування і б) одночасно впливає на реальну дійсність, видозмінює її, примушуючи людину зупинитися, оглянутися і вислухати. Або ж коли учасники акту спілкування розірвали контакт за взаємною згодою чи з ініціативи одного з них, то теж використовуються вокативні речення з метою поновлення розірваного каналу зв'язку.

Регулятивно-спонукальна функція. Спонукальні висловлення, крім загальної семи спонукальної модальності, можуть містити у своїй структурі різні семантичні компоненти, які накладають додаткові відтінки на загальне спонукальне значення. Це такі структури, якими мовець, виражаючи спонукування, орієнтує слухача (слухачів), який є потенційним виконавцем, на те, як саме слід реалізувати певну дію, в якому напрямі потрібно рухатися, який його кінцевий пункт призначення, руху і т.д.: – *Ставте полки для оборони! Будемо стримувати половців! Полон – на той бік! Дві дружини – Мстислава Володимировича та Гліба Святославовича – теж на той бік, у закрути ріки...* – розпорядився Володимир (В. Малик); – *Відверни її, Госпо-*

У межах питальності можуть співіснувати емоційність та інформативність. Напр.: – *Ба, та чого дівка втекла?* (І.Франко); [Підгайний:] *Гей, покличте сюди капельмейстера і Юрка.* [Шкорупський:] *А це ще що буде?* (М.Кропивницький). Як бачимо, мовець, висловлюючи здивування на почуте повідомлення чи помічений факт, намагається водночас з'ясувати невідоме – заповнити прогалину в знаннях.

Групу емоційних запитань з позитивною семантикою утворюють запитання, які виражають такі емоції: радість: – *Ви вмієте отруїти все геть – дочиста.* – ***Та що ви кажете?*** – *зрадів Броніслав* (Ірина Вільде); сумнів, напр.: – *Ей, де ж би панотець співав такої поганої?* (Марко Черемшина); припущення, пор.: – *Га! то кров у нім, Юсипку, так грає!* – ***Ба, чи варє кров?*** (Марко Черемшина); здогаду: – *Ага, ти думав, що я вже такий турок, що не маю в собі душі християнської?* (І. Франко).

Серед емоційних запитань, кінцевою інтенцією яких є вираження негативних емоцій, виділяють конструкції зі значенням обурення. Такі питальні речення, виражаючи посилену емоційну діяльність мовця, його переживання, і супроводжують відтінки невдоволення, гніву щодо тих явищ і подій, які певним чином вплинули на суб'єкта мовлення. Напр.: – *Ти що тут розійшовся? Ану, стули писок! Ти що гадаєш? Ти мені будеш диктувати, якого мені клієнта добирати?* (Ірина Вільде); – *Ти, мужичко, ти на кого тьфукаєш? На дочку священика?* (Ірина Вільде). Підсилюють значення обурення в емоційних запитаннях фразеологізовані поєднання "Як ти смієш?" чи "Яке ти маєш право?". Пор.: [Едіта:] *Як смів ти в нашій хаті гріх чинити?* (Леся Українка); – *Що то має значити, Шварц? Як ви сміли пролізти аж сюди?* (Ірина Вільде); – *Яке ти маєш право?.. Хто тебе настановив?* (М. Куліш).

У семантиці емоційних запитань яскраво вирізняється значення докору, яке може виражатися структурою загального запитання: – *Вас не вчили, що жінка може й працюю пробиватися крізь життя?* (Ірина Вільде). – *Видите, бадю, які ви недобрі?* (Марко Черемшина), а також частковим запитанням, напр.: – *Навіщо, ах, навіщо ти це зробив?* (І. Багряний). – *Чом ти пак, Марку Павловичу, ніколи не поїдеш на поле подивитись, що там роблять наймити та наймички?* (І. Нечуй-Левицький). Висловлюючи такі запитання, мовець намагається з'ясувати і невідомі для нього факти, тому в таких конструкціях поєднується емоційне та інформативне значення. Подекуди питальні речення аналізованого типу можуть виражати докір у поєднанні з глузуванням, насмішкою, як-от: [Парвус:] *Вся ваша ідолянська красномовність, усе письменство ваше – порошок, цвіль проти писання праведників божих, – ти їх коли читав?* (Леся Українка); – *Од ранку до вечора й рук не покладаю... – А ти хотіла згорнути руки та й сидіти?* (І. Нечуй-Левицький).

Іронічні відтінки в емоційних запитаннях представлені й такими реченнями: – ***Ов, панна ще й нервова?*** Нічого. Ми вам скоро вилікуєм нерви (Ірина Вільде); – *Мені? Мені кортить до Львова? Мені кортить учителювати в якійсь дірі, де дідько "добраніч" каже? Я цього хочу? Ха-ха...* (Ірина Вільде). Для визначення семантики таких речень потрібен контекст, оскільки поза ним важко зрозуміти, в якому значенні (прямому чи переносному) вжита певна конструкція.

Контекстуально зумовленими виступають й емоційні запитання з відтінками осуду, напр.: – *Ви дорікали мені, що в нас гнила мораль. А яка вона у вас? Як же ваша високоморальна ідейність може миритись з таким фактом?* (Ірина Вільде); байдужості, як-от: – *А що мої скажуть, коли приведеш у хату безробітного хлопа?* – ***Пхе, що мені твої старі мають казати? Яке їх діло?*** (Ірина Вільде); знушання: – *Твої ровесники вигибли, а ти чого дітям заважаєш?* (Марко Черемшина); каяття, пор.: – *Чом я тебе не послухав, тебе, простої людини, але правдивої?* (І. Нечуй-Левицький).

Таким чином, емоційне запитання як комунікативно-функціональний тип речень не-власне-питальної модальності виступає ефективним засобом репрезентації чуттєвої реакції мовця (здивування, радості, обурення тощо) на почутий чи помічений ним факт.

При цьому питальна форма, реалізуючи свої вторинні функції, виражає різноманітні емоційно-оцінні відтінки. Власне-питальне значення в таких конструкціях дещо нейтралізоване, подекуди формально марковане лише знаком питання, переведене на конотаційний рівень.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Гак В.Г. Прагматика, узус и грамматика речи // Иностранные языки в школе. – 1982. – № 5. – С.11-17.
2. Казанли О.А. Вторичные функции вопросительного предложения в авторской речи английского художественного текста: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – М., 1989. – 24 с.
3. Портяников В.А. Грамматико-стилистическая характеристика вопросительных предложений современного немецкого языка: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – М., 1967. – 28 с.
4. Рестан П. Синтаксис вопросительного предложения: Общий вопрос. – Oslo-Bergen-Tromsø, Universitetsforlaget, 1969. – 880 с.
5. Русская грамматика: В 2 т. – М.: Наука, 1980. – Т. II. Синтаксис. – 710 с.
6. Торсуева И.Г. Интонация и смысл высказывания. – М.: Наука, 1979. – 112 с.

ВИЯВ КАТЕГОРІЙНИХ ОЗНАК В ОДИНИЦЯХ ІНШИХ РІВНІВ МОВНОЇ СИСТЕМИ

Варвара Теклюк (Вінниця)

ГРАМАТИКАЛІЗАЦІЯ ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Синтаксична структура фразеологізмів і дотепер належить до найменш досліджених питань українського мовознавства. Це пояснюється складністю проблеми, неповною вивченістю саме синтаксичного оформлення фразеологізмів.

Таке оформлення справді найрізноманітніше, охоплює майже всю гаму структурних моделей простого, великою мірою також і складного речення. Зрештою, кожен фразеологізм сам по собі, навіть поза конкретним комунікативним застосуванням (тобто не вживаючись як окрема мовна й функціонально-мовленнєва одиниця-речення) має форму речення або ж форму словосполучення. Немає ж бо в українській мові однослівних фразеологізмів (крім хіба що таких слів, як: *пігмеї* – “нікчемні, жалюгідні люди”; *ментор* – “людина, яка полюбляє довго й нудно повчати”; *нарцис* – “самозакоханий егоїст”).

У цій статті ми дотримуємося класифікації фразеологізмів, що її запропонував Л.А. Булаховський [1, с.32-35], сутність якої полягає в поділі їх на ідіоми та фразеологічні одиниці. Мовно-логічна природа фразеологізмів полягає в тому, що кожен із них виражає або окреме поняття (якщо фразеологізм синтаксично функціонує на рівні словосполучення), або ж фразеологізм демонструє собою модель речення певної синтаксичної будови й комунікативної модальності.

Зупинимось стисло на явищах першого плану – на тих випадках, коли фразеологізм становить ідіому, тобто в лексикологічному (лексичному) плані являє собою щонайменше двослівну мовну одиницю, а в синтаксичних вимірах репрезентує тільки один член речення. До цієї групи ідіом належать фразеологічні одиниці найрізнішого тематичного спрямування, структурно-синтаксичного оформлення і стилістичної функції. Це переважно один із членів речення, найчастіше присудок, напр.: *п'ятами накивати* (тікати); *як кіт наплакав* (мало); *робити з мухи слона* (перебільшувати); *за тридев'ять земель* (далеко); *сім мішків гречаної вовни* (нісенітниця); *купило притупило* (безгрошів'я); *море по коліна* (нічого не страшно); *лебедина пісня* (останній витвір митця); *сушити голову* (роздумувати); *ламати комедію* (прикидатися); *продавати зуби* (сміятися без причини); *купатися в золоті* (розкошувати).

Як засвідчують наведені приклади, ідіоми, їхній синтаксичний статус завжди двоплановий у межах усієї мовної системи, бо кожного разу, в кожному реченнєвому зрізі ідіома виконує синтаксичну функцію або окремого члена речення, або є реченням – простим чи предикативною одиницею складного речення. На комунікативному рівні ідіома зрідка може класифікуватись, оцінюватись як синтаксично нечленована конструкція, або, висловлюючись синонімічно, як слово-речення – заперечне, питальне, спонукальне, емоційно-оцінне (особливо часто) тощо, напр.: *Старшина засукав рукави, погладив довгого вуса і грізно глянув на Гната: – Отаке-то діло! Ти Гнат Музика? – Я* (М. Коцюбинський). Пор.: *Отаке-то діло я завжди підтримаю* (Розм.). → *Отаке-то* є означенням, *діло* – додатком. Інші приклади: *Що се ви, кумо? Господь з вами! Моя дочка удовиця, їй люди трапляються* (М. Коцюбинський). Пор.: *Що се ви говорите, кумо! ви – підмет, говорите – присудок, що се – прямий додаток* (речення двоскладне); *Оце тобі маєш! Тримався, тримався з нею (скринєю), а то зразу комусь і продав* (М. Стельмах); *А! Моє шанування!* (А. Головка); *Щастя тобі!* (А. Головка). Графічно виділені одиниці – це емоційно-оцінні слова-речення (їх ще називають *нечленованими реченнями*), тобто, це окремі й відносно самостійні *комунікативні* мовленнєві одиниці розмовно-побутового характеру, бо вживаються вони переважно в мовленні повсякденному,

діалогічному, логічно невимушеному, стилістично зорієнтованому. Знову ж таки кожна з наведених конструкцій – це навіть не один окремий член речення, щодо таких синтаксичних утворень не може бути застосований членореченнєвий аналіз (тим більше – реченнєвий); явище цього плану, звісно, синтаксичне, але неповторно своєрідне, це тільки своєрідний еквівалент, тобто функціональний замітник і члена речення, і самого речення; це – слово-речення. Певна річ, ідіоми можуть уживатись і як окреме просте речення, напр.: *Скільки ж вас зібралось? – Як кіт наплакав* (Розм.). Пор.: *Скільки вас зібралось? – Мало*: це просте речення, односкладне, безособове, неповне, формально однослівне, а за змістом розчленоване, бо дорівнює семантиці словесно повного речення. Пор.: *Нас зібралось мало* – також речення безособове й членореченнєво-подільне. Або: *І що ж він зробив? – Накивав п'ятами* (Розм.), тобто *втік*. Синтаксична конструкція *Накивав п'ятами* становить речення просте, непоширене, двоскладне, неповне (з еліпсованим підметом "він"). Звісно, внутрішньосинтаксичний аналіз речень цього типу може бути доповнений (крім уже відзначеного) тільки визначенням того, яким є підрядний синтаксичний зв'язок у наведеному словосполученні в синтаксичній функції речення: *накивав п'ятами* – зв'язок керування.

У сфері мовної фразеології дехто з мовців здебільшого може вдатися не до ідіом (цього різновиду фразеологізмів), а до *фразеологічних одиниць*, серед яких комунікативно домінують *прислів'я, приказки, афоризми* (тобто короткі влучні й усталені вислови, здебільшого оригінальні, емоційно обарвлені). За структурними параметрами фразеологічні одиниці всіх трьох названих різновидів – це речення прості й складні, переважно прості, це речення щонайрізнішої сутності, морфологічного оформлення, синтаксичної будови, емоційного обарвлення й комунікативної зорієнтованості. Зупинимось на цьому дещо ширше, спеціально не вдаючись до дискусійних моментів у трактуванні фразеологічних одиниць на синтаксичному рівні. Згрупуємо фразеологічні одиниці за їхньою основною структурною сутністю, за типовим різновидом предикативної основи, якою детермінується належність таких конструкцій до речень двоскладної будови або того чи іншого різновиду речень односкладної конфігурації. Не вдаючись до підрахунків і оцінок, спираючись більше на індивідуальне спостереження, звернемо увагу лише на найбільш активні, з нашого погляду, синтаксичні структури, які матеріально втілені у змісті і формі речень односкладної (найчастіше) чи двоскладної будови. При цьому не варто забувати, що більшість важливих питань із синтаксису фразеології витлумачується неоднозначно, навіть суперечливо. Об'єктом нашої уваги слугують різнотипні *односкладні* речення, які структурно і за змістом становлять фразеологічні одиниці.

В односкладних реченнях, як відомо, відносна повнота, їхній об'єктивно-суб'єктивний зміст найбільше забезпечується єдиним для них головним членом, який у більшості випадків доповнюється другорядним чи другорядними членами речення. У таких реченнях немає двореченнєвої головної предикативної частини (двох головних членів), тобто, підмета і присудка (як у двоскладному реченні), а наявна лише предикативна основа – один головний член – дієслівний (найчастіше) або іменний (у номінативних односкладних реченнях), напр.: *Ні се, ні те, голубеньким цвіте, а жовтеньким пахне; Забрехався по самі вуха; Не поговоривши з головою, не бери руками; Ту саму тетерю й на вечерю; Пізно старого kota гопки вчити; На убогого всюди капає; Обідала, не обідала, аби рід одвідала; Гарно пише, та брехнею дише; Ні грач, ні помагач*. Категоріально односкладні речення найбільше різняться між собою морфологічною формою і синтаксичною функцією головного члена, його структурно-семантичною сутністю, а частково (в окремих своїх різновидах) – наявністю чи відсутністю певних другорядних членів або навіть самою кількістю їх.

З огляду на рамки цієї статті тільки вкрай стисло привернемо увагу читачів до окремих різновидів односкладних речень, які виражені фразеологічними одиницями.

Це, зокрема, означено-особові синтаксичні конструкції. Дієслівна форма їхнього головного члена характеризується повною означеністю виконувача дії або суб'єкта стану, напр.: *Чужу біду руками розведу, а свій і кінця не знайду; Їй-Богу, не брешу і правди не*

кажу; Нивко, нивко, верни мою силку; Сійся, родися, жито-пшениця. Відсутність підмета-займенника (я, ти, ми або ви) у таких реченнях-фразеологізмах зумовлюється суто стилістичними причинами, потребою не привертати уваги до суб'єкта дії, щоб з дотриманням цієї функціональної умови сконцентрувати максимальну увагу на самій дії, бо сама вона, дія, становить логічний центр висловлюваної думки.

Широко вживаються фразеологічні одиниці, з яких утворились односкладні узагальнено-особові речення. Внутрішньосинтаксичною ознакою таких конструкцій є відсутність у них граматичного підмета. Це речення типу: *У каламутній воді рибу ловлять; Сім літ морячів і моря не бачив; Хліб-сіль їж, а правду ріж; За не своє діло не берися; Не роби комусь, небоже, що тобі негоже; Хоч їдеш в гостину, та бери хліба в торбину; Дождитимеш долі – не матимеш льолі; На сухій сковорідці млинців не напечеш; З медом і долото проковтнеш; Навипиньки довго не простойш; На добрій землі, що не посій, то вродить; На двох весілляхразу не танцюють.*

Узагальнено-особові речення – це завжди речення більш чи менш спеціалізованого й виразного фразеологічного змісту й функціонального спрямування. Це активно вживані конструкції переважно афористичного мовлення. В їх змісті своєрідно – з погляду граматичного – віддзеркалюється народна мудрість, найрізноманітніші думки з неоднаковим ступенем узагальнення, різномістові повчальні сентенції. Дія, поіменована в узагальнено-особових реченнях, безпосередньо не приписується співрозмовникові, здебільшого стосується будь-кого, отже, має узагальнене значення, всезагальну зорієнтованість.

Комунікативно досить частотно вживаються й безособові односкладні речення фразеологічного звучання й форми, в яких образно йдеться про дію, стан природи, або ж про таку дію чи стан людини, які настають самі по собі, незалежно від її волі, бажання, напр.: *На корову вистачило, знайдеться й на дійницю; Не так сталося, як гадалося; Ні сіло, ні впало; І не спиться й не лежиться, До своєї родини нема лихої години; Дурному не скучно й самому; Хворому серцю гірко й без перцю; Сироті докипить у животі; Без труда нема плода.*

Набагато рідше серед фразеологічно оформлених односкладних речень простежуються односкладні інфінітивні конструкції. Зважаючи на синтаксичну незалежність інфінітивного головного члена, на семантичну й функціональну своєрідність речень із синтаксично незалежним інфінітивом, їх трактують як самостійний різновид односкладних конструкцій. Інфінітивні речення здатні виражати різнотипні модальні значення, найрізніші відтінки почувань, емоцій, волевиявлень, напр.: *Сльозами горю не допомогти; Жити, Бога хвалити; Аби день переднювати та ніч переночувати; Вчорашній день не повернути; Орати, не в дуду грати.*

Зовсім неможливі (переважно з логічних причин) номінативні односкладні речення, виражені фразеологізмом, бо структуру фразеологізму неможливо вкласти в рамки одиначного номінатива. Конструкції типу *Море слів* – номінативне речення, однак це не фразеологізм, а лише метафоричний вислів.

Отже, фразеологізми-ідіоми і фразеологічні одиниці – нерідко набувають і такої синтаксичної форми, як односкладність, що завжди привносить певний додатковий відтінок у стилістику висловлювання, в обрамлення його своєрідною граматичною формою і поєднанням з нею реченнєвою модальністю, емоційністю.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Булаховський Л.А. Введение в языкознание. – ч. II. – М., 1953. – С.32-35.
2. Дудик П.С. Из синтаксиса простого предложения. – Вінниця, 1999. – С.74-148.
3. Коптілов В.В. У світі крилатих слів. – К., 1976. – С.44-45.
4. Олійник І.С., Сидоренко М.М. Українсько-російський і російсько-український фразеологічний словник. – К., 1971. – С.7, 120, 157.

СЕМАНТИКО-ГРАМАТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ МІКРОГІДРОНІМІВ (на матеріалі Вінницької та Хмельницької областей)

Основу мікрогідронімії Поділля складають номінації слов'янського походження. Вони відзначаються прозорою етимологією і відносно пізніми утвореннями на основі української мови. Серед відономастичних утворень у мікрогідронімії Поділля переважна більшість назв утворені на базі антропонімічних твірних слів. Високий вміст відантропонімічних похідних у досліджуваній мікрогідронімії є свідченням відносно пізнього походження основної маси назв. Гідроосною відантропонімічних номінацій є широковживані українські імена, прізвища і прізвиська людей (ст. *Гаврилів* [с. Новоселиця Жмер. Вн.], торф. *Яніва* [с. Гончарівка Літ. Вн.], бол. *Олексове* [с. Роля Шар. Вн.], кр. *Мержукова* [с. Стуфчинці Хмельн. Хм.], ст. *Мельників* [с. Волоська Дер. Хм.] тощо). Зберігаючи початкове значення приналежності, вони повністю десемантизувалися. Кількісну перевагу цієї підгрупи становлять мікрогідроніми, основа яких у семантичному плані має безпосередній зв'язок з гідрооб'єктом, проте нерідко зустрічаються гідроназви з опосередкованим зв'язком щодо водних об'єктів. Такий зв'язок здійснюється через посередництво інших топонімічних класів (полів, луків, лісів, урочищ тощо). Певні труднощі, зокрема, виникають при з'ясуванні номінацій, гідроосною яких є прізвища та прізвиська, похідні від назв професій. Справжній етимон таких мікрогідронімів остаточно не визначається, оскільки назва може виникнути як від антропоніма, так і від апелятива (Пор.: ст. *Бондарів* [с. В. Мочулка Тепл. Вн.], кр. *Бондарова* [с. Городище Піщ. Вн.]). Багатство і колорит української народної мови яскраво демонструють відантропонімічні мікрогідроніми, в основі яких широковживані особові імена. Крім однослівних найменувань, у відантропонімічній семантичній підгрупі мають місце також назви, які складаються з кількох компонентів – антропоніма і географічного апелятива (бол. *Климів Яр* [с. Слобода-Шлишковецька Мог.-Под. Вн.], бол. *Мошків Кли* [с. Пологи Тепл. Вн.], дол. *Дмитрова Балка* [с. Андрушівка Погр. Вн.] тощо). У структурі таких мікрогідронімів важливе значення має логічний наголос, який падає, як правило, на препозитивний компонент. У гідронімах з препозитивним антропонімом номінація відбувається для розрізнення кількох однотипних об'єктів, у той же час як препозитивне географічне номінаційне слово у процесі номінації спонукає до виділення об'єкта.

Не менш цікавими є похідні від ойконімів, семантика гідрооснов яких пов'язана з неофіційними назвами окремих частин (кутків) населених пунктів, а також найменуваннями сучасних або колишніх господарських центрів (ст. *Голосківський* [с. Голосків], ст. *Грушківський* [с. Грушківці Лет. Хм.], ст. *Каштанівський* [с. Каштанівка Кам.-Под. Хм.]). Певна частина мікрогідронімів засвідчує омонімічні відношення з назвами поселень. Проте шляхом словотворчої перебудови мікрогідронімів відбувається усунення омонімії.

Підґрунтям для відгідронімічних утворень слугували порівняно значні за обсягом водні артерії. На відміну від мікрогідронімів, назви великих водних об'єктів зберігаються протягом багатьох років, аналіз їх дозволяє говорити про далеке минуле, про давні контакти і міграції народів, про особливості етногенезу. Більшість мікрогідронімічних номінацій, як показали дослідження, має семантичний зв'язок саме з новими слов'янськими за походженням річковими назвами, оскільки останні є верхнім шаром слов'янської лексики (що характерно для мікрогідронімів). Відгідронімічні похідні найчастіше зустрічаються у Барському, Калинівському, Хмельницькому та Шаргородському районах Вінницької області (оз. *Снивода*, ст. *Снивода* [Калин. Вн.], ст. *Снивода* [с. Кривошії Хмельн. Хм.] і *Снивода* [л. пр. Пд. Бугу]). Досліджувані відгідронімічні найменування мають аналоги на інших теренах України.

Кількісно найменшу лексико-семантичну підгрупу серед відономастичних утворень займають мікрогідроніми, які походять від інших топонімів, зокрема лісів, ярів, урочищ і под. Такі утворення становлять так звані "топонімічні тотожності" [2, с.13]. Нерідко вза-

галі в топонімії повторення географічних назв у мікротопонімії найбільш поширене, проте топонімічною метонімією можна пояснити лише частину подібних випадків (ст. **Будьки** і ліс **Будьки** [с. Борисівка Іллін. Вн.], ст. **Слупич** і ліс **Слупич** [с. Пологи Тепл. Вн.]). Друга частина випадків пояснюється первинною нерозчленованістю географічної назви, яка надається певній місцевості в цілому, а потім через деякий час розподіляється між складовими її об'єктами. При цьому топонімічна метонімія є вторинною. В дійсності ніякого переносу не відбулося, була тільки топографічна деталізація назви (ст. **Гегово**, хутір **Гегово**, уроч. **Гегово** [сміт Дашів Іллін. Вн.]).

Окремий лексично-семантичний тип складають відапелятивні гідроназви. Вони різнобічно відбивають матеріальну і духовну культуру людей, характеризують навколишню місцевість. Крім того, відапелятивні мікрогідроніми дають всебічну характеристику гідрооб'єктам і характеризують водойму, особливості води тощо. Серед відапелятивних утворень значного поширення набуло явище топонімічної метонімії. Це зумовлено, перш за все, природою метонімії як фігурального засобу називання одного предмета іменем (загальним чи власним) іншого, що перебуває з першим у відношенні "асоціації за суміжністю" (крилиці **Ставки** [с. Котюжани Мур.Кур. Вн.], дол. **Яр** [с. Михайлівка Тивр. Вн.], ст. **Гребля** [с. Стуфчинці Хм. Хм.]). Чимало відапелятивних мікрогідронімів утворено за моделлю метафори. Основою для метафоричного найменування є зовнішня подібність або схожість вражень між географічним об'єктом та предметом, назва якого переосмислюється (оз. **Яблучко** [с. Китайгород Іллін. Вн.], ст. **Кошик** [с. Олександрівка Жмер. Вн.], озера **Близнята** [с. Лісова Лисіївка Калин. Вн.] тощо). Серед метафоричних найменувань нерідко зустрічаються метафоризовані географічні терміни, які слугують за основу для багатьох досліджуваних мікрогідронімів. Проте у географічному терміні метафоричне значення гасне, оскільки воно мало місце тільки у момент утворення самого терміна (ст. **Ріжок** [с. Копіївка Тульч. Вн.], дол. **Жолоб** [с. Снітків Мур.Кур. Вн.], коп. **Безодня** [с. Чернявка Орат. Вн.]). Назви такого типу зустрічаються як в гідронімії, так і в мікрогідронімії, проте серед останніх цей назвотворчий тип виявляє живу продуктивність.

У мікрогідронімії найважливішою на сучасному етапі є апелятивна лексика на позначення географічних термінів, берегової рослинності, різноманітних ознак водного об'єкта (дол. **Лозина** [с. Талалаї Погр. Вн.], оз. **Лілейне** [с. Павлівка Калин. Вн.], ст. **Березівський** [с. Криківці Літ. Вн.], бол. **Комашине** [с. Слобідка Іллін. Вн.] тощо). Активність апелятивної лексики цієї семантичної підгрупи на ономастичному рівні зумовлена здебільшого екстралінгвістичними факторами.

Таблиця 1

Відономастичні та відапелятивні похідні в мікрогідронімії Поділля

№	Відономастичні похідні			Відапелятивні похідні		
1	Від антропонімів	1150	79,73%	Від географічних термінів	280	18,85%
2	Від ойконімів	190	13,17%	Від етронімів	16	1,07%
3	Від гідронімів	72	4,989%	Від інших апелятивів (характеризують водоймище, навколишню місцевість, відбивають трудову діяльність)	1189	80,07%
4	Від інших топонімів (лісів, урочищ і под.)	31	2,141%			
Всього		1443	100%	Всього	1485	100%

Відповідні спостереження дають змогу зробити також аналіз словотворчих типів мікрогідронімів як окремої лексико-граматичної категорії. Найчисленнішими є номінації, утворені від антропонімів та апелятивів за допомогою суфіксів **-ів-** (**-ов-**, **-ев-**), **-ин-**, від топонімів за допомогою суфікса **-ськ-** та його фонетичних варіантів **-цьк-**, **-зьк-**. Менш вживаними є номінації, утворені від апелятивів за допомогою суфіксів **-к-**, **-н-**, **-ш(у)е-**, **-иськ(о)**, **-их(а)**, **-ух(а)**, **-ц-**, **-л(о)**. До посесивного типу, окрім відантропонімічних утворень за допомогою суфіксів **-ів-** (**-ов-**, **-ев-**), **-ин-**, належать назви у формі Genetivus

Singularis (кр. **Криниця Мураховського** [с. Яланець Берш. Вн.], дол. **Долина Жуковського** [с. Борщівці Мог.-Под. Вн.]). Загальна структура таких назв передбачає наявність номенклатурного слова. Допускається, що подібні утворення споріднені з так званими прийменниковими конструкціями або сполученнями прийменників з іменниками, переважно у Genetivus Singularis, давнішими за походженням, з яких, мабуть, і виникли сучасні безприйменникові конструкції (ст. **Ставок біля Бурлаки** [с. Бабин Іллін. Вн.], ст. **Ставок біля Петра** [с. Сліди Тивр. Вн.] і под.). Поширеністю відзначаються і назви pluralia tantum. У більшості випадків мікрогідроніми такого типу омонімічні з апелятивними іменниками множини. Перехід апелятива в топонім (гідронім) у результаті "чистої" плюралізації є однією з форм гідронімізації апелятивів (бол. **Фоси** [с. Лемешівка Калин. Вн.], торф. **Поплави** [с. Ш.Гребля Хмільн. Хм.], дол. **Лонки** [с. Тарасівка Жмер. Вн.], ст. **Глиняники** [с. Татусівка Коз. Вн, с. **Стуфчинці** Хмельн. Хм.] тощо).

Окремий словотворчий тип становлять гідронімічні словосполучення. Вони складаються, як правило, з двох компонентів: препозитивного прикметника – видового поняття і постпозитивного іменника – родового поняття. Характерною особливістю більшості таких назв є те, що родові поняття оформлене за допомогою географічного терміна.

Значно рідше зустрічаються словосполучення числівника з прикметником. Серед гідронімічних словосполучень найпоширенішими є прийменникові конструкції. (В основному це назви криниць і ставків, рідше озер, боліт, які через дуже тісний зв'язок з якимось важливим топонімом (гідронімом) не одержують самостійної назви, а називаються описово, за місцеположенням щодо іншого об'єкта (**Озеро на Слободі, Озеро біля Покасівки** [Слобода і Покасівка – кут.; с.Іванів Калин. Вн.], **Копанка на Малому Рункоші** [Малий Рункошів – частина с. Рункошів Кам.-Под. Хм.]). На фоні прийменникових конструкцій формуються також префіксальні утворення (ст. **Загород** [с. Голубече Криж. Вн.], бол. **Зарічка** [с. Станіславчик Жмер. Вн.], дол. **Залани** [с. Зозулинці Хмільн. Вн.]). Вони виникли внаслідок лексикалізації прийменникових сполучень.

Важливе місце у мікрогідронімії займають семантичні утворення. Як правило, власні назвами стали апелятиви, вжиті в гідронімічній функції. Значна частина їх утворилася шляхом перенесення в гідронімію того чи іншого апелятива географічної номенклатури (ст. **Брід** [с. Флорине Берш. Вн.], бол. **Топило** [с. Крушинівка Берш.; с. Джурин Шар. Вн.], ст. **Ізвір** [с. Яланець Том. Вн.]). В окремих випадках назвою непроточного водоймища можуть бути власні назви інших топонімічних класів, а також імена, прізвища або прізвиська (дол. **Бурлака** [с. Шарапанівка Криж. Вн.], оз. **Кулик** [с. Голосків Лет. Хм.] - однак назви **Бурлака** і **Кулик** можуть сягати як відантропонімічного, так і відапелятивного походження. Порівняння словотвірних особливостей мікрогідронімів Поділля з мікрогідронімами та гідронімами інших слов'янських територій свідчить, що для них характерна міжмовна єдність способів і засобів творення.

Таблиця 2

Словотвірний спектр мікрогідронімії Поділля

№	Типи словотворення	Кількість назв	
		Всього	у %
1	З суфіксами -ів-, -ов(-ев), -ин	763	29,83
2	З суфіксом -ськ	712	27,83
3	З елементом -н- у суфіксах	237	9,22
4	З елементом -к- у суфіксах та суфіксами -ець-, -иця-	173,18	6,72 0,65
5	З суфіксами -ищ(е), -иськ(о), -их(а), -ух(а), -ц-, -л(о)	36	1,36
6	Префіксальні та суфіксальні утворення	17	0,61
7	Назви у формі Genetives Singularis	50	1,90
8	Назви pluralia tantum	69	2,65

Закінчення табл. 2

9	Словосполучення і приєднанні конструкції	90,98	3,47 3,79
10	Назви, утворені семантичним способом	292	11,37
Всього		2535	100

Основний показник ступеня продуктивності того чи іншого словотвірного типу – те, наскільки він є активним зразком для поповнення нових слів у певному словотвірному ряді.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Гідроніми України в її міжмовних і міждіалектних зв'язках. – К.: Наук. думка, 1981.
2. Пура Я.О. Озера Ровенщини (Методичні рекомендації). – Ровно: Ровенське товариство охорони природи, 1989.

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ:

бол. – болото
дол. – долина
коп. – копанка
кр. – криниця
кут. – куток
оз. – озеро

с. – село
ст. – ставок
ст-ки – ставки
торф. – торфовище
уроч. – урочище

Тамара Бевз (Вінниця)

ПЕДАГОГІЧНА ТЕРМІНОЛОГІЯ (за творами Михайла Коцюбинського)

Об'єктом наших спостережень виступають твори М.М. Коцюбинського у 7-ми томах (К.: Наукова думка, 1973-1975). Цей аналіз творів письменника переважно лінгвістичний, хоч певною мірою ми схарактеризуємо окремі педагогічні ідеї славетного майстра художньої прози.

Метою дослідження є виявлення по можливості власне педагогічних термінів, лексем, класифікація їх за певними спільними мовними ознаками і семантико-стилістична характеристика, трактування їх у творах М. Коцюбинського, що, без сумніву, відображає й саму сутність педагогічних ідей письменника, а також – більшою чи меншою мірою – тогочасну систему освіти в Україні, частково і в усій царській Росії.

Чималий внесок у становлення й розвиток педагогічної лексики, термінології належить видатним українським письменникам. Покажемо це на прикладі науково-педагогічної діяльності М.М. Коцюбинського.

Звісна річ, педагогічна лексика охоплює ту спеціально-галузеву частину словника української мови, яка відображає реалії освіти й виховання про всіх державно-організаційних ланках. Коли ж вести мову про педагогічну лексику в різножанрових творах М. Коцюбинського, то слід наголосити на великій кількості педагогічних термінів у творах автора, з одного боку, і їх цілеспрямованому використанні – з другого. Наприклад, в оповіданні "Андрій Соловійко, або вчення – світ, а невчення – тьма" знаходимо педагогічні терміни *доктор, вчитель, студент*: *Зберуться, бувало, до Семена гості, такі ж студенти, як і він, що на докторів вчать, на вчителів* [I, с.300] (тут і далі римською цифрою позначаємо том, арабською – сторінку в ньому); *"Слава богу", – кричав через два роки Семен Жук, вбігаючи в хату, де сидів Андрій, і махаючи паперами, – "нас поназначили: тебе – народним учителем, а мене – сільським доктором"* [I, с.301]. Виділені лексеми органічно вплітаються в канву розповіді, концентруючи увагу читача на задумі автора – показати прагнення української молоді до знань. Саме освіта, як вважає головний герой оповідання Андрій Соловійко, може змінити духовне обличчя народу, отже й, як гадав тоді ще початкуючий автор, і саме життя трудового селянства.

Ми користуємось вузьким розумінням терміна "педагогічна лексика", а саме: це ті терміни, слова і словосполучення, які прямо стосуються системи тогочасного навчання, дидактики й виховання. Виходячи з цієї засади, ми класифікуємо елементи педагогічної лексики, вживані М. Коцюбинським, за функціональною, структурною і генетичною ознакою, тобто беремо до уваги номінативні функції педагогічних лексем, їх структуру і походження.

З погляду функціонального виділено такі групи педагогічної лексики:

1) номенклатурні позначення назв навчальних закладів, класів (17 лексем): *початкове народне училище, міністерські школи, церковні школи, духовне училище, повітове училище, церковно-приходські школи, прогімназія, підготовча група* та ін.;

2) термінологічні та номенклатурні позначення назв посад (15 лексем): *інспектор навчального округу, інспектор народних училищ, директор училища, завідувач училищами, вихователь, викладач* та ін.;

3) лексеми, що стосуються шкільного навчання (35 слів та словосполук): *посібники, програми, умови навчання, результати навчання, букви завчати, технічна вправність у справі викладання, набуття знань, виконання програми, методи викладання, освітити розумом голову, слово науки, живе слово* та ін. Семантичний аналіз педагогічної лексики засвідчує, що М. Коцюбинський як художник слова нерідко вдається до метафоризації педагогічних лексем, наприклад: *освітити розумом голову, живе слово, слово науки* та ін.;

4) лексеми, що стосуються виховання (18 назв): *виховна частина, виховне значення, виховний режим, виховні прийоми* та ін.;

5) аналітичні терміни, які утворюються з участю прикметників: *педагогічний, виховний, навчальний, виховне значення, виховні прийоми* та ін.;

6) лексеми на означення педагогічно неспроможний дії (7 словосполук): *грубість педагогічних прийомів, грубе поводження з дітьми, шкільна практика кулачної розправи* та ін.

У статті "Шкільна справа" М. Коцюбинський зауважує: "...як ми бачимо на фактах, *грубість педагогічних прийомів* не була ліквідована зі шкіл" [IV, с.89]. В оповіданні "Андрій Соловійко..." письменник акцентує увагу на антипедагогічному поводженні батьків у селянських сім'ях, яке калічить, озлоблює юні душі, наприклад: "*І батьківська несправедливість* закладає злість і ненависть у дитяче серце.. З дитини-янгота ви робите чорта лютого, а як зістарієтесь, то маракуєте, що діти не люблять вас, не поважають" [I, с.291]. Метафоризованими термінами *грубість педагогічних прийомів* та *батьківська несправедливість* засуджується антигуманність тогочасного виховання в школі та сім'ї. У своїх публіцистичних виступах М. Коцюбинський наводить приклади протидій з боку окремих прогресивних працівників освіти тим негативним процесам, які часто траплялися в тодішній системі навчання та виховання. Наприклад, *недозволені виховні прийоми* викликали рішучий протест з боку одного з директорів народних училищ, який заявив, що "вчителі, які не знають найелементарніших правил виховання, які не вміють володіти собою, не тільки будуть звільнені зі служби, але... й представлені до позбавлення їх вчительського звання із заборону педагогічної діяльності" [IV, с.89].

Частина педагогічних лексем використана письменником на означення тих позитивних почуттів, якими супроводжується навчально-виховний процес: *чиста духовна радість, художньо-естетичні насолоди, любов до живого слова, почуття добра і краси*. З допомогою словосполук цього типу створюється, зокрема, художній засіб антитези, який увиразнює авторський текст, напр.: "Потрібно прагнути до того, щоб бідним хоч би іноді були доступні художньо-естетичні насолоди багатих" [IV, с.110]. Навпаки, лексеми типу *невігластво, дикі смаки, темнота, беспросвітна темнота людська, неосвічені люди* містять загальну негативну оцінку частини тодішніх неосвічених селян і міщан, що виразно проступає на фоні художньо-майстерного змалювання чудової української природи; напр.: "...ті зелені розкішні садки, ті низенькі біленькі стіни закривають собою багато гірких сліз, тяжкої нужди, багато *беспросвітної темноти людської*" [I, с.288]. Неосвіченість персонажів – одна з причин негативного в їх вчинках: "Ні, я їх не виню, я їм вибачаю: не вони

так погано чинили, а їх темнота" [I, с.301]. Семантика слова *темний* конкретизується контекстуальними синонімами: "Я був *темний, нерозумний, недобрий...*, а тепер я світ бачу..., я інший" [I, с.300]. Значення лексеми *грамотний* може виразнюватися синонімами з позитивною семантикою: "Де ділась та похмурість, той недобрий вогонь в очах? Як ніби й не бувало. Він тепер *веселий, розумний, грамотний* чоловік" [I, с.300].

Деякі педагогічні лексеми пов'язані з бібліотечною справою, напр.: *учительська бібліотека, учительська бібліотека початкового народного училища, педагогічна літературна бібліотечка, читальня, безкоштовна бібліотечка-читальня* та ін. За допомогою педагогічних лексем цієї функціональної групи М. Коцюбинський розкриває причини поганої підготовки вчителів, напр.: "...чи тільки вчителі винуваті в тому, вони виявляються такими неосвіченими людьми? Візьмо для прикладу хоча б книжковий склад *учительських бібліотек* початкових народних училищ. *Каталог...* допускає в *учительські бібліотеки* по відділу педагогік, методики та училищезнавства лише сорок назв" [IV, с.90].

Одна з груп педагогічних термінів позначає різні типи позашкільних освітніх заходів; напр.: *недільні класи малювання, літературні екскурсії, комісія по влаштуванню народних читань, виставка учнівських робіт, сімейні і громадські літературні вечори, читання в нічліжному домі, освітні товариства, безкоштовні уроки хорового співу* та ін.

Вищеподані педагогічні лексеми у творах М. Коцюбинського засвідчують глибoku зацікавленість письменника-педагога справою поширення освіти серед народу.

У процесі дослідження виявлено 146 безсумнівних педагогічних термінів. Генетичний аналіз їх у творах М. Коцюбинського дає змогу зробити висновок, що серед них переважають не запозичені номінації, а власне українські лексеми типу *знання, набуття знань, умови навчання, виховна частина навчальних закладів* та ін. У складі ж запозиченої педагогічної лексики переважають засвоєння з грецької, латинської та західноєвропейських мов. Наприклад, грецький за походженням термін *педагогіка* "І сімейна, і шкільна педагогія охоче жертвують сучасним для майбутнього" [IV, с.115] конкретизується в таких термінологічних словосполучах: *відділ педагогіки, педагогічна підготовка, педагогічне середовище, педагогічні знання*.

За семантичною структурою в складі педагогічної лексики виразно домінують моносемічні назви: *початкове народне училище, нижча середня школа, повітові училища, духовні училища, прогімназія, церковно-приходські школи* та ін. Найбільш базовий термін, яким виступає лексема *школа*, М. Коцюбинський уживає в різних значеннях, тобто використовує його полісемічно: школа в значенні 1) навчально-виховного закладу; 2) у значенні приміщення, в якому цей заклад розташований; 3) у значенні системи освіти, сукупності закладів для навчання; 4) як напрям у науці: мовознавство, літературознавство...; 5) також і в переносному значенні як виучка, набуття досвіду і сам цей досвід.

За структурним складом педагогічні лексеми-терміни у творах М. Коцюбинського можна класифікувати на прості й складені, що цілком відповідає їх сучасному поділу в межах усієї мовної системи. До простих належать такі лексеми: *школа, урок, клас, правила, вихований, вихователь, викладач*. Найпродуктивнішими є, однак, складені найменування різного типу, зокрема, ті, що побудовані за моделлю: а) "іменник+іменник": *поборники освіти, склад вчителів, директор училища, інспектор гімназії, результати навчання, методи викладання* та ін.; б) "прикметник (дієприкметник)+іменник": *педагогічний персонал, учительське звання, педагогічне середовище, грамотне письмо, церковні школи, підготовка група, духовні училища, повітові училища, педагогічні курси, навчальний заклад, середня школа, виховний режим, шкільна справа* та ін.; в) "іменник+прикметник+іменник": *міністерство народної освіти, практика кулачної розправи, грубість педагогічних прийомів, інспектор навчального округу, інспектор народних училищ, виставка учнівських робіт, товариство хорового співу, уроки хорового співу, комісія народних читань*; г) "дієслово+іменник": *освітити розумом, завчати букви*; д) "іменник+прийменник+іменник": *бібліотека при чайній, чайна при читальні, розваги для дітей*; е) "прикметник+іменник+прикметник+іменник": *виховна частина навчальних закладів*.

У ряді випадків натрапляємо на синонімічні термінологічні найменування: *педагогічний персонал – склад вчителів; вихователь-педагог – викладач; безпросвітна темнота людська – невігластво – темнота – неосвіченість*.

Зміни в сучасній системі освіти України помітно вплинули на семантику досліджуваної групи лексем, виявлених у творах М. Коцюбинського. Значна їх частина поповнила фонд історизмів: *повітові училища, церковно-приходські школи, початкові народні училища, міністерські школи, нижча школа, прогімназія, інспектор народних училищ, інспектор навчального округу*. Інші знову ввійшли до активного вжитку: *гімназія, недільні класи*. Тим-то, без сумніву, М. Коцюбинський зробив чималий внесок у розвиток педагогічної термінології української мови – і своєю художньою творчістю, і освітньо-публіцистичною діяльністю в цілому.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Б.Б. Комаровский. Русская педагогическая терминология. – М.: Просвещение, 1969. – С.317.
2. В.С. О कोरोков. Педагогічні ідеї М.М. Коцюбинського. – К.: Радянська школа, 1969. – С.102.
3. М. Коцюбинський. Твори в 7-и томах. – К.: Наукова думка, 1973-1975.

Інна Нестеренко (Вінниця)

НЕПРЯМІ НОМІНАЦІЇ ОСІБ У ХУДОЖНЬОМУ КОНТЕКСТІ

Донедавна вивчення найменувань у мові художніх творів ґрунтувалося на дослідженні власних назв, які виконують особливу експресивну роль або несуть певне смислове навантаження. Ці назви здебільшого вживаються з сатиричною, гумористичною чи іншою метою і значною мірою характеризують певного персонажа. Інші ж засоби номінації залишалися поза увагою дослідників. Необхідність їхнього вивчення навіть недооцінювалася. Так, А.М. Гвоздев з цього приводу зазначає: "Необхідність найменувань є настільки елементарною умовою мовлення, що стилістика здебільшого її не торкається" [1, с.52]. Безсумнівно, що такий підхід до вивчення номінацій є неприйнятним через свою вузькість й односторонність, бо навіть власні назви є лише частиною номінативної мовної системи, яка відображається у мовленнєвій практиці та мові художніх творів.

Номінація реалій дійсності може здійснюватися або як пряма (нейтральна), або як непряма (проста чи розчленована). "Для поповнення засобів найменування, яких не вистачає у мові, використовується комбінаторна техніка переосмислення вже наявних у мові слів, які пристосовуються до позначення ознак певних семантично ключових для них слів і через те зв'язують своє значення з останніми. Тим самим зв'язне значення слова є результатом особливого способу вторинної номінації – номінації непрямої, яка оперує комбінаторною технікою поєднання слів для створення нових лексичних найменувань і призводить до опосередкованого способу вказівки на світ такими непрямо-похідними значеннями, які виступають у ролі опорних найменувань у невірних поєднаннях слів [4, с.11]. Необхідність непрямих найменувань у художньому мовленні спричиняється бажанням отримати цілісне уявлення про всю сукупність номінативних засобів, про їх взаємозв'язки і взаємодію, стилістичну роль і експресивні можливості.

Для номінацій персонажів художніх творів використовується широке коло лексики, різноманітної за своєю семантикою. Причому слово розглядається не лише як лексикологічний знак, а і як одиниця, що "служить для називання предметів і явищ навколишньої дійсності, їх виділення і формування відповідних понять" [5, с.3].

З питанням про слово як важливу одиницю номінації тісно пов'язана проблема внутрішньої форми. Як зазначає В.М. Русанівський, "внутрішня форма номінативних одиниць, що є основою їх мотивованості, виконує функції поєднуючої ланки між змістовими та формальними сторонами мовного знака, впливає на його творче життя" [3, с.16].

Проблема внутрішньої форми (ознак) референтів тісно пов'язана з питанням лексичної синонімії. Можливість оцінки тієї самої особи з різних боків є об'єктивною передумовою утворення лексичних паралелей. Так, дійові особи можуть бути названі, окрім прізви-

ща, імені та по батькові, за загальними зовнішніми ознаками, одягом, наявністю чи відсутністю предмета, звичками тощо.

Найчастіше носієм якісних ознак слугує зовнішність людини. Вона "характеризується сукупністю якісних характеристик, які ідентифікують конкретний позамовний об'єкт і позначаються мовними засобами залежно від комунікативних потреб" [2, с.6]. Оскільки ознаки зовнішнього вигляду в кожній людині індивідуальні, то, закономірно, що саме вони кладуться в основу непрямих найменувань у художніх творах. Пор.: *Ні, чорнявий не убитий, він живий, здоровий* (Т. Шевченко); – *Що ж ви замовкли? — підвела чорні брови білявка, – Докажітьте...* (О. Чорногуз); *Срібляста гнівно блиснула очима, підходила з лавки* (П. Глазовий); *А якийсь патлатий тип їй відповідає: – Ні, мужчины, бабо, є та містов немає* (П. Глазовий).

Часто ознаки зовнішності своїх героїв письменники конкретизують, доповнюють іншими, як-от: колір волосся + конфігурація тіла для номінації однієї привабливої особи, напр.: *Бачу справжніх мужчин! – вигукнула пишна блондинка, вмоцнюючись по праву руку Іраклія* (А. Крижанівський); – *Справжні мужчины тут дефіцит, – виникла струнка брюнетка по праву руку Остапа* (А. Крижанівський); форма волосся + приваблива зовнішність, напр.: *Сниться Кузику погідний день... Поруч пишиноволоса красуня...* (Є. Дудар) тощо.

Зрідка ознаки кольору і форми волосся в художньому тексті можуть виступати показниками інших ознак, наприклад, віку: *Оженився сивий, узяв молоденьку, жваву та веселу жіночку гарненьку* (П. Глазовий); *Лисе, сиве, а розсудку, як у немовляти* (П. Глазовий).

Порівняно рідше в художніх творах вживаються номінативи, в основі яких лежить актуалізована ознака кольору брів. Виділяється тільки один колір – чорний колір брів, який символізує загальну ознаку краси українських дівчат та хлопців. Він властивий багатьом номінаціям осіб у поетичних творах, пор.: *З ним забула б чорнобрива шляхи, піски, горе...* (Т. Шевченко); *Двоє милих, чорнобривих сіли край озера, притулились серденьком до серця* (П. Глазовий). У деяких випадках поети іменують таким способом і героїв, що не мають чорних брів, але надто привабливі.

Оцінність, емоційну збільшеність чи згрубілість непрямих номінацій осіб за ознакою наявності вусів та бороди переконливо демонструють чисельні висловлювання персонажів художніх творів, які і за структурою, і за оцінністю, і за суб'єктивним забарвленням є різними, пор: (меліоративно забарвлені номінації) – *Хм... Винайшли велосипед. Це ж відомо, як два рази по два! – знову вихопилося у вусатого* (Л. Комаров); – *Може, у загсі черга, – висловив припущення бородань* (Є. Дудар); (пейоративно забарвлені номінації) – *Це точно, папаша, – підтвердила "щетина"* (О. Чорногуз); – *Слухай, ти, – пропитим голосом промовила до нього неголена пика і дихнула горілчанним перегаром. – Чому немає гарячої води?* (О. Чорногуз). У таких негативних номінаціях маємо метонімічні транспозиції "ознака – її носій".

Зрідка в художніх творах трапляються непрямі назви осіб, у яких актуалізується ознака форми носа, напр.: – *Дядю, – вигукнув кирпатий. – Сьогодні дракон не прийде* (Є. Дудар).

Найбільшою кількістю, порівняно з іншими номінативами за зовнішніми ознаками, у художніх творах представлені непрямі найменування осіб за конфігурацією тіла. Напр.: *Так, бува, в трамвай здоровань гука. А у нього мова, чуєте, яка?* (П. Глазовий); *Я не з віршів, а із тебе, здоровенного сміюсь* (П. Глазовий); *Худорлявий на гладкого погляда спідлоба* (П. Глазовий); *Гладкий рибинку зняв з гачка і випустив у воду – та й пожалів, бо добрих справ він не робив ще зроду* (П. Глазовий); *Лорд благально подивився на свою худу* (В. Большак); – *Буде жити, – зрадів товстий* (Є. Дудар); *Однак товстуха нахилилася до самісінької підлоги* (В. Кокіна). Активне використання номінативів за конфігурацією тіла в поетичних та прозових творах зумовлене тим, що надмірно худа чи товста або міцної статури особа відразу впадає в око номінаторам. Тому-то й письменники вкладають номінації за цією ознакою в уста своїх героїв, засуджують за допомогою них

людські вади. Такі розмовні номінації, потрапляючи у художній текст, створюють комічний ефект. Так, найменування *здоровань*, *здоровило*, *здоровенний* означають не лише повновиду особу високого зросту, досить міцної статури й надзвичайної сили, а ще й обмежену, невиховану тощо. Такі номінації з переносним підтекстом широко використовують гумористи у своїх творах, переслідуючи певну викривальну мету.

Деяким письменникам вдається однією назвою актуалізувати декілька зовнішніх рис особи, які впали в око номінатору. Пор.: *Прокляття*, – *лаявся Грак*, – *я себе не нав'язую*. *Хто ту довготелесу візьме?* (О. Чорногуз) (дівчина, високого зросту, незграбна, з поганою поставою); *Що тобі тепер Галька, як з тією сухореброю не поцілувався* (В. Большак) (дуже худа дівчина); – *Отже, ви стверджуєте, що ви – І.А. Каленик?* – *суворо спитало медузоподібне* (Ю. Пригорницький) (особа невизначеної конфігурації тіла, незграбно-важка, аморфна й до того ж потворної зовнішності); ... *Обернувшись на голос, він побачив здоровенного гевала з пудовими кулаками* (А. Дімаров) (особа міцної статури, сильна, але неприваблива зовні та поведінкою). Характерно, що в усіх номінативах за конфігурацією тіла чітко простежується суб'єктивне негативне ставлення автора рядків художнього твору до свого героя і такі самі стосунки між окремими персонажами.

У художньому контексті так само часто вживаються непрямі номінації осіб, в основі яких лежить актуалізована ознака "врода". напр.: *Але цей красень, як виявилось, просто кажучи, бреше* (Ф. Маківчук); *Гнат сміється: – Врахував я всі складні моменти. Знайшов кралю, яка лупить із трьох аліменти* (П. Глазовий); – *А ти звідки знаєш цю ляльку?* – *спитав нарешті* (О. Чорногуз). Нерідко за асоціацією з казковими персонажами, міфічними істотами, богинями чи навіть кінозірками письменники називають своїх героїнь їхніми іменами, пор.: *Вашу фею запросити можна на фокстротик?* (П. Глазовий); *Стоїть ось переді мною таке, знаєте, Афродіта*. *Зовнішністю своєю та вродою паралізує і здоровий глузд, і мову* (М. Петросюк); *Повз них, вихиляючи стегнами, в двох однакових яскраво-червоних купальниках промайнули дві копії Софі Лорен*. – ... *Гляньте на цих богинь* (О. Чорногуз).

Ознака непривабливої зовнішності також є мотивуючою для багатьох найменувань персонажів у художніх творах, напр.: – *Де ж воно запропастилося оте миришаве?* – *лаявся Ковбик, перемиряючи квадратуру кабінету* (О. Чорногуз); – *Провіє страшно-го?* – *спитала Іринка* (А. Дімаров): *Мишоподібний витвір природи знову пискнув: – Пойнятне діло, коли пашу, а коли гречку сію* (Ф. Маківчук); *На моє запитання: де ви живете, де працюєте?* – *мишоподібний суб'єкт пропищав: – Пойнятне діло, в селі живу, а роблю старшим куди пошлють* (Ф. Маківчук). Такі номінації є виразно пейоративно оцінними, образними. А найменування осіб *мишоподібний витвір природи*, *мишоподібний суб'єкт* постали внаслідок метафоричних перенесень, бо позначають їх за схожістю з твариною: в особи, яка отримала таку назву, маленькі, примружені, як у миші, очі, помишачому пискливий голос тощо. Подібні авторські номінативні новотвори мають іронічне звучання і водночас легко сприймаються читачем.

Отже, у непрямих номінація осіб констатуючого характеру їх зовнішні ознаки актуалізуються часто, оскільки вони є найпримітнішими, такими, що одразу впадають в око номінатору. Такі назви виражають меліоративне чи пейоративне ставлення номінатора, вживаються в експресивних ситуаціях, мають специфічні особливості введення в контекст – здебільшого супроводжуються вказівними, означальними, присвійними та неозначеними займенниками, зокрема такими, як *цей, ця, той, та, такий, така, сам, сама, твій, твоя, мій, моя, наш, ваш, його, її*. Частотність використання непрямих номінацій осіб за зовнішністю варіюється залежно від жанру художнього твору. Найчастотнішими вони є в гумористичних художніх творах. Серед ознак зовнішнього вигляду людини найактивніше актуалізуються такі, як конфігурація тіла, приваблива або неприваблива зовнішність, колір волосся, значно рідше – колір брів, наявність бороди чи вусів, форма носа. Це пояснюється, на нашу думку, найбільшою придатністю/непридатністю названих ознак для створення стилістичного, а подекуди – сатиричного ефекту художнього мовлення, помітною перевагою

одних зовнішніх ознак візуального сприйняття над іншими та деякими суб'єктивними факторами автора, який номінує свого персонажа.

Одяг, елементи одягу, їх колір, форма, вид взуття та ін. подекуди стають особливими засобами характеристики персонажів. Здебільшого письменники використовують метонімічні перенесення-номінації, створені на основі якоїсь суміжності. Виконуючи роль суб'єкта дії, такі метонімічні найменування є надзвичайно емоційно-експресивними, що сприяє створенню певного стилістичного ефекту. Крім того, кількість ознак одягу (рідше взуття), покладена в основу найменування осіб, може бути різною – від однієї до чотирьох, пор.: (вид одягу) *Бачили, який мундир од мене пішов* (А. Дімаров); (вид одягу + пора носіння його) *Демісезонне пальто взяло мотузку, скрутило її у гордіїв вузол і, запхавши свій інструмент за пазуху, попрямувало до виходу* (О. Чорногуз); (вид взуття + його колір + фасон взуття) *Червоні чобітки зі шпорами зупинилися при виході із під'їзду, показали йому рожевого язичка і оксамитовим голосом мовили: "Багато знати-меш – швидко зносишся..."* (О. Чорногуз), (вид одягу + його колір + фасон одягу + приваблива зовнішність) – *Коли дама стоїть у трамваї, я не сідаю, – посміхнувся він до чарівниці у білій кофточці й спідничці "в гармошку"* (О. Чорногуз). Слід зауважити, що до складу останньої номінації, яка не є метонімічною транспозицією, крім ознак одягу, входить ознака привабливої зовнішності, завдяки якій виражається меліоративне ставлення номінатора до актанта.

Отже, в художніх творах трапляються поодинокі випадки номінативів за ознаками одягу. Здебільшого домінують найменування осіб за двома і більше актуалізованими ознаками, найчастіше різнорідними.

Як бачимо, заміна прямих назв осіб непрямыми досягається шляхом відбору додаткових ознак, що актуалізуються в конкретній життєвій ситуації, описаній у художньому творі. У процесі пізнання характеру, вдачі, звичок персонажів виникає потреба не тільки назвати їх, а й висловити свою думку про них, виявити ставлення до них. Так виникають непрямі номінації осіб, уміле й доречне використання яких засвідчує рівень майстерності письменника.

Непрямі назви мають різну стилістичну вагу. Переважають найменування з виразними експресивно-оцінними значеннями, внаслідок чого вони використовуються для створення експресивного фону в художньому мовленні. Невелику частину становлять номінації, що не мають виражених експресивно-оцінних супровідних значень і тому характеризуються міжстильовим уживанням або є стилістично нейтральними.

Отже, у художньому тексті непрямі назви осіб виконують не лише власне номінативну функцію, але й стилістично-виражальну. Деякі з них залишаються okazіональними, такими, що не виходять за межі творчої практики окремих авторів, виступаючи при цьому важливими стилістичними засобами увиразнення мовлення.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Гвоздев А. Н. Очерки по стилистике русского языка. – М.: Учпедгиз, 1955.
2. Коваленко И. В. Функционально-семантические особенности обозначений качественных признаков внешности человека в современном русском языке: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – К., 1989.
3. Русанівський В. М. Структура лексичної і граматичної семантики. – К.: Наук. думка, 1988.
4. Телия В. Н. Типы языковых значений. Связанное значение слова в языке. – М.: Наука, 1981.
5. Шмелев Д. Н. Русский язык в его функциональных разновидностях (К постановке проблемы). – М.: Наука, 1977.

Ольга Павлушенко (Вінниця)

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНЕ ОСВОЄННЯ ЕКЗОТИЗМІВ ТЮРКСЬКОЇ ГЕНЕЗИ УКРАЇНСЬКОЮ МОВОЮ

Екзотична лексика становить стилістично маркований пласт іншомовних запозичень. Процес лексико-семантичного засвоєння того чи іншого екзотизму позначений вибірковістю такої його семи, яка була використана як репрезентант даного іноніма в певному конкретному кодифікованому контексті.

Саме ця теза дала змогу сформулювати робочу гіпотезу: запозичення переважної більшості одиниць екзотичної лексики здійснюється в іншому обсязі їх семем, ніж той, з яким вони функціонують у мові-джерелі.

У своїх дослідженнях ми використали як основний описовий метод, що знайшов свою реалізацію в емпіричному спостереженні, порівнянні і узагальненні специфічних властивостей семантики іншомовних лексичних запозичень у підкласі екзотизмів тюркської генези.

Наукове трактування питань, пов'язаних із проблемою лексичних запозичень, неможливе без урахування бінарної суті повнозначного слова, яке становить єдність певної семантики (денотативної й конотативної) і певної граматичної форми з властивими їй морфологічними категоріями. Основним же компонентом слова виступає його семантика (лексичне значення), що повністю узгоджується із загальнофілософською тезою про переважання змісту над формою.

Процес лексико-семантичного запозичення українською мовою екзотизмів різнобічний, йому властиві неадекватні вияви і різноступенева семантична асиміляція інонімів екзотичної групи. Засвоюючись українською мовою, переважна більшість екзотизмів зазнала звуження своєї семантики. Слова, які в мові-джерелі функціонували з ширшим значенням, в українській мові здебільшого функціонують з обмеженою семантикою. Наприклад, лексема *ясир*, уживана в турецькій мові із значенням "здобич з полонених" [5, т.IV, с.567], на українському лінгвальному ґрунті закріпилася тільки із значенням "полонення людей татарськими ординцями"; інонім *басмач* від тюркського *басмак* (робити наскок) в тюркських мовах означає "бандит, злочинний елемент"; в українську мову ця лексема увійшла як номінація учасника збройних формувань, що боролися за національний суверенітет середньоазійських народів. Інонім *адат* у мові-джерелі може означати: 1) звичай, звичка; 2) релігійно-побутовий звичай; в українській же мові за цим інонімом закріпилося тільки друге із властивих йому значень. *Такир* у мові-джерелі має такі значення: 1) географічний термін; 2) гладенький, голий, такий, що не має нічого на поверхні; 3) зовсім, абсолютно; в українських текстах натрапляємо на цей екзотизм-тюркізм тільки в значенні географічного терміна "рівний глинистий простір у пустелях і напівпустелях Середньої Азії і Казахстану" [3, т.6, с.345]. Екзотизмові *меджліс* у мові-джерелі властиві значення: 1) засідання, збори; 2) назва парламенту в Ірані, Туреччині; до системи української мови це слово ввійшло тільки з одним значенням – "парламент у деяких мусульманських країнах".

Тож слушно зауважує Кушліна Е.І., що "спеціалізація, звуження значення слова при переході його з однієї мови в іншу – закономірне явище" [1, с.15]. Причому з усіх значень іншомовного слова вибирається таке, якого в мові-реципієнті немає. Ця обставина дає змогу використовувати такі одиниці фонові лексики, які, на перший погляд, слугують семантичними еквівалентами до українських номінацій. Однак аналіз семантем окремих фонових екзотизмів дає підстави для виявлення деяких невідповідностей їх семантичних компонентів семантичним компонентам українських еквівалентів. Для прикладу наведемо такі інолексеми: *канар* (мішок, проте певного розміру), *хауз* (басейн, проте з питною водою), *дувал* (огорожа з глини чи сирі цегли), *сюзане* (особливий вид гобелена з машинною чи ручною вишивкою), *чайхана* (не вкладається у семантичні межі українського слова *чайна*, бо в чайхані не тільки п'ють чай, але і спілкуються, читають газети, грають в шахи, шашки, слухають лекції тощо).

В українських текстах натрапляємо на групу екзотизмів, які семантично різняться від їх прототипів у мові-джерелі, наприклад: *кудук* (в мові-джерелі це свердловина, що веде до підземних вод, до нафти, газу); в українську ж мову цей тюркізм був запозичений тільки із значенням – "криниця (свердловина і надбудова над нею у вигляді зрубу чи журавля)", *аманат* (у мові-джерелі: 1) річ, власність, яку взято на збереження, вклад; 2) тимчасовий, перехідний; 3) хисткий, нестійкий), в українській же мові ця лексема функціонує із значенням "зложник, якого залишили для забезпечення договору" [2, с.48].

Як бачимо, семантика деяких інонімів екзотичної конотативності за час їх використання в українській мові змінювалася. Показові щодо цього й тюркізми *аксакал* і *байбіче*.

Лексема *аксакал* (букв. білобородий), спершу означала "старшина, староста, міський старійшина" [5, т. I, с. 66], тобто представник патріархально-феодальної знаті; тепер же це просто "старий" – форма ввічливого звертання до особи чоловічої статі похилого віку. В українській мові узвичаїлися обидва ці значення. Так, у поезії М. Бажана аналізований інонім перекладається як "старий дід, старшина".

Подібний процес відбувся й зі словом *байбіше*, або *байбіче*: в О. Десняка *байбіше* {стара жінка, старша жінка бая}. (Тут і далі для зручності ми подаємо у фігурних дужках те пояснення екзотизму, яке автор художнього твору фіксує в підрядкових поясненнях, тобто в зносках). З таким же значенням це слово подається в "Киргизко-русском словаре" К.К. Юдахіна. Водночас автор фіксує цю лексему й у функції ввічливого звертання до жінки похилого віку [4, с. 83].

Трапляються випадки зміни в мові-джерелі лексичного значення деяких екзотизмів за час їх функціонування в українській мові. Цікава доля іноніма *дехканин*. В епоху арабського панування в Персії і Середній Азії *дехканами* називали представників феодальної знаті. Це значення відоме українській мові. Для прикладу розглянемо ілюстрацію з творів А.Ю. Кримського: *Народився Абу-ль Касим Фірдоусі більше-менше 935 року, помер раз після 1020 року. Народився у сім'ї дрібного панка-поміщика ("дигкана") в м. Тусі, столиці північно-східної Персії*. Пізніше слово *дехкон* стало позначати в мовах народів Середньої Азії землероба – незалежно від його майнового стану, тобто і багатого, і бідного. Таке вживання цього іноніма в українській мові збереглося й до сьогодні, про що свідчить його фіксація в СУМі: *дехкан, дехканин* – ч.р. У Середній Азії та Казахстані – селянин [3, т. II, с. 259-260].

Окремі іноніми зазнали переосмислення, розширивши тим самим у мові-реципієнті своє концептуальне поле додатковим значенням за рахунок супровідних семантичних чи стилістичних відтінків, що нашаровуються на основний зміст лексеми. Наприклад, у мові-джерелі номінація *орда* вживається як військовий термін – у значенні "армія". В українській мові цю інолексему спершу засвоєно із значенням "татаро-монгольські війська", пізніше відбулася деетимологізація слова *орда*, яке внаслідок цього набуло додаткового змісту – "армія завойовника", "ворожа армія". Сталося, отже, вторинне розширення первинної семантики слова. Семема іноніма *орда* збагатилася за рахунок ще однієї семи. Будучи генетично вторинною, ця, друга, сема активно зміщується до центру семантичного поля лексеми *орда*, набуваючи внаслідок цього все більшої самостійності, що в свою чергу робить цю лексему на ґрунті української мови полісемічною. Застосовуючи прийом композиційного аналізу, можна одержати чітке уявлення про смислові тотожності й відмінності зазначених сем, про властиві їм диференційні ознаки. Наприклад, опозиція "татаро-монгольська орда" – "фашистська орда" дозволяє виділити семантичний компонент "вороже військо", для дій якого характерна віроломність, нелюдськість. Аналіз словесних формулювань "ворожа орда" – "орда сарани" дозволяє виявити сему "монолітна стихійна сила, дії якої становлять небезпеку для людини". Визначивши ієрархію цих сем, ми одержимо набір сем, що утворюють концептуальне поле лексеми іншомовного походження *орда* в українській мові.

Нашарування конотативного змісту, яке потенційно має здатність стати формантом вторинної семи, здебільшого ґрунтується на соціальному досвіді носіїв мови-реципієнта. Це актуалізує думку більшості дослідників, згідно з якою семи номінативної одиниці становлять собою відображення в свідомості носіїв мови характерних рис, об'єктивно властивих їй денотату, або таких, що надаються йому (денотату) даним мовним середовищем.

В українському лексичному фонді простежуються окремі екзотизми, які виступають носіями двох і більше пов'язаних між собою лексичних значень, що з'явилися внаслідок розвитку первинного значення в мові-джерелі. Такі полісемічні слова слугують номінаціями кількох понять чи предметів, об'єднаних спільністю певних ознак, функцій чи асоціацій, що виникають у свідомості мовців. Наприклад, інонім *санджак* (тур. *sancak* – прапор, штандарт) у "Словнику іншомовних слів" за ред. О.С. Мельничука, пояснюється так:

1) у султанській Туреччині до скасування військоволенної системи (1834 рік) це об'єднання військових ленів; 2) адміністративно-територіальна одиниця в Туреччині. У художніх текстах натрапляємо ще на одне значення цього іноніма – "губернатор провінції", наприклад: *Але згодом виявилось, що через недогляд поряд з батьком, намісником у **санджаку** (тут у значенні адміністративно-територіальної одиниці) Болу, сусідньому з Трамбузоном, був Селімів син Сулейман.* (П. Загребельний); *Бо не жадоба наживи, а справа волі мусить тепер бути нашим **санджаком** (у значенні прапор).* (Р. Іванчук); *Він купив тебе для адріанопольського **санджака** (губернатор провінції)* (З. Тулуб).

Таким чином, наша робоча гіпотеза знайшла підтвердження. Лексико-семантичне засвоєння українською мовою екзотизмів позначене такими основними особливостями:

1) більшість лексем на ґрунті української мови не зберігає всієї сукупності сем, властивих їм у мові-джерелі;

2) окремі екзотизми проходять у процесі лексико-семантичного запозичення три фази: а) запозичення мовою-реципієнтом слова із семемою, властивою йому в мові-джерелі; б) поява конотативного змісту, який нашаровується на основну сему під впливом суспільного досвіду носіїв мови-реципієнта; в) утворення розширеної семми екзотизму в мові-реципієнті;

3) незначна частина полісемічних інонімів запозичується і засвоюється з усіма своїми семантичними варіантами.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кушлина Э.И. Среднеазиатская лексика в русском языке. – Душанбе, 1964. – 243 с.
2. Словник іншомовних слів. / Під ред. О.С. Мельничука. – К.: Головна редакція УРЕ, 1974. – 774 с.
3. Словник української мови. В 11-ти томах. – К.: Наукова думка, 1970-1980.
4. Юдахин К.К. Киргизско-русский словарь
5. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. Т. I-III. – М., 1964-1966.

Тамара Лебедєва, Ганна Григорчук (Вінниця)

ІНШОМОВНІ СЛОВА У ВІЙСЬКОВО-МОРСЬКІЙ ЛЕКСИЦІ

Однією з характерних особливостей мови є те, що в процесі історичного розвитку її словниковий склад, граматична будова, фонетика змінюється не однаковими темпами. Як відомо, швидше за все змінюються словниковий склад мови, миттєво реагуючи на всі, навіть найменші зміни в суспільстві, реєструючи будь-яке нове поняття, анулюючи всі лексичні елементи, які позначають предмети, що втратили життєву необхідність. Мова являє собою продукт ряду епох, в якому давно сформовані елементи співіснують з елементами новими.

Особливе місце, хоч і не визначальне, у розвитку і збагаченні лексико-семантичної системи мови належить іншомовним запозиченням. Українська літературна мова, як і всяка інша, крім історично успадкованих шарів власної лексики, засвоїла значну кількість іншомовних слів. Вони становлять невід'ємну і дуже важливу частину її словникового фонду, особливо в різних галузях мистецтва, науки і техніки, військової справи.

Процес поповнення української лексики іншомовними словами – безперервний, але ступінь засвоєння таких слів неоднаковий: одні з них важко відрізнити від власне українських слів, у інших виразно відчутне іншомовне походження.

Запозичення слів властиве всім мовам світу і є ознакою життєздатності певної мови. Різноманітні історичні зв'язки українського народу з різними народами Заходу та Сходу, потреба називати нові поняття, що є в інших народів, загальний розвиток науки і культури, виробництва і суспільного життя зумовлювали і зумовлюють входження слів з інших мов. Запозичення відбувається усним і письмовим шляхом, а також через посередництво іншої мови. Збагачуючи українську мову, розвиваючи її виражальні можливості і придатність як засобу спілкування в суспільстві, запозичені слова з часом певною мірою втрачають свій іншомовний характер, підлягають законам фонетики і морфології української мови. Протягом усього свого існування мови постійно взаємодіють, збагачу-

ючи одна одну, хоч на шляху з однієї мови до іншої перед словом виникають передусім звукові перешкоди, наявність чи відсутність певних звуків у цих мовах. Пристосовуючись до звукового оточення нової мови, слово змінює звучання. Та й не лише звучання: чим глибше воно входить до мови, яка його запозичила, тим значніші зміни з ним відбуваються: слово починає жити за законами мови, в якій воно "оселилося". Про це свого часу писав В.Г. Белінський: "Кожен народ володіє певною кількістю слів, термінів, навіть зворотів, яких немає і не може бути в жодного іншого народу. Але оскільки ці народи є членами однієї великої родини – людства, то й необхідний між народами обмін поняттями і словами". Питанням збагачення і взаємодії мов чимало уваги приділяли Є.Г. Ковалевська, Є.А. Заневський, М.І. Ісаєв та інші. Актуальними ці питання є і сьогодні.

Слово, доки воно живе серед людей і служить їм, завжди істинне. Але розкриваючи таємниці слова, ми тим самим розкриваємо таємниці історії, таємниці людської думки, винахідливості, таланту.

Слід зауважити, що запозичена лексика в сучасній українській мові становить майже десять відсотків усього її словникового складу. Запозичення раннього періоду відбувалися в основному усним шляхом, тому абсолютна їх більшість настільки асимілювалася мовами східних слов'ян, що тепер сприймається і кваліфікуються носіями цих мов не як запозичення, а як іншомовний лексичний компонент.

До найдавніших лексичних запозичень належать старослов'янізми, грецизми, латинізми, тюркізми та слова старогерманського походження. Східні слов'яни вступали в різні контакти з германо-романськими племенами ще до виникнення Київської Русі. Переважно це були торговельні або військові стосунки. Дослідник М.П. Кочерган вважає, що німецькі за походженням слова стосуються насамперед торгівлі, військової справи, медицини, побуту, мистецтва. Це питання досить повно висвітлено в "Сучасній українській літературній мові" за редакцією А.П. Грищенка. А.П. Грищенко відносить німецькі запозичення у словниковому складі української мови до найчисельніших з кількісного погляду [19, с.150]. Він вважає, що німецький лексичний вплив здійснювався такими основними шляхами, як польське і чеське посередництво, а також через безпосередні німецько-українські міжмовні контакти. Необхідно підкреслити, що німецькі лексичні запозичення настільки органічно адаптувалися до лексичної системи української мови з власне номінативного, фонетичного та морфологічного поглядів, що в багатьох випадках вони не сприймаються як слова іншомовного походження. Багато німецьких лексичних запозичень вживається для позначення предметів, понять і процесів, пов'язаних з військовою справою: *бруствер, гаубиця, гауптвахта, єфрейтор, штурм, фельдмаршал, фланг, штаб*.

Тому виникла необхідність у всебічному й цілісному дослідженні проблем, пов'язаних з процесами формування, становлення і розвитку української військової лексики, з'ясування особливостей її функціонування на сучасному етапі, а також виявлення джерел та моделей, що слугують утворенню цього шару лексики.

Військова термінологія належить до найдавніших шарів лексичної системи мови. Її формування залежить від багатьох лінгвістичних і позалінгвістичних факторів. "Найменш вивченими в українській мові виявилися питання функціонування військової лексики як певної цілісної системи, питання її розвитку та упорядкування", – вважає дослідник Л.В. Мурашко [16, с.50].

Окремі спроби вивчення військової лексики знаходимо в працях українських мовознавців П. Коваліва, А. Генсьорського, Г. Халимоненка. У своїй праці "Лексичний фонд літературної мови київського періоду XI-XIV ст." П. Ковалів подає слова та вирази, які вживалися в мові XI-XIV ст. для позначення військових понять.

Дослідниками виявлена і описана значна кількість військових термінів. Питанням про роль і місце іноземних запозичень у військовій лексиці XV-XVII ст. присвячено праці І. Огієнка, А. Соболевського, Г. Халимоненка.

Наші спостереження засвідчують, що процес проникнення військових термінів у літературну мову протікає дуже активно. Це явище стає однією з характерних рис розвитку сучасних літературних мов.

У різних мовах одні військові слова з'явилися давно (*окоп, солдат, граната*); інші – у період світової війни 1914-1917 рр. або під час громадянської війни (*броневик, танк*), проте більшість сучасної військової лексики – неологізми 30-40-х років (*автомат, танк, дот* та інші).

Дослідник Г.Д. Михайленко виділяє два періоди в розвитку військової термінології останнього сторіччя: 1914-1935 та 1942-1956 рр., тобто ті роки, коли існували україномовні військові формування. Українська військова термінологія формувалася також на основі козацької термінології XVI-XVII ст. (*ройовий, чотовий, осавул* та інші).

У складі тематичної групи "військова лексика" можна виділити ряд підгруп або лексико-семантичних груп.

Розглянемо такі підгрупи, як "споруди" та "сховища", які охоплюють назву частин оборонного рубежу. У "Військовому енциклопедичному словнику" (М.В. Огарков, М.: Воєніздат, 1983) подається таке тлумачення слів військової лексики цієї підгрупи: *амбразура* (франц. Embrasure – бійниця) – "отвір у стіні фортифікації, який пристосований для оборони, ведення вогню"; *аппарель* (франц. Appareil – в'їзд) – "пологий спуск серед крутих окопів і сховищ"; *аеродром* (від аеро і грецьк. Dromos – місце для бігу) – "підготовлена земельна ділянка для зльоту і посадки літаків"; *баррикада* (франц. Barricade – загородження) – "штучне загородження, яке споруджується посеред вулиць, доріг, біля мостів"; *бруствер* (від нім. Brust – груди і Wehr – захист) – "насип у фортифікаційних спорудах, який призначений для захисту від куль і снарядів"; *бункер* (англ. Bunker – кутовий ящик) – "споруда для розташування і захисту особового складу від вогню противника, а також ведення вогню"; *маскування* (франц. Camouflage – робити непомітним) – "комплекс спеціальних заходів"; *контрескарп* (франц. Contrescarpe) – "протитанкове укріплення (загородження)"; *траншея* (франц. Tranchee – рів) – "відкрита фортифікаційна споруда для ведення вогню".

У військовій лексиці української мови функціонує ряд слів лексико-семантичної групи "озброєння", запозичених із французької, німецької та інших мов: *пістолет, карабін, артилерія* – запозиченні слова з французької мови; *бінокль, арбалет* (ручна металева зброя), *армата* (назва перших артилерійських гармат) походять від латинських слів, *автомат* (грецьк.), *гаубиця* (нім.), *кинджал* (арабськ.).

Серед численних запозичень у сфері військової лексики найчастіше вживаються слова на позначення "засобів ураження ворога". Це такі лексеми, як *патрон, міна* (франц.), *бомба, динаміт* (грецьк.), *граната* (італ.). Окремі слова походять з латинської мови: *агресія, диспозиція, операція, казарма, парашут, капсуль, кніпель* (дубинка, снаряд гладкоствольної артилерії).

В українську лексику ввійшла значну кількість слів і сталих словосполучень, які формують лексико-семантичну групу "військові звання та військові посади": *ад'ютант, генерал, генералісимус, офіцер, майор* (походять з латинської мови), *лейтенант, маршал* (французького походження, уперше вживалися в XIII столітті).

Однією з підгруп тематичної групи "військова лексика" є підгрупа "військові операції". Її формують такі запозичені слова, як: *атака* (франц.) attaque – "напад"; *ар'єргард* (франц.) arriere – "тильний, задній"; *марш* (франц.) marche – "хід, рух"; *операція* (лат.) operatio – "дія"; *передислокація* (франц.) dislokation – "переміщення, зміна місця розташування військових частин, підрозділів"; *баталія* (франц.) bataille – "битва"; *штурм* (нім.) Sturm – "наступ, атака".

Слід зауважити, що в українській лексиці багато слів іншомовного походження вживається на позначення обмундирування, спорядження, адміністративних будівель і військової топографії: *абрис* (нім.) Abris – "схематичне креслення місцевості на військових топографічних картах"; *амуніція* (польськ.) amunizja – "кріплення предметів – ремені,

сумки, чохли тощо, які полегшують військовослужбовцям нести зброю"; *казарма* (лат.) *casa* – "будинок"; *китель* (нім.) *Kittel* – "робочий халат"; *штаб* (нім.) *Stab* – "будинок, у якому розташований орган керівництва військами"; *погони* (польськ.) – "жгут, шнур, наплечні знаки"; *лампаси* (нім.) *Lampassern* – "широкі полоси вздовж штанів у генералів, маршалів"; *кокарда* (франц.) *cocarde* – "розпізнавальний знак встановленого зразка на формі головного убору"; *гауптвахта* (нім.) *Hauptwache* – "головний караул"; *конвой* (гол. *Konvooi*) – "військовий підрозділ для охорони і супроводження".

Але більшість німецьких, французьких, англійських, італійських і голландських слів увійшли в нашу мову з Петровської епохи – періоду інтенсивних словникових запозичень у зв'язку з реформами Петра в усіх галузях Російської держави: реформи армії, флоту, промисловості.

Слід зазначити, що військова лексика, запозичена з німецької та французької мов, часто грецького і латинського походження, прийшла до нас через посередництво західноєвропейських мов. Наприклад, запозичене з французької мови в Петровську епоху слово *пістолет* походить від чеського *pistol* – "пісталь"; слово *офіцер* було запозичене на початку XVIII століття з французької мови через німецьку.

В українській термінологічній науці побутує думка про активний розвиток запозичень за часів реформ Петра I, зокрема, у морській лексиці в кінці XVI-XVII ст. Наприклад, поширеними є голландські запозичення Петровської епохи, що стосуються мореплавства: *баласт*, *каюта*, *руль*, *трап*, *шлюз*, *фарватер*, *швабра*, *шкіпер*, *штиль*, *штурвал* та інші. Нові слова іншомовного походження допомогли українцям ідентифікувати нові предмети і поняття, що з'явилися в їхньому житті. Відсутність таких слів спричиняла до труднощів у вираженні думок, а також ускладнювала пояснення і передавання своїх знань співрозмовникові. Тому не дивно, що іншомовні запозичення в українській мові формують об'ємний клас слів.

На підтвердження вищезазначеного наведемо іншомовні слова, які й зараз є широко вживаними в морській лексиці, зокрема, у Військово-Морському Флоті України. Значна частина їх запозичена з голландської мови: *боцман* (гол. – *Bootsman*. *Boot* – судно, *man* – людина) – "посада молодшого командирського складу корабля, що відповідає за господарські справи"; *буй* (гол. *Voer* – поплавець) – "плаваючий знак"; *вахта* (гол. *Wacht* – варта, охорона, караул) – "особливий вид чергування на кораблях ВМФ"; *гюйс* (гол. *Geus* – прапор) – "спеціальний військово-морський прапор"; *камбуз* (гол. *Kambus*) – "кухня на кораблі"; *каперство* (гол. *кареп* – захвачувати) – "напад кораблів"; *каюта* (гол. *Kajuit*) – "житлове приміщення на кораблі"; *лоцман* (гол. *Leodsen* – керувати кораблем і *man* – людина) – "фахівець, що відає управлінням судна"; *матрос* (гол. *Matroos* – молодший) – "початкове військове звання у ВМФ".

Слова *абордаж* – "спосіб ведення битви в епоху вітрильних флотів"; *аванпорт* – "зовнішня, більш глибока частина акваторії порту"; *авізо* – "невеликий швидкий корабель, що застосовувався у XVIII ст. для посильної служби і розвідки"; *амбаркація* – "завантаження військ на корабель"; *баржа* – "судно для перевезення вантажів"; *ескорт* тощо увійшли в нашу мову з французької. У військово-морській лексиці також функціонують слова з латинської мови: *акваторія*, *віцеадмірал*, *курс*, *навігація*, *дифферент*, *торпеда*.

Порівняно пізніми є англійські лексичні запозичення, які вживають у мореплаванні та військовій справі, а саме: *браунінг*, *бункер*, *докер*, *кабер*, *мічман*, *снайпер*, *танк*, *танкер*, *траулер*, *шрапнель* та ін..

Отже, запозичення слів з інших мов – це закономірний історичний процес, зумовлений певними об'єктивними чинниками, найголовнішим з яких є функціональна необхідність. Водночас надмірне захоплення іноземними словами, їх невиправдане, а іноді й неправильне вживання призводить не до збагачення мов, а, навпаки, до їхнього засмічення й збіднення. Іншомовні слова та словосполучення лише тоді не переобтяжують і не ускладнюють усне спілкування чи писемне мовлення, не позбавляють його національної ознаки, а

сприймаються природно, коли вони є доречно вживаними, правильно вимовленими чи написаними.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бабкин А.М., Шендцев В.В. Словарь иностранных выражений и слов. – М.: Наука, 1981.
2. Белоус А.В. Языки. – М., 1976.
3. Білодід І.К. Сучасна українська літературна мова. – К.: Наукова думка, 1973.
4. Военный вестник. – 1985. – №4,5.
5. Военные знания. – 1986. – №10.
6. Гез М.И. Методика обучения иностранным языкам в средней школе. – М.: Высшая школа, 1982.
7. Гречко В.А. Советская военная энциклопедия. – М.: Воениздат, 1986.
8. Григор'єва Л.А., Харитонов І.Я. Українсько-німецький розмовник. – К.: Рад. школа, 1985.
9. Исаев М.И. Языки и нации. – М., 1973.
10. Ковалевская Е.Г. История слов. – М., 1986.
11. Коваль А.П. Пригоди слова. – К.: Рад. школа, 1985.
12. Кочерган М.П. Німецькі лексичні запозичення в південно-західних говорах української мови. – Мовознавство. – 1997. – №1.
13. Лекант П.А. Современный русский литературный язык. – М.: Высшая школа, 1988.
14. Микитич Л. Д. Иностранная лексика. – Ленинград, 1967.
15. Михневич В.Б. Слова иностранного происхождения. – Ленинград, 1978.
16. Мурашко Л.В. З історії формування української військової термінології. – Мовознавство. – 1997. – №4,5.
17. Огарков М.В. Военный энциклопедический словарь. – М.: Воениздат, 1983.
18. Словник іншомовних слів/ за редакцією О.С. Мельничука. – К.: Наукова думка, 1997.
19. Сучасна українська літературна мова/ за редакцією А.П. Грищенка. – К.: Вища школа, 1993.
20. Федорова А.В. Іншомовна лексика. – Х., 1972.
21. Erich Matter. "Deutsche Verben". VEB Bibliographisches Institut. – Leipzig, 1972.
22. Riesel E. Abriss der deutschen Stilistik. М., 1954.
23. Wissenschaftliche Zeitschriften.

Оксана Волошина (Вінниця)

ДЕЯКІ ОСОБЛИВОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ ЗВУКОМІНУЮЧОЇ ЛЕКСИКИ В ХУДОЖНЬОМУ ТЕКСТІ

Звукомінуюча лексика виступає складовою частиною семантичного поля чуттєвого сприйняття, утворюючи одне з його мікрополів – мікрополе "звук". Семантичне поле звуку подібно до інших семантичних полів не має чітких меж. Основу його складають слова із семою "звук" у своєму словниковому значенні.

Дієслова мовлення *say, speak, talk* містять сему звук/голос безпосередньо в словникових дефініціях, або ж вона виявляється в їх асоціативних зв'язках: *say-utter; use one's voice; voice – sound made when speaking; talk – say things, speak; utter – make sounds* [6]. Окрім того, локутивна функція мовлення характерна для звукового його боку. Це дає змогу віднести дієслова мовлення до периферії лексико-семантичного поля "звук".

Як відомо, у художньому тексті слово може набувати додаткових смислових відтінків: наприклад, слово *wind* у фразі: *He heard the wind (wind=air motion у словниковому значенні)* в поєднанні з дієсловом чуттєвої перцепції сприймається з додатковим значенням "джерело звуку". Такого ж нашарування змісту це слово набуває і в поєднанні з дієсловом *deafen*, що позначає фізичний вплив звуком: *The wind deafened him*. Слова такого типу також можна віднести до периферії поля "звук".

За якісною ознакою лексика звукопозначення традиційно розподіляється на 2 основні групи – із семою "гучність" (*loudness*) і семою "негучність" (*faintness*). До першої групи можна віднести слова типу *shout, bellow, peal, thunder, clang, roar, uproar, clatter, blare, swell, blast, alarum, boom*; до другої належать слова: *whisper, inaudible, buzz, hum, sigh, rustle, murmur, moan, mutter and others*.

Цілком доречним, на наш погляд, уявляється виділення третьої семи "відсутність звуку" (*silence (no sound)*). Антонімічне "наявність звуку" – "відсутність звуку" містить заперечення, а "всьяке заперечення має на увазі контраст між можливим і справжнім, ре-

альним, що й створює експресивний та оцінний потенціал" [1, с.174]. Таким чином, *silent* і *silence* слід віднести до поля якisності. Для стилістичного аналізу цілком достатньою є узагальнена модель поля, що дає змогу обмежити до певної міри об'єкт дослідження, хоча під час аналізу конкретних мовних одиниць у конкретних контекстах може виникати необхідність більш глибокого проникнення в семантичну структуру слова.

Мета нашого дослідження – виявлення функціонального навантаження лексики звукопозначення, її ролі у створенні художньої образності. Для аналізу використано твори англійських авторів різних епох і стилів: готичний роман "Роман у лісі" А. Редкліфф, історичний роман "Квентін Дорвард" В. Скотта. Розглянемо функціонування звукономінуючої лексики в художньому творі XVIII ст. "Роман у лісі" ("The Romance of the forest") – готичний роман. Поняття "готичний" у ті часи набуло позитивної експресії "піднесеного", "живописного" і "романтичного", а емоційним джерелом "піднесеного" (*the sublime*) слугували страждання і страх. Лексика звукоутворення широко репрезентована в романі – 49 одиниць у 282 вживаннях. Переважають звуки людського голосу, зокрема неголосні, приглушені: *sigh, murmur, whisper, sob, call softly, low voice* та ін. Позначення різких звуків – *cry, scream, shriek* – нечисленні. Гучніші звуки пов'язані в основному з явищами природи: *howling of the storm, peal of thunder, loud gust of the wind, etc.*

У цих словосполученнях значення якості звуку поєднуються із значенням джерела звуку. Слід зауважити, що в романі більше 200 уживань слів, які містять сему "відсутність звуку": *still, stillness, no sound, silence, silent*.

Показово, що саме слова, які позначають "відсутність звуку", (*silence*) посідають особливе місце у створенні художньої образності. Цікавим у зв'язку з цим є таке висловлювання: "Сама по собі тиша ніщо, вона набуває для нас реальності завдяки своїй відмінності від шуму. Коли замовкає все навколо і нас раптом оточує німотність, ми відчуваємо неспокій, ніби хтось суворий нависнув над нами й спостерігає" [4, с.71-72]. Лінгвісти неодноразово підкреслювали, що стилістичні ефекти залежать не стільки від самих мовних знаків, скільки від їх взаємозв'язків [2, с.67], і чим частіше в тексті слова зустрічаються в безпосередній близькості одне від одного, тим міцніше вони пов'язані між собою за значенням [5, с.40]. У "Романі в лісі" позначення темряви і відсутності звуку регулярно зустрічаються в одному контексті, наприклад:

All was soon hushed in silence and darkness (A. Radcliffe, с.160)

They travelled for several hours in darkness and silence (A. Radcliffe, с.200)

She saw herself surrounded by the darkness and stillness of night in a strange place (A. Radcliffe, с.202)

Близькість семантичних зв'язків між *darkness, silence, stillness, gloom* легко виявляються за словниковими дефініціями і тезаурусом П. Роже. Широке використання світло-і звукопозначень у контексті зі словами, що містять сему "страх", утворює в межах цього контексту їх семантичну близькість. Наприклад, в *Darkness brought new terrors* (A. Radcliffe, с.5) чи *the solitary silence and gloom of the hour ... awakened horrors...* (A. Radcliffe, с.247), слова *darkness* і *terrors, silence, gloom* і *horrors* поєднані причиново-наслідковими зв'язками і в одному синтагматичному ряду створюють більш яскравий образ стану страху. Обсяг контексту, в якому реалізується адгерентна конотація, може хитатися від однієї фрази, речення, кількох речень, абзацу до цілого уривка.

Прикладом негативної контекстуальної конотації значення відсутності звуку може слугувати уривок з тексту, пов'язаний з популярною для готичного роману темою ув'язнення: *no voice save my own has met my ear... their silence is obstinate. This stillness is dreadful... without one sound to cheer you... how much I would endure to hear the accent of a human voice. What dreadful stillness! ... this deathlike and perpetual silence* (A. Radcliffe, с.142).

Позначення тиші в контексті з негативно оцінними *obstinate, dreadful, death-like* створює похмурий образ самотності. Розглянемо уривок з тексту (в скороченому варіанті), насичений звукопозначеннями: *listening in apprehensive anxiety no sound was heard but*

that of the wind, which swept in hollow gusts. The pitiless pelting of the storm, which at this time beat with increasing fury.. His heart failed... he called loudly for release... not doubting their intention was to rob and murder him, his agitation at first overcame his reason.

The voiced had ceased, and all remained still for a quarter of an hour, when between the pauses of the wind he thought he distinguished the sobs and moaning of a female. He listened... it was too evidently the accent of distress. ...the stillness ... had for some time reigned in the house previous to the sounds he now heard. (A. Radcliffe, c.33-34).

Деякі слова і словосполучення, зауважимо, не містять семи "звук" безпосередньо, проте відповідна текстуальна конотація створюється завдяки наявності в контексті слів, що вказують на процес сприйняття звуку: *the wind was heard*. У наведеному контексті вони допомагають посилити атмосферу страху і напруженості. Шум, човгання ніг і гучні голоси незнайомих людей набувають емоційної оцінки "тривога". Слова *sob* і *moan*, первісна оцінна характеристика яких – вказівка на важкий психічний або фізичний стан, набувають на тлі напруженої тиші в перервах між завиваннями вітру ще більшої експресивності, що посилює напруженість атмосфери страху. Легко уявити, скільки втратила б у плані художньої виразності описана сцена без використання звукопозначень.

Слухові образи допомагають створити картину страшного сну Аделіни, героїні "Роману в лісі": *...she heard a low voice call her ... she perceived by the dim light of a lamp a figure; The voice called again and approaching the bed, she distinctly saw the features of a man who appeared to be dying. A ghastly paleness overspread his countenance ... it was almost dark ... she heard a bell toll: a confusion of distant voices: all was still.*

Звукові образи передають атмосферу напруженості в такому уривку: *...he stole silently from his bed... often started and listened to the hollow sighings of the blast. The noise he made with the key induced him to suppose he must have awakened her, but when he opened the door and perceived the stillness that reigned within, ... he heard her gently breathe, and soon after sigh – and he stopped: but silence returning, he again advanced and then heard her sing in her sleep... As he listened he distinguished some notes of a melancholy little air which in her happier days she had often sung to him. The low and mournful accent...*

...breathing a deep sigh, she was again silent ... her cheek yet wet with tears ... pale in grief, the light of the lamp, which shone strong upon her eyes, awoke her, ... she uttered a scream (A. Radcliffe, c.196).

Негучні звуки увиразнюють напружену тишу, а гучний зляканий крик на тлі цієї тиші створює ефект жаху і розпачу.

Звуковий фон історичного роману В. Скотта "Квентін Дорвард" надзвичайно багатий, має свої особливості. Лірична канва роману позначена звукономінаціями з позитивною конотацією "приємне" – це звуки музики. Музика, зокрема гра на лютні, – необхідна данина романтичній лінії художнього твору, що змальовує епоху середньовіччя. Тема музики розкривається за допомогою цілої низки характерних слів і словосполучень: *music, sing, song, air, melody, the lute, syren, note, a strain of music, drink in the sounds, sound of the dulcet melody, delightful sounds, music like beauty, the voice singing to the lute.*

У романі мало лексем на позначення тихих, приглушених звуків людського голосу і звуків природи, однак багато звукових образів, пов'язаних з бурхливими подіями епохи. Це, зокрема, калатання дзвона, який сповіщає про щось, закликає до певних дій: *The great bell was tolled as summons to a military council, and its iron tongue communicating to Liege the triumphant possession of Schonwaldt, was answered by all the bells in that city: whose distant and clamorous voices seemed to cry. Hail to the victors! (W. Scott, c.335). Hark! They toll the summons to the Castle – an awful meeting, of which God only can foretell the issue (W. Scott, c.495).*

Це й звуки мисливського рогу під час королівського полювання, і звучання сигнальної труби в казармі стрільців, брязкіт зброї: *And the King's horn rung merrily through the woods ...* (W. Scott, c.171), *...he heard the blast of a horn...* (W. Scott, c.258). *Quentin ... blew a low note on his horn, which was answered by a whistle at some little distance* (W. Scott, c.225). *On a sudden, a whistle was again heard in the distance, which was once more answered by a low tone on two of Hayraddi's horn.* (W. Scott, c.277). *...the sounding of bugles and the clash of armour...* (W. Scott, c.143).

Слід зауважити, що сполучення звукопозначень можуть набувати й конотації архаїчності [3, с.3], історизму. Зокрема яскраво озвученими є епізоди бунту в місті Льежі, штурму палацу єпископа: *...as if the demons of the water and of the air had been contending for their roaring empires in rival strife... the shouts... "Liege! Liege! Sanglier! Sanglier!" shouted by the asailants, while the feebler cry of "Our Lady for Prince Bishop!" was raised in a faint and faltering tone... the shout of stern... a clamour, in which the shouts of victory were mingled with screams of terror and despair ...* (W. Scott, c.327). *...cries of execration, mingled with shouts of vengeance* (W. Scott, c.350).

Виразним постає також звукове тло уривка з такими епізодами: стан королівського бургундського війська в очікуванні бою з бандою Де ла Марка, наближення ворогів, битва: *A dead silence reigned over that great host which lay in leaguer before Liege. For a long time the cries of the soldiers repeating their signals, and seeking to join their several banners, sounded like the howling of bewildered dogs seeking their masters... its huge clocks had successively knelled three hours after midnight, and all continued still and silent as the grave.*

At length... he heard in the city a **humming murmur**, like that of disturbed bees mustering for the defence of their hives. He listened – **the noise** continued; but it was of a character so undistinguished by any **peculiar or precise sound**, that it might be **the murmur of a wind** rising among the boughs of a distant grove, or perhaps some **stream** swollen by the late rain, which was discharging itself into sluggish Maes with more than usual **clamour**. **...the noise rose louder ...** All were on their feet in a moment and with as **little noise** as possible.

...The rushing sound, which had approached then more nealry, seemed suddenly to have ceased: but they still heard distinctly the more distant heavy tread of a large body of men approaching the suburb. (W. Scott, c.550-552). У вищенаведеному уривкові, зауважимо, звуки негучні, проте тривожні. В описі ж самого бою звукові образи зовсім інші: *Quentin called out aloud ... instantly fired his harguebuss – a man groaned and fell ... war-cries... shouting... several discharges of cannon were heard... a dreadful shout of triumph, of tumult, and of despair... those appalling sounds... The shrieks and cries of women, the yelling of the terrified inhabitants. ...sounded horribly shrill and the shouts of battle, – like the voice of misery and despair contending with that of fury and violence, which should be heard fartnest and loudest.* (W. Scott, c.554-559).

Як засвідчує інтенція батальних картин, звукопозначення в них характеризуються негативною конотацією інгерентно або ж у контексті зі словами: *dreadful, despair, misery, horribly, violence*, що переконує в негативному ставленні автора до такого суспільного явища, як війна.

Лексико-стилістичний контекстуальний аналіз звукопозначень спонукає до висновку, що слова цієї лексико-семантичної групи широко використовуються для розкриття ідеї і теми твору; відповідно до його жанрової приналежності вони допомагають створити яскраву картину епохи, суспільних явищ, подій, розкрити ставлення автора до них, тобто відіграють важливу роль у створенні художньої образності.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Арнольд И.В. Стилистика современного английского языка. – М., 1990. – 290 с.
2. Гиро П. Разделы и направления стилистики и их проблематика // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. IX – М.: Прогресс, 1980.
3. Говердовский В.И. Коннотемная структура слова. – Харьков: Вища школа, 1989. – 94 с.

4. Ортега-и-Гассет. Стилистика и некоторые её проблемы // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. XI – М.: Прогресс, 1982.
5. Шайкевич. Некоторые проблемы стилистики. – М.: Высшая школа, 1963.
6. Hornby A.S. (with A.P.). Oxford Advanced Learner's Dictionary of Current English. – М.: Русский язык; Oxford University Press. Oxford, 1982.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Radcliffe Ann. The Romance of the Forest. – Moscow: Raduga Publishers, 1983.
2. Scott Walter. Quentin Durward. – Moscow: Foreign Languages Publishing House, 1962.

Людмила П'яста (Вінниця)

МОДЕЛЬ НАУКОВО-ПУБЛІЦИСТИЧНОГО АДРЕСАТА

(на матеріалі творів С. Єфремова)

Науково-публіцистичний дискурс виник на протигагу комунікативно відмежованому науковому дискурсу й адресується тим читачам, які цікавляться певним колом наукових питань на рівні неспеціалістів. Звідси й конститутивна особливість образу науково-публіцистичного адресата: він становить контаміноване утворення, основу якого склали субстанційні особливості наукового і публіцистичного реципієнтів. Розглядаючи специфіку репрезентації образу науково-публіцистичного адресата, зосередимося головним чином на модальному змісті об'єкта дослідження, а саме емоційно-експресивному навантаженні категорії образу адресата.

"Коефіцієнт модальності... тим вищий, чим виразніше виявляється особливість автора в його творах" [2, с.118]. Той чи інший рівень вербалізації образу автора не випадковий. Реальний, "живий" автор, "коментуючи інформацію, що вводиться, і порядок її викладу... переносить центр уваги то на особисті наміри, то на сприйняття читача, то на об'єктивний зміст коментаря" [8, с.11]. Питома вага кожної з цих складових детермінована в першу чергу індивідуальним стилем, ідіолектом автора. Своєрідність стилю особливо актуалізується в процесі опанування наукового дискурсу, адже специфічні стильові елементи полегшують сприйняття тієї інформації, яку несе дискурс, допомагають усунути враження монотонності, що інколи виникає при ознайомленні з науковими працями [3, с.53]. Тут не йде мова ні про естетичний вплив, ні про емоції читача, а тільки про раціональний аспект цього питання. Під тиском прагнення якнайаргументовніше довести свою правоту, переконати опонентів учений починає проявляти активність, яка переростає у творчість.

Ступінь емпіричної очевидності індивідуальної визначеності автора перебуває в безпосередній залежності від типу дискурсу. Науковий дискурс характеризується синтаксичними конструкціями, в яких відсутній компонент, що позначає виконавця дії. Ми маємо тут особливу "манеру говоріння – узагальнено-безособовий монолог, який ведеться від 3-ої особи і ніби нікому на адресований, особливу манеру викладу – без виявлення особистості автора, його ставлення до читача, без оцінки виловлюваного, з обмеженим проявом індивідуально-авторського стилю, коли вся увага спрямована на зміст, дію, логічну послідовність повідомлення, а не на суб'єкт" [5, с.87-88].

Пресупозитивною соціально-культурною матрицею – квінтесенцією соціальної свідомості – детермінується феномен постійної взаємодії образів автора й адресата, що контролює їх діяльність у процесі "спілкування" з дискурсом. Це означає, що будь-який літературний образ не є чимось, що виникає з нічого, а має обов'язковим субстратом певний соціокультурний прообраз або групу таких прообразів. "Саме тому художній образ завжди передбачає перспективу вглиб, являючи собою своєрідну лінзу, через яку прозирає картина світу, саме тому він здатний викликати зливу асоціацій, які виводять людину далеко за межі того, що видається власне мистецтвом" [9, с.102]. Отже, літературний образ – це предмет творчості і автора, і адресата. Ролі в цьому процесі суворо розподілені: з одного боку, кодування реальної дійсності (реальної картини світу) і моделювання персонального образу дійсності, або персональної картини світу, і реставрація реальної дійсності. Хоча

тут, напевно, краще говорити про знову ж таки образ реальної дійсності, оскільки навколишній світ без суб'єкта, що пізнає його, є певною мірою ноуменом, і в процесі пізнання кожен суб'єкт вносить у цей образ щось своє.

Таким чином, на комунікативній осі мовець-дискурс-реципієнт спостерігається процес постійної взаємодії. З одного боку, ми маємо вектор, спрямований на задоволення очікувань адресата, подолання ентропії, поповнення або актуалізацію базових інтелектуальних даних реципієнта. З другого боку, зустрічний вектор – носій прагнення адресата передбачити, прогнозувати повідомлення [6, с.60-61]. Необхідною умовою, за відсутності якої вектори стають різноспрямованими, виступає пресупозиція спільної денотативної атмосфери і адекватного володіння мовою. Ці два моменти в німецькій лінгвістиці позначаються терміном "горизонт" кожного з мовців. Чим ближчі горизонти, тим імовірніше на перетині їх виникає адекватна реакція адресата. Арсенал лінгвістичних засобів маніпулювання свідомістю реципієнта надзвичайно різноманітний. "Цільова настанова (інтенція) спонукає не тільки відбирати певні факти, але й давати їх у певному висвітленні, тобто примушує відповідно організовувати мову, зумовлює композицію і відбір мовних засобів" [7, с.257].

Звичайно журналісти не так вже й часто вдаються до засобів відкритої тональності, натомість вони послуговуються сюжетно-фактичним її забезпеченням, тобто прогнозують вплив на емоції та свідомість адресата через певний життєвий факт. "Факти відбираються і шикуються в тій послідовності, яка формує тональне сприйняття" [4, с.97]. Вплив на наукового адресата меж здійснюється в першу чергу завдяки самій інформації наукового дискурсу [1]. Орієнтація сприйняття реципієнта засобами метатексту і в цьому випадку вторинна.

Серед адресатно націлених фактів чільне місце посідає інформація автора про себе, розрахована на створення атмосфери безпосереднього спілкування. Репрезентація автобіографічних фактів у досліджуваних дискурсах позначена певною специфікою: С.О. Єфремов жодного разу не згадує про епізоди зі свого особистого життя (сім'ю, побут тощо). В центрі уваги публіциста соціально значеннєві фрагменти його біографії. Так, один з публіцистичних дискурсів [12] komponується особовими конструкціями типу *я знав* (тут і далі цитуємо, зберігаючи мовні особливості оригіналу), *мені довелося стрітатися і розмовляти, моєї статті, я мав вражіння, пам'ятаю ваші розмови, я бачив, я викреслює*, які, звісна річ, виступають репрезентантами образу автора, але разом з тим більшість із них (особливо, якщо брати їх у комплексі) декларує собою автобіографічність описаної події.

Аналіз свідчить, що особові конструкції як маркери образу автора навіть кількісно поступаються конструкціям – представникам образу героя (*це був Анненський; знав його; стрітатися і розмовляти з ним; з членом редакції "Русского Богатства"; з цією людиною; наші розмови; увагу Миколи Федоровича; Микола Федорович не міг сказати; завдало йому; він ніби пережив; він бажав закрити; власною одежею; він прохав не згадувати; його аргументи*). Це співвідношення – 7 (образ автора) до 14 (образ героя) – є свідченням на користь викладеної нами попереду думки. Таким чином, для С. Єфремова характерне підпорядкування автобіографічних ремінісценцій певній меті. Публіцист прагне поділитися з читачем особистим враженням про відомого російського письменника, яке він виніс зі стосунків з ним, і тим самим повніше і яскравіше окреслити образ "видатного громадського діяча", "людини кришталевої віри, людини чистого слова і діла – цього справжнього лицаря без страху і догани".

Може здаватися, що згадані особливості простежуються лише в статтях, присвячених пам'яті тієї чи іншої особи. Щоб розвіяти ці припущення, ми актуалізували дискурс [11], автобіографічний фрагмент якого партикулярно констатує контрарні стосунки між образами автора і персонажа. Результати аналізу свідчать, що і в цьому лапідарно репрезентованому інтексті вказівки на героя частіші, ніж на автора (*прийшов був такий собі д. Яків Демченко; той самий, що видав чоносопенну брошуру; давав гроші; цього "українського консерватора"; до мене; мені трапився до рук* [5, с.2]), і мову про свої стосунки з цією людиною автор веде лише тому, що певний Яків Демченко виступає типовим представником частини українських читачів.

Отже, перед нами екстравертний опис пережитого, тобто концентрація основної уваги не на власній особі, а на розповіді про зустрічі з людьми, про значні події, учасником або свідком яких був автор.

Емоційно-експресивний зміст категорії образу адресата конституюється також лексичними одиницями з емоційним семантичним потенціалом. "Не будучи пов'язаними в мові логіко-поняттєвим значенням, а в тексті сюжетно-фактичними зв'язками, такі одиниці... відчутно підтримують одна одну узгодженістю своєї прихованої оцінної та емоційної семантики і закріплюють створювану автором єдину суб'єктивно-модальну лінію тексту" [4, с.97]. Так, номінанти *голодувати; голод; пароксизм голодної пропасниці; лютий; кощаві обійми; дно здичавіння; роз'єднання; розтічи; розбрату; тюрма народів; гинути; терпіти; неворожай; незчисленні жертви; ворог; кривда; плюндрувати; заколот; чвари; жаж; війна; погром; руїна; виснаження; хвороби; смерть; злиднений; плач; лихо; злидні; нестатки* тощо [14], іррадіючи через весь дискурс, створюють в адресата гріке відчуття трагедії.

Емоційно-експресивний зміст категорії образу адресата досить виразно репрезентується семантикою вставних конструкцій, які можуть стати об'єктом окремої розвідки.

"Існують явища стилю, що приводять до особи автора; в зачатку це можна спостерігати у звичайному оповіданні: особливості лексики, синтаксису, а головне – інтонаційний фразовий малюнок – усе це в більшій чи меншій мірі підказує якісь невлімові й разом з тим конкретні риси оповідача" [10, с.268]. З цих образних складових остання – навантаження дискурсу окличними, питальними інтонаціями тощо – досить успішно фіксує і враховує реакції адресата. "Думка як прояв свідомості включає не тільки нервові копії зовнішнього світу, а й відображення станів мовця... Вплив емоцій на психічну діяльність відображається і на рівні речення" [11, с.278]. Однак, як свого часу відзначили В. Гумбольдт і О.О. Потебня, дискурс не тільки механічно передає зміст, інтенції автора, а й викликає відповідні психічні реакції у вигляді образів, понять, емоційних хвилювань. До найрелевантніших детермінантів цього двобічного процесу актуалізації почуття належать окличні конструкції.

Інтонаційне вираження емоційного забарвлення змісту речення неалфавітними графічними знаками зорієнтоване в першу чергу на сприйняття публіцистичного адресата. Знак оклику, яким окличність репрезентується на письмі, здебільшого стоїть у кінці речення: *А тим часом – мов на сміх, ту хату раєм називають!* (Л: 299) [15]; *...Как все это пошло, плоско и как все это надоело!* (ЛБ: 20) [16]. Сильної окличності, що експлікується двома або й трьома знаками оклику, досліджуаний науково-публіцистичний дискурс не фіксує. Натомість досить часто трапляються випадки сусідства знаку оклику і двох крапок: *На таке дивитись – що може бути гіршого для тих людей, що життя жертвували на те, щоб освідомити раба й навчити його хоч ненавидіти своє ярмо, коли вже скинути несила!..* (Л: 166); *Да, действительно, шире дорогу – Банавентура идет!..* (ЛБ: 12). Ця графічна позиція засвідчує діалектичний процес авторських роздумів й інспірує адекватну реакцію адресата. Розмірковування, до речі, не завжди ускладнене емоційним напруженням: *Затем следует искупление от совершенного девушкой греха: она превращается в куст розы...!* (Л: 107). Термінальна позиція в структурі речення не обов'язкова для знаку оклику. Він досить часто з'являється й усередині речення: *Спершу заслано адміністративно як "главаря шайки анархистов-террористов" – це Тесленка! – до Вологодської губернії* (Л: 248). Така трансексплікація релевантна й для трьох крапок: *Но... опять приходит на память один эпизод из деятельности щедринской комиссии по искоренению литературы* (Л: 39). Крім традиційної емоційно-виразної функції, в досліджуваному дискурсі знак оклику навантажений місією, так би мовити, маяка, аналогічно до тієї, яку виконує, наприклад, знак "NB". У такому контексті знак оклику вживається в дужках: *Перевод известного французского рассказа "Последние дни Иуды" первоначально был запрещен, как любезно объяснил цензор, на том основании, что "содержит в себе догматические (!) неточности"...* (Л: 31). Орієнтаційна роль, що входить у компетенцію цього

адресатного акцентатора, може бути істотно увиразнена семантичним нюансом нерозуміння, здивування, який експлікується знаком питання (?): "Усі (?) прихилились до мого погляду", – не забуває додати Куліш... (Л:232); Метерлінку, напр., пришла в голову странная... мысль – "сделать пьесу для театра марионеток (?) на манер "Шекспира"... (Л: 62). Ці знаки, на відміну від звичайних інтонаційних, у класичному своєму варіанті моделюють ефект сприйняття наукового адресата. Принагідно звернімо увагу, що на одному значеннєвому рівні з зазначеними науково-публіцистичний дискурс С. Єфремова репрезентує й ряд інших неалфавітних графічних адресатних акцентаторів.

Адресатний акцентатор "*" (зірочка) з'являється в тих фрагментах дискурсу, які, на думку автора, містять елемент смислової неповноти і тому потребують доповнення, пояснення, уточнення: Під знаком романтизму і народності проходила діяльність... перших етнографів, як Пвловський* та Цертелєв* (Л: 319). Зірочка направляє читача до дискурсу з назвою "Примітки", який експлікує акцесорну інформацію. Розтлумачуватись можуть: а) іншомовні слова та вирази (...in spe – в надії, в розрахунку (латин.); ...консеквентно – послідовно (з латин.); Sturm-und-Drang-periode – період бурі й натиску (нім.), тобто, в широкому розумінні, сміливих поривань, невдоволення сущим і прагнення покінчити із старими звичаями та законами); б) цитати (...обличителя жестоких людей неситих – цитата з вірша Т.Г. Шевченка "Марку Вовчку" (1859)); в) антропоніми Жураховський Данило Данилович (р.н. невідомий – 1857) – український актор і антрепренер); г) застарілі слова (сидів тоді на чинші... – Чинш – форма оренди землі, користування за певну плату) тощо. Зірочка засвідчує дискурсивний феномен кореляції одного адресата та двох адресантів: автора базового науково-публіцистичного дискурсу С. Єфремова й автора дискурсу "Примітки" Е.С. Соловей.

Адресатний акцентатор "''" (знак наголосу) допомагає авторові зорієнтувати адресата на фрагменти дискурсу, що релевантні для автора з тієї чи іншої причини: або внаслідок контекстуальної значеннєвості певної дискурсивної одиниці (Здається, занадто промовистий нагад про те, що вже витерпів поет за свої змагання (Л: 187); У неї на саом деле есть что сказать читателю... (Л: 103); або через невпевненість автора в орфоепічній компетентності адресата (Вони, як говорить Пузир, ідуть за баришами на-усліп... (Л: 182); Збгадкою, альтернативою й перед його стояло: життя-осолода чи життя-праця... (Л: 327)); або з метою уникнути непорозуміння, яке може бути спричинене акцентологічним багатством певного словесного комплексу (...Ось що було немов якимсь кулом зачарованим... (Л: 180); ...Служба потребам часу не тільки не зв'язана з зрадою красі, але навпаки – дає поетові... нові уобрази... (Л: 161), або для того, щоб подолати рецептивний бар'єр між різними, історично віддаленими типами аудиторії ("...Ненаситії бкули її (рибку – Л.П.) пожирають". ...Як бачимо, письменник уперто вертається до афоризму, висловленого устами бурлаки... (Л: 181)).

Адресатний акцентатор "шрифтові виділення" репрезентує дискурсивну розбивку і курсив, за допомогою яких автор-критик виділяє для адресата певні інтексти в прецедентному дискурсі: "Я понял, – пише Достоевський, – что, кроме лишения свободы, кроме вынужденной работы в каторжной жизни есть еще одна мука, ч у т ь л и н е с и л ь н е й ш а я, ч е м в с е д р у г и е. Э т о в ы н у ж д е н н о е о б щ е е с о ж и т е л ь с т в о" (Л: 211); Але ліплять вони (непересічні люди – Л.П.) з тієї глини часу самі, ... виліплюючи з наданого матеріалу те, що їм потрібно... (Л: 322). Як бачимо, в цьому випадку знов актуалізується ситуація взаємодії двох адресантів і одного адресата, однак акцесорна функція вже реалізується С. Єфремовим.

До описаних факторів моделювання реакції аудиторії доцільно додати ще, наприклад, такі: а) експресивна лексика і фразеологія (семінарія, яку зовсім даремно потріпував так Куліш (Л: 131); бесконечные разговоры о "вышем человеке" и тому подобных превыспренних вещах (Л:78); ...Нечего рассчитывать, чтобы он (Банавентура – Л.П.) добровольно захотел уйти со сцены, не ожидая чеховского приглашения – "позвольте вам выйти вон" (Л:47)); б) підсилювальні частки й вигук (Та ба! – "привабная

картина" та лиш уві сні примарилась одному ретельному "блюстителю порядку" (Л: 204); Г. Хоткевич тицить, но – **увь!** – из его тицаний не то особой, но и просто никакой красоты не получается... (Л:47)); в) повтор (І не самий **талант** його (Тесленка – Л.П.)... він іс його на те єдине становище. **Талант** з його безперечий. **Талант** якийсь щасливий... **Талант** навдивовижу щирий... (Л: 250); **Успех** был, **успех** шумный, **успех** очевидный... (ЛБ: 45)) тощо.

Таким чином, класичний науковий дискурс, практично позбавлений емоційно-експресивного навантаження, у своєму науково-публіцистичному варіанті надає тональності повноваження одного з провідних конститuentів образу адресата.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Богдан С.К. Языковые средства выражения авторского комментария в научном тексте: Дис... канд. филол. наук. – М., 1988. – 237 с.
2. Гальперин И.Р. Текст как объект лингвистического исследования. – М: Наука, 1981. – 140 с.
3. Ляховицер М.М. Основные аспекты анализа индивидуально-авторского стиля в научном тексте (на материале английского языка) // Научные доклады высшей школы. – Серия "Филологические науки". – М.: Высшая школа, 1989. – №1. – С.51-57.
4. Матвеева Т.В. Функциональные стили в аспекте текстовых категорий: Синхронно-сопоставительный очерк. – Свердловск: Изд-во Уральского гос. ун-та, 1990. – 168 с.
5. Митрофанова О.Д. Научный стиль речи: проблемы обучения. – М.: Русский язык, 1976. – 199 с.
6. Норман Б.Ю. Синтаксис речевой деятельности. – Минск: Бышэйш. школа, 1978. – 151 с.
7. Одинцов В.В. Стилистика текста. – М.: Наука, 1980. – 263 с.
8. Славгородская Л.В. О функции адресата в научной прозе // Лингвостилистические особенности научного текста. – М.: Наука, 1981. – С.93-103.
9. Тримбач С.В. Фільм, глядач і соціальна реальність // Методологічні проблеми мистецтвознавства. – К.: Наукова думка, 1989. – С.94-106.
10. Тынянов Ю.Н. Поэтика. История литературы. Кино. – М.: Наука, 1977. – 574 с.
11. Шевченко Л.Ю., Різун В.В., Лисенко Ю.В. Сучасна українська мова. Довідник. – К.: Либідь, 1993. – 336 с.
12. Єфремов С. Пам'яті М.Ф. Анненського // За рік 1912-й. Статті, фельетони, замітки. – К.: Друкарня І-ої Київської Друкарської Спілки, 1913. – С.310-312.
13. Єфремов С. Про пресу // За рік 1912-й... – С.138-146.
14. Єфремов С. Без хліба // Літературно-критичні статті. – К.: Дніпро, 1993. – С.294-313.
15. Єфремов С.О. Літературно-критичні статті. – К.: Дніпро, 1993. – 351 с.
16. Єфремов С. Литературный Банавентура: Заметки читателя. – К.: Типография Императорского Университета Св. Владимира, 1905. – 48 с.

Олена Китиця (Кривий Ріг)

КАТЕГОРІЯ ПЕРСОНАЛЬНОСТІ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ: СЕМАНТИКА ТА ЗАСОБИ ВИРАЖЕННЯ

Статтю присвячено аналізу ключових складових компонентів категорії персональності в аспекті визначення арсеналу засобів мовного вираження осіб мовця й адресата.

У слов'янському мовознавстві персональність є менш дослідженою порівняно з іншими граматичними категоріями. Це пояснюється тим, що лінгвісти не одноставні у віднесенні названої категорії до складу предикативності. Так, наприклад, Н.Ю. Шведова вважає, що особа не входить до кола синтаксичних категорій, що формують предикативність [6, с.48-56]. На нашу думку, більше аргументів має синтаксична концепція В.В. Виноградова [1, с.373-393] та його послідовників С.Г. Ільєнко [4, с.154-159], Г.О. Золотової [3, с.147-154] та ін., котрі розглядають предикативність як єдність модальності, темпоральності й персональності. У сучасній україністиці також більш поширеним є трактування персональності як компонента предикативності. В одній з останніх робіт з граматики української мови зазначається: "Організуючою серед категорій предикативності є категорія особи, тому що мовлення егоцентричне й суб'єктивне за своєю природою. Тому значення кожної з таких категорій, як час, особа, спосіб визначаються мовцем" [2, с.349]. Отже, категорію персональності слід вважати однією з центральних категорій мови.

Акт спілкування можна представити у вигляді комунікативної схеми "адресант – предмет повідомлення – адресат". У категорії персональності знаходять своє вираження

всі три компоненти названої схеми. Встановлено, що характер спілкування та стильові особливості мовлення більшою мірою визначаються засобами вираження особи мовця та його комунікативного партнера. Зазначимо, що у процесі репрезентації адресант може використовувати як центральні, так і периферійні елементи поля персональності (про структуру поля персональності докладніше див.: [5, с.19-26]). Таким чином, у процесі встановлення засобів вираження відповідної семантики ми використовуватимемо комплексний підхід, коли вивчається взаємодія елементів різних рівнів мовної системи на функціональній основі.

Як відомо, те або інше відношення до особи встановлюється мовцем й орієнтується перш за все на особу мовця як на центральну фігуру мовленнєвого акту. Комунікативна мета відіграє вирішальну роль у процесі представлення адресантом самого себе. На спосіб самовиявлення мовця впливає ряд чинників, основними серед яких є відношення до суб'єкта дії, норми створення тексту певного функціонального призначення, бажання досягти експресивного ефекту.

Основною формою представлення мовцем самого себе є 1-а особа, яка вказує на тожність учасника повідомлюваного факту з активним учасником факту повідомлення. Займенник *я* й дієслівна форма 1-ої особи однини (центральні елементи ФСП персональності) індивідуалізують особу мовця. Вираження особи адресанта за допомогою займенника й дієслова впливає на структуру речення, визначаючи його двоскладність: *Як я люблю твої сумні могили, Україно! Як я люблю тебе!* (М. Старицький); *Я роблюсь занадто чутким, мої очі помічають те, чого раніш не бачили* (М. Коцюбинський); *Я жду – і віком стала мить!* (М. Старицький). Проте особа мовця може бути чітко виражена й дієсловом 1-ої особи однини у формі теперішнього й майбутнього часу. Такий спосіб представлення зустрічається в означено-особових реченнях, в яких основна увага зосереджується на самій дії: *Дивлюсь на тебе, і минуле Знов виринає зі дня нечуле* (М. Старицький); – *Що там чекає в чужій стороні?.. З чим і як повертатиму?..* (М. Коцюбинський); – *Ні, Святославе, люблю тебе, тільки добра бажаю* (С. Скляренко).

У випадках, коли мовець говорить про дію, яку він здійснив у минулому або може здійснити за певних умов, вираження особи адресанта відбувається аналітичним способом: додаванням до дієслівної форми займенника *я*: *Там я не раз за мріями, думками просиджував до ранньої зорі* (М. Старицький); – *Я би хотіла, щоб ви, мужі, переказали імператору, що я прибула сюди не як посол* (С. Скляренко); *Там я пізнав і щастя, і боління В її очах сп'яніло-чарівних...* (М. Старицький).

Особа мовця виражається й непрямыми відмінками займенника 1-ої особи однини (*мене, мені, мною...*), які належать до ближньої периферії поля персональності, оскільки виконують синтаксичну функцію додатка: *Колишнєє, забуте почуття цілком мене зненацька огортає* (М. Старицький); – *Ваша величність, мною керувала любов і відданість до падишаха* (П. Загребельний); *Хай тепер рида в мене кобза сумна, Бо луна в її пригнічених стогін* (М. Старицький).

Периферію поля персональності формують також і форми присвійного займенника (*мій, мого, моєму...*), які, хоч і не прямо, співвідносять дію з мовцем, проте встановлюють зв'язок з ним за ознакою належності: – *Чи,бува,не приключилася біда яка з братом моїм, з Туром?* (В. Малик); *Зближалася межа мого життя, зривалися останні його хвилі...* (М. Старицький); – *Мій батько був звичайним вірменським ченцем, але змушений був виїхати до Константинополя, бо дома його ждала смерть від імперії* (С. Скляренко).

Спосіб саморепрезентації адресанта визначається насамперед комунікативною метою. Крім основного способу представлення мовцем самого себе за допомогою дієслівних і займенникових форм 1-ої особи однини, існують також інші, додаткові способи. Вони характеризуються тим, що одні особові форми вживаються у значенні інших. Транспозиційне використання особових форм характерне для випадків, коли мовець для самопредставлення використовує 3-тю особу однини (*він, вона = я*). Це виправдовує мету мовця подивитися на себе зі сторони. На співвіднесеність з адресантом вказують контекст і мовна

ситуація. Таке незвичне вживання займенника 3-ої особи однини й відповідної дієслівної форми сприяє концентрації уваги реципієнта на особі продуцента мовлення: *Тоді Аттіла підійшов до них і возложив кожному на шию важкий золотий ланцюг...* Потім сказав: *"Відтепер у гуннів є один вождь – Аттіла, і він поведе вас у далекі краї, де багатств незміряно, а ніким не столочена паша для ваших коней росте по коліна!"* (В. Малик). Пор.: *він поведе* = *я поведу*. Іноді форма 2-ої особи однини вживається для позначення дій конкретного адресанта, що вказує на транспозицію даної мовної форми: *Хлопчик подивився на Марка, який стрибав на костурах, скособочив лукаво оченята й відказав: "Від кого не почувеш про коропів, то тільки про півпудових, і ніяк не менше ні на грам"* (М. Стельмах). Пор.: *не почувеш* = *не почую*.

Для самопредставлення мовець нерідко використовує й описовий спосіб. Ідеться про такі слова й усталені сполучення слів, які однозначно співвідносять дію з адресантом, зокрема: *ваш покірний слуга, ваш співбесідник, автор даного матеріалу* тощо. Зауважимо, що цей спосіб самопредставлення найчастіше зустрічається в науковому й публіцистичному стилях сучасної української мови: *На думку автора цього нарису, золота дороговказна зірка засвітилася на харківському небосхилі тоді, коли князь М.М. Голіцин умовив белгородського єпископа Єпіфанія Тихорського перевести з Белгорода до Харкова архієрейську школу, яка дістала назву Харківського колегіуму* (З журн. "Березіль").

Іноколи мовець обирає й такий спосіб самопредставлення, коли за допомогою 3-ої особи множини виражає власну дію. Прикладами цього можуть бути звороти типу *Вам говорять; Кому говорять*. При використанні таких форм адресант прагне посилити свою позицію, а відношення до особи мовця визначається контекстуально: – *Дивочний ти хлопець: такечки, не спікши рака, й думаєш обманути мене? – А хіба видко, що неправду говорив? – Поки що видно, а як далі будеш отаким неподобством займатися, – брехня увійде в кров, і вона вже не буде червоніти. То мотай собі на вус, що старші кажуть* (М. Стельмах). Як бачимо, на те, що форма *кажуть* співвідносить мовленнєву дію з конкретним адресантом, а не з неозначеною групою осіб, вказує контрастуючий до даної форми контекст, зокрема вживання форми *мене*.

Дієслова 1-ої особи однини розширюють своє значення, якщо дія стосується не тільки конкретного мовця, але й може бути віднесена до будь-якого мовця. У такому разі виникає відтінок узагальнення. Це явище найчастіше зустрічається в прислів'ях та приказках: *Багатства не маю, спокійно відпочиваю* (Нар. тв.); *За що купив, за те й продаю* (Нар. тв.).

Зустрічаються ситуації, коли мовець-одичинний суб'єкт дії для саморепрезентації послуговується формами 1-ої особи множини в непрямому значенні. Таке вживання форми (*авторське ми*) є доречним у наукових, публіцистичних текстах, оскільки цей спосіб самопредставлення адресанта вже став нормативним у даних функціональних різновидах мовлення: *Звичайно, це не може вважатися істиною в останній інстанції. Тому ми й виносимо цю проблему на обговорення широкої громадськості. Отже, запрошуємо до дискусії* (З газ.). Пор.: *ми виносимо на обговорення, запрошуємо до дискусії* = *Я, Віталій Карпенко (автор публікації), виношу на обговорення, запрошую до дискусії*.

У мові фіксуються й інші випадки вживання форм 1-ої особи множини на позначення адресанта-одичинного суб'єкта дії. Це урочисте *ми*, яке використовують особи королівського рангу. Такі форми характерні лише для художнього стилю: *Тому зазнав найбільшої радості в житті, коли на дивані султан, сівши на троні й почекавши, поки дільсізи попідтикають візира і вельможам під боки парчеві подушки, сказав великому візирові Пірі Мехмеду-паші: – Шановний Мехмед-паша, ми велимо вам передати державну печать Ібрагіму-паші* (П. Загребельний); *Султан кивнув милостиво. – Ми подумуємо, – сказав спокійно* (П. Загребельний). Принагідно зауважимо, що використання займенника 1-ої особи множини в значенні 1-ої особи однини було характерним і для старого селянського побуту, коли мовець не вичленював своє *я* з групи осіб, з якою він пов'язаний.

Пряме значення форми 1-ої особи множини можна представити у вигляді формули $ми = я + x$, де x – змінний семантичний компонент у складі лексеми *ми*. Цей компонент

може означати як партнера (партнерів) мовця по комунікації, так і неучасників мовленнєвого акту. Адресант у процесі виконання дії ототожнює себе з ними й це служить підставою для об'єднання мовця з іншою особою (особами) у складі *ми*. Якщо мовець об'єднує себе з конкретною особою, яка не бере участі в акті комунікації, то значення такого суб'єкта дії може передаватися й прийменниково-відмінковою конструкцією *ми з ним* або *ми з нею*: **Ми підем з патрикєм Калокіром удвох, хочу показати йому береги, а ви тут спочиньте...** (С. Скляренко); **Іди, сестрице, йди! А ми з мамою побудемо тут...** (В. Малик).

Особи неучасників комунікативного акту, з якими мовець об'єднує себе (*ми* = *я* + *вони*) визначаються контекстуально: *Коли кінчилась тризна і всі пішли, тут, біля вогнища, залишились Сварг, Бразд і я... І вони сказали, що ми мусимо поділити після батька весь озадок, і поділили, а потім вимагали в мене золота, срібла й мало не вбили...* (С. Скляренко).

Адресант може об'єднувати себе і з великою узагальненою групою осіб-неучасників комунікативного акту. Підставою для об'єднання тут служить певна спільна ознака: національна, соціальна, професійна, релігійна, вікова тощо: – *Невже ми, поляни, не дамо їм відсічі?* (В. Малик); *Ніхто не скаже, що ми, артилеристи, погано присягу виконуєм. Так уже за цю землю чіпляємось, так уже її держимось – кожен вершок її з кров'ю у нас видирають* (О. Гончар); – *У Царгороді, – гомоніли купці, що не раз за своє життя виміряли шлях до Константинополя, – з нами не торгують, а глузують з нас* (С. Скляренко); *Як у нас, молодих, серце рвалось в шматки Від великої туги-печалі* (М. Старицький).

У мові фіксуються й випадки об'єднання адресанта з усіма людьми взагалі. Це значення можна передати формулою *ми* = *я* + *всі*. Такий сукупний суб'єкт характеризується загальним характером (дія стосується і мовця, і адресата, і взагалі будь-яких осіб): *Не в снігах і не під білосніжними розторсаними хмарами, а в полі між соняшниками на мить майнув образ його матері, коли вона ще була молодшою, ніж він тепер, майнуло їй смагляве, обсіяне золотим пилком обличчя, до якого ми так мало придивляємось у свої молоді роки* (М. Стельмах).

У вираженні семантики адресантності може брати участь група абсолютно рівних у комунікативному відношенні мовців. У цьому випадку формулою суб'єкта дії буде *ми* = *я* + *я* + *я*... Такого значення *ми* набуває в колективному листі: **Ми прекрасно розуміємо економічну ситуацію в державі, і тому не вимагаємо чогось надзвичайного, а лише просимо виконати вже давно прийнятий Закон "Про освіту". У разі невиконання наших вимог, колектив школи залишає за собою право на більш рішучі дії.** (Із листа вчителів Київської середньої школи № 281 до міністра освіти України В.О. Зайчука) (З газ. "Освіта"). Аналогічного значення займенник *ми* набуває й у випадку одночасних колективних дій. На одночасність у конструкціях з таким значенням вказують слова й словосполучення відповідної семантики: *одночасно, в один голос, одностайно* тощо: – **Згодні, згодні! – відповіли одностайно князі. – Сьогодні напали на вас – ми допомогли, завтра нападуть на нас – ви допоможете!** (В. Малик). Крім того, вкажемо, що для вираження у висловленні присутності особи адресанта використовуються також засоби суб'єктивної модальності й авторизації.

Отже, українська мова володіє широким арсеналом засобів для вираження особи мовця, які дають йому змогу обрати такий спосіб саморепрезентації, який відповідатиме комунікативній настанові й ситуації спілкування.

Оскільки мовленнєва діяльність є двобічною (складається з процесів передачі й прийому інформації), то акт комунікації неможливий без адресата мовлення. Під адресованістю розуміємо таку спрямованість висловлення на реципієнта, яка має привернути його увагу, залучити до обговорення певних подій, процесів, явищ згідно комунікативних намірів мовця. Визначальним чинником у виборі форми для позначення особи адресата виступає ситуація спілкування.

Основним засобом номінації адресата (адресатів) мовлення виступають дієслівні й займенникові форми 2-ої особи. 2-а особа однини вказує на співвіднесеність дії з одиничним адресатом (основне значення форми) і тому не виражає розчленування, а індивідуалізує особу адресата: – *От і немає Ярини, – промовила княгиня. – Що ж, **Малушо**, будеш тепер **ти** мені допомагати* (С. Скляренко); – *Отець послав нас **до тебе**, **стрию**... Щоб **ти** допоміг закликати на поміч наших сусідів – сіверян і деревлян* (В. Малик).

При зверненні до адресата, яким є група осіб, мовець використовує займенник *ви* й дієслово у 2-ій особі множини. Ця мовна форма на відміну від 2-ої особи однини виражає множинність, характеризується розчленуванням. Значення даної форми можна представити у вигляді формули *ви = ти + х*. Отже, склад займенника *ви* може семантично варіюватися. Визначення складу групового суб'єкта-адресата відбувається шляхом уведення до тексту спеціальних конкретизаторів. У випадку одночасної розмови з кількома однаковими в комунікативному відношенні адресатами, кожен з яких сприймає себе безпосереднім реципієнтом, значення *ви* можна представити як *ти + ти + ти...*: *Так, от чому **ви** **залишились, браття**, і не можете спати* (С. Скляренко); *Дівчина помчала назустріч **братам**. – Що **привезли** зі степу, **хлопці**?* (В. Малик).

При вираженні адресатної семантики може відбуватися об'єднання конкретного адресата з іншою особою (особами), які не беруть безпосередньої участі в даному комунікативному акті. Тоді формула вираження такого групового суб'єкта-адресата набуває вигляду *ви = ти + він(вона, вони)*: *Твій батько Петро зрадив Русь, – вів далі Святослав, – ти докінчуєш справу свого батька, продав Болгарію імператорам. Через **вас** Болгарія поділилась навпіл і стікає кров'ю* (С. Скляренко). Пор.: *вас = тебе й твого батька*.

У мові фіксуються випадки використання форми 2-ої особи однини замість 2-ої особи множини, коли звертаються до групи адресатів. Таке мовне явище зустрічається в реченнях з імперативною модальністю. Ці речення внаслідок заміни однієї форми іншою набувають додаткової експресії, а груповий адресат мислиться нерозчленованим, збірним. На фактичну множинність адресата вказують звертання та мовна ситуація: – ***Приготуйсь! Ідемо на прорив!** – скомандував унівогоса Колосовський. – І команда, пошепки передаючись, пішла від бійця до бійця* (О. Гончар); *Та он, гля, братці, – деякі аж припали до греблі, – певно, винюхують... панський гостинець... Усі зареготали весело. – Гей, **пильнуй! Стережись!** – крикнув Шрам. – Ворог запалив люльку* (М. Старицький).

У мові усталілося звернення до одиничного конкретного адресата на *Ви* (*Ви-етикетне*, або *Ви-ввічливе*) як вияв шанобливого ставлення мовця до співбесідника. Таке використання цього займенника й відповідного дієслова є частковим значенням форми 2-ої особи множини. При виборі форми звернення адресант має врахувати ряд факторів: ступінь знайомства з адресатом, обстановку спілкування, вік співбесідника, його посаду тощо. Форма звернення на *Ви* в увічливо-пошанній функції стала однією з особливостей українського мовленнєвого етикету. На реальну віднесеність до одиничного адресата у реченнях з формою 2-ої особи множини вказують контекст, звертання й мовна ситуація: *На radoщах вип'ю прямо, хоч вже місяця два, як не пив... Зараз же могорича **вам**, **Тарас Семенович*** (В. Винниченко); *Так **благословіть, пане отамане**, віддати честь прохачці та й за своє здоров'я не забути* (М. Старицький). Для українців типовим було й певною мірою залишається й дотепер звернення на *Ви* дітей до батьків. Дієслова також мають форму множини: ***Мамо! Не соромте мене!** – несподівано почулося за Коломийчишиною спиною* (М. Старицький). У процесі дослідження нами було зафіксовано й випадки вживання займенника *Ви* й відповідної дієслівної форми замість очікуваного *ти*. Це є свідченням того, що мовець вважає себе нижчим (за певними ознаками) за адресата. Таке використання мовних форм створює певну дистанцію між комунікантами: *Що це **ви**, дочко? Чи годиться ж мені на старість убратися в чепчик, та ще з червоними стрічками?.. **Схаменіться!*** (М. Старицький).

Якщо мовець робить адресатом свого повідомлення не конкретного співбесідника, а будь-яку особу, то це означає, що адресат набуває ознак узагальненості. Для вираження

узагальненого адресата в українській мові вживаються дієслова й займенники у 2-й особі однини (вторинне, часткове значення форми). Це явище здебільшого зустрічається в прислів'ях, приказках: *Не битий не кричи, а битий не мовчи* (Нар. тв.); *Розум май – і не позичай* (Нар. тв.). Узагальнене значення можуть також виражати дієслова й займенники у 2-й особі множини. Проте зазначимо, що форма 2-ої особи множини, на відміну від 2-ої особи однини, не втрачає відношення до конкретного партнера мовця по спілкуванню: *Будьте, як дома, а поведіться, як в гостях* (Нар. тв.).

В окремих ситуаціях мовець, коли звертається до адресата, використовує займенник *ми* й відповідну форму дієслова. Це буває у випадку звернення лікарів до хворих, у спілкуванні дорослих з дітьми, коли справжнім виконавцем дії є тільки адресат. Вживання цієї особової форми найчастіше передбачає доброзичливе, поблажливе ставлення до адресата: Лучицька. *А він надіється... Я видужаю, правда?* Маринка. *Видужаєм, видужаєм і будемо щасливими...То ви тоді на клятім спектаклі якусь жилу порвали, а заживе, то і по всьому...Ось мікстурки випийте...* (М. Старицький). Елементи контексту в наведеному прикладі сигналізують про співвіднесеність дії тільки з адресатом при повному виключенні мовця.

При зверненні до співбесідника адресант може використовувати й форму 3-ої особи й цим ніби відсторонює адресата від безпосередньої участі в акті комунікації. Таке явище зустрічається, коли виражають повагу до адресата, а також коли висловлюють презирство до нього (пор., відповідно, перший і другий приклади): – *Ми вже так через те, що пан були добрі до нас, спасибі ласкавому пану, – кланявся Бондаршин* (М. Коцюбинський) (*пан були добрі = ви були добрі, спасибі ласкавому пану = спасибі вам*); – *Куди, Ільку?.. Драстуй! Іш! Надів нового піджака та й не пізнає вже* (В. Винниченко) (*не пізнає = не пізнаєш*). Останній приклад демонструє використання засобів вираження відстороненості при передаванні інформації про адресата.

Крім уже зазначених основних засобів передаванні адресатної семантики, існують також інші, додаткові засоби. Йдеться про так звані контактні стимули – вставні слова й словосполучення, які привертають увагу співрозмовника: *уявіть собі, знаєте, зверніть вагу, погодьтесь, дивіться, даруйте, бачите, бач тощо: А знаєш, тоді якось веселіше було! – оживився Ілько* (В. Винниченко); – *Не поспішає, – додав Хорив. – Бач, як вої його розтягнулися, притомилися мабуть...* (В. Малик).

З особою адресата мовлення безпосередньо пов'язані імперативи й вокативи. Засобом вираження спонукальності виступають форми 2-ої особи з відповідною інтонацією. Склад адресатів в імперативних реченнях конкретизується звертаннями та контекстом: – *Світ широкий, княжичу Святославе, і поглянь навкруг – багато місця має в ньому Русь* (С. Скляренко); *І він щосили гукнув: – Поляни! Не дозволяйте себе оточувати!* (В. Малик).

Ще одним засобом передавання адресатної семантики виступає описовий спосіб називання адресата: – *Для вашої величності немає неможливого, – весело відповів нахабний грек* (П. Загребельний). Пор.: *для вашої величності = для вас*.

Таким чином, засоби адресації є дуже різноманітними й кожного разу залежать від комунікативної мети мовця в конкретному мовленнєвому акті.

Проаналізований матеріал засвідчив, що мова володіє широким арсеналом засобів вираження персональних значень. Проте зауважимо, що передавання адресатної й адресатної семантики має свою специфіку в різних функціональних стилях сучасної української літературної мови.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Виноградов В.В. Русский язык (Грамматическое учение о слове): Учеб. пособие для вузов/ Отв. ред. Г.А.Золотова. – 3-е изд., испр. – М.: Высш. школа, 1986. – 640 с.
2. Загнітко А.П. Теоретична грамати́ка української мови: Морфологія: Монографія. – Донецьк: Вид-во Донецьк. ун-ту, 1996. – 437 с.
3. Золотова Г.А. К понятию предикативности // Теоретические проблемы синтаксиса современных индоевропейских языков. – Л.: Наука, 1975. – С.147-154.

4. Ильенко С.Г. Персонализация как важнейшая сторона категории предикативности // Теоретические проблемы синтаксиса современных индоевропейских языков. – Л.: Наука, 1975. – С.154-159.
5. Теория функциональной грамматики. Персональность. Залоговость. – СПб.: Наука, 1991. – 370 с.
6. Шведова Н.Ю. Входит ли лицо в круг синтаксических категорий, формирующих предикативность? // Рус. яз. за рубежом. – 1971. – № 4. – С.48-56.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Березиль. – 1999. – № 1-2. – С.21.
2. Винниченко В. Краса і сила. – К.: Дніпро, 1989. – 752 с.
3. Гончар О. Людина і зброя. – К.: Вид-во художньої літ-ри, 1961. – 335 с.
4. Загребельний П.А. Роксолана. – К.: Дніпро, 1983. – 583 с.
5. Коцюбинський М. Цвіт яблуні. – К.: Рад. школа, 1989. – 560 с.
6. Малик В.К. Князь Київ. – К.: Дніпро, 1989. – 576 с.
7. Незалежний погляд. – 1998. – № 17. – С.2.
8. Освіта. – 1999. – №58-59. – С.1.
9. Прислів'я та приказки: Взаємини між людьми/ Упоряд. М.М.Пазяк. – К.: Наук. думка, 1991. – 440 с.
10. Складенко С.Д. Святослав. – К.: Дніпро, 1987. – 669 с.
11. Старицький М.П. Твори: У 2-х томах. – К.: Дніпро, 1984 – 1299 с.
12. Стельмах М.П. Твори в 7-ми томах. – К.: Дніпро, 1983. – Т.4. –712 с.

Алла Костюк (Вінниця)

ГНОСЕОЛОГІЧНИЙ ТА ЛІНГВІСТИЧНИЙ СТАТУС КАТЕГОРІЇ "СИСТЕМА"

Проблему формування системних знань у різних аспектах досліджували багато дидактів та методистів. Так, питання формування системних знань учнів з навчальних предметів, основами наук яких є фундаментальні теорії, висвітлено в дослідженнях Л.Я. Зоріної, С.У. Гончаренка, Л.М. Пермінової, М.А. Ушакової та ін., а з навчальних предметів, які є сукупністю знань з розрізнених елементів теорії, зокрема, системою понять (біологія, неорганічна хімія, фізична географія тощо) стало предметом дослідження П.Г. Москаленка.

Визначення суті та статусу поняття "система" в арсеналі сучасних засобів пізнання є необхідним і актуальним. Важливість цієї проблеми спонукає дослідників усіх галузей знань глибше та повніше розкривати і об'єктивний зміст, і гносеологічну та методичну значущість даної категорії.

Проведений А.М. Авер'яновим аналіз генезису поняття "система" дає нам підстави зробити висновок, що існують різні погляди на визначення антологічного змісту цього поняття [1]. Це пов'язано з неоднозначністю трактування даного терміну в грецькій мові: "поєднання, організм, будова, організація, устрій, керівний орган". Так, якщо А.П. Огурцов вважає, що на початку свого виникнення поняття "система" було пов'язане з формами соціально-історичного буття [5], то В.Н. Садовський та Е.Г. Юдін стверджують, що це поняття вперше трактувалось як світовий порядок [6]. Древні, зокрема Епікур, використовували поняття "система" для позначення певної суми знань.

Найзмістовнішу дефініцію поняття "система" відносно знань дав Е. Кант. Під системою він розумів єдність різноманітних знань, об'єднаних однією ідеєю [3]. На відміну від метафізичного визначення системи Е.Б. Кондильяком [4], де фіксувались лише позитивні особливості системи (порядок, взаємообумовленість), у дефініції Е. Канта знайшла відображення суперечність, а отже рух, розвиток, що розкриває діалектичну суть даного поняття.

Подальше збагачення діалектичного розуміння поняття "система" отримало в філософії Гегеля. Він писав, що ідея є органічною системою, цілісністю, що містить у собі множину ступенів та моментів. Кожний "ступінь", момент ідеї у свою чергу є системою. Тобто все є системне, а світ виступає системою систем. "Природа повинна бути розглянута як система ступенів, кожний з яких обов'язково впливає з наступного і є найближчою істиною того, з якого він походить, до того ж, тут немає природного процесу походження, а є лише походження в лоні внутрішньої ідеї, що складає основу природи" [2, с.33]. Таким чином, справедливо стверджуючи системність реальності, Гегель водночас розумів цю реальність лише як систему різних ступенів ідеї, що розвивається.

Проведений аналіз літературних джерел засвідчив, що в дослідженнях сучасних учених існують деякі розбіжності у визначенні суті поняття "система" та його значення в пізнанні.

Проаналізувавши ряд сучасних визначень системи, ми дійшли до висновку, що основним моментом у них є констатація наявності зв'язку впорядкованості та організованого характеру взаємодії компонентів. Так, система – "це комплекс елементів, що знаходиться у взаємодії" (Берталанфі); "система – це множина елементів з відношеннями між ними та їх атрибутами" (Холл і Фейджин); "система – це множина пов'язаних між собою елементів (підсистем), що впорядковані за відношеннями, які мають певні властивості; цій множині характерна єдність, що проявляється в наявності спільних для всієї множини властивостей і функцій, тобто у відносній автономності її поведінки" (В.С. Готт, В.С. Тюттін, Е.М. Чудінов). Г.А. Югай зазначає, що всі ці визначення правильні, проте в них не розкрито принципів організації системи. А завдання полягає не лише в констатації зв'язку і впорядкованості компонентів, а передусім у розкритті всезагальних принципів організації системи, однак вони не можуть бути визначені однозначно, оскільки якісна визначеність систем різнопланова [7].

Різноманітність організації системи проявляється в тому, що, з одного боку, вона може розглядатись як ізольоване, самостійне утворення, що не залежить від інших, "зовнішніх" обставин. У цьому випадку предметом системного аналізу будуть якості і властивості системи як одиничного явища. З іншого боку, система може розглядатись як елемент і продукт більш складної системи. У даному разі система виступає в ролі частини цілого, як продукт більш загальної системи. Саме з цієї позиції в нашому дослідженні трактується проблема формування системних знань про мову в професійній підготовці студентів-філологів.

Системними знаннями про мову ми вважаємо ті, що на заключному етапі вивчення структуровані відповідно до логіки системного пізнання. Вони адекватно відображають структуру мови і характеризуються такими показниками якості повноцінно засвоєних знань, як цілісність, повнота та узагальненість стосовно кожної реально існуючої її складової.

В основу формування системних знань про мову покладено рух від нерозчленованого цілого до його елементів, а потім до якісно нового цілого. В якості нерозчленованого цілого виступає об'єкт цілісного сприйняття: в процесі аналізу – провідні дидактичні одиниці системного засвоєння, в процесі вторинного синтезу – система понять з їх функціональними зв'язками та логічними відношеннями.

Проблема формування системних знань – багатоаспектна, і її вирішення потребує різноманітних підходів. Тому запропоновані й описані нами технології – це лише один із напрямків у розв'язанні даної проблеми на нових концептуальних засадах.

Основні цілі, які повинен ставити перед собою кожен педагог вищої школи, з нашої точки зору, – це, по-перше, зацікавити студентів своїм предметом, по-друге, – навчити й виховати студента. Багаторічні спостереження засвідчують, що вирішувати перше завдання значно простіше, ніж друге. Використовуючи можливості конкретних дисциплін, багато викладачів навчилися зацікавлювати студентів своїм предметом. А ось навчити кожного в умовах масової підготовки спеціалістів – це завдання значно складніше.

Однією з головних причин невдач студентів на іспитах є відсутність у багатьох випускників шкіл, студентів молодших курсів навичок відбору головного, узагальнення і систематизації вивченого. Перенесення в навчальному процесі центра уваги саме на такі навички студентів потребує розробки механізмів, які забезпечили б їх стимулювання. Як і раніше, значна роль відводиться лекційній роботі, але використовується вона дещо по-іншому, ніж за традиційної методикою викладання. Одним із перспективних методів у цьому напрямі може стати така інтенсивна форма наочного навчання, як опорні конспекти.

Опорний конспект – це образний план викладеного матеріалу, що являє собою систему взаємопов'язаних ключових слів та інших візуальних опор. Що дають такі конспекти?

1. Стислість, компактність на основі вилучення ядра знань, основних понять.
2. Відбір головного, зручність сприйняття і відтворення, систематизацію вивченого.
3. "Мальованість", наочність самі по собі забезпечують 50% запам'ятовування (від прочитаного або почутого в пам'яті лишається 10-15 %).

Опорний конспект кожної лекції включає назву теми, план її викладення, а також систему інформаційних і допоміжних блоків (Рис. 1). У процесі створення інформаційних блоків навчальний процес занотовується у вигляді ключових слів, цифр, схем, символів, які дають змогу відтворити в пам'яті раніше розглянуті питання. Дешифровка цих умовних знаків не потребує багато часу, уможливорює логічність переходу від одного питання до наступного. Отже, новий матеріал спочатку зводиться до мінімального обсягу в межах одного блоку, а потім, ґрунтуючись на сигналах, розширюється до повного розкриття теми.

Допоміжні блоки охоплюють проблемний, розширюючий, синтезуючий, блоки самоконтролю й взаємоконтролю.

Проблемний блок – це завдання чи питання з виходом на конкретне розв'язання на основі одержаної на лекції інформації.

Розширюючий блок містить у собі інформацію, яка виходить за межі курсу і дає уявлення про можливі шляхи його подальшого розвитку. Цей блок також має проблемний характер.

Синтезуючий блок пропонує проблемне питання чи завдання, відповідь на які можна дати об'єднавши інформацію, одержану на кількох лекціях.

Блоки самоконтролю й взаємоконтролю включають систему питань, за допомогою яких студент може сам перевірити свої знання (самоконтроль), або він опитується студентом, що сидить поруч (взаємоконтроль). Вид контролю визначається в кожному опорному конспекті лекції.

Лекція розпочинається з прискореного (2-3 хв.) повторення матеріалу попереднього заняття. При цьому з кожного інформаційного блоку опорного конспекту повторюються тільки основні поняття, визначення та висновки. Після цього оголошується тема наступної лекції, її спрямованість, далі лектор починає виклад нового матеріалу.

Ми вважаємо за необхідне новий матеріал викладати двічі. Перший – послідовний, ґрунтовний виклад навчальної інформації здійснюється за допомогою кольорового слайд-конспекту, зображеного на плівці, через кодоскоп на екран. Кольоровий опорний слайд-конспект активізує в процесі сприйняття апарат зорової пам'яті. Другий виклад цієї ж інформації здійснюється за допомогою тиражованого опорного конспекту, який має кожний студент. Друге викладання – максимально лаконічне, коли у відведених в опорному конспекті місцях занотовується тільки головна допоміжна інформація. Після цього слід провести контроль засвоєння навчального матеріалу через вибіркове опитування за матеріалами блоку самоконтролю й взаємоконтролю.

Оскільки прийняття державної національної програми "Освіта" (Україна ХХІ століття) та реалізація комплексної програми "Навчальна книга – нове покоління" вимагають докорінного перегляду науково-методичної роботи у вищих навчальних закладах, - дослідження й досвід переконали нас, що запропоновані технології допоможуть викладачам успішно розв'язувати це завдання.

ЛІТЕРАТУРА:

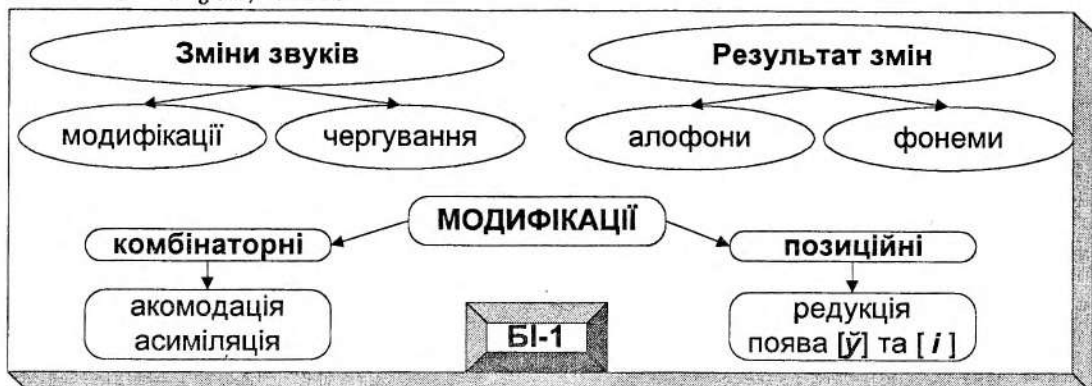
1. Аверьянов А.Н. Системное познание мира: Методологические проблемы. – М.: Политиздат, 1985.
2. Гегель Г.В. Энциклопедия философских наук. – Т.2. – Философия природы. – М.: Мысль, 1975.
3. Кант И. Сочинение в 6-ти томах. – М.: Мысль, 1964. – Т.5.
4. Кондильяк Э.Б. Сочинение в 3-х томах. – Т.2. – М.: Мысль, 1982.
5. Огурцов А.П. Этапы интеграции системности научного знания (Античность и Новое время) // Системные исследования. Ежегодник. – М.: Наука, 1974.
6. Садовский В., Юдин Э. Система // Большая советская энциклопедия / Под ред. А.М. Прохорова. 3-е изд. – М.: Советская энциклопедия, 1976.
7. Югай Г.А. Субстанциональный принцип организации системы // Принципы целостности в современной биологии / Под ред. Г.А. Югай. – М.: Наука, 1986.

Опорний конспект лекції №4

Тема: МОДИФІКАЦІЇ ФОНЕМ

План: 1.Зміни звуків у мовному потоці. 2.Найголовніші типи модифікацій в СУЛМ. 3.Модифікації голосних. 4.Модифікації приголосних.

Література: 1-§7, §§21-24, С.38-39. 2-С.39, 42, 61, 63. 3-§12. 4-§26. 5-С.32-34. 6-§33, С.109.

МОДИФІКАЦІЇ ГОЛОСНИХ			
акомодація			
П'Г	ГП'	П'ГП'	
а	а'	ä	
о	о'	ö	
у	у'	ü	
е	е'	ë	
-	и'	-	
і	і'	і	
П'Г-[л'а к]			
ГП'-[л о'с]			
П'ГП-[с' ä д']			

БІ-2

редукція

/e/ - [e^h]

/и/ - [и^h]

[п е^h р о^h]

[ж и^h в у^h т']

/о/ - [о^h]

[по^h душка]

[ро^h зумниі]

[го^h лубка]

МОДИФІКАЦІЇ ПРИГОЛОСНИХ

акомодація

1.Напівпом'якшена вимова губних, шиплячих, задньоязикових та Г:
[б' і л'], [к' і н'], [ф' і л' м]

2.Лабіалізація приголосних:
[т° о м], [з° у б]

асиміляція

виникнення призвука [ц'] у приголосного [т'] під впливом свистячого [с']:
[р а^h д' і с' т'^h]
[ш' і с' т'^h]

БІ-3

позиційні зміни

/в/ - [ʏ]

/й/ - [ɪ]

фонетичні умови:

1. Г-й, і-П

2. ʏ, і-П

3. Г-й, і

1.Що таке **модифікація** та який її результат? 2.Які модифікації називаються **позиційними**, а які - **комбінаторними**? 3.Назвіть усі випадки модифікацій в системі вокалізму та консонантизму. 4.За яких **фонетичних умов** відбуваються позиційні модифікації в системі приголосних?

БСВ

1.Що таке **/-подібний сегмент**?
2.Чи можна модифікації фонем трактувати як чергування алофонів?
3.Чому **Е** та **И** в ненаголошеній позиції зазнають якісних змін?

СБ

1.Чим відрізняються модифікації від чергувань?
2.Чи втрачає фонема свою фонемну приналежність внаслідок модифікацій?

ПБ

ЗАВДАННЯ: Розмежуйте слова, у яких асиміляція зумовила: а) чергування фонем, б) модифікацію фонем: *юність, вокзал, зцідити, шість, легкий, наполегливість, безшовний*.

Рис. 1. Опорний конспект лекції.

ГОЛОВНІ ПРОЦЕСИ УТВОРЕННЯ ПОХІДНИХ ВІД ХУДОЖНІХ ТЕКСТІВ

Рецептивний аспект формування текстів, похідних від художніх, визначається процесами сприйняття і здобування змісту вихідного художнього тексту. Продуктивний аспект їх формування детермінується процесами інтерпретації здобутого змісту та його вторинної вербалізації. Під вторинною вербалізацією розуміється процес перекодування змісту, що був раніше вербалізований в вихідному тексті [4, с.101].

Зазначені процеси є компонентами єдиного глобального процесу ретекстуалізації, який забезпечує утворення текстів, вторинних по відношенню до художнього [11, с.7]. Особливості проявів процесу ретекстуалізації в конкретних вторинних текстах, похідних від художнього, залежать від певної комунікативної мети формування і функціонування нового тексту, а саме: інформування читачської аудиторії (літературний огляд, анотація), її інструктування (рецензія, критична стаття), навчання (адаптований навчальний текст), розважання (літературна пародія) і таке інше.

Процес видобування змісту вихідного художнього тексту починається з його змістової трансформації. До найбільш загальних напрямків, за якими йде трансформація змісту художнього тексту, слід віднести:

- зміну обсягу змісту вихідного тексту (пародія, адаптований та скорочений тексти, рецензія, огляд, критична стаття, анотація);
- зміну мови вихідного тексту (переклад);
- зміну типу вихідного тексту (рецензія, літературний огляд, критична стаття, анотація).

Процеси інтерпретації та вторинної вербалізації спрямовані на відтворення змісту художнього тексту, трансформованого в новому тексті. В процесі трансформування змісту художнього тексту його фабула руйнується, а сюжет перетворюється на певну сюжетну згортку. Таке перетворення сюжету обумовлюється тим, що структура художнього тексту припускає змішування часової та причинної послідовностей подій, хронології і логіки. Оскільки "хронологічна послідовність може бути зведена до ахронічної матричної структури" [5, с.422], то в процесі трансформування художнього тексту редукується часова послідовність подій (пор. з точкою зору В.Ю. Проппа, який вважав за необхідне вкоренити казковий сюжет в часовому континуумі [7]). При трансформації змісту художнього твору до отримання певної сюжетної згортки індивідуальність повідомлення зберігається і сюжет можна впізнати [1, с.401]. Тільки в процесі перекладу художніх текстів іншою мовою їх зміст при відтворенні у похідних текстах не наражається на суттєві зміни завдяки тому, що ці тексти є семантично, стилістично і функціонально адекватними своїм вихідним текстам [2, с.38].

Враховуючи те, що художній текст є здебільшого індивідуальним, а тому й не має жодних відповідників у плані вираження без змін у плані змісту [6, с.206], можна говорити про те, що дія процесів трансформації і видобування змісту вихідного художнього тексту, його інтерпретації і вторинної вербалізації, які є основою утворення текстів, похідних від художніх, розкривається в їх семантичних та структурних особливостях. Якщо скористатися співвідносними поняттями і термінами "textuality" та "textness", які фігурують у роботі А. Нойберта [10, с.49-50] і виражають відповідно динамічний і статичний аспекти тексту, то можна дійти висновку, що глобальний процес ретекстуалізації, що об'єднує перераховані вище процеси, може бути реконструйованим на підставі певних проявів похідної текстовості (вторинної референціальності, вторинної інтенціональності й вторинної рецептивності), а також на підставі ознак, що характеризують кожен конкретний сформований текст.

Трансформація змісту вихідного художнього тексту безпосередньо впливає на характер структурної організації похідних текстів. Структурні особливості похідних текстів зумовлені вторинною природою їх текстовості і виявляються через текстові зв'язки та

відношення двох видів: міжтекстові і внутрішньотекстові. Характер текстових зв'язків між вихідним та похідним текстами варіюється залежно від мети створення вторинного тексту і розкривається через його тип та сферу функціонування, через ступінь повноти і точності передавання змісту художнього тексту, через адресатну спрямованість. У процесі утворення вторинного тексту неодмінно відбувається перерозклад внутрішньотекстових зв'язків вихідного тексту, який спричинюється трансформацією його змісту, що веде до руйнування структурних зв'язків між текстовими частинами та елементами. Зміни внутрішньотекстових зв'язків також залежать від мети створення нового тексту і реалізуються через спосіб інтерпретації та характер подання трансформованого змісту вихідного тексту.

Вторинна вербалізація виступає ще одним процесом, що призводить до деформації між- та внутрішньотекстових зв'язків і відносин. Цей процес викликає мовні розбіжності між власне вихідним та похідним текстами, коли змінюють спосіб вираження змісту художнього тексту (анотація, рецензія), а також – мову, якою складається вторинний текст (художній переклад) [10, с.56-72; 8, с.140-163; 9, с.19-23].

Виділивши напрямки видобування змісту художнього тексту і його перетворення, процеси його відтворення у вторинних текстах та описавши прояви цих процесів у структурній організації вторинних текстів, можна зробити висновок, що кожний конкретний вид похідних текстів характеризується певним набором диференційних ознак.

Ці ознаки можуть бути подані таким чином:

1. Головною стратегією побудови похідних текстів виступає змістова трансформація вихідного художнього тексту, внаслідок якої з'являється текст іншого типу (рецензія, анотація) або ж новоутворений текст збігається зі своїм базовим текстом за типом (переклад, адаптований текст).

2. Зміст вихідного художнього тексту інтерпретується в новому тексті на основі процесу вторинної вербалізації, коли може відбуватися зміна мови, якою складається похідний текст (переклад), або її збереження (критична стаття).

3. Похідний текст може бути націленим на власне процес художньої комунікації, пов'язаний із задоволенням емоційних та інтелектуальних потреб людей (переклад, літературна пародія), або на результат художньої комунікації, на запланований ефект, зумовлений освітянською функцією (скорочений текст), функцією інструктування (рецензія) або функцією інформування (анотація).

4. Зміст похідного тексту може по-різному співвідноситися зі змістом вихідного тексту, а саме:

- не збігатися з ним, відбиваючи лише його окремі компоненти (літературна пародія);

- скорочувати зміст вихідного тексту, передаючи його в наближеному (адаптований навчальний текст) або компресованому (анотація) вигляді;

- відтворювати його в повному обсязі (художній переклад).

5. Новий автор похідного тексту може бути заявленим (рецензія, художній переклад) або незаявленим, зберігаючи при цьому свою анонімність (анотація).

6. Похідний текст може відтворювати еталонну модель адресата, що міститься у вихідному художньому тексті, або мати модель читача, яка не доведена до еталону ідеального читача художнього тексту. Якщо в процесі відтворення змісту художнього тексту в похідному тексті зберігається тип вихідного тексту і новий текст є націленим на процес художньої комунікації (літературна пародія, художній переклад), то він, як і будь-який художній текст, адресується ідеальному читачеві, модель якого задається інтенціонально. У такому випадку в похідному тексті опредметнюється знання не тільки про його очікуваного ідеального читача, але обов'язково уявляється очікуваний читач вихідного художнього тексту [3, с.16]. Якщо в процесі формування похідного тексту тип вихідного тексту зберігається, але новий текст виявляється націленим на результат комунікації (адаптований навчальний текст), або якщо похідний текст не збігається з вихідним за типом, тоді він

адресується читачеві, модель якого відрізняється від еталону ідеального читача вихідного художнього тексту (літературний огляд, анотація).

Вторинна природа текстовості різних похідних текстів, детермінована головними процесами їх утворення, допускає структурні зміни в мові даних текстів. Це засвідчує висновок про те, що структура тексту є показником його реалізованої, або ж "увімкненої" текстовості ("turned on" textuality) [10, с.49-50]. Характерні риси та структурні ознаки окремих типів похідних текстів залежать від особливостей перебігу складових глобального процесу ретекстуалізації: видобування змісту вихідного художнього тексту, його трансформування, вторинної вербалізації та інтерпретації.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Барт Р. Введение в структурный анализ повествовательных текстов // Зарубежная эстетика и теория литературы XIX-XX веков. Тракаты, статьи, эссе. – М.: Изд-во МГУ. – 1987. – С.387-422.
2. Ванников Ю.В. Проблемы адекватности перевода. Типы адекватности, виды перевода и переводческой деятельности // Текст и перевод. – М.: Наука, 1988. – С.34-40.
3. Воробьева О.П. Лингвистические аспекты адресованности художественного текста: Автореф. дис. ... докт. филол. наук: 10.02.19 / МГЛУ. – М., 1993. – 39с.
4. Колегаева И.М. Текст как единица научной и художественной коммуникации. – Одесса: Изд-во ОГУ, 1991. – 120с.
5. Леви-Стросс К. Структура и форма // Семиотика. – М.: Наука, 1983. – 583с.
6. Лотман Ю.М. Проблема текста // Ю.М. Лотман и тартуско-московская семиотическая школа. – М.: Гнозис, 1994. – С.201-215.
7. Пропп В.Я. Морфология сказки. – М.: Наука, 1969. – 168с.
8. Швейцер А.Д. Теория перевода: статус, проблемы, аспекты. – М.: Наука, 1988. – 215с.
9. Beaugrande R., de. Coincidence in Translation: Glory and Misery Again // Target. – 1991. – v.3. – №1. – P.17-53.
10. Neubert A. Text and Translation. – Leipzig: VEB-Verlag Enzyklopedie, 1985. – 168 p.
11. Neubert A., Shreve G.M. Translation As Text // Translation Studies. Kent, Ohio and London, England: The Kent Univ. Press, 1992. – P.1-143.

Ольга Ільченко (Київ)

ЕТИКЕТ АНГЛОМОВНОЇ НАУКОВОЇ ЕЛЕКТРОННОЇ КОМУНІКАЦІЇ

Етикет є важливим чинником культури, який відіграє роль специфічного регулятора суспільних відношень. Власне дефініція поняття "етикет", яке походить від французького *etiquette*, у широкому розумінні означає порядок, правила поведінки у певних соціальних колах, форма поведінки, що прийняті у певному суспільстві. Етикет пов'язаний із такими поняттями, як ввічливість, коректність, тактовність, вихованість, інтелігентність, повага, пієтет.

Історія етикету як суспільного явища сягає у сиву давнину, часи стародавнього Єгипту, Греції, Китаю, Японії та інших країн. У Європі батьківщиною етикету як явища вважають Італію епохи Ренесанса, хоча власне слово етикет у досить вузькому розумінні (на позначення порядку поведінки при монаршому дворі) почали вживати у Франції XVII сторіччя при дворі короля Людовіка XIV. Тісний зв'язок понять "етикет" та "ввічливість" засвідчує походження поняття ввічливість, зокрема, у німецькій мові: *die Höflichkeit* – від *der Hof* – "королівський двір" (англ. *court*). Яскравіше такий зв'язок простежується у французькому слові *courtoisie* (пор. англ. *courtesy*), яке є еквівалентом англійського слова "ввічливість" – *politeness* (пор. франц. *politesse*). У традиціях англо-мовних країн поняття ввічливості та етикету тісно пов'язані, свідченням чого є, зокрема, той факт, що у багатьох англо-мовних лексикографічних джерелах слова *politeness* та *etiquette* подано навіть як синоніми.

Безумовно, мовний етикет як мікросистема національно-специфічних вербальних одиниць, що прийняті у суспільстві і є обов'язковими для встановлення контактів співрозмовників, підтримування спілкування у бажаній тональності відповідно до правил мовленнєвої поведінки [1, с.2] відіграє одну з найважливіших ролей у спілкуванні. Етикет, як фактор, що регулює поведінку людей у стандартних ситуаціях, які історично склалися, є невід'ємною важливою складовою культур та субкультур. Саме антропокультурні чинники,

на нашу думку, є найбільш важливими для становлення етикету певної спільноти. Етикет – у широкому розумінні – тісно пов'язаний з етнокультурологічними факторами, такими, як традиції, звичаї, культурна специфічність, зокрема, особливості поведінки, вербального та невербального втілень етикетних ситуацій, які, у свою чергу, зумовлені специфікою менталітету. Показовим прикладом національно специфічного типу звертання як елемента етикету є японська мова. У цій мові існує усталена ієрархія форм звертання (*honorifics*) за ступенем ввічливості та поваги: найбільш ввічливим вважається звертання, коли до прізвища додається елемент *-san*, далі за ступенем ввічливості йде додавання елементу *-san* до імені, потім – елементу *-kin* до прізвища, і, нарешті, елементу *-kin* до імені. Наприклад, якщо людину звать *Satoshi Hashimoto* (*Satoshi* – ім'я, *Hashimoto* – прізвище), ієрархія звертань за ступенем ввічливості та поваги має такий вигляд: *Hashimoto-san* → *Satoshi-san* → *Hashimoto-kin* → *Satoshi-kin*.

В англомовних звертаннях можна простежити регіональну (пор. нейтральне *Madam* з південноамериканським звертанням до жінок *Ma'am*) та гендерну варіативність на прикладі позначення сімейного стану – Mrs, Miss (аналогічну українським пані, панно), які все частіше замінюються демократичнішим *Ms* (еквівалентом *Sir, Mr*) в англійській мові. В українській та російській мовах типи звертання зумовлювалися історичними та соціальними факторами – достатньо простежити історію вживання звертань *пане-брате, пане, пані, панно, товаришу, товаришко (господин, госпожа, сударь, сударыня, товарищ)*. Особливу групу звертань становлять звертання до титулованих осіб – представників монархій, знаті, а також священнослужителів різних конфесій.

І все таки, принаймні у деяких сферах, етикет є глобальним явищем соціального плану. Так, одним із видів глобальних етикетних ситуацій можна вважати новітній спосіб комунікації – електронне спілкування через мережу *INTERNET*.

Сучасний світ неможливо уявити без цієї електронної мережі, завдяки якій стало можливим значне зростання обсягів комунікації між великою кількістю людей у всьому світі. Ця система не лише викликала значні зміни у сучасному індустріальному суспільстві, але й сприяла виробленню специфічних вербальних форм "електронного" спілкування, насамперед англомовного. Через систему *INTERNET* сьогодні здійснюється як професійне, так і особисте спілкування, однак нас цікавить насамперед один з видів професійного спілкування, зокрема, наукова "електронна" комунікація.

Незважаючи на подібності між звичайною та електронною комунікацією, існують специфічні риси, притаманні саме електронній комунікації. З'явившись ще в середині 1960-х років як частина американського військового проекту *ARPANET (Advanced Research Project Agency Network)*, електронне спілкування є наймолодшим видом письмової комунікації. Як тип комунікації вона сформувалася лише в середині 1980-х років, спочатку як військова комунікація в мережах *Arpanet* та *Milnet (military network)*. Так, у електронній мережі вважається прийнятним та звичайним звертання до великої кількості незнайомих осіб, коли необхідно вирішити якусь питання чи швидко розв'язати певну проблему. Подібне звертання важко уявити і по телефону (дзвінок незнайомої особи не відповідає нормам етикету), і через листи (насамперед зважаючи на фактор часу). До того ж звертання через електронну мережу здатне охопити значно більшу кількість осіб порівняно з традиційними типами комунікації.

Зараз все більша кількість наукових часописів друкується як на папері, так і в електронному форматі. Більше того, у науковому спілкуванні через *INTERNET* звичайним явищем стало оприлюднення попередніх даних наукових досліджень. У такий спосіб останні проходять своєрідну апробацію перед опублікуванням у наукових часописах шляхом обговорення та попереднього рецензування фахівцями певної галузі.

За час існування та розвитку електронної мережі було вироблено своєрідний етикет користування електронною поштою (*e-mail*), так звані *do's and dont's*. Знання етикетних норм та правил, уміле їх використання сприяє створенню позитивного іміджу людини, особистого, і, звичайно, професійного. Важлива роль етикету в сучасному, і, зокрема, електронному

спілкуванні знайшла свій вербальний вираз у створенні окремого слова – *netiquette* (теле-скопічне утворення від англійських слів *net* та *etiquette* – тобто етикет електронної мережі). Головний принцип "нетикету", похідними від якого є власне майже усі інші правила: "висловлюйся стисло та уникай образ" ("*be concise and inoffensive*") [3].

Логічно передбачити, що одним із найважливіших правил мовного етикету електронного спілкування є дотримання норм орфографії та пунктуації, адже будь-яке повідомлення є письмовим документом, який може потрапити не лише до адресата, але й до інших осіб, а, отже, – є своєрідним обличчям адресанта. До речі, електронне спілкування має, на нашу думку, багато спільного з усною комунікацією; і якщо власне текст є приблизним еквівалентом обличчя автора, то останнє (зокрема, завдяки певним графічним засобам) може передавати такі додаткові паралінгвістичні компоненти, як міміка, емоції і под. Такі графічні символи інколи називають "емотіконами" (*emoticons or smilies*). До них належать, зокрема, такі:

:-) жартівливе зауваження

;-) саркастичний коментар, еквівалент обличчя з посмішкою

:-(еквівалент похмурого виразу обличчя, що передає невдоволення

:D сміх

та інші.

Водночас зазначається, що не варто зловживати засобами гумору, і особливо бути надто саркастичним: адже за умов дистанційного спілкування зростає ймовірність неправильного тлумачення повідомлення адресатом [2, с.83].

Інколи є декілька засобів передачі паралінгвістичних компонентів повідомлення. Більше того, їх можна розглядати в опозиції "ввічливий :: неввічливий". Так, якщо автор хоче передати голосний крик, він може використати або емотікон :-@, або написати повідомлення великими літерами. Різниця між згаданими двома засобами полягає в тому, що в першому випадку використання спеціального емотікону є ввічливим, і передає авторську емфазу, а в другому випадку (великі літери) – неввічливим стосовно до адресата (дорівнює крику на адресата). Останнє викликається тим, що текст, написаний великими літерами, справляє негативне візуальне враження [4]. Ще один засіб привертання уваги до елементів повідомлення – виділення його "зірочками" (asterisks) з обох боків – *...*.

Важливою рисою електронного етикету є вживання засобів аббревіації. Окрім зазначених вище емотіконів, використовуються і спеціальні аббревіатури, наприклад:

FAQ frequently asked question

BTW by the way

FYI for your information

IMHO in my humble opinion

ROFL rolling on the floor laughing

Електронне повідомлення повинно бути досить стислим за обсягом. Це приблизно половина сторінки (максимум 1-2), яка повинна містити необхідну інформацію про автора та повідомлення ("*To*", "*From*", "*CC*", "*Date*"). Починається повідомлення обов'язково з імені адресата, а наприкінці вказується ім'я адресанта. Важливо правильно вказати тему листа – вона має бути стислою і максимально відповідати змістові повідомлення.

Коли пишуть відповідь на лист, вважається ввічливим наводити не весь отриманий лист одразу, а частинами – по мірі відповіді на конкретні запитання, що у них містяться. Інколи деякі особи вказують наприкінці повідомлення не лише своє ім'я, а й використовують щось на зразок візитної картки. Такий підхід, хоча й використовується у діловій комунікації, звичайно вважається недостатньо ввічливим у особистішому електронному спілкуванні (зважаючи на те, що частина наукового спілкування відбувається і у неформальній комунікації). Взагалі ж підпис не повинен перевищувати чотирьох рядків. Звичайно, вибір фраз для звертання/закінчення повідомлення залежить від низки соціальних факторів (характер відношень між адресатом та адресантом, ступінь знайомства один з одним, відношення професійної ієрархії тощо).

Наші спостереження виявили значну подібність між етикетними зворотами, що вживаються як у традиційній "паперовій" комунікації, так і у електронній, зокрема наприкінці повідомлення. Так, наприклад, "*sincerely yours*" (американський варіант британського "*yours sincerely*") "*yours (very) sincerely*", "*sincerely*", "*yours (very) truly*", "*yours faithfully*" наприкінці повідомлення однаково вживаються в обох видах комунікації.

Дослідження особливостей електронної комунікації є одним з новітніх напрямків лінгвістичних досліджень, що почали привертати увагу вчених лише останнім часом. Але вже зараз можна стверджувати, що значний прагматичний та культурологічний потенціал цього явища не викликає сумніву.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Формановская Н.И. Русский речевой этикет: лингвистический и методический аспекты. – М.: Русский язык, 1982. – 126 с.
2. Ackermann E. Learning to use the World Wide Web. – Wilsonville: Franklin, Beedle & Associates, Inc., 1997. – 390 P.
3. Adam J.A. Playing on the Net // IEEE Spectrum. – October, 1992. – P.29.
4. Alden R. E-mail Courtesies // The Institute. – March, 1997. – P. 4.

Оксана Козакишина (Київ)

ГЕНЕЗИС ГЕНДЕРНОЇ ДИФЕРЕНЦІАЦІЇ МОВЛЕННЯ

Вивчення проблеми відмінності у мовленні чоловіків і жінок має досить довгу історію. Однак інтенсивні та систематичні дослідження гендерної варіативності мовлення почалися лише в 60-х роках ХХ ст. Їхня масштабність була зумовлена розвитком соціолінгвістики, зростанням інтересу до прагматичного аспекту мовлення і суттєвими змінами у традиційному розподілі ролі чоловіків і жінок у суспільстві. Значний імпульс отримали гендерні дослідження також завдяки розвитку "феміністської" лінгвістики у кінці 70-х років. Проблема гендерної диференціації суспільства та мовлення почала активно вивчатися в руслі різних наукових напрямків: психології та психолінгвістики, соціології та соціолінгвістики, прагматичної та комунікативної лінгвістики. Саме завдяки інтеграції наук, використанню результатів досліджень, отриманих у суміжних галузях, розгляду однієї і тієї ж проблеми під різним кутом зору з'являється можливість об'єктивного, різнобічного вивчення різноманітних питань лінгвістики, в тому числі і проблеми гендерної варіативності мовлення.

Серед основних питань, яких торкалися дослідники різних напрямків, є проблема генезису гендерної диференціації мовлення, яка має велике значення для аналізу відмінностей у стилях мовлення чоловіків і жінок. Дослідження даної проблеми, на нашу думку, вимагає інтеграції трьох рівнів пояснення: біологічного, психологічного і соціального.

Основними генетичними детермінантами статевої диференціації біологи вважають різницю у гормональній діяльності та хромосомному наборі клітин чоловіків і жінок [4, с.101-102], що визначають фізіологічні особливості представників двох статей та зумовлюють статевий дипсихізм [2, с.3]. Він виявляється в неоднаковому характері мислення, схильності до різних видів діяльності, особливостях пам'яті, сприйняття дійсності та рівні емоційності чоловіків та жінок [2, с.6-7; 6, с.57].

Хоча нейрологи та нейролінгвісти не знайшли принципової відмінності у будові мозку представників двох статей [13, с.160; 17, с.137], існують свідчення того, що півкулі мозку в чоловіків функціонують автономніше і асиметричніше, ніж у жінок [6, с.59; 17, с.38].

Якщо у хлопчиків раніше розвивається права півкуля, в якій локалізуються центри просторової орієнтації, то для дівчаток характерним є більш ранній розвиток лівої півкулі, де знаходяться центри мовлення [17, с.38]. Цікавими у зв'язку з цим є дані, які вказують на те, що жінки поступаються чоловікам у винахідливості, просторовій та часовій орієнтації, але випереджують їх у вербальних здібностях (навичках говоріння, сприйнятті усного та писемного мовлення, правопису) [8, с.52; 10, с.52; 17, с.38, 127, 188].

У дослідженнях психологів вказується, що сприйнятливість жіночої психіки вища, але винахідливість її поступається чоловічій [6, с.58]. Можливо, саме тому у мовленні жінок є більш частотними словесні штампи, мовленнєві кліше, тоді як чоловіки використовують багатшу лексику і різноманітну структуру речень [10, с.52], у їхньому мовленні яскравіше проявляється індивідуальність [9, с.157]. Жінкам властива висока зв'язність, але мала схематичність викладу, часті відхилення від теми, детальні описи, повтори.

Оскільки жінки набагато емоційніші, імпульсивніші, ніж чоловіки, то їхнє мовлення здебільшого більш експресивне, емоційне, що проявляється в широкому вживанні емоційно забарвленої лексики, епітетів, підсилювальних прислівників і часток, багатослів'я [3, с.21; 10, с.51]. У лексиконі жінок більше слів, що описують почуття, емоції, психо-фізичний стан [3, с.21].

Слід зауважити, що хоча біологічна стать дається людині від народження, гендерна ідентичність, тобто усвідомлення приналежності до певної статі, є результатом складного біосоціального процесу, що поєднує онтогенез, гендерну соціалізацію та розвиток самосвідомості [8, с.48]. Саме початкова соціалізація, формування уявлення про навколишній світ та власне місце в ньому, що відбувається в досить ранньому віці, значною мірою визначає майбутню соціальну поведінку людини [15, с.240].

Не викликає сумніву, що в процесі становлення гендерної ідентичності дуже важливою є роль мови, оскільки саме через мову відбувається знайомство з навколишнім світом, тобто первинна категоризація явищ дійсності [11, с.127], а самою першою категорією, у якій дитина усвідомлює власне "я" – це статевая приналежність [8, с.47; 16, с.84]. Крім того, за допомогою мови передається соціальний досвід, що фіксується у системі навичок, умінь, дій, у формі відношень, у способах спілкування і т.ін. При передачі інформації такого роду засобами мови велике значення має "демонстрація вправ" самим учителем [11, с.127]. Приклад спілкування дорослих чоловіків і жінок служить взірцем для наслідування дітям, які, спілкуючись із однолітками, відтворюють та закріплюють властиві різним статям стилі мовлення. На думку деяких дослідників [14], саме соціалізація у однорідних з точки зору статі групах є вирішальним фактором у становленні гендерної ідентичності, оскільки неоднакова діяльність у групах однолітків різної статі, породжує відмінну мету та зміст мовлення. На відміну від дівчаток, хлопчики надають перевагу більшим групам, які є ієрархічно організованими; їхні ігри та мовлення більш агресивні та змагальні [14, с.207]. Помічено, що схильність до спілкування з однолітками своєї статі є універсальною рисою, яка починає проявлятися приблизно у трирічному віці [16, с.85].

Дослідники механізму гендерної стереотипізації вказують, що чоловіча та жіноча моделі поведінки на заході діаметрально протилежні за своїми рисами. Якщо типово чоловічий стереотип – це набір рис, пов'язаних із компетенцією, активністю, агресивністю, прагненням до досягнення мети і домінування, то типово жіноча модель включає м'якість, увагу до оточуючих, нерішучість, конформізм [1, с.152; 13, с.158].

Гендерні стереотипи поширюються також і на вербальну поведінку представників двох статей, моделюючи стереотипи мовлення чоловіків і жінок, роль яких у визначенні гендерної ідентичності, як уже зазначалось, є досить великою [15, с.240].

Гендерні ролі та гендерні стереотипи є результатом статевого розподілу праці, який дослідники вважають найвизначнішим соціальним фактором гендерної диференціації суспільства та мовлення [9, с.152]. Розподіл праці за статтю виник ще на початкових етапах розвитку суспільства та ґрунтувався на психофізіологічних особливостях чоловіків і жінок, зокрема на біологічній здатності жінки народжувати дітей.

Наслідком традиційного розподілу праці між чоловіками і жінками є, зокрема, вживання представниками двох статей різної лексики, пов'язаної з їхньою професійною спеціалізацією. Однак у наш час у країнах, де жінка має рівне з чоловіком соціальне становище, стає все менше суто чоловічих та жіночих професій і тому професійна диференціація мовлення все рідше збігається із гендерною [9, с.158].

Необхідно зауважити, що статевий поділ праці означає не просто диференціацію тих чи інших соціальних функцій, а певну ієрархію, стратифікацію цих видів діяльності та категорій людей, що їх виконують. Характер суспільних відносин між статями залежить не лише і не стільки безпосередньо від кола специфічних обов'язків чоловіків і жінок, скільки від розподілу влади, міри суспільного визнання, престижності чоловічих і жіночих занять [12, с.16].

Зайнятість чоловіків у суспільних видах діяльності, що завжди мала високий соціальний статус порівняно із традиційною домашньою сферою зайнятості жінок, зумовлює нерівність у мовленнєвій взаємодії представників двох статей. Це виявляється в тому, що більшість характеристик жіночого стилю мовлення у західній культурі збігається з ознаками так званої "слабкої мови" (наприклад, використання надввічливих форм типу *Would you please*; "порожніх" прикметників *charming* – чарівний, *adorable* – чудовий; гіперкоректної граматики та вимови; обмежувачів типу *sort of, kind of*; запитальної інтонації у стверджувальних реченнях) [7, с.52].

Наведені гендерні особливості мовлення, що досліджувалися в основному на матеріалі англійської та німецької мов, властиві, очевидно, більшості патріархальних та постпатріархальних культур, де традиційно жінкам відводилася другорядна роль у суспільстві.

У наш час спостерігаються значні соціальні зміни у становищі представників двох статей, однак гендерні стереотипи, не маючи сили закону, є досить стійкими і продовжують впливати на мовлення чоловіків і жінок.

Отже, гендерну диференціацію мовлення можна вважати наслідком взаємодії комплексу біологічних, психологічних та соціальних факторів. Психологічні та соціальні параметри, відображаючи природні статево-диференційні ознаки, разом з тим є досить незалежними від останніх і значною мірою визначають характер гендерних відмінностей у суспільстві та мовленні.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Агеев В.С. Психологические и социальные функции половоролевых стереотипов // ВП. – 1987. – №2.
2. Багрунов В.П. Половые различия в видовой индивидуальной изменчивости психики человека: Автореф. дис. ... канд. психол. наук. – Л., 1981.
3. Батов В.И. Другому как понять тебя? // Знание. НП серия "Знак вопроса". – 1991. – №11.
4. Васильев С.В. Основы возрастной и конституциональной антропологии. – М.: РОУ, 1996.
5. Воронина О.А., Клименкова Т.А. Гендер и культура // Женщины и социальная политика/ гендерный аспект. – М.: Ин-т соц.-эк. проблем народонаселения, демографии и социологии, 1992.
6. Геодакян В.А. Дальнейшее развитие генетико-экономической теории дифференциации полов // Математические методы в биологии. Труды II Республиканской конференции. – К.: Наукова думка, 1983.
7. Карасик В.И. Социальный статус человека в лингвистическом аспекте // "Я", "Субъект", "Индивид" в парадигмах современного языкознания: Сб. научно-аналитич. обзоров. – М.: ИНИОН, 1992.
8. Кон И.С. Психология половых различий // ВП. – 1981. – №2.
9. Крючкова Т.Б. К вопросу о дифференциации языка по полу говорящего // Восточное языкознание. – М.: Наука, 1976.
10. Крючкова Т.Б., Нарумов Б.П. Зарубежная социолингвистика. Германия. Испания. – М.: Наука, 1991.
11. Наумова Т.Н. Роль языка в процессе социализации ребенка // Проблемы психолингвистики. – М.: АН СССР, Ин-т языкознания, 1975.
12. Плисовская Э.А. Социологический и исторический анализ социального статуса женщины. – Дис. ... канд. социол. наук. – К., 1997.
13. Репина Т.А. Анализ теории половоролевой социализации в современной западной психологии. – ВП. – 1987. – №2.
14. Maltz D.N., Borker R.A. A Cultural Approach to Male-Female Miscommunication // Language and Social Identity. Ed. by Gumperz J.J. – Cambridge: CUP, 1982.
15. Scollon R., Scollon S.W. Gender Discourse // Intercultural Communication. A. Discourse Approach. – Blackwell Oxford UK and Cambridge USA, 1995.
16. Sheldon A. Pickle Fights: Gendered Talk in Preschool Disputes // Gender and Conversational Interaction. Ed by Tannen D. – New York Oxford: Oxford University Press, 1993.
17. Stump J.B. What's the Difference? How Men and Women Compare. – New York: William Morrow and Company, 1985.

ДО ПРОБЛЕМИ МОВНОЇ ЕКСПРЕСІЇ

Важливим аспектом сучасних лінгвістичних студій слугує вивчення мовлення, зокрема емоційного, що до того ж детермінується проекцією у глибинні чинники виховних реалій шкільної педагогіки. Найістотніші точки бачення лінгво-дидактичної і лінгво-виховної проблеми, пов'язаної з розглядом особливостей емоційного мовлення, в якому, як відомо, мовна тканина оживає, обростає додатковими семантичними відтінками до потреб словесної творчості індивіда, та впровадженням наслідків проведеного аналізу в навчально-виховний процес вивчення української мови школярами, й визначили контамінований характер об'єкта проведеного дослідження.

Тож передусім звернемося до дискурсів відомих учених-лінгвістів, які константують навчальні риси експресії – основи емоційного мовлення. Лінгвістичну проблему виразності мови на різних її рівнях розробляли такі вчені, як Ш. Баллі, В. фон Гумбольдт, О. Потебня, Л. Виготський, В. Виноградов, О. Леонтьєв, І. Огієнко, а також О. Ахманова, В. Григор'єв, Д. Розенталь, Г. Колесник та інші. Так, на думку О.С. Ахманової, експресія – це "виразально-зображальні якості мовлення, що відрізняють його від звичайного і надають йому образності та емоційного забарвлення" [1, с.124]. За В.П. Григор'євим, експресія – це виразність як можливість вираження нетривіального (наприклад, художнього) змісту [2, с.137]. Г.М. Колесник слушно вбачає в експресії те, що протиставляється стандартів, марковане, характерне [3, с.93].

Контамінуючи вищенаведені констанції лінгвальних особливостей експресії, доходимо висновку, що вона породжується емоційністю, образністю, характерністю мовлення; це інтенсифікація, підкреслення виразності, збільшення вражаючої сили висновку, що являє собою складну лінгвістичну категорію, яка спирається на цілий комплекс внутрішньомовних, психічних та соціальних факторів і виявляється як інтенсифікація виразності повідомлюваного, як збільшення виражаючої сили висловлювання.

Збільшення виразової сили мовного елемента може досягатися з допомогою тільки одного засобу, наприклад, суфіксації (*тітонька, біленький, вороненький, синенький, жовтісінький, зеленюсінький*) чи зміни наголосу (*високо*); або ж кількома мовними засобами – афіксами, інтонацією, особливими синтаксичними конструкціями, вживанням певних слів, семантиці яких властиве емоційно-експресивне забарвлення. Засобом створення експресії можуть слугувати й прикметники в ролі означення, які виступають епітетами, вносячи емоційно-експресивний відтінок, наприклад, причиною появи емоційно-експресивного забарвлення слів часто слугують екстралінгвальні фактори; важливу роль у його виникненні відіграє й емоційно напружений контекст, конкретна мовленнєва ситуація, у якій, звісно ж, утворених нових лексем виявляється найповніше, наприклад, учитель-словесник на уроках мови має навчити школярів розуміти перехід слова в образ, завдяки чому реалізуються естетичні можливості слова. Вони, як відомо, зумовлені творчою діяльністю народу, сумою почуттів, які він уклав у це, й полягають у здатності збуджувати естетичні смаки й оцінки.

Мовознавча наука постійно виявляє інтерес до естетичних засобів мови і мовлення, пов'язує їх з емоційністю і духовністю. Так, швейцарський лінгвіст Фердинанд де Соссюр вважав, що мовний знак "пов'язує" не річ і її назву, а розуміння і акустичний образ" [6, с.99].

Тож учитель-мовник, готуючи учнів до естетичного сприймання тексту, має дати їм необхідні знання про виразальні засоби, які виступають ознаковою природою мистецтва слова, носіями інформації. Така робота, певна річ, має непересічне пізнавально-емотивне та виховне значення. Це й стало важливою гранню педагогічного кредо В.О. Сухомлинського, який вважав, що він "не мав би права називатися вихователем, якби на кожному кроці не розкривав красу, поетичну силу, аромат, найтонші відтінки, музику слова, якби школярам не хотілося відобразити в слові найбільш красиве й таємне..." [7, с.5].

Лінгвіст і психолог О.О. Леонтьєв зауважував, що в художньому творі, в мистецтві знаки "мови" вводяться в іншу діяльність і перестають бути тим, чим є в мові "практичній" [5, с.104]. Цікаві міркування щодо детермінованості морального виховання естетичним подаються нині ученими-психологами, які звернули увагу на здатність духовного світу людини поступово розділятися на дві взаємозалежні сфери – царину почуттів і царину думок, що в подальшому мають з'єднатися. Почуття ж завжди несуть у собі певне забарвлення, вони індивідуальні і, на відміну від думок, тісно пов'язані з "Я" суб'єкта. Якщо в дитини сформувати позитивну Я-концепцію, то вона зможе в майбутньому з повагою ставитися до людей, не вживати лайливих слів, не робити ганебних учинків і бути впевненою в собі, не сумніватися щодо експлікації своєї творчої діяльності згідно із законами краси [4, с.14].

Слово, певна річ, слугує могутнім засобом естетичного впливу на почуття людини, воно здатне активізувати, збагатити думки і почуття індивідууму. Саме це й становило основу педагогічного арсеналу В.О. Сухомлинського, який вважав, що "треба так впливати словом на свідомість і почуття вихованців, щоб вони переживали привабливість добра і нетерпимість до зла, щоб у ранньому дитинстві їх полонила моральна краса людської поведінки, щоб дитина сама прагнула до щастя бути морально красивою..." [7, с.540].

Мовні явища набувають значної емоційно-естетичної сили, коли їх вивчати у поєднанні із зразками живої народної мови. Естетичний ефект на уроках рідної мови повинен досягтися за допомогою власне мовного матеріалу, його змістовного і виражального навантаження. Великого значення в цьому плані набуває дидактичний матеріал, в основі якого лежать високохудожні зв'язні тексти, а також продумана тематика самостійних письмових робіт. Використання їх у певній системі сприяє активізації духовних сил школярів, підвищенню емоційного тону у сприйманні фактів дійсності, збагаченню мовленнєвої культури. До того ж, чим тонша чутливість до слова, до багатства його відтінків, тим глибше сприймає школяр моральні повчання. Якщо учень навчиться відчувати різні відтінки слова з боку його стилістичного вживання, то це, у свою чергу, розвиватиме в нього емоційно-естетичну чутливість, змусить добирати слова, як квіти в букет, відкидаючи випадкову лексику.

Естетичний вплив мови на людину, як відомо, пов'язаний не тільки із змістом висловлювання, а й з його формою. Підняти духовний розвиток особистості, почути, побачити її, зрозуміти її думки, почуття, прагнення ми зможемо через створення умов для саморозвитку кожної людини.

Успішність процесу формування особистості значною мірою, звісно, залежить від рівня розвитку її мовлення. Логічно чітке, образне, усне й писемне, воно є показником її розумового розвитку. Багато важить, до того ж виразність мовлення. Під час прослуховування текстів, речень, фраз діти переживають радість, страх, ніжність, презирство, сором, образу тощо. У створенні ефекту емоційності беруть участь, насамперед, лексичні засоби. Основними ж інтонаційними засобами вираження емоційності в українській мові слугують мелодійний, силовий та темпоральний фактори в їх складній взаємодії. Так, для вираження сильного почуття або афектного стану послуговуємося емпатичним наголосом, який підсилює емоційний бік слова. Графічні засоби передачі усного мовлення не можуть відобразити всієї інтонаційної багатоманітності людського голосу, його найтонших мелодійних нюансів. Елементи паузації і мелодики мовлення певною мірою передаються розділовими знаками, які служать для вираження смислових співвідношень між частинами висловлювання і для безпосереднього відображення почуттів. Так, з індивідуально-експресивною метою найчастіше використовуються три крапки, як-от: *"Я вас кохаю..."*

Цікавими є також випадки комбінування і нанизання знаків питання і знаків оклику (*?! , !! , ?!! , ?!?, !!!* та інші), чим певною мірою передається особлива експресивність і різні ступені прояву емоції.

Експресія іронії, зневаги, презирства, різного осуду, експресія брутальності, що нею позначені просторічні слова, не заважає, однак, їх активно вживатися і міцно триматися в

лексиконі мовців. Живучість названих слів пояснюється потребою в засобах мовної виразності. Вживаються просторічні слова в розмовному мовленні, особливо тоді, коли носій говірки перебуває в стані афекту. Це зумовлюється різко негативними емоціями. Мовна норма просторічної лексики виконує стилістичну виражально-зображальну функцію.

Для сучасної лінгвальної дійсності характерні два різновиди соціальних діалектів: 1) професійні жаргони і 2) жаргони корпоративні (соціально-групові). Специфічна лексика цих жаргонів порушує міжстильові і літературні та говіркові норми. Функціональна ж активність жаргонних слів пояснюється їхньою експресивністю. Це певною мірою стосується й лексем із студентського мовлення: **хвіст** (академзаборгованість), **плавати** (неточна відповідь), **засипатися** (скористатися шпаргалкою), **заливати** (говорити нісенітницю, неправду), **махнути** (помінятися), **общага** (гуртожиток), **стипуха** (стипендія), **чувиха** (дівчина), **випивон** (випивка), **закусон** (закуска).

Первинна виразність жаргонних лексем розрахована на ефект жаргону, іронії, бравади. Взагалі жаргонний лексикон підлягає принципам емоційної експресивності.

У сучасній українській мові існує система засобів вираження людської волі, які перебувають здебільшого у синонімічних зв'язках. Синоніми, як відомо, одна з найістотніших прикмет мови багатой, розвиненої, а знання їх дає змогу досконалим, точно й виразно передати свої думки, почуття та настрої. Тож винятково продуктивною для збагачення словника дітей виявляється робота з синонімами. Використання їх у мовленні допомагає точніше передати думку, уникати тавтологічних повторів, сприяє увиразненню висловлювань, адже ж кожний синонімічний ряд репрезентує низку значень різних слів. Семантичні відмінності між ними пов'язані також з відмінностями в синтаксичних умовах їх мовленнєвої реалізації. До того ж засіб синонімії стає ефективним тільки на тлі загальної логіко-психологічної ситуації мовлення.

Часто учні не вміють визначити відтінків у значенні синонімів. Вміння вибрати синонім з певним відтінком потрібне для того, щоб можна було не тільки якнайточніше висловити думку, а й уникнути невиправданого повторення однакових чи однокоренових слів. Від правильного вибору синоніма залежить експресивне й емоційне навантаження семантичного поля. На уроках української мови учням важливо показати його зв'язок із синонімічним рядом. Уміння ж відчувати слово слід формувати на кожному уроці мови, адже саме слово викликає безліч уявлень. З метою формування високої культури мовлення учнів необхідно раціонально поставити в школі вивчення лексики і, зокрема, роботу над синонімами, які сприяють точності, образності висловлювання, поповнюють і збагачують словник учнів. Для цього пропонуємо учням, наприклад, на виконання таку вправу: доберіть синоніми до слів: *кричати* (*горлати, горланити, лементувати, галасувати, репетувати, верещати, волати*); *гарний* (*красивий, хороший, вродливий, прегарний, прекрасний, чудовий, чарівний*).

Подібні завдання, певна річ, викликають і закріплюють вищі емоційні стани та почуття людини, допомагають формувати духовні, гуманістичні та екологічні цінності, які нині так потрібні. Синоніми, окрім цього, ще й найточніше називають предмети, явища, ознаки, дії, передають емоційний стан, ставлення до того, про що чи про кого йдеться в тексті. Збагачення словника учнів синонімами допоможе їм виділяти і позначати істотні ознаки об'єкта, що сприятиме його поглибленому аналізу. Щоб учні краще усвідомили особливості синонімів, навчилися користуватися ними, слід, наприклад, у підготовчій роботі до написання твору чи переказу знову відтворити відповідні синонімічні ряди, проаналізувати відтінки в значенні кожного синоніма і вибрати найбільш доцільне, найбільш доречне слово для того чи іншого тексту. Так, з групи синонімів *йде, чимчикує, шкутильгає, шкандибає, плентається, повзе* для називання руху молодого енергійного людини можна вжити слова *крокує, чимчикує*, а якщо це людина похилого віку, то вона може *шкандибати, шкутильгати*, якщо ж у поході хтось з учнів дуже стомився і відстав від інших, то його рух передаємо словами *плентається, повзе*.

Таким чином, аналіз особливостей емоційного мовлення, зумовлених різнорідними проявами його експресивності, щонайповнішим використанням лексичних багатств української мови, зокрема й розмаїтості синонімічних розгалужень, має значну вагу в низці актуальних проблем сучасної лінгвістики.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. – М., 1966.
2. Григорьев В.П. Поэтика слова. – М., 1976.
3. Колесник Г.М. Мова газети в епоху НТР // Науково-технічний прогрес і мова. – К., 1978.
4. Кучерик О. Засоби естетичної виразності та їх вплив на учнів // Дивослово. – 1998. – №3.
5. Леонтьев В.О. Поэтический язык как способ общения искусством // Вопр. лит. – 1973. – №6.
6. Соссюр Ф. Труды по языкознанию. – М., 1977.
7. Сухомлинський В.О. Вибрані твори: В 5-ти т., -М.: Педагогіка, 1977. – Т.3.

Світлана Гладь (Вінниця)

ЗАСОБИ ВИРАЖЕННЯ КАТЕГОРІЇ ЕМОТИВНОСТІ В АНГЛОМОВНОМУ ХУДОЖНЬОМУ ТЕКСТІ

Вписана в зміст художнього тексту "програма" його інтерпретації спрямована як на раціональну (когнітивну), так і на емоційну (емотивну) обробку тексту читачем [4, с.240]. Когнітивний бік "програми" інтерпретації художнього тексту зорієнтований на інтелектуальний контакт автора і читача. Емотивний бік "програми" передбачає їх можливий емоційний контакт, позначений додатковою інформацією, яка викликає чи може викликати у читача певні переживання. Емотивний бік "програми" інтерпретації художнього тексту можна реконструювати через сигнали емотивності як однієї з властивостей художнього тексту.

Сигнали емотивності (далі – СЕ) як показники читацької присутності в тексті віддзеркалюють ставлення автора до художньої дійсності та відображають характер його емоційних інтенцій. З іншого боку, висвітлюючи точки емоційного контакту автора та читача, сигнали емотивності націлені на моделювання можливих емоційних реакцій читача. Отже, СЕ формують бажаний чи можливий напрямок (напрямки) емоційної обробки тексту ймовірним читачем.

Емоційна обробка тексту читачем тісно пов'язана зі смисловим сприйняттям тексту, під яким розуміється опанування адресатом текстової семантики, що вимагає від нього особливої діяльності рецептивного характеру – розуміння. Згідно типології, запропонованої Г.І. Богіним, існує три типи розуміння тексту, а саме: семантизуючий тип (англ. comprehension), який регулює розуміння значень елементів тексту; когнітивний тип (англ. understanding), котрий співвідноситься з опануванням змістовності інформації, яка є репрезентованою цими елементами тексту; розпредмечуючий тип розуміння (англ. interpretation), який пов'язаний із "суб'єктивними реальностями", тобто опредмеченими засобами тексту, окрім засобів простої номінації ідеальних реальностей (наприклад, реальності свідомості, переживання, волі та ін.). Виділення таких типів зумовлене наявністю різниці між типами людського досвіду. В цьому розумінні семантизуючий тип формується як результат досвіду вербальної пам'яті адресата, когнітивний – досвіду знань, а розпредмечуючий – досвіду переживань. У семантизуючому розумінні значення та смисл співпадають, у когнітивному розумінні смисл формується як відображення ситуацій об'єктивної реальності, а в розпредмечуючому – як втілення ситуацій, які пов'язані із суб'єктивними реальностями [2, с.15-18].

У художньому тексті провідна роль належить розпредмечуючому розумінню, що дає змогу не тільки зрозуміти предметний зміст тексту, але й "побачити важливі переживання", що репрезентуються ним. Це, однак, не зменшує ролі двох інших типів – семантизуючого і когнітивного.

Розглядаючи проблеми "почуттєвого опанування" тексту [5, с.76] в ракурсі варіативності його розуміння, можна допустити, що емоційне сприйняття художнього тексту не

тільки взаємопов'язане з його смисловим сприйняттям, але й співвідноситься з усіма наведеними вище типами розуміння. Так, на рівні семантизуючого типу емоційне сприйняття, яке становить актуалізацію емотивності художнього тексту, активізується у випадках використання "нетрадиційних" графіко-фонетичних і графічних засобів, а саме "перекрученої" орфографії окремих слів; нерелевантної пунктуації; графічної виділеності – написання слів із великих літер, шрифтом, який відрізняється від усього тексту; графічної "образності" – специфічної сегментації тексту.

Така графічна маркованість націлена скоріше на емоційне, ніж на смислове "визнання" текстових елементів, які належать до сигналів емотивності. Слід зазначити, що про роль графіко-фонетичних та графічних засобів у створенні "емоційного забарвлення" художнього тексту вже не раз ішлося в дослідженнях лінгвістів [1, с.226–242; 6, с.56–69; 3, с.29–35 та ін.], але особливості їх прояву як СЕ досі не розглядалися.

Ілюстрацією (на матеріалі англомовних оповідань) графіко-фонетичного СЕ служить фрагмент з твору П. Саймонс "Tully". В уривку, наведеному нижче, змальовано поведінку Таллі – героїні твору, яка серед ночі виявила, що з кімнати, в якій спав її чоловік, йде дим, і почала кричати "не своїм голосом".

And then Tully yelled. She screamed, and afterwards couldn't remember what she had screamed, but Boomerang remembered because he told her later that what woke him up was his mother's voice screaming his father's name.

"ROBIN! ROOOOOBIIIN! ROOOBIIIN!"

Tully ran past the bathroom, past Boomerang's bedroom, straight into their bedroom. The room was filled with smoke, and it appeared to Tully that the bed was on fire (P. Simons, с.609).

Стан жаху та паніки, які охопили героїню, передано за допомогою кількох мовних засобів, які створюють СЕ: синонімічна низка (*yell-scream*) з повтором дієслова "*верещати*" (*scream*), перелік рухів героїні за типом часткового паралелізму (*ran past the bathroom, past Boomerang's bedroom, straight into their bedroom*). Героїня не пам'ятала, що саме (*what*) вона кричала. Її галас переданий через відчуття сина, якого розбудив голос мами, що викрикувала ім'я батька.

Особливість СЕ, який аналізується, становить графічно виділена пряма мова ("**ROBIN! ROOOOOBIIIN! ROOOBIIIN!**"), що її використано автором (оповідачем) з метою емфатичного показу емоційного стану героїні. Такий СЕ використовується для підсилення емоційного сприйняття фрагменту.

Прикладом графічного СЕ може служити графічна сегментація речення (речень) у фрагменті з твору Р. Ладлема "The Rhinemann Exchange". В уривку художньо відтворено міркування автора (оповідача) про психологію лідерів нацистської Німеччини. Думка про те, що вони були фанатиками, які без жодного сумніву чинили різноманітні жакливі злочини, дублюється формою окремих номінативних речень (СЕ), що посилює емоційне сприйняття уривка читачем.

...The leaders were, indeed, fanatics, and the overwhelming evidence clearly established their crimes beyond doubt. Those crimes included wanton, indiscriminate murder, torture and genocide.

Beyond doubt.

Criminals.

Psychopaths (R. Ludlum, с.22).

Іншим прикладом специфічної сегментації тексту, якою актуалізується його емотивність, служить використання емоційно важливого типографського пропуску. Так, в оповіданні К. Фленн "A Happy, Safe Thing" діалог двох підлітків переривається емоційною паузою, яку в тексті позначено саме пропуском (- - - -). Оскільки читачеві відомо про рідкісну хворобу серця, на яку страждає тринадцятирічна дівчина, її розмова з сусідом-однолітком Едді про весілля та похорон фактично відображає різні погляди дітей на життя та смерть.

"Don't you like weddings?" I say.

"I like funerals better," he says and then looks shy all of a sudden and turns his face away. "Like at my grandfather's funeral," he tells the trunk of the dogwood next to the tent, "everybody got up and told great stories about him."

"But he was dead. Why is that better?" I say, and Eddie turns and pokes at a red cooler my mother has left on top of the table.

"It's not better exactly. But like with your sister and her husband", he says, pointing at the Legion Hall, **"you don't know what's going to happen. You don't know where they'll end up living, or whether they'll have children, or if they'll see the children grow up. You don't even know if they'll be happy."**

"But that means their lives could be full of surprises," I say.

"Or not," Eddie says. He stares at the palm of his left hand. "Bad things happen. You just don't know when" (K. Flann, c.145).

Думка Едді про невідоме майбутнє людей (у цьому випадку – молодят) за змістом і за формою емоційна. СЕ починається з використання паралельної конструкції (*you don't know what ... You don't know where... You don't even know if ...*), яка створює емоційну напругу в діалозі. Використання типографського пропуску після слів Едді дає змогу читачеві зрозуміти важливість наступної фрази: "Це означає, що в їх житті може бути повно сюрпризів" (*But that means their lives could be full of surprises*). Думка приреченої дівчини про те, що "невідоме майбутнє" означає сюрпризи, тобто це майбутнє скоріш позитивне, ніж негативне, стає емоційною кульмінацією уривку і сприймається як емоційно значеннєве саме завдяки емоційній паузі, створюваній пропуском.

Слід зауважити, що виділення СЕ, які співвідносяться тільки з семантизуючим типом розуміння, є досить умовним. Адже їх емоційне наповнення зумовлюється семантикою цілого тексту, особливостями читачького сприйняття, контексту, в якому це сприйняття здійснюється. Скажімо, нетрадиційне написання власного імені "Робін", наведене вище, набуває емоційного "осмислення" завдяки актуалізації в тексті знання про ймовірну пожежу в домі та можливу загибель чоловіка героїні (можна порівняти, як сприймалося б читачем це саме слово, якщо йому було б відомо, що так мама кличе додому свого сина). Як бачимо, емотивність тексту пов'язана з процесом "видобуття" з його семантики знань, які впливають з розуміння. Водночас слід враховувати, що семантизуюче розуміння як своєрідний перехід до смислових типів розуміння – когнітивного й розпредмечуючого, спричиняє до знання на рівні правильності [2, с.43]. Саме тому, "неправильна" графічна або графічно-фонетична маркованість будь-якого елементу тексту служить сигналом емотивності, який спрямовує читача на емоційну обробку тексту.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Арнольд И.В. Стилистика современного английского языка (стилистика декодирования). – 3-е изд. – М.: Просвещение, 1990.
2. Богин Г.И. Типология понимания текста. – Калинин: Калининск. гос. ун-т, 1986.
3. Винарская Е.Н. Выразительные средства текста (на материале русской поэзии). – М.: Высш. шк., 1989.
4. Воробьева О.П. Эмотивность художественного текста и читательская рефлексия // Язык и эмоции: Сб. научн. тр. Волгоградск. гос. пед. ун-та. – Волгоград: Перемена, 1995. – С. 240–246.
5. Лотман Ю.М. Структура художественного текста. – М.: Искусство, 1970.
6. Мороховский А.Н., Воробьева О.П., Лихошерст Н.И., Тимошенко З.В. Стилистика английского языка. – К.: Вища шк., 1991.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. K. Flann. A Happy, Safe Thing // New Stories From the South. The year's best, 1996. – New York (NY): Alonquin Books of Chapel Hill. – P. 137–148.
2. R. Ludlum. The Rhinemann Exchange. – New York (NY): Dell Publishing Co., 1975.
3. P. Simons. Tully. – New York (NY): St. Martin's Paperbacks, 1995.

ФЛОРИСТИЧНІ ПОРІВНЯННЯ ІЗ СЕМАНТИКОЮ КОЛЬОРУ

(на матеріалі сучасної художньої прози)

Колір виступає однією з характерних рис предметів. "Ця ознака, – зауважує І.К. Кучеренко, – має багато відтінків, і в залежності від цього письменник відбирає такі об'єкти порівняння, які б найбільш точно відтворювали в нашому уявленні цю ознаку з її відтінком чи характером її вияву" [1, с.76]. Флористичні порівняння із семантикою кольору, яким присвячено наше дослідження, виконують естетичну функцію в художньому мовленні, виступають експресивними та емоційними засобами. Виразність художньої мови забезпечує багатство семантичної структури кольористичних порівнянь.

У художній мові колір має давню й багату традицію, яка стала явищем глибоко національним. На неї спираються у своїй творчості сучасні майстри художнього слова. Вони репрезентують своєю творчістю щонайтонші відтінки кольорової гами, створюючи свій колорит, який відіграє важливу роль у духовному світосприйманні. Кольористичні образи в українській прозі переважно будуються на ґрунті народної символіки, поглиблюються й конкретизуються індивідуальним образним мисленням письменника. Назви рослин, плоди чи квіти яких мають характерні забарвлення, – *волошка, калина, терен, вишня, фіалка, малина, буряк, лимон* – належать до номінацій кольору.

Червоний колір у художній мові має широке коло сполучуваності, йому притаманна висока експресія. Червоний колір символізує колір крові, вогню, жару закоханих сердець. Існують в українській мові й слова, що позначають різні відтінки червоного кольору, а саме: *малиновий* (колір стиглих ягід малини), *кораловий* (червоний + жовтий), *пурпуровий* (червоний + синій). Червоний колір – один з найулюбленіших кольорів усної народної творчості, тому що докільля багате на червоні барви. То ж цей факт, певна річ, знаходить своє віддзеркалення у мові.

У художньому мовленні червоний колір репрезентує значення: "власне колір" та "красивий, хороший". Особливо багаті на реалізацію власне кольорового значення "червоний" портретні описи та детальні описи зовнішності. Це значення зумовлює традиційну символіку червоного кольору: *Аж і у Матюхи пика червона, як баклажан, розмазлась у н'яну усмішку* (А. Головка); *Стручкувате, ніби перчина червона, обличчя Леська ще більше витягується в здивуванні* (М. Стельмах); *Розчервонілий, мов кормовий буряк, мовив із порога матері: "Мамо Фросю, весілля не буде"* (Є. Гуцало).

Усталений у сучасному образному мовленні семантичний зв'язок червоного кольору з кров'ю набуває символічного значення і нових додаткових відтінків ще й тоді, коли поєднується за асоціацією з рослинним образом – образом калини, суніці, бурияка, рожі і т.д. Ці рослини постають характерними носіями червоності, то ж до них прирівнюється кров: *... вже в полі побачили кров на снігу від забитої дичини, й так само торочка кривава слалася за вами, наче калиновий сік...* (Є. Гуцало); *Не подвір'я, а стовковисько, і червоні плями на снігу. Наче хто кришені на борщ буряки розлив...* (Є. Гуцало); *...там Олекса з хутірськими б'ється! Біла сорочка наче в рожах – квітках палахкотить на всі груди – то вона забризкана кров'ю...* (О. Гончар).

Як бачимо, письменники вдало використовують рослинні образи не тільки для зображення кольорових характеристик, а й для відтворення психічного стану своїх героїв та для іронічного змалювання зовнішності (розчервонілий, мов кормовий буряк; стручкувате, ніби перчина червона, обличчя; пика червона, як баклажан).

Жовтий колір також викликає різні зорово-емоційні відчуття. Майстерність письменника виявляється в тому, щоб знайти в семантиці відповідної назви кольору такий компонент, який би підкреслював несподіваність образних асоціацій: *Оце ж і є вона, глива, найулюбленіша в наших краях груша – скороспілка! Жовта, мов диня, від удару тріснула* (О. Гончар); *...витіпаний хворобою Григорій посміхнувся жовтогарячими,*

наче з вільхової кори вирізаними устами... (М. Стельмах); *...приходив же в своєму золотистому брилі, мов соняшник у цвіту* (М. Стельмах); *Юрій опустил руку, боляче подивився на жовтий, мов цвіт кульбаби, вогник* (М. Стельмах). Для передавання полісемічності жовтого кольору підбираються такі об'єкти, які мають цю ознаку як характерну взагалі і загальновідому (диня, соняшниковий цвіт, кульбаба, кора вільхи). Уміння використовувати назви кольорів у їх прямому значенні для створення конкретно-чуттєвих образів також засвідчує належний рівень майстерності письменника.

Зелений колір – це колір трави, зелені, він символізує відновлене життя в природі. Для майстра художнього слова цей колір постає ще й символом краси природи і водночас уособленням радості. У семантиці слів, пов'язаних із передачею зеленого кольору, переважає зв'язок з рослинним світом, з конкретними предметами, яким він властивий: *...у кабінеті сидять зосереджені солдати в зелених, як молода трава, сорочках...* (Є. Гуцало); *...зненацька зловив на собі погляд двох зелененьких, як рання весняна травичка, очей* (Є. Гуцало). У наведених прикладах присутнє пряме значення слів, що номінують зелений колір, – *зелені, зелененькі*. Але, як відомо, таким номінаціям властиве й переосмислення (молодий, без життєвого досвіду): *(Сірко) був молодим і зеленим, як барвінок* (Ю. Мушкетник).

Синій колір – це колір неба і води, колір очей і квітів. Особливо вживаними назвами в синонімічному ряду слів на позначення синього кольору та його відтінків виступають прикметники *голубий* і *синій*, але вони, звісна річ, неоднозначні. Синій колір поряд із позитивним сприйняттям його може викликати й негативні емоції. Характер сприйняття кольору залежить від лексичних значень сполучуваних із ним іменників. Так, приємний колір синіх очей переконливо змальовує письменник через порівняння: *...рвонула горстку льоду й очі були сині, сині, мов льон...* (Г. Косенко). У цьому порівнянні автор акцентує увагу не тільки на кольорі очей, а й викликає приємні почуття, симпатії до героя, оскільки очі порівнюються з ніжною рослиною. Як відомо, у людській свідомості за сигніфікатом слова *льон* закріплені позитивні емоції. До того ж відомо, що рослина може бути носієм різних відтінків одного кольору: *...старий вибрав довгу нитку блакитної, мов розквітлий льон, бірюзи, снував задумливо між корінцями вузлуватих пальців...* (Є. Гуцало). Синій колір очей може також порівнюватися з кольором барвінкового цвіту, весняних будяків, волошок тощо. Причому одна квітка (волошка) може викликати ще й різні асоціації: *...сині очі були як барвінковий цвіт у росі* (М. Стельмах); *...і в її очах – великих та синіх, як цвіт весняних будяків, – спалахнуло здивування* (Є. Гуцало); *сміються у нас, пастушків, очі, як волошки польові...* (Є. Гуцало); *очі в Мотрі були сухі, як оті волошки, що всю зиму по хатах стримлять із – за карток* (Є. Гуцало).

Красу рослинного світу в період цвітіння письменники передають, послуговуючись різноманітною кольоровою гамою. Перед нами постає динамічна картина весняного квітання. Цього динамізму описи набули завдяки кольористичним порівнянням: *Біля хати цвіте бузок, наче скипаючи важкими фіолетовими гронами, й цвітуть яблуневі дерева. Мовби вибухнули й застигли блідо-рожевими хвилями* (Є. Гуцало). Як бачимо, у цих описах перевага надається фіолетовому кольору та блідо-рожевому. Для художнього мовлення також характерне вживання художніх означень, виражених складними прикметниками на позначення кольору з відтінком або поєднання двох барв: *Цвіли яблуні, мовби позастигали над землею біло-рожеві хмари* (Є. Гуцало). Рожевий колір може передавати психологічний стан героя: *Він сердиться, від чого обличчя у нього рожевіє, як редька, вимита свіжою льодяною водою* (В. Максимов).

Символіка білого кольору побудована на протиставленні чорному. Образне мовлення активізує пряму вказівку на колір і властиве загальнономовне метафоричне значення: *Серце розтануло, як ота біла квітка в потічку* (Ю. Мушкетик); *...(видиво) біле і ніжне, як береза* (П. Загребельний); *...старенька бабця суха та біла, наче конопляна пачіска* (Є. Гуцало). Для художньої мови притаманне таке використання ознаки кольору, коли вона називається не прямо, а опосередковано, тобто приписується тим поняттям,

які пов'язані з вираженням певної ознаки кольору: *...чуприна ззаду розвіялась, мов льяне повісмо* (В. Малик); *...(Дівчина) чиста, мов лілея* (Р. Іваничук). Стосовно наведених ілюстрацій слід зауважити, що і льяне повісмо, і лілея слугують репрезентантами білого кольору, але щодо першого, то, певна річ, – тільки контекстуально, тоді як слово *лілея* опосередковано номінує білий колір як загальновідомий символ чистоти та незайманості.

У навколишньому середовищі наявні й реалії з ознаками чорного кольору. Ця барва викликає в нас не дуже приємні асоціації – темнота, бруд тощо. Така тенденція інтерпретації чорного кольору зберігається і в емоційно-психологічному сприйнятті, у його символічних та переносних значеннях. До того ж, з давніх-давен чорний колір асоціювався з нещастям, був символом злих сил. Поєднання цього кольору з різними уявленнями, поняттями про довкілля віддзеркалює закономірності використання традиційних образів, які вже стали народними символами, і новаторське вживання кольористичних порівнянь для створення емоційно-оцінних переносних значень, які не мають прямої вказівки на колір. Наприклад: *...галерники з **чорнілими**, як кора на старих деревах, тілами* (П. Загребельний); *Губи в Мотрі були **чорні** й тоненькі, як двоє стебел пирію, що, вивернутий плугом, потемнів од чорноземлі* (Є. Гуцало); *...чорними, наче корінці, пальцями* (М. Стельмах). Як бачимо, чорний колір може створювати емоційно-експресивний ефект, передаючи трагізм, безвихідь ситуації або й слугує для увиразнення негативної оцінки чогось чи когось. Проте чорна барва – це не тільки колір безнадії, нещастя, трагізму, а й колір очей: *Здоровий, стрункий, **чорні очі**, як терен* (Л. Павленко); *...перелякані, блискучі, мов **чорнослив**, очі* (О. Гончар)

Отже, поряд із своїм основним призначенням – назва кольору – кольористичні порівняння здатні розвивати і переносне значення, яке може переходити в узагальнено-символічне. Новизна у вживанні кольористичних порівнянь ґрунтується на традиційних засобах їх використання в українській художньомовній практиці. Поєднання назв кольорів з різними поняттями репрезентує закономірності використання традиційних образів, які вже стали певною мірою художніми символами, і новаторське вживання кольористичних порівнянь для створення емоційно-оцінних метафоричних значень.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Кучеренко І.К. Порівняльні конструкції в світлі граматики. – Видавництво Київського університету, 1959.

Олександр Капранов (Київ)

КОГНІТИВНИЙ ПІДХІД ДО СМИСЛОВОЇ ОСНОВИ МЕТОНІМІЧНОГО СЛОВОТВОРУ (на матеріалі німецької мови)

Предметом дослідження у запропонованій статті є когнітивний підхід до метонімії та метонімічного словотвору з точки зору його смислових процесів й, зокрема, саме питання про розгляд метонімічного варіювання похідних слів на рівні словотвору з позицій когнітивної лінгвістики.

Застосування доробку когнітивістики дає змогу розширити рамки традиційної теорії словотвору, що склалася у німецькому мовознавстві [1, с.38]. Однак для більш повного й цілісного розуміння того, чим саме завдячує традиційне уявлення про метонімію її когнітивному баченню, слід перш за все звернутися до засад когнітивної лінгвістики, яка постулює те, що мова є невід'ємною частиною пізнання (когніції) й відображає взаємодію психологічних, нейрофізіологічних, психічних, комунікативних, функціональних та інших факторів. Ці та багато інших вихідних положень зробили свого часу революцію у мовознавстві, змусивши докорінно переосмислити, здавалося б, усталені погляди на такі мовні явища як метафора та метонімія. Розуміння метонімії як когнітивного феномена неможливе без аналізу когнітивної метафори, оскільки саме проблема когнітивної метафори виявилася більш розробленою й передувала виникненню теорії когнітивної метонімії у часі. У

зв'язку з цим доцільно згадати працю Джорджа Лакоффа та Марка Джонсона "Світ понять, який нас оточує" (на мові оригіналу "Metaphors we live by"), яка фактично перекреслила уявлення про метафору як про феномен лише поезії чи художнього твору твердженням про те, що "процеси мислення людини значною мірою є метафоричними" [13, с.23].

Головним лейтмотивом висновків Дж. Лакоффа є твердження про те, що людина використовує метафору значно частіше, ніж сама це усвідомлює. Адже ще Ніцше досить влучно сказав з цього приводу: "Людина мислить метафорично" [9, с.201]. Наважимося все-таки дещо перефразувати цей вислів: людина мислить як метафорично, так і метонімічно. На це вказував ще у 30-ті роки ХХ століття видатний лінгвіст Роман Якобсон. В одній із своїх праць, яка була присвячена темі мовної афазії, Р. Якобсон згадує про існування у свідомості двох віртуальних ментальних ліній, які ґрунтуються на явищах подібності та суміжності й які, відповідно, дістали назву "вісь метафори" та "вісь метонімії", оскільки в мові вони сконцентровано втілені у явищах метафори і метонімії [11, с.123].

Масштабні дослідження метафори стали своєрідним трампліном для розробки тієї моделі метонімії як загального мовного явища, яка б розглядалася через призму методологічного і категоріального апарату когнітивної лінгвістики. Серед праць, присвячених проблемам когнітивної метонімії, слід особливо відзначити спільний доробок Гюнтера Раддена та Золтана Кьовешеса "Метонімія: розробляючи когнітивний підхід" [15, с.45]. За своїми принциповими положеннями ця робота перегукується із вже згаданою працею Дж. Лакоффа "Світ понять, який нас оточує". Зокрема, Г. Радден та З. Кьовешес вважають за доцільне переглянути відоме визначення метонімії як виду тропів, у якому назва предмета вжита замість назви іншого предмета на основі їх асоціативної суміжності [16, с.44]. Основні положення цього перегляду автори формулюють таким чином. По-перше, Гіббз і Лакофф [10, с.252; 12, с.51] довели, що метонімія, як і метафора – явище концептуальне, тобто за своєю глибинною природою метонімія – це відношення між концептами, а не лише між словами. По-друге, Лакофф поширює думку про те, що метонімія – це не лише зміни у значенні, а й зміни у структурі категорій. Він пояснює це багатьма прикладами прототипічних категорій, якими оперують в метонімічному процесі, й при яких певні члени категорії стають репрезентативними всієї категорії. Думку Лакоффа про категоріальні зсуви значення підтверджують у своїх працях інші лінгвісти. Вони підкреслюють, що метонімія охоплює всі типи предикацій та мовленнєві акти. По-третє, Лангакер [14, с.321] доводить, що метонімія не лише лінгвістичний процес заміщення за суміжністю тощо, а й когнітивний процес, дякуючи якому ми можемо проникнути в певне ментальне утворення, ментальну єдність через іншу ментальну єдність чи утворення. За словами Лангакра, "ця єдність (метонімічна) служить відправною точкою для пошуку шляхів розкриття іншої ментальної єдності. Ми не лише використовуємо одну назву замість іншої, а виконуємо складну ментальну операцію переносу назви з одного ментального об'єкта на інший ментальний об'єкт". По-четверте, Лакофф, Тернер, Крофт [8, с.335-370] ввели в концептуальну парадигму метонімії поняття "сфера" й ідеальна когнітивна модель (ІКМ), які пояснюють метонімічний принцип переносу значення за суміжністю. По-п'яте, Гіббз [10, с.252] також зібрав багатий психологічний фактаж про переносні значення, що дало змогу дійти висновку про "природність" метонімії в мові про її органічне поєднання з когнітивними процесами. Це дає змогу відійти від розповсюдженого раніше принципу про те, що метонімія "паразитиє на буквальному сенсі" [16, с.39].

Враховуючи когнітивну концепцію метонімії, Г. Радден та З. Кьовешес роблять спробу кваліфікувати метонімію з огляду на шляхи перенесення значення з одного концепту на інший. Враховуючи відносну малодоступність праці Г. Раддена та З. Кьовешеса [15, с.54], вважаємо за необхідне навести фрагмент цієї класифікації, за якою метонімічний переніс відбувається: з форми (А) на концепт (А); з форми концепту (А) на об'єкт (А); з концепту (А) на об'єкт; з форми концепту (А) на форму концепту (В); з форми концепту (А) на концепт (В); з цілого на частину; з частини на ціле; з об'єкта на матеріал;

з матеріалу, з якого складається об'єкт, на об'єкт; з послідовності подій на подію у цілому; з одночасної послідовності подій на подію у цілому; з категорії на член категорії; з члена категорії на всю категорію; з категорії на типізовану зовнішню деталь; з типізованої зовнішньої деталі на всю категорію; з інструмента на дію; з засобу на дію; із дії на засіб; з об'єкта, втягнутого в дію, на саму дію; з дії на об'єкт, втягнутий в дію; з результату на дію; з дії на результат; із засобів на результат; із засобу дії на саму дію тощо.

Слід зазначити, що незважаючи на всю концептуальну новизну вищевикладеного трактування метонімії та шляхів переносу метонімічного значення, не можна не помітити багатьох спільних рис з підходами інших, у тому числі й вітчизняних, мовознавців, які, оперуючи метамовою різних лінгвістичних парадигм, висловлювали дуже схожі думки. Ще біля ста років тому О.О. Потебня у своїй "Теоретичній поетиці" дає таке тлумачення метонімії: "Якщо при переході від образу до значення це останнє не виключає з себе образу, але окрім цього (на відміну від синекдохи) отримує нову якість – то це буде метонімія" [4, с.191]. Ця нова якість, за Потебнею, дістала маркер Х по відношенню до вже даного, яке Потебня позначив А. Х може існувати лише завдяки тому, що воно за певних умов супроводжує віртуальне А. Враховуючи таке бінарне поєднування Х::А (тобто нове значення :: вихідне значення), Потебня подає таку класифікацію метонімії: А одночасно співіснує з Х в часі; А передує Х в часі; А прямує за Х в часі; А пов'язується причиною з Х [4, с.193].

Дуже близьке до когнітивного розуміння метонімії висловлює М.І. Нікітін: "Метонімія – це той випадок імплікаційного суміщення понять в слові, коли вираження даного поняття відчувається як вторинна ономазіологічна функція слова, вже "зайнятого" якимось іншим поняттям. Інакше кажучи, метонімія – це вираження поняття словом, за яким в первинному розподілі номінацій закріплене вираження іншого поняття, пов'язаного з першим імплікаційною залежністю" [3, с.95].

Фактично, немає принципової різниці між поглядами Раддена і Кьовешеса, з одного боку, і концепцією метонімії О.О. Тараненка, з іншого, спільним знаменником яких є визначення того, що метонімія – універсальне загальномовне явище. О.О. Тараненко, зокрема, поділяє думку про те, що "метонімія у традиційному розумінні відображає лише фрагменти універсального взаємозв'язку об'єктів, властивостей і відношень дійсності, обмежених переходами значень між формально тотожними одиницями – членами однієї частини мови й показує лише дві ланки у цьому асоціативному процесі. При концепції ж метонімії як мовного явища "суміжність відображається свідомістю як зв'язок, просторовий, часовий, різного роду логічний, зв'язок відношень походження, приналежності тощо". [7, с.13].

Враховуючи вищезазначені підходи до метонімії, цілком логічно можемо зробити припущення про взаємозумовленість і взаємодію семантичного, когнітивного і словотвірного аспектів метонімії. А для того, щоб визначитися зі смисловими основами словотвірної метонімії, доцільно знову звернутися до думки Р. Якобсона про віртуальне існування осі метафори та осі метонімії, які під кутом зору дихотомії Соссюра "langue – parole" можна розглядати як такі, що зумовлені двома типами психологічних асоціацій гносеологічної класифікації картини світу в цілому – асоціацією за подібністю й суміжністю. Словотвірні процеси, як акти номінації сигніфікації і когніції великою мірою ґрунтуються на семантичному аспекті словесного знака і виникають як із подібності, так і з суміжності. У першому випадку маємо словотвірну метафору, в другому – словотвірну метонімію.

Залучення когнітивного підходу до розгляду проблеми словотвірної метонімії робить можливим постановку й подальше дослідження таких питань:

- 1) визначення онтологічних рамок словотвірної метонімії;
- 2) перегляд усталеної точки зору щодо варіювання на рівні метонімічного словотвору;
- 3) висвітлення глибинних структурних зв'язків між мотивуючою частиною та формантом з метою виявлення наявності чи, навпаки, відсутності глибинного категоріального й когнітивного змісту на рівні словотвірного форманта тощо.

Кожне із цих проблемних питань заслуговує на серйозні монографічні дослідження. Тому в рамках цієї статті доцільно було б обмежитися постановкою проблеми метонімічного варіювання на словотворчому рівні.

У традиційній лінгвістиці варіювання на рівні словотвору часто розглядається за формальними показниками, такими як акцентуаційні, фонетичні, формотворчі, морфологічні, фонематичні, фономорфологічні. Розглядається взаємозв'язок метонімічного варіювання з нормою, вплив регіоналізмів та діалектизмів на межі варіювання тощо.

Хотілося б, однак, поставити питання про метонімічне варіювання в концептуально новій площині: як відомо, є доволі чисельні випадки так званої "сумнівної" словотвірної метонімії, під якою розуміється похідне слово, утворене шляхом метонімічного іменниково – дієслівного та дієслівно – іменникового переходу, типу "мавпа" – "мавпувати", "сова" – "совіти" в українській мові, чи *das Tier* – *vertieren* у німецькій. Ці та багато інших прикладів, на нашу думку, мають бути проаналізовані саме під кутом зору варіювання на рівні словотвору. У багатьох індоєвропейських мовах, а також в німецькій між двома чіткими полюсами "метонімія :: метафора" маємо приклади, що допускають двояку інтерпретацію: наприклад, *vertieren* (звірити) – може бути словотвірна метонімія за участю лексичної метафори (від слова *das Tier* "звір" у його буквальному значенні), але може бути й чиста словотвірна метонімія (від "звір" у метафоричному значенні "жорстока людина"). Чи, скажімо, перехід типу *behexen* (чаклувати) – *Behexung* (чарівництво і чарувати). Якщо в першому значенні похідного *Behexung* (чарівництво) – це безсумнівний випадок метонімії з доволі типовим переносом значення з виду діяльності на результат діяльності, або за іншим трактуванням, з дії на процес дії, то в другому значенні – чарувати – це метафора.

Як бачимо із поданих прикладів, питання про межі й типи варіювання, його сутність з точки зору смислових процесів, співвідношення варіювання похідних слів в плані вираження та в плані змісту є надзвичайно складним. Беручи до уваги гетерогенність одиниць словотвірного рівня [5, с.64] та їх велику різноманітність, стає зрозумілим, що провести чітку межу між власне метонімією й метонімією з метафоричним нашаруванням на рівні словотвору досить непросто. Очевидно, що на даному етапі лінгвістичної думки можна певною мірою лише накреслити схему розгляду цього питання.

Вже сам факт існування феномена "сумнівної" метонімії, яка дозволяє двояке трактування її як з боку метафори, так і з боку власне метонімії, дає підстави припустити того, що метонімія і метафора мають спільний знаменник у площині своєї смислової основи.

Погоджуючись із положенням когнітивної лінгвістики про концептуальний характер метонімії і метафори і не заперечуючи існування віртуальних метонімічної та метафоричної осей, які співіснують паралельно одна одній, проте можуть і перетинатися, утворюючи площини перетину, можна припустити, що в основі цих двох явищ лежать дуже подібні між собою глибоко інтеріоризовані когнітивні процеси. Головним з них є вроджена здатність людини до мислення за допомогою аналогій і суміжності [6, с.59]. Мислення за суміжністю, що своїм результатом має метонімію, може бути охарактеризоване як стереотипне й таке, що підпорядковується логіці. Логічність метонімії особливо чітко проявляється при порівнянні з "нелогічною" метафорою. Саме логічність та сухість метонімії змусила ряд авторів дійти висновку "про первинність метонімічного переносу по відношенню до метафоричного" [2, с.32].

Не торкаючись правомірності постановки питання про первинність чи вторинність метафори й метонімії, слід зазначити їх взаємодію і взаємний вплив на діапазон варіювання на рівні словотвору. Результатом подібної взаємодії є вищезгадані випадки "сумнівної метонімії", які можуть бути різноаспектно розглянуті в рамках метафорично – метонімічного діапазону варіювання. Назвемо ймовірні аспекти такого аналізу "сумнівної" метонімії:

- 1) встановлення її концептуальної структури;
- 2) встановлення того, що є в цій структурі універсальним;

- 3) визначення значення каналу отримання інформації з урахуванням осі метафори і осі метонімії;
- 4) встановлення центрального та периферійних варіантів структури;
- 5) розгляд даної структури у напрямку її узагальнення та специфікації;
- 6) встановлення приналежності структури і її словотвірних елементів до онтологічної, аксіологічної, інтенціональної й прагматичної площин;
- 7) визначення концептуальної перспективи цієї структури при її використанні;
- 8) визначення тих когнітивних процесів, які програмують її подальше використання в мові й мовленні.

Отже, залучення надбань когнітивної лінгвістики до дослідження метонімічного словотвору й меж його варіювання на словотвірному рівні спричиниться до виявлення загальних закономірностей організації словотвірних систем конкретних мов, зокрема німецької, а в перспективі, можливо, дасть змогу отримати повне уявлення про універсальні закономірності словотвору й про місце метонімічного словотвору в загальній словотвірній системі.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Артемчук Г.І. Деякі питання традиційної теорії німецького словотвору (проблематика, метод і методологія) // Мовознавство. – 1972. – № 2.
2. Денисюк Л.Н. Взаимодействие языковых уровней в пределах многозначного слова // Филологические науки. – 1993. – №2.
3. Никитин М.В. О семантике метафоры // Вопросы языкознания. – 1979. – №1.
4. Потебня А.А. Теоретическая поэтика. – М.: Прогресс, 1990.
5. Пугиева Н.А. О позиционном статусе деривационных морфем и их нейтрализации в структуре производного слова // Филологические науки. – 1991. – №6.
6. Складарская Г.Н. Языковая метафора в словаре. Опыт системного описания // Вопросы языкознания. – 1987. – №2.
7. Тараненко А.А. Языковая семантика в ее динамических аспектах. – К.: Наукова думка, 1989.
8. Croft, William The role of domains in the interpretation of metaphors and metonymies // Cognitive Linguistics. – 1993. – №4.
9. Fauconnier, Gilles and Mark Turner. Conceptual projection and middle spaces. – University of San Diego, 1994.
10. Gibbs Raymond. Process and products in making sense of tropes in Metaphor and Thought. – Cambridge University press, 1993.
11. Jakobson Roman. Metonymic and Metaphoric Poles in Selected Writing. – Prague, Vol.5, 1967.
12. Lakoff George. Woman, Fire and Dangerous Things. – Chicago University Press, 1987.
13. Lakoff George and Mark Turner. More than Cool Reason: A Field Guide to Poetic Metaphor. – Chicago University Press, 1987.
14. Langacker. Cognitive Grammar. – University of Chicago Press, 1993.
15. Radden Gunter and Zoltan Kovecses. Metonymy in Cognition and Language. – Amsterdam: Benjamins, 1999.
16. Waldron R.A. Sense and Sense Development. – London, 1967.

Тетяна Голосова (Черкаси)

КАТЕГОРІЯ ТРИВАЛОСТІ НА РІВНІ МАКРОСТРУКТУРИ МОВИ ПЕРСОНАЖІВ

Функціонально-семантична категорія тривалості в сучасному мовознавстві входить до парадигми функціональної граматики, де реалізується в мові, мовленні й тексті на основі категоріальної ситуації. Загалом категоріальна ситуація розглядається як така типова змістова структура, що виступає в тому чи іншому варіанті і ґрунтується на певній функціонально-семантичній категорії та утворюванім нею функціонально-семантичному полі.

Категоріальна ситуація становить одну з категоріальних характеристик речення, контексту та тексту. Як типова змістова структура, що співвідноситься з певними типами мовних засобів, категоріальна ситуація тривалості належить до системи мови в її динамічному аспекті. Разом з тим, як структура, що виступає в тому чи іншому варіанті у

висловлюванні, тобто за її мовленнєвої реалізації в тексті, вказана категоріальна ситуація властива мовленню.

Як бачимо, функціонально-семантичне поле та категоріальна ситуація утворюють єдину систему. Категорійні ситуації виділяються на основі семантичної категорії й аналізуються в межах конкретного функціонально-семантичного поля. Але, з іншого боку, дослідження функціонально-семантичного поля можливе тільки на матеріалі висловлювань, де семантична категорія реалізується через категоріальну ситуацію.

Коли визначається склад компонентів функціонально-семантичного поля, предметом аналізу слугують різнорівневі мовні одиниці в їх системних парадигматичних зв'язках. У цьому типі системно-парадигматичного аналізу кожне з мовних засобів трактується як таке, що має певний семантичний потенціал. Поряд з цим, усі судження про здатність компонентів того чи іншого поля виражати певні значення спираються на аналіз конкретних висловлювань, де репрезентовані семантичні функції в їх підсумковому аспекті, тобто категоріальною ситуацією. Таким чином, категоріальна ситуація зумовлює функціонування тієї ж семантичної категорії (у тому чи іншому її варіанті) у мовленні, де парадигматичний план виступає у зв'язку з синтагматичним [1, с.101].

Такий підхід до категоріальної ситуації поєднує мову та мовлення, однак тільки в межах висловлювання. Він виявляє теоретичні підстави та об'єктивне підґрунтя для граматики функціонально-семантичних полів і орієнтується на опис мови – але в динамічному аспекті.

Інший підхід, тільки окреслений у цьому напрямку мовознавства, але не розроблений остаточно, спрямовує категоріальну ситуацію на текст. Він зумовлюється вивченням загальних семантичних ситуацій, у межах яких існують та взаємодіють категоріальні ситуації. Це спрямовує аналіз від мікроситуації до макроситуації, а від них – до тексту в цілому. Звідси – вивчення розгортання окремих ситуацій та їх поєднань складає предмет граматики тексту. Така інтерпретація категоріальної ситуації породжує відповідне розуміння функцій мовних компонентів та аспектів їх дослідження.

Незважаючи на різне спрямування, обидва підходи тісно пов'язуються між собою самою природою категоріальної ситуації. У першому і другому випадку вона ґрунтується на реалізованій функції мовних одиниць відповідного функціонально-семантичного поля, тобто вихідною одиницею аналізу слугує мікроситуація, розрізнення ж стосується тільки обсягу оточення. Тому такий опис функціонально-семантичної категорії, репрезентованої в системі тексту, не відривається від мови, враховує структуру функціонально-семантичного поля.

Тривалість на рівні текстової макроструктури мови персонажа становить темпоральну макроситуацію цілісного періоду часу, що характеризує серію дій у вигляді динамічного, не обмеженого нічим процесу. Зміст тривалості реалізується як лексичним значенням дієслова, так і його видовими характеристиками, тобто дієслівними формами недоконаного виду теперішнього, минулого та майбутнього часу, які, власне, складають домінують у вираженні вказаної категорії. Разом з тим слід відзначити, що дії можуть характеризувати як одного суб'єкта, так і декількох, а звідси й різні точки відліку – момент мови персонажа та момент дії персонажа.

Власне граматичну темпоральну характеристику такої макроструктури становить актуальний теперішній постійний час, а також неактуальний теперішній потенційний, минулий та майбутній узагальненого факту. Безпосередньо значення тривалості в контексті зумовлюється не внутрішньою характеристикою семантики окремої дієслівної форми, а ситуацією в цілому. Темпоральна "продовжуваність" у такому випадку кваліфікується не тільки граматико-контекстуальними комплексами, головна функціонально-граматична характеристика яких визначається детермінантами типу *довго говорив* і под., а тривалістю однієї дії відносно іншої. Таким чином, на перший план висувається одночасна тривалість, яка маніфестує збіг усіх дій, репрезентованих дієслівними формами.

Незважаючи на відсутність певних детермінантів тривалості на рівні макроструктури, на перший план все-таки не виступає необмежена чи невизначена та под. тривалість,

оскільки її реалізація в аспекті минулого чи майбутнього певною мірою планує обмеження, яке в контексті акцентується перевагою у функціонуванні граничних дієслів (за теорією Ю.С. Маслова, М.А. Шелякіна та ін.), власне граничність цих форм міститься і в дієслівній лексемі, і в контекстному оточенні.

Тому вказане тлумачення тривалості в цілому не вступає в протиріччя з традиційною кваліфікацією її як функціонально-семантичної категорії, оскільки в першому і в другому випадку мова йде про граматико-функціональну характеристику дій, що об'єднуються семантичною функцією вираження часової "продовжуваності" [2].

Проаналізуємо розгортання вказаної семантичної макрокатегорії на рівні різних систем зовнішнього часу макроструктури художнього тексту: *Щасливий я, боже, щасливий! Чому не діждала, Феано, чому не діждалися діти кохані сієї хвилини? Досяг я свого* (Дніпрова Чайка).

Тут функціонування дієслівних форм минулого часу недоконаного виду зумовлює розгортання функціонально-семантичної макрокатегорії тривалості, оскільки репрезентує одночасно-тривалі темпоральні відношення – "продовжуваність" однієї дії відносно іншої: *не діждала, не діждали, досяг*.

Див. в аспекті презенса: – *Що ж тепер? Чи вже родила?* – промовив дячок після довгого мовчання. – *Хлопчик чи дівчинка?..* – *Бідолашна! Вона, братці, мабуть з благородних... Я мигком бачив її в прачечній: бліда, тоненька така... мабуть, з благородних...* – глибокодумно сказав конокрад; – *Та не чуть за віщо... Сидить в "секреті"...* (Д. Маркович).

У розглянутому контексті також формується категоріальна макроситуація тривалості завдяки реалізації відповідної граматичної семантики граничними (зовнішні фактори детермінації граничності (*тепер*) дієсловами недоконаного виду теперішнього часу *сидить, не чуть*, а також дієсловом-зв'язкою *є*.

Пор. в аспекті майбутнього: *"Рік отак **просижу** на дзвіниці, а в поліцію **не піду**", – рішуче заявляв людям бакеник* (Ю. Мокрієв).

Тут на рівні макроструктури художнього тексту категоріальна ситуація тривалості розгортається завдяки функціонуванню дієслівних форм майбутнього часу недоконаного виду *просижу, не піду (не буду йти)*. Вказана функціональна семантика посилюється наявністю детермінанта конкретної, точно визначеної семантики "продовжуваності" – *рік*.

Отже, функціонально-семантична категорія тривалості на рівні окремих макроструктур мови персонажів художнього тексту зумовлюється розгортанням одночасно-тривалих дій категоріальної ситуації тривалості. Остання виростає, формується на основі функціонування насамперед граничних дієслів недоконаного виду різних зовнішньотемпоральних систем. Це суттєво відрізняється від репрезентації розглянутої категорії мікроструктурного рівня, де головне місце відводиться насамперед граматико-функціональним комплексам "детермінант тривалості + дієслово доконаного/недоконаного виду".

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бондарко А.В. Функциональная грамматика. – Л., 1984.
2. Теория функциональной грамматики: Введение. Аспектуальность. Временная локализованность. Таксис. – Л., 1987.

Наталія Грушко (Київ)

КОГНІТИВНА СИСТЕМА ЯК ОСНОВА ТЕКСТОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

В останні десятиріччя лінгвісти все більше уваги приділяють зв'язному мовленню, характеру взаємодії та динаміки мови і мовлення. З приводу цього І.Р. Вихованець зазначає, що "опис мовних зразків синтаксичних одиниць у їх системних взаємозв'язках становить першорядне завдання синтаксису. Всебічне обґрунтування функціональних особливостей синтаксичних одиниць у мовному плані засвідчує зрілість синтаксичної теорії і її спрямованість на пояснення найскладніших синтаксичних явищ. Високий рівень абстрагування

мовної сфери не ігнорує показників сфери мовлення, а навпаки, уможливорює глибоке пояснення всіх мовленнєвих модифікацій синтаксичних одиниць" [3, с.20].

Протягом останніх років помітно активізувався інтерес до проблем тексту. Його розглядають не тільки як матеріал, результат мовної діяльності, але й як предмет дослідження, адже "людина не говорить окремими реченнями, а одним текстом" [6, с.108]. У зв'язку з цим виникла нова галузь мовознавства – лінгвістика тексту. Текст являє собою одиницю мовлення, а не мови, і "володіє своїми власними закономірностями будови та функціонування, що відрізняються від мовних одиниць, хоч і складається з них" [10, с.18]. Об'єктом лінгвістики тексту є проблеми комплексної лінгвістичної організації завершеного мовного твору в ідейно-змістовому (семантичному), граматичному (насамперед синтаксичному), стилістичному, логічному, ритмомелодичному та композиційному аспектах. Значну увагу дослідники приділяють зовнішній та внутрішній організації тексту, його специфічним рисам, текстовим категоріям, підсистемам тексту тощо.

Дослідження тексту надзвичайно швидко почало розгортатися в Європі в 60-70 рр. ХХ ст., зокрема в працях З. Харріса, Т. ван Дейка, Б. Палека, В. Дреслера, П. Хартмана та ін., але перші паростки почали з'являтися ще в 50-ті роки у зв'язку з дослідженнями складних синтаксичних єдностей та міжфразових зв'язків (Ч. Фриз, Н. Поспелов). Потім текст почали розглядати як мовленнєву діяльність, а структуру тексту – як засіб комунікації. Це і визначило один із магістральних напрямків лінгвістики тексту, суть якого полягає в тому, "...що на передній план у лінгвістиці тексту виходять не проблеми семантичної або формальної близькості послідовно розташованих висловлювань, а проблеми комунікативної організації тексту та текстової діяльності." [17, с.317]. У цьому випадку сприйняття тексту залежить не лише від мовних одиниць та їх зв'язків, але й від наявності фонду знань.

Немаргінальним став підхід до вивчення тексту "від речення до тексту" в 60-70 рр. У рамках цього підходу вивчення тексту інтерпретували як аналіз його компонентів – абзаців, темо-рематичних послідовностей, надфразних єдностей, і т.д. Текст розглядали як об'єкт, що розкладається на частини, як когерентну множину речень [9, с.5-39]. Комунікативну сутність тексту приймали як постулат [9, с.18-23] і на конкретному матеріалі майже не вивчали. Починаючи з 80-х років спостерігається аналіз від тексту до його елементів. Об'єктом дослідження стали тексти різних жанрів.

У російському мовознавстві до проблем тексту зверталися такі вчені, як О.М. Пешковський, якому належить перша спроба чіткого окреслення складної синтаксичної єдності, а також Л.В. Щерба, М.С. Поспелов, які присвятили свої праці вивченню "складного синтаксичного цілого". Ряд дослідників, зокрема І.К. Шмідт, І.Р. Гальперін, В.Г. Адмоні звернули увагу на структуру зв'язного мовлення на матеріалі іноземних мов, причому в працях І.Р. Гальперіна реалізовано багатоаспектний підхід до тексту. Його підхід продовжили О.І. Москальська, Є.О. Реферовська, А.Г. Баранов, та ін. В українському мовознавстві до проблем тексту зараз звертаються І.Р. Вихованець, А.П. Загнітко, Н.В. Гуїванюк, Л.М. Мінкін, О.П. Воробйова, та ін.

Останнім часом спостерігається тенденція диференціювати підходи до вивчення тексту. У сучасному мовознавстві визначено два основних підходи: лінгвістичний та семіотичний, які зумовлені різним сприйняттям сутності тексту. М.Б. Храпченко з приводу цього зазначає: "Якщо лінгвісти розглядають "текст" як явище, що тісно пов'язане зі словом, як мовну категорію, то семіотики трактують "текст" як сукупність значень тієї чи іншої групи знаків, які виходять далеко за межі словесних структур". [16, с.3]. Проте чіткої і категоричної диференціації тексту поки що немає. "Кожен текст передбачає загальнозрозумілу (тобто умовну в межах даного колективу систему знаків, мову. Якщо за текстом не стоїть мова, то це уже не текст, а природничо-натуральне (незнакове явище), наприклад, комплекс природних криків і стогону, позбавлених мовної (знакової) повторюваності... Чистих текстів немає і не може бути. У кожному тексті, крім того, є чимало моментів, які можна назвати технічними (технічний бік графіки, вимова тощо)" [1, с.318]. Загальноприйнятого

визначення тексту ще немає, але перевагу здебільшого віддають визначенню, яке запропонував І.Р. Гальперін: "Текст – це витвір мовотворчого процесу, що характеризується завершеністю, об'єктивований як письмовий документ, літературно оброблений відповідно до типу цього документу, витвір, що складається з назви (заголовка) і ряду особливих одиниць (надфразних едностей), об'єднаних різними типами лексичного, логічного та стилістичного зв'язку, що має певну цілеспрямованість і прагматичну настанову" [5, с.18].

Відсутність єдиного визначення тексту зумовлена передусім відмінностями характеристик певних ознак, меж та внутрішніх зв'язків тексту, які формують його як єдине ціле. Визнаними ознаками тексту є: цілісність (цільність, інтегративність), зв'язність (когезія), закінченість (завершеність), віддільність. Зв'язність тексту забезпечує "цілий комплекс взаємопов'язаних і гармонійно сполучуваних факторів: логіка викладу, особлива організація мовних засобів (фонетичних, лексичних, семантичних, граматичних), комунікативна спрямованість, композиційна структура" [11, с.3]. Багато з цих питань досі залишаються дискусійними, зокрема такі, як: чи є зв'язність умовою досягнення і засобом утворення цілісності; чи це самостійна текстоутвірня ознака; чи охоплює поняття цілісності поняття віддільності; як співвідносяться закінченість та цілісність, адже цілісність пов'язана зі змістовим боком тексту [14, с.149-150].

Мова є до певної міри знаряддям пізнання світу, за допомогою якого формуються поняття, усвідомлюються логіко-поняттєві зв'язки між ними, вербалізуються ситуації тощо, тобто мова – одна із систем, що забезпечує поряд з іншими системами когнітивну діяльність. "Когнітивна система – це система, організація якої визначає сферу взаємодії, де вона може діяти значущо для підтримки самої себе" [7, с.103]. Оскільки текстова діяльність відповідає законам процесу пізнання, то вона є одним із компонентів когнітивної діяльності людини. Якщо виходити з того, що текст є полісистемним утворенням, виміри якого інтегруються інтенсійними та екстенсійними аспектами й визначаються прототипністю та антропоцентричністю, то поняття тексту охоплює два діалогічних виміри: продуцента та реципієнта. Вони належать одночасно до зовнішнього та внутрішнього простору тексту. Існує діалогічність процесу між продуцентом та реципієнтом. "За кожним текстом, – зазначає О.П. Воробйова, – стоїть мовна особистість не лише його продуцента, але й уявного реципієнта" [4, с.11].

Людина розуміє текст залежно від свого індивідуального ментального простору (мовної картини світу, когнітивної моделі), і тому текст має різні рівні сприйняття. Розуміння – це процес оперування з різноманітними видами когнітивних моделей, що має у своєму змісті структуровані комплексні знання. Наслідком розуміння є знання і усвідомлення цих знань, але розуміння має різні "вертикальні" і "горизонтальні" площини. Взаємозв'язок знань різного напрямку та характеру передбачає "актуальну діяльність" [7, с.95-142] в тій чи іншій галузі, адже "в мовленнєвій діяльності усвідомлюється лише те, що співвідноситься зі змістом тексту" [15, с.14]. У діалогічному процесі між реципієнтом і продуцентом виникає пізнавальна структура тексту, яка визначає формально-логічні та міжпоняттєві зв'язки. Пізнавальна структура тексту виражає не лише те, як людина ставиться до того, що пізнає, а й і те, як людина пізнає навколишній світ.

Реципієнт, вступаючи в діалогічну активність з продуцентом, переносить його у власну орбіту, маючи вже свою модель світосприйняття (тобто індивідуальний ментальний простір) та набуваючи нові знання, бо "саме знання визначають спосіб реагування" [13, с.126], оскільки "адекватне сприйняття тексту припускає загальну пресупозицію комунікативних партнерів, в які входять знання мовного повідомлення, ситуації та необхідних енциклопедичних знань" [12, с.7]. Адже сприйняття пізнаного відображається в думках людини, у мовленнєвій діяльності. Мовленнєва діяльність як компонент пізнавальної діяльності характеризується такими ж законами функціонування, оскільки "процес пізнання має системний характер" [8, с.17]. Вона так само охоплює три стадії: "...живе споглядання, теоретичне узагальнення, перевірка на практиці. Кінець певного етапу пізнання є водночас початком нового етапу, новою сходинкою процесу пізнання: на практиці починаються спо-

стереження, щоб одержаний висновок знову перевірити на практиці. Усі три етапи невичерпні, як і сам процес у цілому..." [8, с.17].

Неможливо зрозуміти текст поза цим процесом, адже "розуміння тексту – це усвідомлення його змістовності" [2, с.3]. Велике значення в індивідуальному ментальному просторі людини мають соціально-культурні знання, що є наслідком колективної ментальної діяльності людини.

Отже, текст – це мовленнєва одиниця, що виконує когнітивну функцію і діє в ракурсі функціонування когніції.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бахтин М.М. Проблема тексту в лінгвістиці, філології та інших гуманітарних науках // Антологія світової літературно-критичної думки XX ст. – Львів: Літопис, 1996. – С. 318-323.
2. Богин Г.И. Филологическая герменевтика. – Калинин: КГУ, 1982. – 86 с.
3. Вихованець І.Р. Граматика української мови: Синтаксис. – К.: Либідь, 1993. – 354 с.
4. Воробйова О.П. Текстовые категории и фактор адресата. – К.: Вища шк., 1993. – 200 с.
5. Гальперин И.Р. Текст как объект лингвистического исследования. – М.: Наука, 1981, – 140 с.
6. Жинкин Н.И. Речь как проводник информации. – М., 1982, – 78 с.
7. У. Матурана У. Биология познания // Язык и интеллект. – М.: Прогресс, 1996. – С.95-42.
8. Методологические проблемы языкознания. – К.: Наук. думка, 1988. – 216 с.
9. Николаева Т.М. Лингвистика текста. Современное состояние и перспективы // Новое в зарубежной лингвистике. – М., 1978. – С.5-39.
10. Новиков А.И. Семантика текста и её формализация. – М., 1983.
11. Психолінгвістическа і лінгвістическа природа тексту і особливості сприйняття. /Под редакцією Ю.А. Жлуктенка і А.А. Леонтьєва/ К., 1979.
12. Реферовская Е.А. Лингвистические исследования структуры текста. Л.: Наука, 1983.– 214 с.
13. Сильдмяз И., Ауверт А. Об объекте психологии и когнитологии // Психологические проблемы познания действительности. – Тарту, 1986. – С.126.
14. Степанов Ю.С. Семиотика. – М.: Радуга, 1983. – 636 с.
15. Фрумкина Р.М. Язык и когнитивная деятельность. – М., 1989. – 144 с.
16. Храпченко М.Б. Текст и его свойства // Контекст 1985. Литературно-теоретические исследования. – М.: Наука, 1986. – С.3-20.
17. Штерн І.Б. Вибрані топіки та лексикон сучасної лінгвістики // Енциклопедичний словник для фахівців з теоретично-гуманітарних дисциплін та гуманітарної інформатики. – К.: АртЕк, 1998. – 336 с.

РЕЦЕНЗІЇ ТА АНОТАЦІЇ

Тамара Бевз (Вінниця)

СЛОВНИК НОВОГО ТИПУ

І.П. Сахно, М.М. Сахно. Словник сполучуваності слів української мови (найуживаніша лексика). – Дніпропетровськ: Видавництво Дніпропетровського університету, 1999. – 539 с.

Нова лексикографічна праця – помітна подія в житті мовознавчої науки, а особливо якщо це такий словник, якого досі ще не було в українській лінгвістиці, але потреба в ньому вже давно відчувалася його потенційними користувачами – “учнями старших класів, студентами, дослідниками українського слова, філологами, викладачами, перекладачами і багатьма іншими фахівцями, професія або посада яких потребує досконалого володіння українським словом” (с. 3), як зазначають автори І.Г. Сахно та М.М. Сахно в передмові до скороченого видання книги, що стала наслідком багаторічної (починаючи з 1973 р.) копіткої праці. “Проте ніхто, – слушно зауважував відомий лексикограф С.І. Головащук, окрім безпосередніх учасників цього творчого процесу, не спроможний ні зміряти, ні уявити, скільки ж фізичних і духовних сил., скільки невиміряної роботи... потрібно для того, щоб створити один тільки великий словник” (Головащук С.І. Перекладні словники і принципи їх укладання. – К.: Наукова думка, 1976. – С.246).

Слід зауважити, що питання сполучуваності слів набувають особливої актуальності нині, у часи становлення української державності, а отже, й розширення функцій державної мови “на нашій ... землі”, оскільки посідають важливе місце в оволодінні високою культурою літературної мови. Тож минулого року видавництво Дніпропетровського університету випустило так давно очікуваний Словник сполучуваності слів української мови (щоправда, невеликим тиражем – 2 тис. примірників), який охоплює найуживанішу лексику і, певна річ, на часі, бо зумовлений нагальною потребою в кваліфікованому порадникові для широкого мовного загалу, зокрема для тих мовців, які прагнуть удосконалити свої лінгвістичні знання та мовленнєву вправність, і тих, хто вивчає українську мову як іноземну, а також для українців – дослідників проблем лексичної сполучуваності; він, сподіваємося, стане доброю основою для лексикологічних та граматичних студій у галузі синтагматики та парадигматики і рідної мови. Це, вочевидь, і слугувало одним (з чинників видання рецензованої праці, яка являє собою скорочений варіант “Словника сполучуваності слів української загальнонавчальної мови” обсягом понад 7 тис. заголовних слів, близько 15 тис. одиниць їх багатозначності та понад 1800 похідних слів, над удосконаленням якого автори ще продовжують працювати.

Нещодавно ж виданий словник у квантитативному вияві репрезентує понад 3 тис. словникових статей, у яких подано 4500 одиниць багатозначності заголовних вокабул – найуживаніших слів української літературної мови. Слід зауважити, що частотність уживання і, звідси ж, особливості сполучуваності постають головними засадами, якими керувалися автори, вибираючи з величезної лексичної скарбниці української мови саме вищезазначену кількість найуживаніших лексем. Тож не випадково одним із перших у списку використаних лексикографічних джерел виступає “Частотний словник сучасної української художньої прози” (с. 4) (Частотний словник сучасної української художньої прози: В 2 т. – К.: Наук. думка, 1981. – Т.1-2.).

Окрім списків використаних джерел (“Загальнотеоретична література”, “Словники”, “Література про слововживання” – с.4-5), матеріалам словника (с.21-500) передують такі розділи, як “Передмова” (с.3), “Загальні зауваження та пояснення знаків” (с.6-8), статті “Деякі особливості української вимови” і “Теоретичне обґрунтування творення словосполучень та їхнє значення у мовленні”, “Про деякі поняття та їхнє звукове і літературне вираження в українській мові” (с.8-9, 10-16), “Зауваження щодо словникової статті” (с.16-

17) "Опис сполучуваності слів" (с.17-19), "Список умовних скорочень" (с.9-10) та "Український алфавіт" (с.20). Далі розміщений "Додаток", який охоплює "Розмовні формули" (с.501-524) та "Список заголовних слів за частинами мови" (с.525-539). Побудова рецензованої праці струнка, добре продумана, і це робить її зручною в користуванні.

У вступних розділах переконливо обгрунтовано методику укладання словника, подано докладний аналіз матеріалів словника (наприклад, щодо звукового і літературного вираження в українській мові понять, номінованих лексемами *звинувачувати, співпрацювати* тощо) та принципів його побудови.

Словникова стаття складається з початкової словоформи заголовного слова, його короткої й доречної граматичної характеристики (форма, родового відмінка іменників, в окремих випадках – клична форма іменників з позначкою *кл.*, наприклад *кл. товаришу!*: родові, значення прикметників; наказова форма деяких дієслів із позначкою *нак.*, як-от: *нак. біжи, біжіть, біжімо*; невідмінювані іменники позначаються ремаркою *невідм.* тощо).

Зважаючи на унікальність рецензованого словника, зауважимо, що його авторам довелося самотужки вирішувати лінгвістичну проблему лексикографічного опису сполучуваності слів у словниковій статті. Тож моделі архітекτονіки статей із заголовними словами, вираженими повнозначними та службовими частинами мови, – незаперечний актив Словника, завдяки чому аналіз сполучуваності лексем має чіткий, системний характер. Структура словникових статей стосовно певних частин мови уніфікована, підлягає чітко визначенню в одному із вступних розділів пунктам (див. с.17-19). Так, наприклад, опис сполучуваності іменників проводиться за планом:

- 1) прикметник і заголовний іменник;
- 2) синтетичне та аналітичне поєднання двох іменників, перший з яких (загальнозживаний) виступає в називному відмінку, а другий у родовому (іноді в знахідному відмінку);
- 3) поєднання двох іменників, другий з яких (заголовний) постає залежним у словосполученні;
- 4) дієслівні словосполучення, до складу яких входять заголовні іменники. Наведена схема словникової статті переконує, що в основу її покладено граматичний, або морфолого-синтаксичний тип сполучувальних властивостей слів. Слід зауважити, що автори пропонують розглядати синтаксичні конструкції як з головним, так і залежним заголовним словом, до того ж останнє може бути детерміноване як сильним, так і слабким керуванням.

Уніфікація словникових матеріалів згідно із запропонованими моделями, певна річ, полегшує орієнтацію користувача в масиві дібраного ілюстративного матеріалу, але тільки часткова дотичність до семантичного та лексичного ракурсів сполучуваності часто призводить до надлишковості з морфолого-синтаксичної точки зору в репрезентації прикладів, а саме: *ім'я Петро, Петрик, Оксана, Оксанка; ім'я батька, матері, дочки, внука, подруги* (у статті *ім'я*); *велика, мала, зручна, затишна, простора, тісна, захаращена, чепурна, дитяча, загальна кімната* (у статті *кімната*) тощо.

Та, якщо взяти до уваги, що, як зауважують автори, Словник має слугувати ще й навчальним посібником з української мови "для тих, хто не знає її" (с. 3), то деяка плеонастичність окремих словникових статей може бути виправдана.

Щодо утворення словосполук із невідмінюваними іменниками здебільшого інонімами, то, незважаючи на настанову стосовно них у передмові, серед 1180-ти заголовних іменників вони зовсім відсутні. Такі іменники, сподіваємося, увійдуть до наступного, більш широкого видання Словника.

Семантична сполучуваність, як відомо, виявляє себе в поєднуваності значень лексем та граєм. У рецензованому словникові, на жаль, цей вид сполучуваності не знайшов свого послідовного втілення. Для прикладу, лексема *сніг* (с.391) семантично не сумісна з граємою множини, але все ж вживання переосмисленої словоформи *сніги* можливо на позначення не множинності, а інтенсивності, наприклад: *Ідуть сніги на темну гущу лісу...* (Ганна Чубач). У Словнику ж серед 75-ти прикладів уживання словоформи *сніги* відсутнє. Це ж стосується і словникової статті із заголовним словом *вода*: у масиві 180-ти одиниць

на позначування його сполучуваності наявна лакуна стосовно семантичного переосмислення – *води* (с.73-74). Іменники ж *singularia tantum* та *pluralia tantum* репрезентують у відповідних словникових статтях поєднання семантичного вияву кожної з лексем та значення графеми однини або множини.

Розглядаючи сполучуваність слів, слід врахувати, нарешті, й третій її ракурс – лексичні обмеження. У передмові автори ілюструють цей постулат прикладами: можна сказати *швидко читати, отара овець, мокрий від роси* і не можна – *швидко лежати, отара курок, мокрий від снігу* (с.14). Щоб попередити подібні помилки в сполучуваності слів, у кінці словникових статей, зокрема, нерідко подаються посилання з ремаркою *див.* на те слово яке різниться від заголовного даної статті особливостями лексичної сполучуваності, а саме: *язик і мова, мішати і заважати, здатний і здібний, запитання і питання* тощо.

Огляд основних особливостей словникових статей схиляє до висновку про непересічне практичне значення цього кваліфіковано підготовленого видання і можливості більш систематизованої репрезентації семантичних та лексичних ракурсів сполучуваності українських слів. Ми свідомо сфокусували увагу на щонайосновніших напрямках лексикографічного вияву сполучуваності лексем, не акцентуючи на окремих орфографічних (зокрема, *бути ... до нари й до любви* замість *любові* с.107; *загальне* замість *заголовне* – с.7; *відмінку* замість *відмінка* – с.10; *баче* замість *бачить* – с.501; *не справитися з завданням* замість *із завданням* – с.130) та пунктуаційних (наприклад, непослідовне виділення відокремлених поширених додатків зі словами *крім, окрім* – с.11) коректорських недоглядів, проблематичних лексичних нововведеннях типу *спілький, звинувальний, свинний*, поступках суржиковому слововжиткові (*обвинувачувати, співробітничати*) спорадичне вживання зворотів типу *у залежності від* замість *залежно від* (с.68). Ці недогляди легко усунути уважнішою вичиткою праці. Головне ж, певна річ, концептуальні засади словника нового типу, що, сподіваємося, стане підґрунтям і для подальшого наукового дослідження сполучуваності слів, і для практичного оволодіння її технологіями широким мовленнєвим загалом.

Шкода, що тираж довгоочікуваної лексикографічної праці не відповідає запитам її користувачів – попит на Словник сполучуваності слів, звісно ж, значно переважає його тираж. Тож щонайшвидше перевидання словника конче необхідне.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

1. **Авдєєва С.Л.**, канд. філол. наук, доцент кафедри української мови Кіровоградського державного університету ім. Володимира Винниченка.
2. **Азарова Л.Є.**, канд. філол. наук, доцент кафедри українознавства Вінницького державного технічного університету.
3. **Баган М.П.**, аспірантка Київського державного лінгвістичного університету.
4. **Бевз Т.О.**, канд. філол. наук, в.о. доцента кафедри української мови Вінницького державного педагогічного університету ім. Михайла Коцюбинського.
5. **Білозор О.П.**, викладач української мови та літератури Вінницького будівельного технікуму.
6. **Будько М.В.**, канд. філол. наук, доцент кафедри української мови Мелітопольського державного педагогічного інституту.
7. **Вихованець І.Р.**, докт. філол. наук, професор, член-кор. НАН України, завідувач відділу історії та граматики української мови Інституту української мови НАН України.
8. **Волошина О.В.**, канд. філол. наук, старший викладач кафедри іноземних мов Вінницького державного педагогічного університету ім. Михайла Коцюбинського.
9. **Гладь С.В.**, асистент кафедри англійської мови Вінницького державного педагогічного університету ім. Михайла Коцюбинського.
10. **Голосова Т.М.**, канд. філол. наук, в.о. доцента кафедри українського мовознавства Черкаського державного університету ім. Богдана Хмельницького.
11. **Городенська К.Г.**, докт. філол. наук, професор, заступник директора Інституту української мови НАН України.
12. **Городецька В.А.**, канд. філол. наук, доцент кафедри української мови Криворізького державного педагогічного університету.
13. **Григорчук Г.Г.**, старший викладач кафедри іноземних мов Вінницького державного педагогічного університету ім. Михайла Коцюбинського.
14. **Грушко Н.І.**, аспірантка Інституту української мови НАН України.
15. **Гуйванюк Н.В.**, докт. філол. наук, професор, завідувач кафедри сучасної української мови Чернівецького державного університету ім. Юрія Федьковича.
16. **Джура А.С.**, аспірантка кафедри української мови Волинського державного університету ім. Лесі Українки.
17. **Дмитрук В.І.**, канд. філол. наук, старший викладач кафедри української мови Кіровоградського державного педагогічного університету ім. Володимира Винниченка.
18. **Драч Є.В.**, старший викладач кафедри української мови Вінницького державного педагогічного університету ім. Михайла Коцюбинського.
19. **Дудик П.С.**, докт. філол. наук, професор.
20. **Загнітко А.П.**, докт. філол. наук, професор, завідувач кафедри української мови Донецького державного університету.
21. **Іваницька Н.Л.**, докт. філол. наук, професор, завідувач кафедри української мови Вінницького державного педагогічного університету ім. Михайла Коцюбинського.
22. **Іваницька Н.В.**, аспірантка кафедри української мови Вінницького державного педагогічного університету ім. Михайла Коцюбинського.
23. **Ільченко О.М.**, канд. філол. наук, доцент, завідувач кафедри іноземних мов Центру наукових досліджень та викладання іноземних мов НАН України.
24. **Капранов О.П.**, аспірант кафедри німецької філології Київського державного лінгвістичного університету.
25. **Китиця О.В.**, асистент кафедри української мови Криворізького державного педагогічного університету.
26. **Козачишина О.Л.**, аспірантка кафедри лексикології і стилістики англійської мови Київського державного лінгвістичного університету.
27. **Козловська Г.І.**, асистент кафедри української мови Вінницького державного педагогічного університету ім. Михайла Коцюбинського.

28. **Костюк А.В.**, канд. філол. наук, доцент кафедри української мови Вінницького державного педагогічного університету ім. Михайла Коцюбинського.
29. **Костусяк М.І.**, аспірант кафедри української мови Волинського державного університету ім. Лесі Українки.
30. **Костусяк Н.М.**, канд. філол. наук, старший викладач кафедри української мови Волинського державного університету ім. Лесі Українки.
31. **Куц О.П.**, асистент кафедри української мови Вінницького державного педагогічного університету ім. Михайла Коцюбинського.
32. **Лебедева Т.І.**, старший викладач, завідувач кафедри іноземних мов Вінницького державного педагогічного університету ім. Михайла Коцюбинського.
33. **Лучак Г.Р.**, пошукувач кафедри сучасної української мови Чернівецького державного університету ім. Юрія Федьковича.
34. **Масицька Т.Є.**, канд. філол. наук, доцент кафедри української мови Волинського державного університету ім. Лесі Українки.
35. **Мацюк Г.П.**, канд. філол. наук, доцент кафедри загального мовознавства Львівського національного університету ім. Івана Франка.
36. **Межов О.Г.**, канд. філол. наук, асистент кафедри української мови Волинського державного університету ім. Лесі Українки.
37. **Митяй З.О.**, аспірантка Інституту української мови НАН України.
38. **Мірченко М.В.**, викладач кафедри української мови Волинського державного університету ім. Лесі Українки.
39. **Мозгунов В.В.**, канд. філол. наук, доцент кафедри української мови Донецького державного університету.
40. **Нестеренко І.Я.**, канд. філол. наук, старший викладач кафедри української мови Вінницького державного педагогічного університету ім. Михайла Коцюбинського.
41. **Ожоган В.М.**, докт. філол. наук, доцент, декан філологічного факультету Кіровоградського педагогічного університету ім. Володимира Винниченка.
42. **Омельченко С.В.**, аспірантка кафедри української філології та загального мовознавства Луганського державного педагогічного університету ім. Тараса Шевченка.
43. **Павликівська Н.М.**, канд. філол. наук, доцент кафедри української мови Вінницького державного педагогічного університету ім. Михайла Коцюбинського.
44. **Павлушенко О.А.**, канд. філол. наук, в.о. доцента кафедри української мови Вінницького державного педагогічного університету ім. Михайла Коцюбинського.
45. **Пасічник І.А.**, канд. філол. наук, старший викладач кафедри української мови Волинського державного університету ім. Лесі Українки.
46. **Попович М.М.**, канд. філол. наук, доцент, завідувач кафедри французької мови Чернівецького державного університету ім. Юрія Федьковича.
47. **Поповиченко В.П.**, асистент кафедри української мови Вінницького державного педагогічного університету ім. Михайла Коцюбинського.
48. **Прокопчук Л.В.**, асистент кафедри української мови Вінницького державного педагогічного університету ім. Михайла Коцюбинського.
49. **П'яста Л.В.**, канд. філол. наук, старший викладач кафедри української мови Вінницького державного педагогічного університету ім. Михайла Коцюбинського.
50. **Скаб М.С.**, канд. філол. наук, докторант кафедри історії та культури української мови Чернівецького державного університету ім. Юрія Федьковича.
51. **Сологуб Н.М.**, докт. філол. наук, професор, провідний науковий співробітник відділу стилістики та культури мови Інституту української мови НАН України.
52. **Стишов О.А.**, канд. філол. наук, доцент, докторант кафедри загального та українського мовознавства Київського державного лінгвістичного університету.
53. **Стельникович Г.**, викладач кафедри культури і стилістики української мови Академії Служби безпеки України.
54. **Теклюк В.Я.**, канд. філол. наук, доцент, декан філологічного факультету Вінницького державного педагогічного університету ім. Михайла Коцюбинського.

55. **Тимкова В.А.**, канд. філол. наук, викладач кафедри історії України Вінницької державної аграрної академії.
56. **Томусяк Л.М.**, канд. філол. наук, викладач кафедри сучасної української мови Чернівецького університету ім. Юрія Федьковича.
57. **Харченко С.В.**, аспірантка кафедри української мови Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова.
58. **Шабат С.Т.**, аспірантка кафедри сучасної української мови Чернівецького державного університету ім. Юрія Федьковича.
59. **Шинкарук В.Д.**, канд. філол. наук, доцент кафедри сучасної української мови Чернівецького державного університету ім. Юрія Федьковича.
60. **Шульжук Н.В.**, канд. філол. наук, викладач кафедри української мови Рівненського державного гуманітарного університету.
61. **Ямчинська Т.І.**, канд. філол. наук, доцент кафедри англійської мови Вінницького державного педагогічного університету ім. Михайла Коцюбинського.

ЗМІСТ

ГРАМАТИЧНІ КАТЕГОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ: ЗАГАЛЬНА ПРОБЛЕМАТИКА

<i>Вихованець Іван.</i> Теоретичні засади категорійної граматики української мови	3
<i>Городенська Катерина.</i> Синтаксичні засади категорійного словотвору	6
<i>Загнітко Анатолій.</i> Сучасна українська синтаксична класиологія	9
<i>Попович Михайло.</i> Про "граматичність" граматичної категорії	14

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ КАТЕГОРІЙНОЇ МОРФОЛОГІЇ ТА ДЕРИВАТОЛОГІЇ

<i>Сологуб Надія.</i> Граматичні варіанти іменників у сучасній українській мові	19
<i>Вихованець Іван.</i> Частининомовний статус інфінітива	21
<i>Ожоган Василь.</i> Контамінація в системі займенникових слів	27
<i>Скаб Мар'ян.</i> Морфологічні категорії української мови і функціональна сфера апеляції	29
<i>Авдєєва Світлана.</i> Вплив морфологічних категорій на парадигматику іменника	32
<i>Будько Марина.</i> Когнітивні та комунікативні аспекти функціонування категорії числа ...	36
<i>Козловська Галина.</i> Категорія числа в мікротопонімії Вінниччини	40
<i>Мацюк Галина.</i> Зміст граматичних категорій дієслова в граматиках першої половини XIX ст.	43
<i>Костусяк Микола.</i> Дієслово як основний носій валентності	48
<i>Омельченко Світлана.</i> Взаємодія категорій стану та валентності в дієсловах мовленнєвого спілкування	51
<i>Митяй Зоя.</i> Прикметникова реалізація неповного ступеня вияву ознаки	53
<i>Джура Алла.</i> Частининомовна та внутрішньовідмінкова транспозиція відмінкових форм ...	57
<i>Стишов Олександр.</i> Семантична деривація	60
<i>Азарова Лариса.</i> Граматично-категоріальна сутність складних слів	66

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ КАТЕГОРІЙНОГО СИНТАКСИСУ

<i>Іваницька Ніна.</i> Член речення як синтаксична категорія	70
<i>Дудик Петро.</i> Відокремлення в синтаксисі: загальний огляд	74
<i>Гуйванюк Ніна, Лучак Галина.</i> Інтерпретація художнього тексту драми і структура ремаркових надфразних єдностей	78
<i>Мірченко Микола.</i> Про функціональну взаємодію граматичних категорій речення	81
<i>Баган Мирослава.</i> Семантико-синтаксична структура безособових речень із суб'єктно-локативним компонентом	85
<i>Городецька Вероніка.</i> Граматичні особливості односкладних речень з предикативними віддієприкметниковими формами на -но , -то	89
<i>Межов Олександр.</i> Орудний відмінок як морфологічний варіант суб'єктної синтаксеми	93
<i>Дмитрук Віталій.</i> Конструктивна організація буттєвих (екзистенційних) речень в українській мові	98
<i>Пасічник Ірина, Мацицька Тетяна.</i> Валентна структура речень з предикативними прикметниковими компаративами та суперлативами	101
<i>Стельникович Ганна.</i> Про пасивні конструкції в українській правничій мові	103
<i>Прокопчук Людмила.</i> Лінгвістична сутність категорії порівняння	106
<i>Томусяк Людмила.</i> Особливості модального плану речень з дуплексивами	110
<i>Тимкова Валентина.</i> Детермінанти в реченнях з одновалентними предикатами якості	112
<i>Іваницька Наталя.</i> Валентно непов'язані компоненти як значеннєві варіанти граматичної категорії члена речення	118

<i>Костусяк Наталія.</i> Частиномовна належність форм найвищого ступеня порівняння ...	121
<i>Мозгунов Володимир.</i> Синтаксична класифікація акузативних дієслів	124
<i>Шинкарук Василь.</i> Співвідношення диктуму і модусу у висловленнях з підрядним зв'язком	129
<i>Шульжук Наталія.</i> Складне речення діалогічного мовлення і текст	132
<i>Білозор Олена.</i> Категорійний статус питальності	135
<i>Куц Ольга.</i> Про функціонування стверджувальних і заперечних речень	138
<i>Харченко Світлана.</i> Спонукальність як модально-синтаксична категорія	142
<i>Шабат Світлана.</i> Емоційне запитання як засіб вираження вторинних функцій категорії питальності	145

ВИЯВ КАТЕГОРІЙНИХ ОЗНАК В ОДИНИЦЯХ ІНШИХ РІВНІВ МОВНОЇ СИСТЕМИ

<i>Теклюк Варвара.</i> Граматикалізація фразеологізмів української мови	149
<i>Павликівська Наталія.</i> Семантико-граматичні особливості мікрогідронімів (на матеріалі Вінницької та Хмельницької областей)	152
<i>Бевз Тамара.</i> Педагогічна термінологія (за творами Михайла Коцюбинського)	155
<i>Нестеренко Інна.</i> Непрямі номінації осіб у художньому контексті	158
<i>Павлушенко Ольга.</i> Лексико-семантичне освоєння екзотизмів тюркської генези українською мовою	161
<i>Лебедева Тамара, Григорчук Ганна.</i> Іншомовні слова у військово-морській лексиці	164
<i>Волюшина Оксана.</i> Деякі особливості функціонування звукономінуючої лексики в художньому тексті	168
<i>П'яста Людмила.</i> Модель науково-публіцистичного адресата (на матеріалі творів С. Єфремова)	172
<i>Китиця Олена.</i> Категорія персональності в українській мові: семантика та засоби вираження	176
<i>Костюк Алла.</i> Гносеологічний та лінгвістичний статус категорії "система"	182
<i>Ямчинська Тамара.</i> Головні процеси утворення похідних від художніх текстів	186
<i>Ільченко Ольга.</i> Етикет англословної наукової електронної комунікації	188
<i>Козачишина Оксана.</i> Генезис гендерної диференціації мовлення	191
<i>Драч Євдокія.</i> До проблеми мовної експресії	194
<i>Гладько Світлана.</i> Засоби вираження категорії емотивності в англословному художньому тексті	197
<i>Поповиченко Вікторія.</i> Флористичні порівняння із семантикою кольору (на матеріалі сучасної художньої прози)	200
<i>Капранов Олександр.</i> Когнітивний підхід до смислової основи метонімічного словотвору (на матеріалі німецької мови)	202
<i>Голосова Тетяна.</i> Категорія тривалості на рівні макроструктури мови персонажів	206
<i>Грушко Наталія.</i> Когнітивна система як основа текстової діяльності	208

РЕЦЕНЗІЇ ТА АНОТАЦІЇ

<i>Бевз Тамара.</i> Словник нового типу. І.П. Сахно, М.М. Сахно. Словник сполучуваності слів української мови (найуживаніша лексика). - Дніпропетровськ: Видавництво Дніпропетровського університету, 1999. - 539 с.	212
---	-----

Наукове видання

“Наукові записки” Вінницького державного педагогічного університету ім. Михайла Коцюбинського
Збірник наукових праць.
Серія: Філологія. 2000. Випуск 2.

Випуск присвячено розгляду актуальних проблем граматичних категорій української мови, їхніх значеннєвих варіантів, форм вираження та функціональних виявів у тексті; з’ясуванню лінгвістичної сутності окремих міжрівневих категорій, їхнього значеннєвого та формального синкретизму; виявленню категорійних особливостей одиниць інших рівнів мовної системи.

Підписано до друку 31.03.2000 р. Формат 60х84/18.
Папір друкарський. Замовлення № . Тираж 300 примірників.
Видавничий відділ ВДПУ. 21001, м. Вінниця, вул. Острозького, 32.

